

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

**ЗНАКИ ПИТАННЯ
В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ:
суспільство між традицією
та модернізацією**

***Збірник матеріалів
VIII Міжнародної наукової конференції***

5–6 квітня 2012 року

Ніжин – 2012

УДК 94(477)(063)
ББК 63.3(4Укр)'0
3 71

З 71 Знаки питання в історії України: суспільство між традицією та модернізацією : Збірник матеріалів VIII Міжнародної наукової конференції, Ніжин, 5–6 квітня 2012 року / упорядник О.Г. Самойленко. – Ніжин : НДУ ім. М.Гоголя, 2012. – 341 с.

Збірник містить низку доповідей, поданих на VIII Міжнародну наукову конференцію "Знаки питання в історії України: між традицією і модернізацією."

Матеріали надруковані в авторській редакції. За достовірність фактів, посилань, стилістичне та орфографічне оформлення відповідальність несуть автори публікацій.

УДК 94(477)(063)
ББК 63.3(4Укр)'0

© НДУ ім. М.Гоголя, 2012

ПРОГРАМА КОНФЕРЕНЦІЇ

ОРГАНІЗАТОРИ

Ніжинський державний університет імені Миколи Гоголя

Брянський державний університет
імені академіка Івана Георгійовича Петровського

Брянська державна сільськогосподарська академія

Барановичський державний університет

Московський психолого-соціальний інститут

Телавський державний університет
імені Я. Гогешвілі

Розпорядок роботи конференції

5 квітня

08.00 – 10.30 – реєстрація учасників
10.30 – 12.30 – пленарне засідання
12.30 – 13.00 – перерва на фуршет
13.00 – 14.30 – відвідування музеїв НДУ ім. М. Гоголя
14.30 – 16.30 – секційні засідання
17.00 – урочиста вечерея

6 квітня

08.00 – 09.00 – сніданок
09.00 – 11.00 – ознайомлення з історичними місцями Ніжина,
відвідування музеїв міста
11.00 – 12.30 – секційні засідання
12.30 – 13.00 – перерва на фуршет
13.00 – 14.30 – заключне засідання
14.30 – від'їзд учасників

Регламент доповідей:
на пленарному засіданні – 15–20 хв.,
на секційному – до 10 хв.

ПЛЕНАРНЕ ЗАСІДАННЯ

Бойко Олександр Дмитрович, доктор політичних наук, професор, ректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Вітальне слово

Кислий Олександр Євгенович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник, професор кафедри методології соціології Інституту соціології Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, завідувач кафедри музеєзнавства Кримського університету культури

Методологія проблеми кореляції прогресу та загальної ходи історії: економіко-демографічний та історико-археологічний концепт

Борисенко Володимир Йосипович, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Проблема Синьоводської битви 1362 року в історичній науці

Самойленко Григорій Васильович, доктор філологічних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, завідувач кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Газета "Черниговский листок" та її роль у висвітленні суспільно-громадського життя в регіоні

Дорошко Микола Савович, доктор історичних наук, професор кафедри країнознавства Інституту міжнародних відносин Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Самозвані еліти в Україні: компартійно-радянська номенклатура та її спадкоємці

Киштымів Андрей Леонидович, кандидат історических наук, доцент кафедри політології и гуманитарных дисциплин ЧУО "Институт парламентаризма и предпринимательства"

Процессы модернизации в Беларуси (конец XVIII – начало XX в.): итоги и дискуссионные вопросы

Лепявко Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Міліційні збройні формування в світовій історії: від українського козацтва до Національної гвардії США

Бойко Олександр Дмитрович, доктор політичних наук, професор, ректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Захист від політичного маніпулювання: основні способи та прийоми

СЕКЦІЯ 1

Соціальна історія: чи завжди модернізація є прогресивним явищем?

Керівники: проф. Брехуненко Віктор Анатолійович,
доц. Лаврут Ольга Олександрівна

Секретар: ст.викл. Кириленко Сергій Олексійович

1. Андріяка Ганна Олександрівна, здобувач кафедри етнології Національного педагогічного університету імені М.П. Драгоманова

Протихолерна діяльність земств Київської губернії

2. Борисенко Мирослав Володимирович, доктор історичних наук, доцент, професор кафедри етнології та краєзнавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Приватний та публічний простір житлового середовища в процесі модернізації побуту городян України в другій половині XIX–XX ст.

3. Брехуненко Віктор Анатолійович, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу Інституту археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України

Трансформації східноєвропейських козацьких спільнот у першій половині XVII ст.

4. Брехунець Ніна Сергіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

Побут колгоспного селянства 50-х – початку 60-х років XX ст.

5. Булгакова Оксана Володимирівна, молодший науковий співробітник відділу історії України другої половини XX ст. Інституту історії України НАН України

Науково-педагогічна інтелігенція України середини 1950-х – першої

половини 1960-х років як об'єкт державної політики

6. Вовк Олександр Володимирович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Сумського державного педагогічного університету імені А.С.Макаренка

Українське село і більшовицька влада наприкінці 10-х – на початку 20-х років ХХ ст.

7. Воронко Олег Григорович, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Зміни рівня освіти найбільших етносів України (за даними переписів 1989 і 2001 рр.): традиція чи модернізація?

8. Герасимчук Олександр Михайлович, асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Міграції чернігівських селян до Америки в роки століпінської аграрної реформи (1907–1916 рр.)

9. Главацький Максим Володимирович, аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Гебітскомісаріати в системі адміністративно-територіального поділу, правової та господарської діяльності окупаційної влади 1941-1944 рр. (на прикладі генеральної області "Київ")

10. Двірна Катерина Петрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Журнал "Вісник профруху України" як джерело вивчення діяльності вузівських профспілок 20-х рр. ХХ ст.

11. Католик Андрій Віталійович, асистент кафедри педагогіки і методики викладання історії та суспільних дисциплін Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т.Г. Шевченка

Діяльність земських установ по розвитку системи охорони здоров'я на Чернігівщині (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

12. Кириленко Сергій Олексійович, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Ми-

коли Гоголя

Розробка соціальної теорії походження Русі в радянській історичній науці 40–50-х рр.: науковий поступ чи ідеологічна необхідність?

13. Кочергін Ігор Олександрович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії та політичної теорії Державного вищого навчального закладу "Національний гірничий університет"

Російське дворянство пореформеної доби: занепад чи оновлення? (На прикладі дворянства Катеринославської губернії)

14. Крупенко Оксана Василівна, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Ведмідь Лєна**, студентка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Етнонаціональне "обличчя" міст Лівобережної України в другій половині XIX – на початку XX ст.

15. Лаврут Ольга Олександрівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри виховання і розвитку особистості Донецького обласного інституту післядипломної педагогічної освіти

Академічна успішність студентів УСРР періоду 20-х років XX ст.

16. Лесик Людмила Василівна, вчитель Ніжинської ЗОШ I–III ступеня №12, здобувач кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О.М.Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

До питання еволюції системи міського самоврядування на прикладі міста Ніжина

17. Прилипко Руслан Дмитрович, викладач технологічно-промислового коледжу Вінницького національного аграрного університету

Державна політика УСРР у сфері охорони здоров'я робітників у період НЕПу

18. Семенова Марина Валентинівна, асистент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Калантиренко Світлана**, студентка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Сучасне українське козацтво: між українською традицією і модернізацією

19. Сич Микола Миколайович, старший викладач кафедри філософії та соціології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Соціальний вимір творчості як рушійної сили оновлення суспільства

20. Скрипник Ольга Сергіївна, асистент кафедри історії, правознавства, методики викладання та державного управління РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта)

Вплив виноградо- та винолікування на процес формування радянських курортів у Криму

21. Ступак Ігор Володимирович, аспірант кафедри історії України Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Соціальна політика та соціальне забезпечення щодо осіб з фізичними вадами в повоєнний період (1946-1950 рр.)

22. Субботіна Інга Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціальної роботи Чернігівського державного інституту економіки і управління

Які соціальні фактори впливали на зайнятість молоді у суспільному виробництві в УРСР 1950-80-х рр.?

23. Тарапон Оксана Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

Проблеми повсякденного життя міського населення України в умовах голоду 1921–1923 рр.

24. Чуйко Вадим Леонідович, доктор філософських наук, професор Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Критика ідеології соціальних модернізацій на основі "стурбованості небуттям" конструкції

25. Чуткий Андрій Іванович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та теорії господарства Київського національного економічного університету імені В. Гетьмана

Професорсько-викладацький корпус Київського комерційного інституту в 1908–1914 рр.: статистика, тенденції змін, визначні персоналії

СЕКЦІЯ 2

Політичні трансформації в історії: що домінує – закономірність чи випадковість?

Керівники: проф. Ричка Володимир Михайлович,
доц. Луняк Євген Миколайович

Секретар: доц. Мартиненко Володимир Васильович

1. Бартош Іван Михайлович, викладач суспільних дисциплін
Ніжинського професійного аграрного ліцею
*Литовсько-кримська політика 1502-1507 рр.: спроба збереження
рівноваги сил у східноєвропейському регіоні чи захист етнічної
Литви за рахунок українських земель?*

2. Блануца Андрій Васильович, кандидат історичних наук, старший
науковий співробітник Інституту історії України НАН України
*Інститут староства/намісництва у Великому князівстві Литов-
ському: постановка проблеми*

3. Бойко Олександр Дмитрович, доктор політичних наук, професор,
ректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Заєць
Дмитро**, магістрант історико-юридичного факультету Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя
*Трансформація гетьманської влади в контексті україно-росій-
ських відносин у 50-х рр. XVII ст.*

4. Буравченков Анатолій Олександрович, доктор історичних наук,
професор кафедри історії України та політології Ніжинського державного
університету імені Миколи Гоголя, **Борисенко Ольга**, студентка історико-
юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи
Гоголя
*Історіографія українсько-російських взаємовідносин середини XVII
ст.: традиційне і нове*

5. Воронянський Олександр Володимирович, кандидат історичних
наук, професор кафедри ЮНЕСКО Харківського національного технічного
університету сільського господарства імені Петра Василенка
*Демографія як концепт політичного розвитку: реальність і
практика*

6. Давиденко Юрій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Українське питання в політичній програмі Стронніцтва Народового 1939-1944 рр.

7. Дудченко Геннадій Миколайович, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Бабенко Анна**, студентка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Джерела історії підпільної організації Я.Батюка

8. Дудченко Геннадій Миколайович, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Білоусенко Юлія**, студентка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Радянська історіографія партизанського руху на Ніжинщині

9. Дмитрук Елена Петровна, старший преподаватель кафедри теорії государства и права Барановичского государственного университета

Механизм полонизации сельского населения Полесского воеводства в проектах польских партий правительственной ориентации в 1928-1939 гг.

10. Іваницька Світлана Григорівна, кандидат історичних наук, доцент Запорізького інституту економіки та інформаційних технологій

Росія як "імперія народів" у публіцистиці Максима Славінського (1905-1917 рр.)

11. Іванцова Ніна Іванівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Заволова Катерина**, студентка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Публічна влада в конкурентному суспільстві: проблема дисперсії

12. Зубченко Світлана Петрівна, викладач кафедри етнології Інституту історичної освіти Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Уніфікаційний характер національної політики в Радянському Союзі в перший період Другої світової війни (1 вересня 1939-22 червня 1941 рр.)

13. Калиновський Богдан Валерійович, кандидат юридичних наук, доцент, заступник начальника кафедри конституційного та міжнародного права Національної академії внутрішніх справ

Чи є доцільним враховувати національний історичний досвід організації місцевої влади при здійсненні сучасної муніципальної реформи?

14. Калиновський Валерій Степанович, кандидат історичних наук, доцент, професор кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ, **Дудченко Оксана Сергіївна**, кандидат юридичних наук, старший викладач кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Які наслідки ліквідації колегій народних комісаріатів УСРР в 1934 р.?

15. Киридон Петро Васильович, кандидат історичних наук, доцент, докторант Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Організація діяльності партійно-державної номенклатури Української РСР у перші повоєнні роки

16. Крот Володимир Олександрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства Кременчуцького національного університету імені М. Остроградського, **Крот Людмила Миколаївна**, кандидат економічних наук, доцент кафедри економічної теорії Кременчуцького національного університету імені М. Остроградського

Діяльність дрібних сільськогосподарських товариств у Чернігівській губернії на початку ХХ ст.

17. Крупина Віктор Олександрович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Управлінський апарат як об'єкт модернізаційних заходів М.Хрущова

18. Луняк Євген Миколайович, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри давньої та нової історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Віддзеркалення соціально-політичних трансформацій в Україні в XVII- XVIII ст. як одного з визначальних чинників геополітичних змін на Сході Європи у працях Жуля Мішле

19. Мартиненко Володимир Васильович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету

імені Миколи Гоголя

Чи була Білоруська Народна Республіка державою? Або до проголошення білоруської незалежності в березні 1918 року

20. Марценюк Олександр Якович, кандидат історичних наук, доцент Україно-російського інституту (філія МДВУ)

Правові елементи впливу інформації в інституті прав людини

21. Матвієнко Катерина Олександрівна, ад'юнкт кафедри історії держави і права Національної академії внутрішніх справ

Чи є доцільним враховувати історичний досвід формування органів внутрішніх справ при реформуванні сучасної міліції?

22. Мицик Лариса Миколаївна, декан історико-юридичного факультету, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Проблеми реформування ООН: чи вдасться досягнути консенсусу?

23. Петренко Антоніна Гафурівна, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Теоретичні доробки в площині політичної модернізації: становлення, шляхи розвитку та протиріччя

24. Печеніна Наталя Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ "Криворізький національний університет"

Політична реабілітація жертв сталінізму в Україні в роки перебудови

25. Постельжук Олександр Петрович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри політології та соціології Рівненського державного гуманітарного університету

Західноукраїнське угодовське партійно-політичне представництво міжвоєнного періоду: джерельна база дослідження

26. Ричка Володимир Михайлович, доктор історичних наук, професор, провідний науковий співробітник відділу давньої та середньовічної історії України Інституту історії України НАН України

"Мир стане до рати, рать стане до мира": війна і мир у Київській Русі

27. Ростовська Ольга Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Желєзко Роман**, магістрант історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Чи була боротьба за утвердження української козацької держави у період "Руїни"?

28. Ростовська Ольга Василівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Кошкідько Алла**, студентка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Які фактори визначали політичну культуру козацько-гетьманської держави?

29. Стешиць Олександр Сергійович, аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Пріоритети в рекрутуванні кадрів до вищої партійної номенклатури УРСР у другій половині 60-х – першій половині 70-х рр. ХХст.

30. Страшко Євгенія Матвіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Чому від князя Андрія Боголюбського "повіяло чимось новим і недобрим"?

31. Страшко Євгенія Матвіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Ребенок Валентин**, студент історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету

Чому у 1618р. відбувся похід гетьмана П.Сагайдачного на Москву? До питання історіографічних реконструкцій

32. Терлецька Ірина Владиславівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри філософських та соціальних наук Київського національного торговельно-економічного університету

Сталінізм – шлях тоталітаризму чи модернізації?

33. Шевченко Наталія Олександрівна, аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Окремі питання політичної історії Київської Русі у науковій спадщині М.О. Максимовича

СЕКЦІЯ 3

Модернізаційна парадигма економічних процесів

Керівники: проф. Марочко Василь Іванович,
доц. Сидорович Олександр Сергійович
Секретар: ас. Потапенко Максим Васильович

1. Ахалмосулишвили Т. Е., Телавский государственный университет имени Я. Гогебашвили

Евакуированная военная промышленность из Украины в Грузию

2. Вишнякова Надія Євгенівна, здобувач кафедри історії, правознавства та методики викладання РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта)

Історичні обставини виникнення німецького землеволодіння в Криму на межі XVIII–XIX ст.

3. Волерт Ярослав Леонідович, асистент кафедри історії та археології України Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Земельні володіння козацько-старшинського роду Булавок (за матеріалами Генерального слідства про маєтності 1729-1731рр.)

4. Долганов Петро Сергійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету

Економічний націоналізм: сутність явища та основні концептуальні школи

5. Казіміров Дмитро Вікторович, співробітник центру підвищення кваліфікації державних службовців Чернігівської обласної державної адміністрації

Економічний розвиток Менської сотні у XVIII ст. (за матеріалами Румянцевського опису)

6. Качмала Вікторія Іванівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри УІБ Державного університету інформаційно-комунікаційних технологій (м. Київ)

Сільськогосподарська й промислова криза в роки Першої світової війни (на прикладі Чернігівської губернії)

7. Крапивний Роман Миколайович, аспірант кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Основні тенденції розвитку цехового ремесла у містах і містечках Ніжинського полку

8. Кривопішин Олексій Мефодійович, докторант кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

Роль державних органів влади при формуванні акціонерних товариств із залізничного будівництва в кінці 60-х років XIX ст.

9. Крупенко Оксана Василівна, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Населення Чернігівської і Полтавської губерній в умовах ринково-капіталістичної трансформації другої половини XIX – початку XXст.

10. Крупенко Оксана Василівна, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Мохир Тетяна**, студентка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Історіографічні засади дослідження проблеми іноземного інвестування економіки Чернігівської губернії у другій половині XIX ст.

11. Кузьменко Юлія Володимирівна, асистент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Роль партійно-радянської номенклатури УРСР в економічних трансформаціях кінця 80-х – початку 90-х рр. XX ст.

12. Марочко Василь Іванович, доктор історичних наук, професор, Заслужений діяч науки і техніки України, провідний науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Соціально-економічний та правовий статус колишніх поміщиків в Україні 1920-х рр.

13. Полянська Єлизавета Сергіївна, директор НДЦ "Освіта, наука та культура ПБК", РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта)

Роль та значення Кримських портів у господарському освоєнні Таверійської губернії

14. Потапенко Максим Васильович, кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Терещенко Оксана**, студентка історико-юридичного

факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Технологічне переоснащення цукрової промисловості Чернігівської губернії наприкінці XIX – на початку XXст. (за матеріалами Парафіївського цукрового заводу)

15. Рябченко Ольга Леонідівна, кандидат історичних наук, доцент, завідувач кафедри історії та культурології Харківської національної академії міського господарства

Студентство як суб'єкт соціально-економічних перетворень в радянській Україні (кінець 1920-х – 1930-ті роки)

16. Сидорович Олександр Сергійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України "Ніжинський агротехнічний інститут"

Спількове будівництво споживчої кооперації Лівобережної України під час Першої світової війни

17. Щербина Світлана Вікторівна, старший викладач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Кравецькі та ткацькі цехи на території Північного Лівобережжя у XVII – на початку XVIII ст.

СЕКЦІЯ 4

Революції: передумова чи наслідок модернізації?

Керівник: проф. Савченко Григорій Петрович

Секретар: ст.викл. Труш Олена Миколаївна

1. Бажан Олег Григорович, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Угорська революція в оцінці українського соціуму

2. Буравченков Анатолій Олександрович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Гетьман П.Скоропадський і Білий рух

3. Давиденко Юрій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Кудрявцева Аліна**, студентка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Становлення та діяльність польського Революційного Союзу Неподлеглості і Вольності на теренах Західної України в 1939-1944рр.

4. Лейберов Олексій Олегович, старший викладач кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Місце російської інтелігенції у Революції 1917-1919 рр.: за матеріалами подільської преси

5. Лепявко Сергій Анатолійович, доктор історичних наук, професор кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Події революції 1917 року в Чернігові

6. Матвієнко Наталія Вікторівна, аспірантка кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Українізація загальноосвітніх шкіл у період революційної доби (1917 – 1920 рр.): новітня історіографія проблеми

7. Савченко Григорій Петрович, кандидат історичних наук, професор кафедри новітньої історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Реакція Тимчасового уряду на розгортання українського руху в російській армії (березень – травень 1917 р.)

8. Тарасенко Олександр Федорович, кандидат історичних наук, докторант кафедри історії України Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Духовенство Чернігівської єпархії в революційних подіях 1917 р.

9. Труш Олена Миколаївна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП "Ніжинський агротехнічний інститут"

Жовтневі погроми 1905 року в Ніжині: позиція Володимира Піскорського

СЕКЦІЯ 5

Культурні та духовні трансформації: створення нового чи повернення до старого?

Керівники: проф. Студінський Володимир Аркадійович,
доц. Товстоляк Надія Миколаївна

Секретар: ас. Семенова Марина Валентинівна

1. Баранков Олег Григорович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Нові підходи до історичної освіти в умовах багатокультурного середовища незалежної України

2. Баранков Олег Григорович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Баранкова Надія Олегівна**, кандидат педагогічних наук, науковий співробітник Інституту сільськогосподарської мікробіології Української академії аграрних наук

Сучасні підходи і принципи упровадження полікультурної освіти в навчанні історії в Україні

3. Баранова Наталія Миколаївна, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Існування традицій в умовах культурних та духовних трансформацій

4. Березанська Ірина Михайлівна, аспірант кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

Болонський процес в Україні: плюси та мінуси

5. Будзар Марина Михайлівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії, правознавства та методики викладання РВНЗ "Кримський гуманітарний університет" (м. Ялта)

Історичні трансформації садиби Ґалаґанів у Сокиринцях: 1927–1933 роки (за матеріалами А. І. Степовича та В. І. Маслова)

6. Бучин Олексій Петрович, кандидат філософських наук, доцент кафедри філософії та соціології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Западний прагматизм и проблемы духовной культуры Украины

7. Гавковскі Роберт, доктор наук Варшавського університету

Змагання українських спортивних клубів 1938-1939 рр. на території Західної України.

8. Городецька Ірина Альбінівна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Дискусійні проблеми періодизації історії економічних учень

9. Давиденко Юрій Миколайович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Черненко Віктор**, студент історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Культурно-освітня діяльність польських організацій на теренах Східної України на початку ХХст. як спроба етнічної ідентифікації

10. Демуз Інна Олександрівна, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

Становлення та генеза наукових товариств кінця ХІХ ст.: "білі плями" історії

11. Желіба Олександр Володимирович, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Чи витіснять модерні логотипи традиційну геральдику?

12. Залепеев Владимир Николаевич, кандидат исторических наук, доцент кафедры всеобщей истории Брянского государственного университета им. академика И. Г. Петровского

Культурно-духовная трансформация российско-украинского пограничья на примере церкви Михаила Архангела Трубчевского края

13. Драчук Любов Іванівна, кандидат педагогічних наук, доцент кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Висвітлення історії розвитку українського театру в періодиці ХХ ст.

14. Кириленко Сергій Олексійович, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Фоменко Катерина**, студентка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Роль соціального чинника в специфіці архітектурної забудови Прилук у ХVІІІ–ХІХ ст.

15. Коваленко Оксана Миколаївна, молодший науковий співробітник Інституту вищої освіти НАПН України

Освітнє та наукове співробітництво України та Польщі (2000-2005 рр.)

16. Кондратенко Олег Юрійович, кандидат історичних наук, доцент Національного авіаційного університету

Наукові старти двох поколінь академічних істориків

17. Конончук Іван Миколайович, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Культурне життя національних меншин Полісся 1920-1930-х рр.: на матеріалах Чернігівщини

18. Корнєєва Людмила Леоніівна, кандидат філософських наук, доцент кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Косплей як маніфестація "улюбленого образу"

19. Кривобок Олександр Павлович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри історії та політології України Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

До питання про конфесійну зорієнтованість населення Ніжина у 1920-х роках

20. Миколюк Віра Василівна, старший викладач кафедри філософії та соціології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Початок формування концепції держави Нового часу в утопічній філософії епохи Відродження

21. Молоткіна Валентина Костянтинівна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

Вилучення книжкової продукції з обігу як засіб боротьби з інакомисленням в УСРР в 30-ті рр. ХХ ст.

22. Москаленко Олександр Юрійович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Трансформації в духовній сфері людності північного Лівобережжя у добу бронзи або Про що говорять артефакти?

23. Моціяка Петро Петрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Хто і з якою метою вчинив підпал Інституту князя Безбородька 1 липня 1918 року?

24. Нечипоренко Леся Іванівна, вчитель історії Українського гуманітарного ліцею Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Еволюція української преси в контексті реформування суспільства (1985-1991 рр.)

25. Окаринський Володимир Михайлович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка

Дискурс хлопоманства/хлопоманії в українському соціокультурному просторі кінця 1850-х – 1860-х рр.

26. Потапенко Максим Васильович, кандидат історичних наук, асистент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Ілляшенко Юлія**, студентка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Соціо професійний портрет депутації від українських губерній у I Державній думі Російської імперії

27. Прохоренко Євгенія Євгеніївна, асистент кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Гоголівський профіль "Літературного ярмарку".

28. Самойленко Олександр Григорович, кандидат історичних наук, доцент, проректор з науково-педагогічної та методичної роботи Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Історична славістика в Україні у 20-х рр. XX ст.: розвиток за інерцією чи шлях до новації?

29. Самойленко Олена Володимирівна, кандидат педагогічних наук, викладач кафедри педагогіки Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Вплив реформування освітянської галузі в Російській імперії на становлення гімназійної освіти в Чернігівській губернії в XIX – на початку XX ст.

30. Семенова Марина Валентинівна, асистент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Культурний розвиток України періоду незалежності: домінування відродження національних традицій чи включення до глобалізаційних процесів?

31. Срібняк Ігор Володимирович, доктор історичних наук, професор Національного університету "Києво-Могилянська академія", директор Науково-дослідного центру орієнталістики імені О. Прицака

Видавничі товариства українських таборових громад в Німеччині під час Першої світової війни

32. Ставицька Анастасія Володимирівна, аспірант кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

Маловідоме з історії археологічної освіти в Україні початку XX ст.

33. Студінський Володимир Аркадійович, доктор історичних наук, кандидат економічних наук, професор кафедри політичної економії обліково-економічних факультетів ДВНЗ "Київський національний економічний університет імені В.Гетьмана"

Наукові погляди В.І. Вернадського у контексті розвитку сучасної системи вищої освіти

34. Товстоляк Надія Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Криворізького педагогічного інституту ДВНЗ "Криворізький національний університет"

Церква та народна освіта в економіях Парафіївського маєтку Чернігівської губернії в XIX – на початку XX ст.: соціокультурні трансформації періоду модернізації поміщицького господарства

35. Троян Сергій Станіславович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри міжнародних відносин і країнознавства Рівненського інституту слов'янознавства Київського славістичного університету

Культурний код ідентичності в сучасній Україні

36. Черняк Юрій Вячеславович, кандидат історических наук, заведуючий кафедри теорії государства и права Барановичского государственного университета

Деятельность украинских политических партий и культурно-просветительских организаций по украинизации Белорусского Поле-

сья в межвоенний період

37. Чубукчієва Ленара Закировна, аспірант кафедри історії України Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського

Деятельность первого муфтия Крыма Н. Челебиджихана в поддержку женского общественного движения

38. Шендрікова Сніжана Павлівна, кандидат історичних наук, доцент, докторант кафедри історії України Таврійського національного університету імені В. І. Вернадського

Крымские гастроли в жизни и творчестве Михаила Семёновича Щепкина

39. Яровий Валерій Іванович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри історії слов'ян Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Особенности формирования слов'янських етнокультурних традицій в І тис.

40. Ярошенко Михайло Олексійович, старший викладач кафедри правознавства Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова, **Салтовський Іван Олександрович**, кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри правознавства Національного педагогічного університету імені М.П.Драгоманова

Актуальність проблеми нігілізму в сучасних умовах

СЕКЦІЯ 6

Людина в епоху змін: заручник чи рушій модернізації?

Керівники: д.і.н., доц. Гончаренко Олексій Миколайович,
доц. Кушерець Тамара Вікторівна

Секретар: ст.викл. Лейберов Олексій Олегович

1. Гончаренко Інна Володимирівна, аспірантка кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

Підготовка медичних кадрів на теренах Вінниччини у добу нацистської окупації України (1941 – 1944 рр.)

2. Гончаренко Олексій Миколайович, доктор історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

Система судових органів Райхскомісаріату "Україна": організаційна структура та службові повноваження

3. Гончарова Ольга Сергіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди, **Єгоршина Ольга Олександрівна**, завідувач навчально-методичним кабінетом Харківського національного педагогічного університету імені Григорія Сковороди

М. М. Ковальський – міністр двох урядів

4. Дудка Лариса Олексіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Суспільна свідомість та поведінка населення України міжвоєнного періоду під пресом радянського воєнничого атеїзму: між пристосуванням та опором

5. Дудка Раїса Анатоліївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Українська традиційна сім'я ХХІ ст.: міфи чи реальність?

6. Ісаєнко Катерина Петрівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Історичні студії М. Гоголя в оцінці П. Куліша

7. Казимір Віра Анатоліївна, аспірант кафедри всесвітньої історії Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

До питання про громадську діяльність В. Дубровського у 1920-30-х рр.

8. Киричок Григорій Анатолійович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Авторський метажанр: гоголівська версія (онтологічний і аксіологічний виміри)

9. Колибенко Олена Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди", **Колибенко Олександр Володимирович**, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник Інституту археології НАН України

Володимир Всеволодович Мономах: великий князь київський чи

князь переяславський?

10. Кушерець Тамара Вікторівна, кандидат філософських наук, доцент, завідувач кафедри філософії та соціології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Феноменологічні основи реконцептуалізації модерністської моделі суб'єкта історії

11. Ларченко Марина Олександрівна, кандидат юридичних наук, доцент кафедри права та методики викладання історико-правознавчих дисциплін Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Вплив ідеологічних чинників на формування особистості злочинця

12. Латиш Юрій Володимирович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії для гуманітарних факультетів Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Володимир Щербицький і Михайло Горбачов: висвітлення взаємовідносин в історіографії та мемуарах

13. Лейберов Олексій Олегович, старший викладач кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Рекрутські набори у Чернігівській губернії на початку XIX ст.

14. Мельничук Ліна Володимирівна, аспірантка кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди",

Органи місцевого управління Райхскомісаріату "Україна": регіональний аспект (1941–1944 рр.)

15. Михайленко Галина Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент Херсонського державного університету

О. Лотоцький між історичною наукою і політикою

16. Остапенко Людмила Михайлівна, кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

М. А. Мень – дослідник історії ніжинського єврейства

17. Потапенко Світлана Петрівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту археографії та джерелознавства імені М. Грушевського НАН України

З козаків у дворяни: трансформація козацької старшини Слобідської України (кінець XVIII – початок XIX ст.)

18. Ролік Анатолій Васильович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри німецької мови Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Крапив'янський Станіслав Миколайович**, старший викладач кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Мартиненко Володимир Васильович**, кандидат історичних наук, доцент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Командири 217-ї піхотної дивізії вермахту (1939-1943 рр.)

19. Страшко Євгенія Матвіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Чи був Георгій Кониський автором "Історії русів"? Дискурс з новітньої історіографії

20. Страшко Євгенія Матвіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Бородавка Наталя**, магістрантка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Чи віддзеркалюють "Щоденники" проф. М. Бережкова еволюцію його суспільних поглядів?

21. Таравська Яна Володимирівна, викладач кафедри історії та правознавства Мелітопольського державного педагогічного університету імені Б. Хмельницького

Громадсько-політична діяльність Андрія Жука крізь призму соціального визначення

22. Чоботько Олександр Васильович, кандидат філологічних наук, доцент кафедри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Рання творчість М.Гоголя в оцінці В.Розанова

23. Шейко Надія Володимирівна, кандидат історичних наук, доцент ВП НУБіП України "Ніжинський агротехнічний інститут"

Еволюція структурних перетворень в Україні – основа модернізації технічних засобів

24. Якубіна Юлія Василівна, кандидат філологічних наук, доцент ка-

федри світової літератури та історії культури Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Гоголь і Гімназія вищих наук: історичний вимір

СЕКЦІЯ 7

Соціальна пам'ять: чинник збереження традицій чи імпульс модернізацій?

Керівники: проф. Чернега Петро Макарович,

проф. Шевченко Віктор Миколайович

Секретар: ст.викл. Дудченко Геннадій Миколайович

1. Бойко Олександр Дмитрович, доктор політичних наук, професор, ректор Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Бабка Володимир**, магістрант історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Еволюція історичної пам'яті доби перебудови в Україні 1985-1991рр.

2. Горобець Сергій Михайлович, молодший науковий співробітник Українського інституту національної пам'яті

Шлюбна політика дрібної козацької старшини на прикладі роду Шехуцьких

3. Гринь Дмитро Костянтинович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії Центрально-Східної Європи Інституту історії, етнології та правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Сучасна демографічна ситуація в Україні: куди рухаємось?

4. Дудченко Геннадій Миколайович, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Еволюція понять "нація", "народ", "Батьківщина" у свідомості українського дворянства у кінці XVIII – першій половині XIXст.

5. Казаков Андрій Леонідович, кандидат історичних наук, доцент, старший науковий співробітник відділу давньоруської і середньовічної археології Інституту археології НАН України

Давньоруський Чернігів у світлі останніх археологічних відкриттів

6. Кедун Іван Станіславович, асистент кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

До питання про ідентифікацію пам'яток в околицях давньоруського міста Новгород-Сіверський

7. Киридон Алла Миколаївна, доктор історичних наук, професор, завідувач відділу, Український Інститут національної пам'яті

Конструкт пам'яті в сучасній українській історіографії

8. Конончук Іван Миколайович, старший викладач кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Шевченко Роман**, студент історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Пам'ять трагедії голодомору 1932–1933рр. на Талалаївщині: за свідченнями очевидців

9. Крапив'янський Станіслав Миколайович, старший викладач кафедри всесвітньої історії Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Безвозвратные потери личного состава 46-го гвардейского ночного бомбардировочного авиационного полка в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.): никто не забыт

10. Лаас Наталія Олександрівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Ревізіоністський напрям та теорії модернізації в американській радянології другої половини ХХ ст.

11. Ліщук-Торчинська Тетяна Петрівна, кандидат філософських наук, доцент, докторант Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Освітні практики формування соціальної пам'яті у процесі фахової підготовки соціологів у вищій школі.

12. Пилипенко Володимир Миколайович, кандидат історичних наук, старший викладач кафедри етнології та краєзнавчо-туристичної роботи Інституту історії, етнології і правознавства імені О. М. Лазаревського Чернігівського національного педагогічного університету імені Т. Г. Шевченка

Образ козака в публіцистиці першої половини ХVІІ ст.

13. Петриченко Віктор Анатолійович, асистент кафедри соціально-гуманітарних дисциплін ВП НУБіП України "Ніжинський агротехнічний інститут"

Чи впливає розсекречення документів НАФ України на формування національного світогляду?

14. Потапенко Ярослав Олександрович, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії та культури України ДВНЗ "Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди"

Актуалізація досліджень соціокультурних вимірів соматичної проблематики в контексті утвердження інтердисциплінарних підходів у сучасній історичній науці

15. Роздайбіда Людмила Григорівна, аспірант Центру українознавства Київського національного університету імені Тараса Шевченка

Соціально-історична пам'ять як один із механізмів збереження ідентичності

16. Руденок Володимир Якович, завідувач відділом наукових досліджень печер та пам'яток археології, **Новік Тетяна Григорівна**, науковий співробітник відділу музейної та науково-фондової діяльності Національний архітектурно-історичний заповідник "Чернігів стародавній"

Щодо особливостей планування та топографії давньоруських монастирських підземних споруд (за матеріалами археологічних досліджень на території Чернігівського Іллінського монастиря)

17. Семенова Марина Валентинівна, асистент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Білоус Ярослав**, студент історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Козаки-характерники в українському соціумі: від легенд до сучасних наукових підходів

18. Страшко Євгенія Матвіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Даниленко Олег**, студент історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Газета "Радянський Ніжин" про життя-буття ніжинців у повоєнний період: реальність чи утопія?

19. Страшко Євгенія Матвіївна, кандидат історичних наук, доцент кафедри історії України та політології Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя, **Рослий Дмитро**, студент історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Джерелознавча традиція часопису "Записки наукового товари-

тва ім. Т.Г.Шевченка"

20. Хоменко Наталя Михайлівна, кандидат історичних наук, науковий співробітник Інституту історії України НАН України

Спроба модернізаційних змін в Угорщині 1956р. очима української молоді

21. Чермошенцева Наталя Миколаївна, кандидат історичних наук, доцент Херсонського державного університету

Єврейські мотиви в українській сучасній історіографії: вплив особистісного фактора на дослідження теми

22. Чернега Петро Макарович, доктор історичних наук, професор, завідувач кафедри етнології Національного педагогічного університету імені М. П. Драгоманова

Концепція етногенезу українців: новітній етнологічний погляд

23. Черненко Олена Євгенівна, докторант кафедри історії та археології України Інституту історії "Чернігів"

Про ліквідацію літописних сіл на території округи давньоруського Новгород-Сіверського

24. Чернышов Сергей Валерьевич, кандидат исторических наук, доцент Московского социально-психологического университета (Брянский филиал), профессор Российской академии естествознания

Монеты Новгород -Северского княжества

25. Чубур Артур Артурович, кандидат исторических наук, заведующий научно-образовательным центром комплексного изучения Среднего Подесенья Брянского государственного университета имени академика И. Г. Петровского, профессор Российской Академии естествознания, **Шпак Наталія**, студентка історико-юридичного факультету Ніжинського державного університету імені Миколи Гоголя

Штрихи к археozoологической характеристике детинца средневекового Новгорода-Северского (по материалам раскопок сезона 2011 г. под руководством И. С. Кедуна)

26. Шевченко Віктор Миколайович, доктор історичних наук, професор кафедри українознавства Чернігівського державного університету економіки і управління

Початок Першої Світової війни і Україна

27. Якимчук Ірина Вікторівна, аспірант кафедри історії України Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка

Про деякі архаїзми селянської свідомості в умовах модернізації суспільства підросійської України (1900-1917 рр.)

ІЗ ДОПОВІДЕЙ НА ПЛЕНАРНОМУ ЗАСІДАННІ

УДК 314.13:314.148

О.Є.Кислий

МЕТОДОЛОГІЯ ПРОБЛЕМИ КОРЕЛЯЦІЇ ПРОГРЕСУ ТА ЗАГАЛЬНОЇ ХОДИ ІСТОРІЇ: ЕКОНОМІКО-ДЕМОГРАФІЧНИЙ ТА ІСТОРИКО- АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОНЦЕПТ

Автор досліджує методологічні проблеми теоретичної історії – співвідношення прогресу та історичних трансформацій. Використовуючи економічні, демографічні та історичні матеріали показує, що уповні пізнати закономірності трансформації суспільства можна лише із закінченням суспільства Homo sapiens. На конкретних прикладах розкривається методологічний концепт, згідно з яким системно досліджуваний прогрес невіддільний від регресу.

Ключові слова: прогрес, історія, демоекономіка, народонаселення.

Автор исследует методологические проблемы теоретической истории – соотношения прогресса и исторических трансформаций. Используя экономические, демографические и исторические материалы показывает, что полностью познать закономерности трансформации общества можно лишь с окончанием общества Homosapiens. На конкретных примерах раскрывается методологический концепт, согласно которому системно исследуемый прогресс неотделим от регресса.

Ключевые слова: прогресс, история, демоекономика, народонаселение.

The author researches the methodological problems of theoretical history – correlations of progress and historical transformations. He uses economic, demographic and historical materials and shows that fully getting to know conformities to law of transformation of society is possible only with completion of society of Homo sapiens. In the article concrete examples are used and methodological concept is discovered, that the system probed progress is inseparable from regress.

Key words: progress, history, demoeconomika, population.

Минуле століття відмічено феноменально швидким зрощенням наукових досягнень та практики виробничих процесів чи практики життєдіяльності

людини. Зовні це виглядало як цикл відкриттів, регулярне введення у виробництво нових досягнень, наприклад, фізики, що вирвалася вперед серед наук ще в першій половині ХХ ст., далі – хімії, біохімії, електроніки, біотехнологій та ін. Суспільство все частіше мусить ставити перед науками не чисто пізнавальні цілі, що можливо було у ХІХ ст., а суто практичні. Безумовно, таке становище пов'язане із загальною потребою економії ресурсів, які не безмежні на Планеті. Відійшовши від чисто пізнавальних цілей, через кризу науки пройшли, наприклад, біологія, географія, що дало поштовх до створення нових, суміжних потрібних суспільству наук.

Проте в суспільних науках взагалі та в історії зокрема спостерігаються зворотні процеси. Ще на початку минулого століття багато вчених не відокремлювали історію від соціології (Василь Ключевський, Макс Блок та ін.), що було виразом сподівань на таку конструктивну роль історії та соціології, коли соціологія стане нарешті новою релігією людства (Огюст Конт), а історія, як наука, спроможна буде надавати системно важливі засади до розуміння основ життєдіяльності суспільства з найдавніших часів (Ключевський, 1987, с.35). Всупереч таким сподіванням спочатку події Першої світової війни, потім Велика економічна криза та депресія кінця 20-х – поч. 30-х рр., деструкції Другої світової, крах найбільш цільної суспільної теорії – марксизму, привели до початку та поглиблення кризи історії. І, якщо соціологія та політичні науки у цілому можуть витримати тиск потреб, бо мають від суспільства актуалізовані політикою прикладні замовлення, то історія залишається на рівні первинного стану "науки зацікавленостей", збору матеріалів до теорії науки. Її кращі представники відмовляються від можливостей історії, як науки, що має функції осмислення соціальних процесів на теоретичному рівні.

Кращим доказом нашої правоти є те, що при постановці глобальних проблем розвитку, які сьогодні турбують світ, поки що практично не враховуються свідоцтва минулих історичних епох. Або ж якщо і враховуються, то лише як фактологія. Сама існуюча парадигма історії тому перешкоджає (Кислий, 2005, с.14–15). У більшості країн Заходу історія виявилася препарованою до рівня "музейних експонатів", які лише показують, як добре все влаштовано в їх світі. Криза історії минулого століття від формули Карла ЛотусаБеккера "у всякого історика своя історія" (1931 р.) розвинулася до абсолютизації національної моделі історії. Можливість розуміння загальних закономірностей "історичного розвитку", як правило, заперечується (Ерофеев, 1976, с.56-61; Кукарцева, 1998, с.38 та ін.). Іншої моделі або методології історії наука ще не виробила, а в рамках старих історичних і суспільство-замовник не бачать системності історії, важливої для сьогодення або майбутнього. Серед системології історії фігурує віра в прогрес і людину як носія розуму, методи побудови періодизації і методологія наукового використання фактів, але цього замало для нової науки і професійної не віри, а упевненості в її креативний потенціал. Американський дослідник Теодоре

Хамероу вірно відмічає: "найважливішим аспектом кризи є ухилення історика від тієї важливості, яку суспільство завжди надавало історичній науці" (Hamerow, 1990, p.10).

На цьому тлі бачимо, що в теоретичній історії найбільш досконалыми є концепт періодизації, який знаходить відомі видозміни у різних наукових школах та у різних авторів (хоча деякі періодизації не вільні від чисто ідеологічного забарвлення) та концепт прогресивного розвитку або прогресу (зрозуміло, він має усі ознаки необхідної суспільної психостабілізаційної сугестії). Останнє також є необхідним елементом життєдіяльності суспільства, проте не є наукою. Виходячи з цього та враховуючи, що новий час вимагає нового мислення, нового розуміння завдань історії, метою нашого дослідження є накреслити певні напрямки до методологічної проблеми кореляції прогресу та загальної ходи історії. В першій частині роботи звернемо увагу на економіко-демографічні (демоекономічні) дані та системні теоретичні розробки з цього приводу, а в другій зупинимося на історико-археологічних даних на фоні демоекономіки.

Серед демографічних статистичних моделей трансформації населення однією з найбільш продуктивних є модель, що передається таблицями смертності та середньої очікуваної тривалості життя. Як правило, такі моделі будуються за схемою умовного покоління на основі реальних даних переписів населення і показуються як певне умовне покоління трансформується від народження до повного зникнення. Демографія та історія дуже близькі як науки, близькі за своїми методологічними засадами, найперше тим, що предметом дослідження мають узагальнені сукупності сукупностей – суспільство та народонаселення, досліджують минулий стан суспільства та народонаселення задля розуміння сьогодення та майбутнього. Але якщо демографія має модель переходу певної якості до її повного заперечення (цей перехід є моделлю трансформації від народження до смерті, а без пізнання смертності – підсумовуючого показника неможливо дослідження народонаселення), то історична наука немає відповідної теоретичної моделі, а з огляду на прогресизм нашого мислення, більшість історичних наукових шкіл навіть не ставлять собі за мету вироблення такої моделі.

Причиною прогресизму нашого мислення є: 1) закономірний родовий егоїзм, 2) людський егоїзм, а також 3) сучасний антропоцентризм – породжене епохою гуманізму та ефектом промислової революції уявлення, що людина може брати від природи все, що вона безмежно може володіти ресурсами. Найбільш яскраво прогресизм та гуманізм знайшли свій пропагандистський вираз у ідеології (не в практиці) марксизму, що у відношенні до навколишнього середовища проявлялося у знакових PR-слоганах: "Человек проходит как хазяин необъятной Родины своей (з пісні) чи "Нам нечего ждатель милостей от природы, взять у нее все – наша задача" (Мічурінський вислів, що пасував до кожної контори колгоспу чи зібрання вчених-біологів). На цьому

ґрунті суб'єктивізму та "юнацького" окрилення власною силою побудовані основні концепти історії.

Між тим, з точки зору сучасної демоекономіки та потреб фундації нової науки історії всю історію людства доцільно ділити на два періоди, маючи звісно на увазі, що інші періодизації також є доцільними, проте в інших, інколи відпрацьованих, парадигмах науки. Перший період – традиційний, котрий забезпечувався природними тисячолітніми константами, розвитком народонаселення в "ширину", дещо подібно до того, як іде процес в природі. Звісно, і на цьому етапі відтворення життя залежало в решті-решт від суспільних законів, а не природних, що діяли тепер тільки на рівні людини, як біологічного створіння, проте не на рівні суспільства. Людські спільноти повсякчас займали нові території, вийшовши з-під "контролю" природних обмежувальних для біологічної популяції чинників, а населення мало головну демоекономічну якість – кількісний приріст та велику долю населення молодих віків. Так доля населення до 16-18 років (досить умовно, до біологічного самовідтворення) складала приблизно 50-60 і більше відсотків. Одночасно така статистика означає, що до 18 років помирало 50-70% від народжених. В науці таке населення називається молодим. Отже, цей потенціал складав один із найбільш важливих суспільних ресурсів, клас молодих, що уможлиблював тисячолітні соціальні статевовікові експлуатації, а потім склав основу подальшої патріархальної та класової експлуатації (Кислий, 1989).

Другий період, відповідно, починається тоді, коли зникає потреба в населенні (соціумі) описаної традиційної якості та виникає можливість продукування населення та соціуму іншої якості. Із зникненням можливості відтворення життя на засадах, головним чином, аграрного виробництва, зменшенням на Планеті ресурсної бази традиційного відтворення життя, виникає потреба промислового виробництва і починається перехід до наступної якості населення. Найперше, в такому населенні не потрібна велика доля молодих поколінь, що помирають до 18 років експлуатованими: найперше, фізично (чоловіки), чи репродуктивно (жінки). Формується старе населення, головна якість якого – можливість відтворення життя через науковий потенціал.

Відповідно, зміни у статевовіковій структурі демонстрували перехід до безпрецедентного становища в історії відтворення людини, коли зникає своєрідний "запас міцності" у вигляді молодого вікової структури населення. На цьому етапі вікових трансформацій якісно змінюється народонаселення, відповідно, змінюються і потреби, і можливості соціуму, або в цілому умови відтворення життя. Так закінчується той етап, який можна було б назвати своєрідною вершиною традиційного відтворення життя, *розглядаючи відтворення життя в щонайширшому розумінні та маючи на увазі, що відтворення життя в цілому в тому світі, де тепер живе людина, стає фактично компонентом самовідтворювання народонаселення (суспільства)*. Відзначимо також, що *відтворення життя трактуємо як посту-*

пальний діалектичний процес, обумовлений видозмінами природи і людини, процес, головний сенс якого в історичний час складає діалектика протиріч "природа-суспільство". Історики, які вивчають побут, економіку, демографію минулого, абсолютно спокійно можуть знаходити в суспільствах ХІХ ст., навіть аж до першої половини ХХ ст. аналогії традиційним суспільствам первісності. Наприклад, статистичні матеріали Комісії народонаселення ООН із слаборозвинених, периферійних країн (публікації в Demographic Year book з 1949 року) і етнографічні експедиції післявоєнного часу досить красномовні з цього приводу. У межах тисячолітньої історії режим і сама структура відтворення населення змінювалися поетапно, але не корінним чином. І лише недавно було поставлено питання про те, що нові умови стирають все минуле, все необхідне для подальшого "розвитку" культурно-історичне надбання. Як пише Ауреліо Печчеї, визнаний учений, фахівець в області управління, глава Римського клубу, надбання минулого просто деградує, зникає, обличчя майбутнього – малоприваблива однорідність (Печчеї, 1985, с.299). Проте, з точки зору здорового практицизму, і це треба усвідомлювати, нові умови демоекономічного виробництва, – як похідне з того, що маємо, дуже скоро зовсім не вимагатимуть збереження старих механізмів і всього з ними пов'язаного. А "третя дорога" або консервація розвитку надовго, як влучно підмічено на основі аналізу недавньої історії Східної Європи, ще не вдавалися нікому (Парахонський та ін., 1999, с.153 та ін.). Завдання, які перед людством поставить звичайний хід поступального розвитку, будуть іншого характеру. Очевидно, що окрім ностальгії, практика нераціонального використання невідтворюваних природних джерел сировини і світ слаборозвинених країн – ось два основні чинники, що підтримують ще основи минулого в сучасності. Відповідно, найбільш правильним було б розуміти сучасність як знаковий в історії людства перехід, що почався в глобальному вимірі в минулому столітті з кризою традиційних ресурсів, із зміною вікової структури населення з "молодої" на "стару". Така зміна стала наслідком неможливості надалі відтворювати населення розширено. Кількісний ресурс народонаселення почав втрачати свою актуальність. Якісне нове народонаселення має абсолютно інші і потреби, і можливості.

Ми бачимо, що практично одночасно стало питання про неможливість традиційного розтратного використання непоновлюваних природних ресурсів. Якщо розуміти молоду структуру населення також як розтратну, традиційну, – бо вона, як правило, була пов'язана впродовж тисячоліть із значною смертністю в ранніх віках, то етап до переходу (у окремих країнах до промислової революції, в інших – до індустріалізації і так далі) зручно буде називати традиційним. Новий же етап неможливо назвати сучасним або раціональним (як роблять багато демографів), бо це було б методологічно невірно. Сучасність не є історичною або демографічною категорією. Обидві

науки досліджують минуле, лише маючи на увазі умовну модель сучасного і велими умовну модель майбутнього. Раціональним же був для свого історичного часу кожен з типів відтворення населення. Враховуючи, що ми маємо зважати на глобальні зміни, а їх результатом буде закінчення самовідтворення народонаселення в тому вигляді, в якому воно обумовлене існуванням *Homo sapiens*, то можна говорити про етап фінальних трансформацій. Закономірно, що перехід торкнувся спочатку лише провідних країн світу. І зрозуміло, що до цього в досить прогнозованому історичному майбутньому прийде абсолютна більшість країн світу. Така загальна закономірність розвитку. Якби ми не залякували самі себе перенаселенням і розширеним відтворенням населення в слаборозвинених країнах, все ж це стан молодості і можливостей, а сучасність розвинених країн – це старість ендегенного населення, тобто населення, відтворного в даній демоекономічній системі. Деякий час проблема розширеного відтворення населення вирішуватиметься за рахунок припливу мігрантів з країн або областей з традиційною або близькою до традиційної структурою населення. Але цей процес не вічний. Крім того, мігранти, потрапляючи в умови звуженого відтворення населення, швидко в переважаючій більшості (за винятком невеликих груп тих, що штучно підтримують традиції багатодітності) завершать перехід, бо такими є структура життєдіяльності, відтворення життя соціумів, в яких вони опиняються. Зрештою, традиції тут зіграють незначну роль з різних причин. По-перше, мігруючи в країни західної цивілізації, переселенці вже готові або підсвідомо готові до змін. Далі, зіткнувшись з реаліями іншого світу, мігранти можуть в різній мірі фруструвати, але неможливо змінити хід часу. Окремі сутички, вибухи в сучасних комунікаційних технозонах, в місцях скупчення населення або маніфестації інших поглядів, релігійного і національного одягу і тому подібне в нашому дослідженні просто не є предметом інтересу. Вони для нас неістотні. Традиції, якими б вони не були важливими для етнографів або етнODEMOграфів змінюються так, що незабаром залишаються лише знакові адаптовані сліди культурних реляцій. Вивчення традицій потрібне і важливе, проте наше завдання вивчати процес максимально відчужено, немов ми вийшли вже за межі кола фінальних трансформацій і споглядаємо історію збоку. Природно, це є чергова дослідницька модель. Але без неї неможливе пізнання закономірностей трансформацій. Відоме в сучасній методології історії заперечення "закономірностей історичних розвитку" пов'язано з такою кризою пізнання, коли історики відчують, що закінчується актуальність традиційних історичних досліджень, а новий етап вимагає не лише суто історичних знань. Модель "виходу з кола трансформацій" дозволяє продовжити дослідження як істориків, так і демографів-теоретиків, що працювали над концепцією демографічної революції (А.Ландрі, Ж.Буржуа-Пиша, Ф.Ноутстайн, Дж.Колдуел, А.Г.Вишневський, С.І.Пирожков та ін.) та над концепцією народонаселення як сукупності

соціальних спільнот (В.С.Стешенко, В.П.Пискунов, О.Є.Кислий). Неможливо повноцінно досліджувати будь-який предмет, не поставивши перед собою завдання досліджувати його від початку до його абсолютного завершення. З суспільством ми можемо виконати цю операцію поки лише умовно, побудувавши відповідну до наукового завдання, що пов'язана з життєдіяльністю суспільства, модель.

Переходячи до наступної частини роботи, найперше покажемо, що зовсім не прогресивні досягнення мають бути покладені до методологічних засад періодизації, а демоекономічні кризи як вираз найзагальнішого протиріччя "природа-людина". Досягнення є лише наслідком необхідності змін. Демоекономічний критерій – це те, що спонтанно і вже давно використовується при порівнянні багатьох епохальних явищ в історії людства. В археології, історичній науці, економіці минулого та сучасності такі взаємозв'язки вже проаналізовані та названі. Ми лише поставимо наступне питання: що саме пов'язує виокремлені етапи, які розділяються найбільш чітко періодами криз: *біологічна криза, мезолітична криза, аграрно-реміснична криза, техно-предметна машинно-промислова криза, майбутня техно-інформаційна криза?* Найперше, кожен із цих етапів знаменує новий період боротьби людини з природою за свободу від природи: I – початок звільнення від біологічного на рівні суспільства (антропогенеза). Етапосоціогенези: II – звільнення від необхідності використовувати тільки природні, створені в результаті біоеволюції енергоносії, перш за все для харчування людини (результат – відтворююче аграрне господарювання); III – звільнення від необхідності використовувати лише мускульну енергію у виробництві в цілому (результат – промислове виробництво); IV – звільнення центральної нервової системи людини від біологічних процесів у випадку виробництва певної частини інформаційної продукції. Звільнення від необхідності використовувати лише природні нервові аналізатори для забезпечення життєдіяльності (результат – наукове, інформаційне не матеріальне виробництво); Закінчення соціогенези, початок сапієнтгенези: V – початок звільнення від біологічного на рівні індивіда.

В межах наукового прогресизму не можна було погодитись, що має бути не єдина лінія антропогенези. Результати досліджень в галузі археології первісного суспільства свідчать, що таких ліній може бути багато, дані демоекономіки говорять про те, що мала бути міжвидова антропогенетична зароджувана експлуатація (Кислий, 2005, с.28-53), а дані палеоантропології та генетики свідчать, що нові види не завжди були прогресивними.

Ще з 60-х рр. минулого століття було зрозуміло (експерименти Дж. Харлана з дикою пшеницею-ейкорном в горах Південно-Східної Туреччини), що перехід до відтворюючого господарювання був вимушеним і не надавав спочатку землеробам якихось привілеїв у порівнянні зі збирачами (Баландин,

Бондарев, 1988, с.62-63. Проте, прогресистська схема не дозволила дослідникам уповні провести аналіз та відповісти на питання про причини переходу до землеробства. Наголошуючи на критиці з боку деяких істориків спроб М. Салінза представити суспільства мисливців та збирачів як такі, що не потребують переходу до землеробства (Салінз, 1999, с.26-30), марксистські дослідники все ж зазначали: "...тим не менше у світлі новітніх даних скільки-небудь явні переваги раннього примітивного землеробства перед мисливством та збиральництвом здаються сумнівними" (История..., 1989, с.266).

Зрозуміло, що в основі трансформацій лежав не чудесний прогресивний винахід агрикультури, а криза. Тому повноцінний перехід до відтворюючого господарювання є лише потенціальною можливістю продовження трансформацій по звільненню людини від необхідності жити розтратним природним життям, кількісно розтратним, а тому небезпечним у відношення до індивіда, до особистості. Також з'явилися дані, що в первісних селищах при переході до відтворюючого господарювання тривалість життя населення падає, а це ніяк не вписувалось у схему "прогресивного розвитку". Було знайдене паліативне пояснення, немов у первісних поселеннях з переходом до відтворюючого господарювання зросла зараженість середовища, а звідси – смертність (Алексеев, 1972). Проте відповідь можна було знайти лише на основі прийняття загального протиріччя "природа-людина" та використання демоекономічних досліджень. Причина падіння тривалості життя в ту епоху подвійна. По-перше, з переходом до відтворюючого господарювання зростає потреба у чоловічій робочій силі, потреба у військовиках. Відповідно, починається тисячолітній процес маскулінізації населення найчастіше за рахунок зростання смертності жіночої частини населення, включно з причиною підвищеної генеративної діяльності жінок та підвищеною смертністю породіль. Загальні показники смертності населення зростають, а не знижуються. Є також власне демостатистична причина явища. Спочатку (на першій стадії демографічного переходу, маючи на увазі, що демографічний перехід епохи революції відтворюючого господарювання закінчуються тільки з досягненням цивілізації) із збільшенням долі населення дитячих віків тривалість життя усього населення падає, бо збільшується відносна частина тих, хто привносить у загальну суму прожитих років меншу складову. Тому є загальною закономірністю, що встановлена нами, – з переходом до відтворюючого господарювання тривалість життя падає, а не зростає. Підкреслимо, факт падіння тривалості життя був відомий за антропологічними матеріалами з усіх регіонів початкового переходу по до нового етапу відтворення життя (Східне Середземномор'я, Південно-Східна Європа, Північна Африка, Японія, Америка, Кавказ, Сибір, Південь Євразії та ін. досліджені регіони), проте концептуальне пояснення йому не могли знайти.

Тривалість життя населення не зростає досить помітно на протязі мільйонів років, аж до другого демографічного переходу (нового та новітнього часу). Більше того, якщо, наприклад, вирахувати тривалість життя населення України за даними перепису 1897 року тим самим методом, що розраховують тривалість життя традиційно у палеодемографії (метод смертних списків), то отримаємо не відомий усім демографам показник 35,8 років (демографічний сучасний метод), а лише 18,6 років. Аналогічний показник – 18 років маємо для населення України епохи бронзи. Зрозуміло, що аналогічне можна виконати і у відношенні інших країн (Кислый, 1993, с.122). І, хоча в останньому випадку маємо вплив деяких статистичних закономірностей, все ж приклад показовий.

Отже, простий прогресивний концепт історії не тільки не вірний на рівні теорії науки, він не може надати методологічних напрямних до майбутніх досліджень. Поряд із прогресом від початку історії до фінальних трансформацій мусимо вбачати регрес. Так із закінченням другого демографічного переходу значно зростає тривалість життя населення, збільшується міра особистої свободи людини, проте паралельно йде регресивний процес формування старого населення з його потребами, що руйнують природні потреби людини та соціуму. Наприклад, найбільш проста річ – матеріальне споживання (згадаємо за Марксом: "...для життя потрібні найперше їжа і питво, житло та одяг..") з початком переходу до фінальних трансформацій мусить бути не лише природним, а й штучно підтримуваним рекламою.

Концепт прогресизму також суперечить сьогодні фактам проросту населення у найбільш незаможних країнах світу при науково обґрунтованих заходах антинатальної політики та допомозі з боку розвинених країн. Є невідворотні, загальні закономірності трансформації соціуму, тому лише виповнення певної стадії демографічного переходу ліквідує розширене відтворення населення.

На цьому фоні цікаво розглянути пояснення, що його надають спеціалісти факту падіння смертності населення з розвитком машинного виробництва, себто з початком другого демографічного переходу. Таке демографічне явище пов'язують з впровадженням норм санітарії, покращанням медичного обслуговування. Відповідно, падіння середньої тривалості життя, або відсутність зростання цього показника в Україні на протязі декількох минулих десятиліть пояснюють тим, що у нас ніяк не прийде нова санітарна (медична) революція нового часу, що, немов, трапилась на Заході. Проте використання медичних чи санітарних заходів є лише відповіддю на демоекономічну потребу в населенні певної якості. Оскільки з впровадженням машинної індустрії потреба в розширеному відтворенні населення зникла, зникає також потреба в численному населенні молодших віків, а з'явилась потреба у навчених робітниках, – то розширене відтворення населення стає поступово не потрібним. Традиційна для до аграрного та аграрного суспільств цінність

дитячої, підліткової праці падає. Надалі впроваджуються норми соціального захисту, бо сімейна гарантія багатодітності для догляду в старості не витримує вимог часу. Отже, коли пояснюють санітарними нормами зменшення смертності, наслідок плутають із фактором дії.

Висновки. Науковці – історики, соціологи чи філософи зможуть уповні пізнати закономірності трансформації суспільства лише із закінченням суспільства *Homo sapiens*. Досліджуючи суспільство з позицій теорії історії (можливо не для загального ужитку) мусимо говорити не про розвиток, прогрес чи гуманістику буття, а про демоекономічні трансформації. Системно досліджуваний прогрес означає, що поряд йде регрес.

Враження, що немає закономірностей історії є лише методологічною неспроможністю пізнати сутність явища. Закони існують незалежно від волі людей чи навіть дослідників законів. Хоча дослідити уповні суспільство за допомогою людської науки неможливо, проте можливо створення теоретичних моделей, що дозволяють продовжити фундацію теоретичної історії.

Література

Алексеев В.П. Палеодемография СССР // Советская археология. – 1972. – №1. – С.3–21.

Баландин Р.К., Бондарев Л.Г. Природа и цивилизация. М.: Мысль, 1988. – 392 с.

Ерофеев Н.А. Что такое история. – М.: Наука, 1976. – 136 с.

История первобытного общества, эпоха первобытной родовой общины.- М.: Наука, 1986.-575с.

Кислый А.Е. Представления о возможности моделирования развития древнейшего населения. //Демографические исследования. Вып.16. – К.: Наук.думка, 1993. – С. 117-127.

Кислий Олександр. Демографічний вимір історії. – К.: Арістей, 2005. – 328 с.

Кислый А.Е. Некоторые предпосылки социального неравенства и демографические процессы у степной полосы Украины в эпоху бронзы // Проблемы історії та археології давнього населення Української РСР. Тези доповідей. – Київ: Наук.думка. 1989. – С.91-92.

Ключевский В.О. Курс русской истории. Сочинения в 9 т. Т. I. – М.: Мысль, 1987. – 430 с.

Кукарцева М.А Современная философия истории США. – Иваново: Ив.ГУ, 1998. – 215 с.

Парахонский Б. Е., Пирожков С.І., Хомра О. У., Модернізація Росії: столітній досвід експериментів// Стратегічна панорама.– К.: Рада національної безпеки і оборони України, 1999. – № 2. – С. 153-162.

Печчеи Аурелио. Человеческие качества. – М.: Прогресс, 1985. – 310с.

Салинз М. Экономика каменного века. – М.: ОГИ, 1999. – 296 с.

Hamerow, Theodore S. Reflections on History and Historians. – Madison: Univ of Wisconsin Press, 1990. – 288 p.

САМОЗВАНІ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ: КОМПАРТІЙНО-РАДЯНСЬКА НОМЕНКЛАТУРА ТА ЇЇ СПАДКОЄМЦІ

Автор переконаний, що утвердження незалежної демократичної Української держави неможливе без відсторонення від влади самозваної еліти – спадкоємиці компартійно-радянської номенклатури

Ключові слова: номенклатура, еліта, більшовицька партія, комуністична доба, кадрова політика, національні інтереси, демократичне врядування.

95 років тому, у березні 1917 р., під впливом глибокої суспільно-політичної і соціально-економічної кризи, посиленої поразками на фронтах Першої світової війни, в Росії було повалено самодержавство, відтак в українській нації з'явився шанс на національно-державне відродження. Провід у його реалізації опинився в руках української інтелігенції, позаяк власної політичної еліти асимільована і зрусифікована Україна не мала. Керівники українських національних урядів у 1917-1920 рр. могли опертися у боротьбі за незалежність на стихійний ентузіазм переодягнених у військові шинелі українських селян, однак стали жертвою власних автономістських прагнень і соціалістичних переконань. Їх віру у демократичну федерацію вільних народів колишньої імперії розбили російські більшовики, що зі зброєю в руках утвердили свій варіант "єдиної і неподільної" імперії, скориставшись, як це часто траплялось в Україні, відсутністю єдності в лавах її керманічів і сприянням "п'ятої колони". В результаті українська нація отримала псевдо-державу під назвою УСРР, що її очолила відряджена з Москви більшовицька номенклатура та її місцеві попутники.

Про окупаційну природу більшовицької влади в Україні і зрощування компартійного апарату з державним

Суть історичної правди про радянську владу в Україні полягає в тому, що встановлення влади більшовиків в республіці, що стала на шлях національно-державного відродження, відбулося у формі завоювання. Усі наступні кроки з утвердження більшовицької влади в Україні були аналогічні перетворенням, здійснюваним у центрі радянської імперії. А там, як відомо, відбувалася запланована більшовиками побудова тоталітарної держави, фундаментом якої є однопартійна система, а неодмінною умовою функціонування – зрощування партії і держави. Остаточне утвердження політичної монополії більшовицької партії було неможливим без перетворення держави на монопольне володіння, адже лише за цієї умови партія може розпоряджатися державною власністю, роздаючи її своїм членам під виглядом державних

служб, посад і привілеїв. Призначення на посади у радянському (державному) апараті членів більшовицької партії означало об'єднання партії і держави, своєрідне зрощування державного і партійного апаратів.

Задля зміцнення зв'язку між правлячою партією, державними установами і масовими організаціями кожному більшовицькому партійному функціонеру відводилося кілька ролей. Суміщення партійних і державних посад відбувалося до самого низу, по всій ієрархічній драбині. Найважливіші посади після жовтневого перевороту 1917 р. одержали лідери більшовицької партії і її фундатори – "професійні революціонери". В. Ленін був одночасно вождем партії і головою Раднаркому РСФРР, Й. Сталін – членом політбюро ЦК РКП(б) і наркомом у справах національностей, Х. Раковський – членом політбюро ЦК КП(б)У і головою Раднаркому УСРР тощо. Членство в більшовицькій партії, таким чином, стало першим і найважливішим з-поміж привілеїв, оскільки воно надавало можливість обійняти державну посаду (у зв'язку з цим доречною є паралель з аналогічним привілеєм, отриманим членами правлячої нині в Україні Партії регіонів. – Авт.).

Не маючи у своєму складі достатнього числа кваліфікованих управлінців, більшовицька партія неминуче мала абсорбувати до своїх лав усіх тих, хто лояльно ставився до нового режиму. "Новобранці" не лише вливалися в партію переможців, але й поповнювали ряди номенклатури – своєрідного реєстру керівного складу компартійно-радянських органів влади в СРСР. Належність до номенклатури автоматично надавала доступ до користування пільгами та привілеями, що склалися у певну систему одночасно з владними структурами більшовицького режиму. Міцність режиму забезпечувалась системою подвійного контролю за носіями влади: офіційним – з боку компартійних контрольних комісій і підрозділів робітничо-селянської інспекції, й неофіційним, – здійснюваним органами ЧК-ГПУ.

Так звана чистота компартійних лав забезпечувалась проведенням перманентних чисток усіх структурних підрозділів партійно-державного апарату задля очищення правлячої верхівки від неблагонадійних працівників. Особливо жорстоко московський партійний центр провадив боротьбу з інакомислячими в КП(б)У, беручи своєрідний реванш за те, що упродовж тривалого часу Україна чинила запеклий спротив утвердженню більшовицького режиму. Чистки в Україні дали привід організатору жовтневого перевороту у Петрограді Л. Троцькому, якого важко запідозрити в симпатіях до України, зазначити, що "ніде утиски, чистки, репресії та всі види бюрократичного хуліганства не набували такого вбивчого розмаху, як на Україні, в боротьбі з могутніми підґрунтовими прагненнями українських мас до більшої свободи і незалежності" [1]. Найцинічніше сталінський режим розправився з більшовиками-українцями – прибічниками проведення в республіці реальної, а не декларативної політики українізації.

Про розправу Кремля з національно свідомими членами КП(б)У

Яскравим прикладом розправи сталінської кліки з національно свідомими українськими комуністами стала трагічна доля Олександра Шумського і Григорія Гринька, які виступили з ідеєю передати керівництво КП(б)У етнічним українцям. Пропозиції Гринька щодо введення до складу політбюро ЦК КП(б)У Шумського і "висування на секретарську роботу в 5-6 округах українських товаришів" [2], оприлюднені ним на засіданні політбюро ЦК КП(б)У 12 травня 1926 р., не на жарт збентежили не лише таких противників українізації як другий секретар ЦК КП(б)У І.Клименко (його ставлення до українізації підкреслює зневажлива фраза: "У Москві "індустріалізація", а в нас тут "українізація" [3]), але й голову Раднаркому УСРР В. Чубаря, який відмовився від запропонованої посади (окремі архівні джерела вказують на те, що з пропозицією висунути Чубаря на посаду генерального секретаря ЦК КП(б)У, а Гринька – на голову РНК УСРР виступив Сталін, а Гринько її лише озвучив [4]).

Натомість Гринька підтримав нарком освіти Шумський, який у квітні 1926 р. їздив до Сталіна й запропонував замінити Л. Кагановича В. Чубарем на посаді генерального секретаря ЦК КП(б)У [5]. Підставою для заміни, підкреслив Шумський, є не особисті мотиви, а потреба в залученні до керівництва КП(б)У українців, які були в КП(б)У "затуркані, загнані і становлять меншість, навіть арифметичну, не кажу вже про вплив" [6]. В КП(б)У, зазначив Шумський, панує російський комуніст, спираючись на "мерзенний шкурницький тип малороса, котрий в усі історичні епохи був однаково безпринципно-лицемірним, рабськи – двоєдушним і по-зрадницькому підлабузницьким" [7]. Аргументи Шумського не переконали генсека, поза тим, його принципову позицію було потрактовано як націоналістичний ухил, а зняття з посади наркома освіти стало своєрідним початком масштабних репресій національно-свідомих українців. Відтоді у владній верхівці УРСР і КП(б)У переважають ті, про яких у 1920 р. один з найавторитетніших українських націонал-комуністів Василь Еллан-Блакитний писав: "...в партію густо посунули, прагнучи до влади, та з переляку перед "українізацією"... "бойкие попутчики" сумнівного соціального походження, стимульовані... можливістю пристосуватись до обставин для власної користі" [8].

Саме ці "управлінці" разом з "професійними революціонерами" створили більшовицький тоталітарний режим, а той, у свою чергу, виплекав і утвердив образ "ідеального" керівника, де компетентність, демократизм, всебічна освіченість, чесність і принциповість не були серед головних чеснот. Це були псевдофахівці, які нерідко досягали вершин керівництва та управління. Про те, що саме такі "фахівці" мали абсолютну перевагу у середовищі номенклатури, переконує аналіз якісного складу керівної верхівки УСРР 20-30-х років ХХ століття.

Наслідки 70-літньої діяльності цієї "еліти" в Україні – трагічні: мільйони людей знищено, решту населення доведено до такого морального стану, що

його услід за американським істориком Джеймсом Мейсом можна охарактеризувати як "синдром постгеноцидного суспільства".

Про генетичну спорідненість комуністичної номенклатури й пострадянської політичної "еліти"

З розпадом Радянського Союзу та заборонаю діяльності Комуністичної партії й більшості її республіканських філій, здавалося, що номенклатура, як атрибут комуністичної доби, назавжди відійде в небуття. Проте колишня колоніальна адміністрація Кремля в УРСР, що вирізнялась головним чином запопадливістю у виконанні керівних вказівок центру, згуртувалась і, скориставшись ейфорією у стані національно-демократичних сил, очолила процес розбудови незалежної Української держави, позаяк готовність очолити будь-яку ділянку роботи закладена в номенклатурі на генетичному рівні.

Зберігши владу й скориставшись дезорганізацією системи управління економікою внаслідок розпаду СРСР, колишні партійні й комсомольські функціонери привласнили загальнонародне майно. Керована ними Україна, як і більшість колишніх республік СРСР, вступила у фазу економічного, політичного і соціального регресу і опинилася відкинutoю назад у своєму розвитку на десятки років. Результатом "керівництва" стало не лише зубожіння більшості населення України, а й перманентні політичні кризи в державі, зростання загрози її територіальної цілісності та державному суверенітету.

Усвідомлюючи неминучість свого політичного банкрутства після становлення нового покоління українських еліт, команда "лідера" Партії регіонів України, відкинута українським народом під час Помаранчевої революції, скориставшись хаосом і безладом у стані "помаранчевих", взяла реванш на президентських виборах 2010 р. і повела Україну до світлого радянського минулого. На чолі України опинилася команда, що без особливих вагань погодилася на здачу українських національних інтересів у питаннях, що є основою державного суверенітету України. Йдеться про пролонгацію до 2042 р. базування в Криму Чорноморського флоту Росії, проголошення України позаблоковою країною, експансію Росії в базові інфраструктурні галузі економіки України, медіа-простір і сферу національної пам'яті українського народу.

Неукраїнська за своїм персональним складом та ціннісними орієнтирами влада, на втіху своїм кремлівським одностудцям, що реінкарнували кривавого диктатора Сталіна в образі "ефективного менеджера", пропонує українському народові повернутись до вивчення національної історії за підручниками, написаними московськими "придворними" писачами. Що загрожує новим забуттям українським народом трагічних сторінок радянської доби історії, яка супроводжувалася багатомільйонними втратами української людності під час спланованого сталінським режимом голодомору-геноциду 1932-1933 рр. та у Другій світовій війні, ліквідацією національної інтелігенції тощо.

Втім, курс на згорання паростків демократії й повернення до авторитарного правління, взятий "новою" владою, є цілком закономірним, позаяк сучасна політична "еліта" України є прямою спадкоємицею комуністичної номенклатури. Її родовими ознаками є все ті ж непрофесіоналізм, некомпетентність, несаможиттєвість у прийнятті рішень, нестримна жага збагачення, відсутність патріотизму. Незмінною лишається й репресивна природа такої влади. Уникнути повторення жахів тоталітарної диктатури можна лише за умови відсторонення від влади спадкоємців комуністичної номенклатури.

Література

1. Камінський А. В полоні традиційного великодержавництва / Анатоль Камінський // Сучасність. – 1975. – № 4. – С. 87.
2. Центральний державний архів громадських об'єднань України. – Ф. 1. – Оп. 6. – Спр. 88. – Арк. 122 зв. – 123.
3. Там само. – Арк. 129-б.
4. Там само. – Арк. 123 зв.
5. Там само. – Арк. 134 зв.
6. Там само. – Арк. 127.
7. Там само. – Арк. 127.
8. Там само. – Ф. 57. – Оп. 2. – Спр. 461. – Арк. 1.

А.Л.Киштымов

ПРОЦЕССЫ МОДЕРНИЗАЦИИ В БЕЛАРУСИ (КОНЕЦ XVIII – НАЧАЛО XX В.): ИТОГИ И ДИСКУССИОННЫЕ ВОПРОСЫ

Публикация посвящена исследованию хода и последствий процессов модернизации в Беларуси (конец XVIII – начало XX в.). Обращено внимание на ряд дискуссионных проблем, а также перспективных тем для изучения: вопроса о "колониальном" статусе Беларуси в Российской империи, истории ее внутренней и внешней торговли, развития путей сообщения и транспорта, истории промышленного переворота и научно-технических проблемах экономики, проблемах урбанизации Беларуси.

Ключевые слова: модернизация, Беларусь, промышленный переворот, трансформация экономики, индустриализация.

Публікація присвячена дослідженню перебігу та наслідків процесів модернізації в Білорусі (кінець XVIII – початок XX в.). Звернуто увагу на ряд дискусійних проблем, а також перспективних тем для вивчення: питання про "колоніальний" статус Білорусі в Російській імперії, історії її внутрішньої і зовнішньої торгівлі, розвитку шляхів сполучення і транспорту, історії

промислового перевороту та науково-технічних проблемах економіки, проблеми урбанізації Білорусі.

Ключові слова: модернізація, Білорусь, промисловий переворот, трансформація економіки, індустріалізація.

The publication is devoted to the study of the progress and effects of modernization processes in Belarus (end of XVIII – beginning of XX c.). Attention is drawn to a number of controversial issues, as well as advanced topics for study: the question of "colonial" status of Belarus in the Russian empire, the history of its internal and external trade, infrastructure and transport, the history of the industrial revolution and scientific and technical problems of the economy, the problems of urbanization of Belarus .

Key words: modernization, Belarus, the industrial revolution, the transformation of the economy, industrialization.

Процессы модернизации – это процессы перехода от традиционного, аграрного общества к современному, индустриальному. В мировой истории их начало можно отнести к XVI столетию, на белорусские земли они пришли во второй половине XVIII в., и со всей полнотой проявили себя в XIX – начале XX в. В эпоху модернизации народы, наряду со своими соседями, получили возможность презентовать себя через свои экономические усилия и достижения. Модернизация означала рост коммуникационных связей, усиление влияния экономики на социум, новые сферы занятости и новые экономические роли этносов, населявших земли Беларуси. Под ее воздействием резко возрос ход исторических процессов и скорость изменений в обществе.

Несмотря на довольно обширную историографию, как советскую, так и досоветскую, многочисленные статистические публикации, архивные материалы и сборники архивных документов, целый ряд принципиальных вопросов экономической истории Беларуси конца XVIII – начала XX вв. по-прежнему остается в разряде дискуссионных, либо вообще неизученных тем. Более того, проблемы, казалось бы, окончательно и бесповоротно решенные советской историографией, сегодня уже не выглядят таковыми и стремительно перешли в число важных и актуальных исследовательских тем. Безусловно, ситуация, сложившаяся за последнее десятилетие в экономической истории Беларуси, не является исключительной, и скорее характерна для самого широкого спектра исторических вопросов.

Добавим, что применительно к истории своих стран, во многом в такой же ситуации оказались историки России, других пост-советских государств и наших ближайших западных соседей. Поэтому нам представляется возможным и плодотворным высказать свою точку зрения и обменяться мнениями с коллегами.

Для Российской империи XIX – начало XX вв. отмечены серьезными трансформациями в экономической жизни, которые затронули ее технико-

организационные основы (в этом отношении первостепенное значение имело рождение фабрично-заводского производства и железнодорожное строительство) и имели важные социальные последствия: шло формирование как пролетариата, так и буржуазии, в том числе и ее элиты – предпринимателей, что представляло две стороны одной медали. На старой картине традиционного аграрного общества все более четко проступали черты нового – индустриального общества.

Белорусские земли не стояли в стороне от этого процесса. Причем здесь переживаемая трансформация тесно переплеталась с непростым процессом их адаптации в состав Российской империи. Естественно, проблемы российской общеимперской идеологии и административной практики на Беларуси не могли не сказаться и на развитии ее экономики. Она, безусловно, жила по своим законам, но под прессингом государственной политики самодержавия.

К созданию собственного структурированного экономического пространства Беларусь шла веками. Особенно интенсивно этот процесс проявил себя во второй половине XIX – начале XX в. При этом достижение экономического успеха было неразрывно связано с рыночной экономикой, которая одновременно стала одним из наиболее мощных факторов консолидации общества. Рынок не просто объединял экономические усилия отдельных индивидов, он, при отсутствии собственной национальной государственности, постепенно занимал свое место в ряду таких традиционных индикаторов и интеграторов социума и национального единства, как язык и культура.

До Великих реформ 60-70-х гг. XIX в. Беларусь была аграрным обществом с элементами торгового капитализма. Затем, вплоть до начала первой мировой войны, она испытывала модернизацию этого общества, которая с разной степенью интенсивности протекала в экономической, социальной, культурной и политической сферах. При этом на рубеже XIX-XX вв. на Беларуси практически сложился весь "строительный набор" для становления индустриального общества. Правда, разные его элементы пока лишь обозначили свое присутствие, и существовали скорее как потенциал, не выявив в полной мере не свои возможности, ни реальную силу в будущем. Мешало отсутствие белорусской государственности, создание которой стало главной национальной проблемой начала XX века. Если конец XVIII – 50-е годы XIX вв. создавали экономические условия формирования белорусской нации [1], а вторая половина XIX в. обеспечила экономическую почву для ее становления, то в начале XX в. народное хозяйство Беларуси было вполне способно выполнить роль экономической составляющей национальной государственности.

Развитие капиталистических отношений на Беларуси имело свои характерные черты и национальные особенности. В первую половину XIX в.

исходной базой для эволюции экономики по-прежнему являлось сельское хозяйство. Именно там была сконцентрирована экономическая инициатива и основные финансовые, сырьевые и трудовые ресурсы. Там же, в сельской местности, развертывалась полученная в наследство от феодализма торговая деятельность в форме периодической ярмарочной торговли. Города и городская экономика в процессе зарождения капитализма в Беларуси играли вспомогательную роль.

Экономическое наследие былой Речи Посполитой было невелико: почти забытые усилия Антония Тизенгауза по хозяйственной перестройке и внедрению мануфактур, реформистские проекты Мацея Бутрымовича, новый опыт хозяйствования Иоахима Хрептовича и ряда других землевладельцев, начало гидростроительства и улучшения водных путей. Последнее представляет собой интересный исторический феномен, нашедший свое непосредственное продолжение в экономической политике и практике Российской империи. Дело в том, что обширная программа строительства и реконструкции каналов на реках Беларуси, осуществленная в конце XVIII – 30-х гг. XIX вв., по сути была инициирована еще во времена Речи Посполитой, и царизм либо занялся переоборудованием уже имевшихся водных путей – Днепро-Бугского и канала Огинского, либо реализовал выдвинутые ранее идеи, как это случилось с проектом, положенным в основу строительства Березинской водной системы.

На наш взгляд, размах этой программы, ход ее реализации, итоги и влияние на развитие экономики Беларуси и сопредельных земель пока не оценены историками в должной мере. Между тем, Арнольд Тойнби, благодаря которому было введено в широкий научный оборот понятие "промышленная революция", именно строительство речных каналов, наряду с введением парового двигателя, называл в числе двух главных признаков наступления этого эпохального рубежа в истории человечества. Позднее этой точки зрения придерживался такой признанный авторитет, как Фернан Бродель [2]. Не отрицают ее и современные историки [3, с. 250-253]. Данное обстоятельство заставляет по-новому взглянуть и на забытую проблему истории водных путей Беларуси.

Под влиянием технического переворота полностью изменилось лицо белорусской промышленности. XIX столетие начиналось как век пара, а заканчивалось как век электричества. Причем появлению на своей земле и первых паровых двигателей, и первой электростанции, Беларусь обязана именно частной инициативе и усилиям отечественных предпринимателей. Первые фабрики с паровыми двигателями в белорусских местечках Хомске и Коссово принадлежали слонимскому помещику и промышленнику Войцеху Пусловскому [4]. В 1824 г. прошли успешные испытания на Соже первого белорусского парохода, построенного англичанином-механиком Адамом Смитом по распоряжению владельца Гомельского имения графа Николая

Румянцева [5]. А в 1889 году дала ток электростанция бумажной фабрики в Добруше – первенец белорусской электрификации.

К началу XX в. технический переворот на Беларуси был завершён, и в основных отраслях промышленности окончательно утвердилась победа машинной индустрии. Начался процесс дальнейшего совершенствования фабрично-заводского производства [6].

С 1830 г. начала осуществляться официальная политика охраны прав производителя путем государственного утверждения промышленных клейм. Она была направлена против проникновения на рынок подделок и некачественной продукции. Всего с 1830 по 1860 гг. подтвержденное государством право на клеймение своей продукции получил 51 белорусский предприниматель [7].

В условиях промышленного переворота изобретательство стало признаваться видом интеллектуальной собственности и получило юридическую защиту. В Российской империи авторские права изобретателя стали охраняться путем выдачи государственных привилегий на основе царского манифеста от 17 июня 1812 г. Из белорусских изобретателей 10 декабря 1830 г. сроком на 10 лет первую официальную привилегию (№ 67 по общему счету) получил пинский уездный предводитель дворянства А.С.Скирмунт на изобретение в области сахарного производства [8, с. 11].

Введение единых мер измерения, внедрение патентного дела вместе с обороной прав производителя, положили начало стандартизации – неотъемлемой черты индустриального общества.

Рыночная экономика влекла за собой рост всех видов коммуникации и информации. Наибольший размах на белорусских землях приобрели государственные усилия по строительству и эксплуатации путей сообщения – в первой половине XIX века – водных, начиная с 60-х годов – железных дорог. За период немногим более десятилетия белорусские губернии получили надежное средство сообщения с Петербургом и Москвой, портовыми городами Балтики, с Варшавой и Западной Европой. Довольно интенсивно велась и прокладка шоссированных дорог, хотя и ее объемы и вся дорожная сеть в целом намного уступали железнодорожному транспорту.

К концу XIX в. все железные дороги в белорусских губерниях принадлежали государству. Исключением являлась узкоколейная линия Свенцяны – Березвеч в 119 верст, которую в 1895-1897 годах построило и далее эксплуатировало частное Первое общество подъездных железных путей. Его основателем и бессменным председателем правления был крупный инженер, предприниматель и политический деятель, депутат первой Государственной Думы, уроженец Свенцянского уезда Болеслав Яловецкий.

К началу первой мировой войны пять белорусских губерний имели железнодорожные линии общей протяженностью более 3800 км. По степени насыщенности железными дорогами они занимали одно из первых мест в

Российской империи. Характерно, что в то время из Беларуси на Запад вело семь железнодорожных "коридоров". Сейчас же, как известно, в строю всего два.

И в прямом, и в переносном смысле именно железные дороги стали тем локомотивом который потянул за собой белорусскую экономику. Они дали ей мощный импульс развития и во многом стали определять ход процессов экономического развития и ее урбанизации.

Каждый регион Беларуси, по которому проходила железная дорога, получал мощный стимул для экономического роста. Не будет преувеличением сказать, что именно железные дороги стали тем локомотивом, который потянул за собой всю белорусскую экономику. Например, за первые 25 лет эксплуатации Полесских железных дорог их грузооборот вырос в 50 раз. Характерно, что в целом по Беларуси сложился относительный баланс по отправке и прибытию грузов. Например, в 1913 г. на белорусские станции прибыло 206295 тыс. пудов грузов и отправлено – 191054 тыс. пудов [9, с. 3-24].

В истории строительства и эксплуатации белорусских железных дорог пока оставлено много незаполненных страниц. В частности, отсутствует детальный анализ их грузооборота, нет данных о капитальных затратах на их строительство, "белым пятном" остается исследование задуманных, но так и неосуществленных проектов железнодорожного строительства в белорусский губерниях и, зачастую драматическая, борьба вокруг осуществления железнодорожных программ.

Все три основные формы организации промышленности XIX в. – мелкотоварная, мануфактурная и фабричная, сложившиеся еще в дореформенное время, сохранились и получили свое развитие и после отмены крепостного права и реформ 60-70-х гг. При этом значительно возросла роль фабрично-заводской промышленности, которая уверенно заняла доминирующее место в основных отраслях промышленного сектора белорусской экономики.

При сохранении той отраслевой структуры производства, которая сложилась на Беларуси еще в XIX в., почти в каждой отрасли произошли качественные перемены. Во-первых, более резко обозначилась роль относительно крупных предприятий – лидеров в своей отрасли, как старых, но значительно модернизированных, так и вновь построенных. Во-вторых, во всех отраслях шла техническая и технологическая перестройка и рост энерговооружения через внедрение не только паровых двигателей, но и двигателей внутреннего сгорания и электромоторов.

Мануфактурное и мелкотоварное производство, хотя и уступало фабрично-заводскому по техническому вооружению и степени концентрации производительных сил, в общем объеме производства занимало значительное место. Параллельное существование, а не автоматическая смена ремесла – мануфактурой и мануфактуры – фабрикой, не является свидетельством общей отсталости белорусской промышленности. Дело в том, что

технический уровень того времени позволял вести рентабельную машинную переработку далеко не всех сырьевых ресурсов Беларуси, а наличие значительного избытка дешевых рабочих рук по-своему сдерживало технический прогресс. Этим и объясняется устойчивость в экономике Беларуси мелкотоварного и мануфактурного производства. В нем наблюдаются и некоторые черты концентрации и специализации. Так, местечко Сморгонь, Ошмянского у. и Луполово – предместье Могилева – стали центрами кожевенной промышленности; в местечке Дубровно, Ошмянского у. сосредоточилось производство талесов; в Копыси, Горецкого у. – производство кафли.

Численное преобладание в белорусских губерниях мелких и средних предприятий в советской историографии обычно выдвигалось в качестве доказательства слабого развития ее промышленности. Другим аргументом в пользу этого называлось незначительное число действовавших здесь акционерных компаний. Насколько убедительны эти доводы?

Для начала, отметим соответствие историческим реалиям исходных позиций этих рассуждений. Действительно, экономическая ниша, которую в белорусских губерниях занимала такая форма концентрации капитала, как акционерные общества, выглядит не так внушительно, как их роль в главных промышленных и индустриальных районах России, Украины и Польши. Правда, бытующую в исторической литературе величину акционерного капитала, действовавшего на белорусских землях следует признать несколько заниженной – не учтены многие филиалы внебелорусских акционерных компаний, акционерные компании на железнодорожном и водном транспорте, а также акционерное учредительство, носившее временный характер, либо не получившее своего развития. Но и в этом случае, реальный объем монополистического капитала в Беларуси не таков, чтобы говорить о его ведущем значении в белорусской экономике. Он был заметен, ему принадлежал ряд предприятий-лидеров, в частности в лесной и пищевой промышленности, но на ведущее место во всех отраслях экономики претендовать не мог.

Однако, могла ли в принципе Беларусь XIX – начала XX вв. стать местом сосредоточения крупных предприятий и акционированной промышленности? Обладала ли она для этого объективными и субъективными предпосылками? Нет, ведь белорусские губернии не имели в то время запасов природных ископаемых, пригодных к эксплуатации, а ее народное хозяйство, за некоторым исключением (железнодорожное строительство), развивалось по законам рыночной экономики. Только отрицание этих законов привело к сверхиндустриализации экономики Советской Белоруссии, особенно в послевоенный период, что составляет ныне крупную проблему современного белорусского общества и сопровождается процессами деиндустриализации.

Конечно, в целом вопрос о "коллективном капиталисте", вопрос об акционерных обществах на Беларуси, нуждается в детальном историческом изучении.

Кстати, нуждается в пересмотре и тезис о белорусской экономике, как арене борьбы разных форм организации производства и противостояния, например, ремесла и мануфактуры, мануфактуры и фабрики. Экономическая палитра Беларуси была иной, и для нее скорее характерно мирное сосуществование крупной, средней и мелкой промышленности, каждая из которых занимала свою экономическую нишу.

Наличие развитого мелкотоварного производства в форме ремесла и мелкокапиталистических предприятий – свидетельство не отсталости белорусской экономики, а широкого распространения предпринимательской инициативы. Как только менялась конъюнктура, появлялись свободные капиталы – белорусская экономика отвечала на это открытием новых предприятий, причем зачастую уникальных, таких, как единственная в Российской империи витебская очковая фабрика, одна из четырех – карандашная фабрика в Гродно, Альбрехтовский стеариновый и мыловаренный завод в Пинском уезде или единственный в литовско-белорусских губерниях пароходостроительный завод в Пинске.

Лидером бумажной промышленности не только белорусских губерний, но и всей Российской империи была Добрушская писчебумажная фабрика (в 1913 г. – 10 тыс. тонн бумаги на сумму 3 млн. руб. при 1 400 рабочих). Значительными размерами производства отличались бумажные фабрики в Шклове и "Скина" в Лепельском уезде. Производство обоев было сосредоточено в Минске – четыре обойные фабрики.

В конце XIX – начале XX вв. в полной мере выявилась привлекательность белорусской экономики для зарубежных инвестиций и деятельности предпринимателей-иностранцев. Количественно преобладали бельгийские инвестиционные капиталы, а среди предпринимателей-иностранцев – подданные Германии [10].

Положение в аграрном секторе экономики Беларуси второй половины XIX – начала XX вв. имеет больше общих черт с современным ему сельским хозяйством Польши и прибалтийских губерний, чем с положением в великорусских губерниях. Основным отличием от общероссийской модели стало сохранение здесь и устойчивое развитие крупных и средних помещичьих хозяйств. Белорусские помещики лучше своих восточных соседей сумели приспособиться к рыночным условиям.

На рубеже XIX-XX столетий экономическая селекция белорусских помещичьих имений практически завершилась. Выжили те, кто сумел в полной мере воспользоваться новыми экономическими условиями. А лидерами стали те, кто, усвоив рыночные отношения, пошел дальше – своей экономической деятельностью стал непосредственно влиять на состояние

рынка. Аграрный сектор наиболее ярко и убедительно свидетельствовал о той решающей роли в развитии экономики, которую стали играть в новую эпоху предприниматели. Огромные земельные владения теперь не могли гарантировать ни устойчивого роста, ни, хотя бы, стабильности доходов владельца. Только там, где на первый план выходили предпринимательские способности владельца, помноженные на умелое использование новых экономических реалий и технико-технологических новаций, стало возможно достижение экономического успеха [11].

В определенной мере, именно в сфере сельскохозяйственного производства дворяне-католики взяли своеобразный экономический реванш за свое поражение в трех восстаниях против царизма.

Свидетельством трансформации в белорусской торговле стало наличие в ней в начале XX в. полного спектра известных на то время форм ее организации: ярмарочной и стационарной, развозной и разносной, оптовой и розничной. Торговую сеть составляли лавки и магазины, оптовые склады и коммивояжеры, торговые дома и биржи. Эволюция белорусской торговли, ее место на всероссийском рынке, усилия по экспорту и импорту товаров, безусловно, требует отдельного обстоятельного разговора. Заострим внимание лишь на одном факте из ее истории: в начале XX в. По своим ежегодным оборотам – более 20 млн. руб. – Минская недельная Рождественская лесная ярмарка занимала третье место среди всех ярмарок Российской империи, уступая по обороту лишь универсальным Нижегородской (167 млн. руб.) и Ирбитской (около 25 млн. руб.) ярмаркам, но будучи при этом самой крупной общероссийской специализированной ярмаркой [12, с. 51-60].

Финансово-кредитная система дореформенной Российской империи слабо содействовала успешному ведению экономических дел. Ее реформа началась с организации Государственного банка. Это произошло в 1860 г. и вполне может рассматриваться как часть реформ 60-70-х гг., обеспечивших модернизацию Российской империи. Следующим шагом стало формирование сети частных коммерческих банков. На территории Беларуси по нашим подсчетам с 1870 по 1914 гг. действовало 54 государственных и частных банков и банковских отделений. Вместе с банкирскими конторами и товариществами взаимного кредита они достаточно успешно обслуживали потребности рыночной экономики [13].

Белорусская модель генезиса и развития капитализма реализовалась в условиях отсутствия собственной национальной державы и, соответственно, собственной государственной экономической инициативы. Носителями частной экономической инициативы стал новый социальный слой – слой предпринимателей. Их объединяло не сословное или имущественное происхождение или состояние, а способность вести дело на основах рыночной экономики. Это был новый тип организаторов капиталистического

производства, готовых нести материальную ответственность за свои решения, с глубоким знанием техники и технологии, которые проводили энергичную социальную политику на своих предприятиях и принимали активное участие в общественно-политической жизни. При формировании этой социальной категории выразительно выявилась нивелирующая общественная роль рыночной экономики. Так, при вхождении в эту группу не было препятствий сословного либо этно-конфессионального характера.

Нередко фигура предпринимателя объединяла черты представителей разных слоев буржуазии. Например, дворянин Игуменского уезда Адам Ельский с 1887 года на протяжении почти двух десятилетий был членом учетного комитета Минского отделения Государственного банка и одновременно агентом частного Виленского земельного банка, вместе с братом владел имением Гольна в Гродненской губернии (600 десятин земли), к тому же ему принадлежала четвертая часть механического и чугунолитейного завода в Варшаве, земельный участок и дом в Минске на Подгорной улице [14]. Так что перед нами в одном лице и банкир, и помещик, и фабрикант, и домовладелец.

Значительная часть местных предпринимателей выросла из среды проживавших на белорусских землях евреев – купцов и мещан. Согласно переписи 1897 г. в купеческом сословии пяти белорусских губерний евреи составляли 84,5 %, русские – 10,7 % и только 1,7 % были белорусами [15, с. 341]. В то же время еврейская буржуазия являлась собственником более половины (51 %) фабрик и заводов.

Белорусская национальная буржуазия находилась еще в стадии становления и представляла собой наиболее слабую прослойку местной многонациональной буржуазии. Среди белорусов не было сколько-нибудь значительного пласта крупной и средней промышленной буржуазии. Чаще белорусы встречались среди владельцев мелких предприятий, размещенных в сельской местности – мельниц, гончарных мастерских, кирпичных заводов.

Предприниматели являлись ключевой фигурой в успехах белорусской экономики. Со второй половины XIX в. они стали оказывать влияние на государственную экономическую политику не только через собственные экономические усилия, но и через свои предпринимательские представительские организации. Наибольшим влиянием на Беларусь пользовались общества сельских хозяев (действовали во всех губерниях и ряде уездов), съезды предпринимателей (лесоторговцев, судопромышленников и т. д.) и их отраслевые организации, например винокуренных заводчиков [16].

Перейдем к некоторым выводам. Не находит исторического подтверждения и безнадежно устарел тезис о Беларуси, как об "отсталой окраине" Российской империи. Беларусь не стала объектом экономической экспансии России или Польши. Экономические рычаги руководства краем довольно

уверенно держала в своих руках местная буржуазия, что позволяет говорить о самодостаточности развития белорусской экономики [17].

В начале XX века Беларусь, располагаясь между крупнейшими промышленными центрами Российской империи – Петербургом, Москвой, Украиной, Царством Польским, Ригой – успешно развивала различные отрасли промышленности, сельское хозяйство, вела разработку лесных богатств, принимала участие в международных экономических отношениях.

Беларусь оказалась в числе тех регионов Российской империи, которые раньше других исчерпали возможности экстенсивного развития экономики. Она имела экспортно-ориентированное производство, обладала достаточно совершенной для своего времени рыночной инфраструктурой и развитой сетью путей сообщений, с конца XIX века в полной мере использовала стабильную общегосударственную валютно-финансовую систему. Потребности внутреннего белорусского рынка частично покрывались за счет импорта. Избыток рабочей силы в белорусских губерниях искал и находил себе применение за пределами Беларуси, в том числе и за рубежом. Отдельные отрасли белорусской экономики развивались за счет иностранных инвесторов.

Первая мировая война и последующие исторические события подвели черту предыдущему циклу экономического развития. Циклу, который можно назвать "первой индустриализацией" Беларуси. Именно тогда был создан ее экономический фундамент, который значительно трансформировался уже позднее, на протяжении XX столетия, в новых исторических условиях.

Однако экономические реалии, в рамках которых шло формирование белорусской нации и становление белорусской государственности, пока еще изучены недостаточно полно. Как количественно, так и качественно исследования экономической истории Беларуси явно уступают работам по ее политической или военной истории, истории ее культуры.

Проблема оптимального соотношения государственной и частной экономических инициатив, взаимодействия казенной и частной предпринимательской деятельности, государственных и частных капиталов, так и не решенная в условиях Российской империи, в современных условиях Республики Беларусь продолжает оставаться актуальной как в ретроспективе, так и в перспективе.

Целый ряд принципиальных вопросов экономической истории Беларуси XVIII – начала XX в. по-прежнему остаётся в разряде дискуссионных или вообще не изученных тем. Так, отсутствуют обобщающие работы по истории внутренней и внешней торговли Беларуси, развития путей сообщения и транспорта, истории промышленного переворота и научно-технических проблемах экономики.

Еще одна перспективная тема, тесно связанная с изучением процессов модернизации – история городов Беларуси или история урбанизации Беларуси.

По сути, так и нет внятного ответа на вопрос: Была ли Беларусь колонией? Хотя тезис о ее "колониальном" статусе довольно активно используется и не только в исторических, но и политических кругах.

На наш взгляд, актуальность данных проблем выходит за рамки белорусской национальной историографии. При этом именно в истории Украины можно найти интересные сравнения, параллели, а, возможно, и темы для совместных исследований.

Литература

1. Об этом подробнее см.: Кіштымаў А. Эканамічныя умовы фарміравання беларускай нацыі ў канцы XVIII – 50-х гадах XIX ст. // 3 глыбі вякоў. Наш край: Гіст.-культурал. зб. / навук. рэд. А.К. Краўцевіч. – Мінск: Навука і тэхніка, 1997. – Вып. 2. – С. 79-100.

2. См.: Тойнби А. Промышленный переворот в Англии / А. Тойнби. – М.: Мир, 1924 – 142 с.; Бродель Ф. Материальная цивилизация, экономика и капитализм. XV-XVIII вв. Время мира. Т. 3 / Ф. Бродель. – М.: Прогресс, 1992. – 679 с.

3. От аграрного общества к государству всеобщего благосостояния. Модернизация Западной Европы с XV в. до 1980-х гг. – М. "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 1998. – С. 250-253.

4. Национальный исторический архив Беларуси в Гродно, ф. 1, оп. 2, д. 97, л. 25-25 об.

5. Национальный исторический архив Беларуси, ф. 3014, оп. 1, д. 59, л. 211.

6. Кіштымаў А. Прамысловы пераварот на Беларусі. // Матэрыялы па гісторыі Беларусі / Міністэрства адукацыі РБ, Нацыянальны інстытут адукацыі; рэд. кал.: М.П. Касцюк (адк. рэд.) і інш. – Мінск: Нацыянальны інстытут адукацыі, 1997. – С. 87-92.; Киштымов А.Л. К вопросу о промышленном перевороте и индустриализации Беларуси. // Гістарычная навука і гістарычная адукацыя ў Рэспубліцы Беларусь: стан і перспектывы развіцця. Матэрыялы II Усебеларускай канферэнцыі гісторыкаў. Мінск, 10-11 красавіка 1997 г. – Мінск, 1999. – С. 101-103; Киштымов А.Л. Индустриализация Беларуси: историческая реальность и советская историография // Историк и время. 20-50-е годы XX века. А.М.Панкратова / Ин-т российской истории РАН, МГУ им. М.В. Ломоносова; ред. колл: отв. ред. Ю.С. Кукушкин и др. – М.: Изд. РУДН и Изд. "Мосгорархив", 2000. – С. 129-134.

7. Подсчитано по: Систематический указатель фабрикантов, заводчиков и торговых фирм, заявивших свои клейма в Департамент торговли и мануфактур. – СПб., 1884.

8. Указатель хронологический, предметный и алфавитный выданных в России привилегий (За исключением выданных по Департаменту Сельского Хозяйства). С 1814 по 1866 г. – СПб., 1866. – С. 11.

9. Подсчитано по: Железнодорожный транспорт в 1913 г. Статистические материалы. – М., 1925. – С. 3-24.

10. См.: Киштымов А.Л. Германские капиталы и немецкие предприниматели в экономике Беларуси XIX – начала XX вв. // Беларусіка=Albaruthenika / Цэнтр імя Ф. Скарыны. – Мінск: Цэнтр імя Ф. Скарыны, 1996. – Кн. 7. – С. 13-21; Кіштымаў А. Удзел замежных прадпрыемстваў і фінансістаў у развіцці прамысловасці транспарту Беларусі (канец XVIII – пачатак XX ст.) // Штогоднік Інстытута гісторыі НАН Беларусі, 1999 / Рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) і інш. – Мінск: Ін-т гісторыі НАН Беларусі, 1999. – С.57-63.

11. Киштымов А.Л. Экономический потенциал белорусской усадьбы в конце XVIII – начале XX века // Международная конференция "Исторические усадьбы Беларуси: состояние и перспективы". 4-5 сентября 2003 г. / Национальная комиссия РБ по делам ЮНЕСКО, Департамент по охране историко-культурного наследия и реставрации Министерства культуры РБ, Белорусский комитет Международного совета по памятникам и местам, Государственный музей истории театральной и музыкальной культуры РБ – Минск: Четыре четверти, 2003. – С. 90-123.

12. Канделаки И. Роль ярмарок в русской торговле / И. Канделаки. – СПб.: Ред. периодич. изд. Мин. финансов "Вестник финансов" и "Торгово-промышленная газета", 1914. – С. 51-60.

13. Киштымов А.Л. Роль финансов и кредита в развитии предпринимательства Беларуси (вторая половина XIX – начало XX в.) // Иппокрена. – 2006. – № 2 (3). – С. 5-17; Он же. Ключи от экономики: Роль финансов и кредита в развитии предпринимательства Беларуси (вторая половина XIX – начало XX в.) // Иппокрена. – 2007. – № 1 (6). – С. 55-66.

14. Киштымов А. Ельские: опыт сельских хозяев (19 – начало 20 вв.). // Дзеля блізкіх і прышласці: Матэрыялы міжнароднай навука-практычнай канферэнцыі "Універсітэты Ельскіх" (да 165-годдзя з дня народжэння Аляксандра Ельскага). Мінск, 7 кастрычніка 1999 г. / М-во культуры РБ, Бел. ун-т культуры; рэдкал.: Пазнякоў А.У. (адказ. рэд.) і інш. – Мінск: Бел. ун-т культуры: Рэкламна-выд. фірма "Ковчег", 1999. – С. 114-115.

15. Нарысы гісторыі Беларусі у 2 частках. Ч. 1 / рэдкал.: М. Касцюк (гал. рэд.) [і інш.]. – Мінск: Беларусь, 1994. – С. 341.

16. Киштымов А.Л. Представительские организации предпринимателей российской империи и их взаимодействие с государством: историография проблемы // Парламентаризм в Республике Беларусь: опыт становления и развития: сб. науч. статей. Шестой выпуск. В 2 ч. Ч. 2 / Институт парламентаризма и предпринимательства; под. ред. В.А.Бажанова. – Минск: Иппокрена, 2008. – С. 38-45.

17. Киштымів А.Л. Битва двох капиталов? Роль російського и польського капиталов в розвитку економіки Білорусі XIX – початку XX століття // *Białoruś w XX stuleciu. W kręgu kultury i polityki*. Pod red. Doroty Michaluk. Toruń: Wydawnictwo naukowe Uniwersytetu Mikołaja Kopernika, 2007. – S. 69-98.

ІЗ ДОПОВІДЕЙ НА СЕКЦІЙНИХ ЗАСІДАННЯХ

УДК:93/94:61

Г.О.Андріяка

ПРОТИХОЛЕРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

У доповіді розкривається, головним чином, боротьба земського медичного персоналу з епідемією холери, що час від часу спалахувала у Київській губернії, та впровадження засобів для її припинення.

Ключові слова: лікар, епідемія холери, гігієнічні знання, фельдшер, хворий.

Із впровадженням земства на Київщині у 1904 році [14; 4, с. 2; 5, с. 334], одним з головних завдань його було підняття медичного обслуговування на більш якісний рівень. Особливо гостро стояли питання стосовно боротьби з епідемією холери, що лютувала час від часу на теренах Київської губернії [15;13].

Накопичений досвід у боротьбі з небезпечним недугом поставив перед земством два головні завдання: проведення просвітницької діяльності та впровадження заходів щодо подолання цих негативних наслідків.

На основі багатого досвіду лікарів у дослідженні та боротьбі з холерним вібрионом, було вироблено такі протихолерні заходи:

- 1) найретельнішим способом перевіряти всіх осіб, що захворіли холерою;
- 2) ізолювати хворого від здорового люду [10];
- 3) слідкувати, щоб всі особи, що приходять до хворого, щоб їх одяг, посуд та інші предмети не були у загальному користуванні.

На жаль, виконання цих простих, на перший погляд, правил пов'язане було з практичним виконанням. Що стосується першого пункту, тобто перевірки хворих, то тут труднощі були в тому, що симптоматика хвороби час від часу могла бути схожою на інші неінфекційні захворювання та вчасно виявити хворобу вдавалося дуже важко.

Відносно другого пункту, то тут, слід зазначити, труднощі полягали в умовах побуту більшості сімей сільського населення, особливо серед бідних верств, яке жило дуже скупчено, не відмічалось ні обережністю, ні наполегливістю у проведенні цих заходів [3, с. 145-48]. Адже селяни неохоче погоджувались поступати у холерні бараки, а впровадження протиепідемічних заходів у сільських хатах у багатьох випадках було недосяжним. Слід відмітити, що до засобів, які приймалися для боротьби з холерою [9], селяни відносились час від часу дуже ворожо, особливо за своїм незнанням [11], що проводились на їх благо, внаслідок чого серед людей почали з'являтися неправдиві чутки [7]. Це спонукало, на скільки це можливо, піддати хворих саме з цієї верстви населення спеціальному нагляду в спеціальних приміщеннях – стаціонарах, лікарнях.

Виконання третього пункту було не менш важливим, ніж перший, так як далеко не завжди можливо було продивитись, які предмети побуту були в контакті з хворим чи ні. Так, наприклад, для багатьох бідних людей кожний предмет побуту мав велику цінність і тому, щоб уникнути його псування, він міг бути прихований або навіть переданий в інші руки.

Для можливого кращого та повної досконалості вказаних в трьох пунктах цілей, у зв'язку з умовами життя та побуту, було необхідним прийняття особливих екстрених засобів. На перший план потрібно було поставити організацію особливої спостережливої служби, під керівництвом знаних людей, тобто лікарів, там, де існувала велика вірогідність спалаху епідемії. Досвід всіх попередніх епідемій 1892 та 1893 років показав, що розповсюдження хвороби виникає головними чином – через водні та сухопутні шляхи [12].

Також у розповсюдженні гострозаразної хвороби відіграло місто Київ, так як через нього проходили важливі сухопутні, водні та залізничні шляхи. Він був центром паломництва віруючих до святинь Київської землі та економічних зв'язків з іншими містами Російської імперії.

Тож нагальним завданням, що стояло перед земством: прийняття відповідних мір та засобів щодо припинення розповсюдження небезпечної хвороби. З цією метою були створені спеціальні епідемічні загони, які склались з лікаря, двох фельдшерів та двох санітарів.

Головними завданнями таких загонів було задоволення вимог по трьох приведених вище пунктам. Для цього загони повинні були мати достатньо сил та засобів, щоб здійснювати свою місію, направленою земством. Спорядження загонів складалося: з аптечки та запасу лікувальних (в т.ч. лікувальних сироваток) та дезінфекційних засобів. Зрозуміло, що епідемічна організація була тільки доповненням до постійної лікарсько-санітарної організації.

Також були створені лікарняно-спостережливі пункти, що були наділені такими функціями:

- постачання масам, загалом це стосувалося прийшлого населення, гарячим харчування;

- надання амбулаторної допомоги як прийшлому, так і місцевому населенню;

- ізоляція та лікування підозрілих хворих.

Персонал подібного пункту складався з одного лікаря чи студента-медика старшого курсу, фельдшера, кухарки та санітарного служителя; розміри платні повинні були визначені такі (станом на 1907): для лікаря у 200 рублів в місяць, студента – 100-200 рублів, фельдшера – 60 рублів та служителя – 15 рублів (для останнього при готовому продовольстві). По приблизному підрахунку кошторис становив 500 рублів на місяць на утримання лікарняно-спостережливого пункту зі стаціонаром у 4–5 ліжок, 800 рублів, що були витрачені одноразово на його облаштування, 300 рублів на рік на наймання або побудову їдальні для відвідувачів, 50 рублів на облаштування продовольчої кухні, з суми на харчування по розрахунку 1 копійки на день на одну людину.

Крім спостереження функцій, ці пункти видавали й продовольство, так як постачання гарячими стравами прийшлих мас населення та взагалі покращення поганих умов їх харчування, підіймало здатність до опору хворобам. Вище названі пункти були організовані у таких містах:

Київський повіт – у Ржищеві, Трипіллі, Межигір'ї, Гуровщині, Боярці та Бородянці;

Бердичівський повіт – у м. Козятині, Василькові;

Васильківський повіт – у м. Васильків та Білій Церкві;

Звенигородський повіт – у м. Звенигородці, Шполі та с. Єрках;

Канівський повіт – у м. Каневі та с. Миронівка;

Радомишльський повіт – с. Ротичах та с. Ставищах;

Сквирський повіт – в м. Володарці;

Таращанський повіт – в м. Ставище;

Уманський повіт – в м. Умань, с. Соколовці, м. Тальному, м. Покотилівці та в с. Тальянах;

Черкаський повіт – в м. Черкаси та домі Серкіної;

Чигиринський повіт – біля пристані Бужин, в м. Александрівці та с. Боровиці.

Для правильної організації боротьби з хворобою холери, крім земських лікарсько-спостережливих пунктів, були влаштовані такі ж пункти з боку залізничних шляхів на станціях: Фастів, Козятин, Малин (або Бородянка), Миронівка, Бобринська, Фундукліївка, Христинівка, і з боку Округу Водних Шляхів Сполучення –Межигір'я, Ржищів, Трипілля, Канів, Секирній, Черкаси Бужин та гирлі річки Прип'яті.

Найбільш дієвим заходом для подолання такого негативного явища як холера, було поширення гігієнічних знань серед людей бідного стану. Тож розглянемо нижче, які ж саме заходи проводились медичним персоналом:

- ознайомлення підростаючого покоління в школах з самими простими вимогами особистої та громадської гігієни;

- закупались книги по медицині та гігієні для бібліотек;

- у періодичних виданнях час від часу з'являлись поради стосовно ознак захворювання, дотримання особистої гігієни та про ізоляцію, на випадок проявлення перших ознак хвороби [1, с. 71- 43];

- проводились читання, а матеріалами для них слугували праці розроблені комісією по розповсюдженню гігієнічних знань у народ, при товаристві російських лікарів у пам'ять М.І. Пирогова [16];

- роздавалися листки про холеру через амбулаторії [3, с. 17; 8] і т.п.

Створювались також медичні товариства по боротьбі з хворобами, які відіграли чималу роль у покращенні епідемічної ситуації губернії та Російській імперії в цілому. Насамперед пригадати товариство боротьби з холерою, район дії якого було місто Київ з його околицями. Своїми діями товариство намагалося прийняти всі засоби для припинення розповсюдження холери: влаштування їдалень, чайних, постачанням населення перевареною водою, організувало перевозку хворих, облаштували спеціальні приміщення для них, влаштовували публічні лекції про холеру, популяризували відомості про профілактичні засоби у боротьбі з недугом. Не слід оминати увагою і Товариство російських лікарів у пам'ять М.І. Пирогова, яке займалося розповсюдженням брошур про інфекційні хвороби через амбулаторії міст та сіл губернії [16].

Отже, земські лікарі та інший медичний персонал, в основній своїй масі безпосередньо включилися в героїчну боротьбу із страшною хвилею епідемії холери [2, с. 334; 6, с. 19], та внесли вагомий внесок у покращення медичного обслуговування населення Київської губернії.

Література

1. Адресная и справочная книга "Весь Киев" на 1912 год. – К, 1912.
2. Верхратський С.А., Забулдовський П.Ю. Історія медицини. – 4-е вид. вип. та допов. – К.: Вища школа, 1991.
3. Врачебно-санитарная хроника Киевской губернии. – К., 1907. – № 6-7.
4. Положение об управлении земским хозяйством...– СПб. – 1903.
5. ПСЗ. Том 23 – СПб, 1905.
6. Труды первого съезда врачей Киевской губернии, происходившего с разрешения министра ВД в Киеве в 1893 году. – К., 1894.
7. ЦДІАК Ф .336 Оп. 1 Спр. 3017 стор. 61.
8. ЦДІАК Ф .336 Оп. 1 Спр. 3017 стор. 72-73.
9. ЦДІАК Ф .336 Оп. 1 Спр. 3017 стор. 73.

10. ЦДІАК Ф .442 Оп. 534 Спр. 422 стор. 59.
11. ЦДІАК Ф .442 Оп. 626 Спр. 20 стор. 113.
12. ЦДІАК Ф .442 Оп. 636 Спр. 422 стор. 11.
13. ЦДІАК Ф .442 Оп. 636 Спр. 496 стор. 72-73.
14. ЦДІАК Ф .442 Оп. 656 Спр. 132 ч. 1 стор. 1.
15. ЦДІАК Ф .442 Оп. 656 Спр. 132 ч. 1 стор. 48.
16. ЦДІАК Ф. 336 Оп.1 Спр. 3017 стор. 70.

УДК 392

Н.М.Баранова

ІСНУВАННЯ ТРАДИЦІЇ В УМОВАХ КУЛЬТУРНИХ ТА ДУХОВНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

У даній статті проводиться теоретичне дослідження традиції, яке стосується загальних закономірностей її творення, існування, розвитку, зв'язку з іншими суспільними утвореннями в умовах культурних та духовних трансформацій. Автор доводить, що традиція – це безперервний процес творення, новаторства, а не застигла, абсолютно незмінна даність.

Ключові слова: традиція, національно-культурна традиція, культура, духовність, новаторство, успадкування.

В данной статье проводится теоретическое исследование традиции, которое раскрывает общие закономерности ее образования, существования, связи с другими социальными образованиями в условиях культурных и духовных трансформаций. Автор доказывает, что традиция – это непрерывный процесс образования, новаторства, а не застывшая, абсолютно неизменная данность.

Ключевые слова: традиция, национально-культурная традиция, культура, духовность, новаторство, наследственность.

In the present article the theoretical research of traditions is carried out concerning its creation, existence, development, connection with the other social formations under the conditions of cultural and spiritual transformations. The author proves that a tradition is a continuous process of creation, innovation rather than stiff, absolutely unchanging givenness.

Key words: tradition, national and cultural tradition, culture, spirituality, innovation, inheritance.

Кінець ХХ – початок ХХІ століття позначений появою великої кількості монографій, брошур, статей, дисертацій, у яких автори з різних точок зору намагаються осягнути ті чи інші особливості такого багатогранного феномена,

як традиція. Більша частина робіт присвячена аналізу конкретних традицій в історії західноєвропейської та вітчизняної культур. У них досліджуються різні аспекти функціонування традиції на окремих етапах розвитку історії, у різних сферах духовної культури (у філософії, літературі, мистецтві, історіографії, естетиці тощо). Автори цих робіт розглядають такі важливі теоретичні проблеми, як взаємозв'язок філософії та мистецтва, живопису й літератури в історії культури, а також пов'язані з національно-культурною традицією проблеми національної форми та стилю, символу, прекрасного в їх культурно-історичному розвитку. У цілому для цих праць характерна одна ідея: поза традицією, без традиції немає та не може бути розвитку культури, її прогресу.

Традиція є інтегральною частиною культури, а також одним із засобів, які забезпечують поступальний характер її розвитку. Об'єктивний зв'язок між старим і новим здійснює процес успадкування. Спадковість і традиція – явища одного порядку, але важливими є й специфічні ознаки традиції. Спадковість – це процес успадкування минулого сучасністю, а традиція – механізм, тобто спосіб здійснення, спадковості, її конкретний прояв, який завжди має свого носія та певну сферу дії.

Смисл і призначення успадкування полягає в збереженні позитивних елементів минулого, а традиції – у минулому, яке змістовно діє в новому, у сьогоденні.

У системі філософських напрямків і шкіл Заходу в розв'язанні проблеми, що пов'язана з роллю традицій в процесі культурного успадкування можна умовно виділити дві тенденції: негативізм як методологію нігілізму та критицизму у відношенні до чинної культури (філософія Ф.Ніцше й О.Шпенглера, екзистенціалізм, "негативна" діалектика) і позитивно-конструктивні ідеї (соціологічні концепції А.Тойнбі, П.Сорокіна, Х.Ортеги-і-Гасета та ін.). Перша тенденція орієнтує на "переоцінку всіх цінностей" і, по суті, заперечує необхідність успадкування в культурі. Друга тенденція, незважаючи на розбіжності в поглядах окремих філософів, орієнтує на синтез традиційного, доіндустріального, способу життя з позитивним досвідом сучасного індустріального суспільства.

Безсумнівною є взаємозумовленість таких процесів життєтворення, як традиція та творчість. Творчість, тобто евристична діяльність, містить момент непередбаченого, імпровізаційного, але, разом із тим, нове завжди пов'язано зі спадщиною, збагачує її та з часом поглинається нею.

Людина, оволодіваючи культурою, не може задовольнитися нею, тому змінює її з позиції ідеалу, проектує нову культуру. Отже, проблема традицій і новацій у культурно-історичній творчості набуває значення проблеми співвідношення двох культур – тієї, що існує, та тієї, яка проектується.

Культурне успадкування в періоди глибоких соціокультурних перетворень, як правило, має дві основні фази – деструктивну (недооцінка культурної

спадщини й навіть її знищення) і конструктивну (культурний ренесанс, часткова "реабілітація" спадщини, створення нової системи цінностей).

Збереження національно-культурної самобутності народу знаходиться в прямій залежності від сталості культурних традицій. Існує і зворотний зв'язок: чим слабкіші ці традиції, тим більше вони деформуються під впливом запозичень з інших культур.

Цей складний і суперечливий процес виявляється у співвідношенні традиційного і новаторського в людській діяльності. Традиція – це спосіб реалізації культурно-історичної спадкоємності. Її сутність полягає в закріпленні й передачі від покоління до покоління форм і засобів функціонування певних соціальних інститутів, стереотипів і актів людської діяльності. Протилежними щодо традиції поняттями є терміни "новаторство", "новація", із якими пов'язані форми й засоби утвердження нового в соціальному розвитку. Отже, культурне успадкування за своєю сутністю – це такий соціальний акт, у якому поєднується традиційна і новаційна діяльність людини у її ставленні до культурної спадщини.

Культурне успадкування, на думку Ж.-Ж.Руссо та І.Гердера, не є плавним, спокійним процесом накопичення культурного потенціалу: науковий і технічний прогрес відбувається на фоні морального регресу [14, с. 47]. Виникає історична необхідність обмеження потреб розбещеного цивілізацією індивіда та відтворення істинно духовних цінностей. І.Гердер визначає сукупність тих хиб, що стали наслідком насильницького впливу одного народу на інший, нав'язування народам чужої їм культури й релігії. Філософ наполягає на праві кожного народу на збереження своїх національних традицій і водночас вважає за необхідне дотримуватися культурно-історичної спадкоємності між народами [3, с. 245].

Пафос критицизму, що був характерний німецькій класичній філософії, викликав у прогресивно настроєних людей прагнення позбутися панування застарілого й застійного в культурі. І.Кант, продовжуючи традиції Просвітництва XVI ст., визначив свій час як "вік критики" всієї системи відносин між людьми [8, с. 75]. Г.В.Ф.Гегель розробив методологію культурного успадкування на основі діалектичних принципів, зокрема "заперечення заперечення" та "зняття". Практичні дії людини, співвідношення нового і старого в культурі, спростування тих чи інших ідей і теорій у науці повинні містити негативізм, але не обмежуватися ним та отримувати позитивний результат. Якщо спростування обґрунтоване, то саме із спростовуваного й розвивається нове, а не з нав'язаного ззовні, що має форму запевнень і вигадок. З урахуванням об'єктивно-ідеалістичної концепції суспільного прогресу Г.В.Ф.Гегель розглядав кожний історичний етап розвитку суспільства, кожну націю, країну, окреме покоління, видатну людину як утілення духу, що розвивається. Саме цей світовий дух створює ланцюг спадкоємності, він – той "поводир", що веде покоління та цілі народи шляхом суспільного прогресу [2, 75].

Гегелівська концепція культурно-історичного процесу стала предметом критики Л.Фейєрбаха. На його думку, про безсмертя людини можна говорити лише з погляду на безсмертя "об'єктивного духу", тобто нетлінності духовної культури, яка постійно збагачується людством. Тому безсмертя людини – у духовній спадщині. Разом із тим, він заперечує традиціоналізм, догматизм, а іноді стає на позиції негативізму в ставленні до спадщини. На його думку, людство зрідка повинно "хапати через край" і бути упередженим до своєї спадщини [17, с. 256].

Методологічні засади культурного успадкування стали предметом досліджень С.Франка. Він уважав, що сутність суспільного життя визначають два моменти, які гармонійно поєднуються в єдиному соціальному процесі. По-перше, у глибині соборного історичного життя людства, у глибині індивідуального духу невпинно й непереборно діють традиції, які транслюють енергію з минулих часів до сучасності. По-друге, творча енергія, що властива новому поколінню, створює нове в соціокультурному відношенні та змінює традицію. Якщо носієм традиції є суспільство в цілому, то носієм оновлення та творчості виступає окрема особистість. Саме особистості притаманний порив до свободи, до виходу з-під влади традиційного.

С.Франк ототожнює традицію з жіночою основою буття; традиція, – на його думку, – це материнське лоно, стабільність і безперервність суспільного життя. Новація ж символізує чоловічу основу буття, це принцип творчості й оновлення, символ героїчного в житті [18, с. 126].

Ці два моменти – традиційний і новаційний – органічно поєднуються в суспільній свідомості. Але в емпірії, в історії вони часто існують окремо або протидіють. У зв'язку з цим у суспільному житті завжди існує проблема гармонізації цих двох моментів. З одного боку, традиціоналістське мислення призводить до консерватизму в практичних діях людей. Наполегливо захищаючи старе, консерватизм викликає негативну реакцію на свою адресу й детермінує бунтівні акти. З іншого – радикальне заперечення спадщини також призводить до негативізму й безплідного бунтарства. Отже, сутність успадкування в суспільстві полягає в тому, що традиції мають бути передумовою новаційної дії, а новація як форма творчості в соціокультурному процесі не повинна відмежовуватися від спадщини.

Прихід "нового" часу, "незадоволеність" культурою, більш критичне ставлення до історії, традицій класицизму та раціоналізму – це головні теми філософії кінця XIX – поч. XX ст.

У другій половині XIX ст. усе більшого впливу на духовну культуру набуває ірраціоналізм. Виникають філософські течії антираціоналістичного напрямку, зокрема формується "філософія життя". "Життя", у тлумаченні Ф.Ніцше, В.Дільтея та інших, – це не "сухе", бездушне буття розуму, а живий потік психічних феноменів: переживань, інтуїтивних прозрінь, вольових актів, інтенсивних дій. Саме ці феномени дають можливість людині вийти за межі

традиційного в культурі. На думку представників "філософії життя", раціоналістична культура, яка побудована на постулатах традиційного детермінізму, не може бути цінністю для людини й підлягає запереченню.

У Е.Гуссерля прилучення до минулого й історії обмежене індивідуальною свідомістю та пам'яттю як здатністю до збереження й репродукування попередніх сприймань, що завжди опосередковано сучасним. Неможливість абстрагуватися від сучасного й вийти на нетемпоральний рівень означає також і неможливість вірогідного відтворення минулого. Оскільки він як і в модернізмі, сприймається виключно у формах сучасного. Е.Гуссерль обґрунтовує це твердження тезою про подвійну інтенційність свідомості (репродуктивну й актуально-сучасну), яка утворює єдиний потік: "Спогади існують у постійному потоці, а не тільки поєднуються в ланцюжок ланка до ланки. Радше кожне нове впливає зворотнім чином на старе, його інтенція, що йде вперед, здійснюється й при цьому визначається і надає репродукуванню певного забарвлення" [4, с. 51], тобто нове постійно "модифікує для старого репродуктивні можливості" [4, с. 57–58]. Зворотний вплив минулого значно слабший і не відіграє помітної ролі у сприйнятті сучасного. У підсумку подвійна інтенційність не приводить до можливості актуалізації минулого, яке, по суті, відокремлюється від сучасного. З іншого боку, "потік свідомості" ототожнюється з темпоральністю сучасного. У феноменології Е.Гуссерля темпоральність відіграє таку саму роль, як у модернізмі предметність – обидва вони є формами зв'язку з актуальною реальністю. Дещо раніше цю позицію стосовно минулого висловив Ф.Ніцше: "У поясненні минулого ви повинні виходити з того, що становить найвищу силу сучасності" [12, с. 199], і тільки "той має право судити минуле, хто є будівником майбутнього" [12, с. 199], що цілком відповідає модерністським установам стосовно минулого.

Згідно з філософією Ф.Ніцше, людина постійно знаходиться під зростаючим тягарем культурної спадщини. Остання ж у значній мірі детермінує людське життя, більше того, вона постійно поглинає його [12, с. 162, 178]. Минуле може стати могильщиком сучасності, причиною загибелі окремої людини, народу або культури, якщо не намагатися звільнитися від нього. "Антикварна" людина стає безсилою перед осмисленням того нового, небувалого, що виникає повсякденно. На думку Ф.Ніцше, людина повинна мати можливість час від часу розбивати й руйнувати спадщину, щоб мати можливість жити далі.

Один із яскравих представників "філософії життя" О.Шпенглер, як і Ф.Ніцше, міфологізує діалектику. Він виходить з двох основних постулатів: ідеї про унікальність культур та ідеї циклічності в їхньому розвитку. Спираючись на теорії Д.Віко, М.Данилевського, Ф.Ніцше про періодичний занепад культур, О.Шпенглер заперечує ідею культурного успадкування між поколіннями [20, с. 22]. Розквіт культур у сфері духовного життя філософ пов'язує з релігійною

ідеологією. Поширення атеїзму, розвиток науки, техніки, масове переселення людей до міст призводить до загибелі культури, переходу її до кінцевого ступеня – цивілізації.

Більш ґрунтовно теорія культурних циклів розроблена А.Тойнбі. Основне його положення подібне до ідей О.Шпенглера: не існує єдиної історії людства, є лише "локальні" цивілізації, які знаходяться в стані кругообігу. Аналізуючи проблему контактів цивілізацій у просторі й часі, А.Тойнбі значну увагу приділяє типології культурного успадкування. Так, у часі культурне успадкування відбувається в трьох основних формах: 1) "синівсько-батьківський зв'язок", тобто спадкоємність між поколіннями, які репрезентують нову і стару культури; 2) органічний зв'язок між умираючою цивілізацією та цивілізацією, яка народжується в її лоні; 3) зв'язок між живою і мертвою цивілізаціями у формі ренесансу, тобто відродження елементів культури, яка вже вмерла, або оживлення гілки, що засихає на стовбурі ще живої цивілізації.

Культурний тиск, агресія однієї культури стосовно іншої, за А.Тойнбі, – це історичний Виклик, що адекватно потребує Відповіді. Відповідь культури, яка потрапила під тиск іншої, може набути форм або "зілотства", або "іродіанства" [16, с. 590]. "Зілотство" асоціюється із замкненістю культури в самій собі, культурне успадкування за таких умов дорівнює нулю. Навпаки, "іродіанство" – це відкритість однієї культури іншій, широке наслідування досягнень інших культур, прагматичне використання чужої культури заради збереження власної. Як "зілотство", так і "іродіанство", на думку А.Тойнбі, призводять до надлому цивілізації, до її розпаду. Тому цивілізацію, яка зазнає культурної агресії (зокрема вестернізації), не врятує ні "зілотство", ні "іродіанство". Вихід з цієї дилеми А.Тойнбі вбачає в синтезі всіх культур, що існують у світі, на основі пріоритету західної культури.

Ідеї циклічності в розвитку культури характерні й філософії культури Х.Ортеги-і-Гасета. Дослідник, мабуть, не без впливу вчення Ф.Ніцше й теорій "циклістів", обґрунтовує думку про необхідність періодичного повернення до старого на новому етапі розвитку культури з метою певної реставрації втрачених або забутих цінностей. Детермінантою цих процесів є діалектична закономірність: кожне нове покоління намагається думати й діяти за принципом "усупереч" попередньому поколінню. Але про цілковите повернення до старого тут не може бути й мови [13, с. 152].

Нігілістичне ставлення Ф.Ніцше до культурної спадщини (традицій) багато в чому вплинуло на розуміння суті й ролі культурного успадкування екзистенціалістами. Минуле і майбутнє, зауважує М.Хайдеггер, – це, так би мовити, "чисте ніщо", теперішнє зумовлене тягарем смерті й постійно прямує до "ніщо" [19, с. 88]. Ж.-П.Сартр інтерпретує "ніщо" як суттєву рису буття людини, як передумову свободи. Людина – це перш за все проект, вона проектує себе в майбутнє, і ніщо не існує до цього проекту. Культурне успадкування не має ніякого сенсу, адже людина живе в ситуації, яка постійно

змінюється: завтра вона буде вирішувати свої проблеми зовсім в іншій системі цінностей [15, с. 399].

Специфіка культурного успадкування в періоди глибоких революційних змін у розвитку суспільства полягає, зокрема, в тому, що на першому етапі революційних перетворень, як правило, на перший план виходить сила соціокультурного заперечення. Багато здобутків із спадщини або нищиться та відкидається, або залишається поза увагою спадкоємців. І тільки через деякий час нові покоління усвідомлюють, що подальший процес культури неможливий без тих елементів спадщини, які були відкинуті під час першої революційної хвилі. Виникає необхідність збагачення культури за рахунок утраченого, повернення до минулого й переосмислення спадщини. Саме ці процеси характерні й для сьогодення – періоду розбудови державності й культури.

Тенденція повторного звернення до культурної спадщини іноді набуває характеру консервативного романтизму – своєрідної ностальгії за минулим. Подібні намагання є проявом заперечення стану, що склався, в розвитку культури, пошуком альтернатив сучасності в минулому. Цим багато в чому пояснюється і явище історичної інверсії, сутність якої полягає в тому, що міфологічний час і художнє мислення локалізують свої інтереси в минулому. Так виникають міфи про "золотий вік", "стародавню правду", "природній стан" існування людини й таке інше.

"Результат діяльності минулих поколінь ... є важливим чинником нормальної життєдіяльності сучасних людей і умовою подальшого розвитку їхніх нащадків. Бо у людському суспільстві теперішнє збагачення минулим і містить у собі зародок майбутнього, що передбачає розвинення потенціальних творчих сил і можливостей людини, всебічний розвиток її особистості" [5, с. 121].

Власну специфіку має процес успадкування культурних зразків у мистецтві, "бо мистецтво – це естетизоване божество у певному типі Культури, Культура ж – повсякденна естетизація її Божества. У кожного типу Культури свій Бог, то, отже, у кожної культури свої ознаки її абсолютного взірця – своя закоріненість". [6, с. 63].

Мабуть, немає іншої такої сфери людської діяльності, у якій би, як у мистецтві, не тільки наслідувалися та невпинно вдосконалювалися набуті протягом віків творчі навички та способи відображення й перевтілення в дійсності, але й зберігали своє стале значення й самі результати творчої праці, матеріалізовані в камені й дереві та відображені на полотні й папірусі, у нотних записах і на кіноплівці. У якій іншій сфері твори, які виникли багато сотень років тому, є і сьогодні одкровенням, зберігають для сучасної людини значення норми й у певній мірі недосяжного зразка, приносять естетичну насолоду по цей день? То, отже, слова Мартіна Хайдеггера є віщими: "Нині під загрозою перебуває саме закоріненість сьогоднішньої людини. Більше того: утрату коріння викликають не лише зовнішні обставини та доля, вона відбувається не лише через недбалість і поверховість способу життя людини.

Утрата закоріненості виджерелюється із самого духу часу, в якому ми народилися" [19, с. 106].

Кожен новий твір мистецтва виникає не сам по собі, а передбачає засвоєння художником традицій, що вже склалися, та формально-технологічної майстерності, що історично шліфувалася. Наприклад, творчі відкриття Л.Толстого знайшли самобутнє висвітлення у творах багатьох видатних митців ХХ ст., серед яких Ромен Ролан, Анатоль Франс, Дж. Голсуорсі, Роже Мартін дю Гар, Генріх і Томас Манн, Т.Драйзер, І.Бунін, С. Хемінгуей, а також М. Шолохов, О. Фадєєв та інші.

"Якщо б я міг вказати все те, чим я зобов'язаний великим попередникам і сучасникам, – говорив Й.В.Гете, – то за винятком усього цього в мене залишилось б дуже мало" [21, с. 282].

Історичний розвиток мистецтва свідчить, що існують художні стилі, своєрідні "великі хвилі", усередині яких володарює спадкоємність, сукупність рис, логічних із погляду розгортання вихідного комплексу ідей. Разом із тим мистецтво є більш вільним у виборі зразків для запозичення, наслідування та розвитку. Це виявилось, наприклад, у запозиченні античних зразків епохою Відродження та класицизмом. По суті, саме для мистецтва завжди гостро стояла проблема культурного успадкування; в естетиці ж ця проблема була більш відрефлексована. Тут звернення до архетипів мало завжди більш прямий, відкритий характер, оскільки маніфестувалося самими художниками.

"Прагнення знову й знову викликати до життя принципи мистецтва минулого, – писав В.Кандинський, – може розродитися в кращому випадку мертвонародженими творами. Ми, наприклад, ніяк не можемо відчувати й жити внутрішньо, як стародавні греки. І намагання застосувати хоча б у скульптурі грецькі принципи тільки й можуть створити форми, подібні до грецьких, а самі твори залишаються бездушними в часі в усі часи. Таке наслідування подібне до наслідування мавп" [7, с. 16]. Це, на думку В.Кандинського – об'єктивна закономірність. І вона виявляється завжди, незалежно від того, які принципи відтворюються – принципи грецького мистецтва чи традиційного національного народно-культурного комплексу.

"Якщо б ми захотіли розмежувати, – писав Л.Виготський, – що в кожному літературному творі створено самим автором, а що отримано ним у готовому вигляді від літературної традиції, ми дуже часто, майже завжди знайшли б, що на долю власної авторської творчості припадає тільки вибір тих чи інших елементів, їх комбінація, зміни в певних межах загальноприйнятих шаблонів, перенесення одних традиційних елементів у інші системи тощо. Конкретніше кажучи, й у архангельського оповідача, і в Пушкіна ми завжди можемо виявити обидва моменти – й особисте авторство, і літературну традицію. Різниця лише в кількісному співвідношенні цих моментів. У Пушкіна перш за все виступає момент особистого авторства, у розповідача – літературної традиції" [1, с. 2]. Але, в обох випадках, у свідомості автора твору, як

представника усієї нації живе генетична пам'ять свого народу, зберігається інформація про минувшину рідного краю, а тому він сам є спадкоємцем і носієм етнокультурних особливостей духовних здобутків своїх пращурів, утверджуючи цим право на існування в новітню добу історії. Також необхідно зауважити, що плин часу вносить у мову мистецтва різноманітні зміни, які є суто зовнішніми, так би мовити, етнографічними, не зачіпаючи при цьому автентичності світоглядних позицій їхніх творів. У такому аспекті подібні твори слугують дієвим засобом виховання, збереження та примноження духовного потенціалу нації.

Процес успадкування в царині духовної культури в кожному випадку не є лінійним, і з плином часу для реставрації й активного функціонування в структурі нової традиції притягується, здавалось би, "завмерлий" матеріал, котрий досі не активізувався. Це пояснюється тим, що в кожному творі потрібно шукати риси, що належать не історії, а є вічними, та являють собою інтерес для людини сьогодення. Історична достовірність є безперечною, обов'язковою, але не єдиною умовою для постановки класичного твору. Нове прочитання класики завжди пов'язане з переосмисленням життя з позицій сучасності. Через історію люди повинні поглянути на сьогодення.

"Вічність" старих творів у новий час, – зазначав академік Д.Лихачов, – полягає у "вічній" мінливості їх змісту й у "вічній" суспільній актуальності для нового читача [9, с. 72].

Життя великих творів у майбутніх стосовно них епохах здається парадоксом. У процесі свого посмертного життя вони збагачуються новими значеннями, додатковими смислами; ці твори ніби переростають те, чим вони були в епоху свого створення. Намагаючись зрозуміти й пояснити твір тільки з умов його епохи, тільки з умов найближчого часу, ми ніколи не вслухаємося в його смислові глибини. Твори розширюють межі свого часу, живуть у віках, тобто в широкому часі, притому дуже часто (а великі твори – завжди) більш інтенсивним і повним, ніж у своїй сучасності, життям.

Так, людство виникло завдяки культурі, бо вона є тією творчістю, яка через свідомість створює умови для більш цивілізованого підходу до життя; витoki кожного народу знаходяться в його культурі, у традиціях, які виявляються по-різному, залежно від емпіричних, територіальних чи релігійних особливостей. Саме традиції, як пам'ять народу, зберігають культурні цінності, які можуть забезпечити його духовне відродження, без якого неможливий розвиток держави. У цей же час не можна забувати, що людина підсвідомо прагне до удосконалення не матеріального, а духовного. І вся діяльність людини спрямована на задоволення суто людського – на досягнення щастя.

Література

1. Выготский Л.С. Психология искусства. – 3-е изд. – М.: Искусство, 1986. – 572 с.

2. Гегель Г. Сочинения: В 14 т. – М.–Л.: Соцэкгиз, 1935. – Т.8. – 470 с.
3. Гердер И.-Г. Избранные сочинения. – М. – Л.: Гослитиздат, 1959. – 392 с.
4. Гуссерль Э. Собр. Сочинения: В 2 т. – М.: РИГ "Логос": Гнозис, 1994. – Т. 1. – 335 с.
5. Зязюн І.А. Естетичний досвід особи. Формування і сфери вияву. – К.: Вища школа, 1976. – 167 с.
6. Ігнатенко Микола. Філософія життя та смерті як конструкт художньої культури ХХ сторіччя // Філософ. думка. – 2000. – № 1. – С. 42 – 63.
7. Кандинский В. О духовном в искусстве (Живопись) // Творчество. – 1988. – № 8. – С. 15 – 33.
8. Кант И. Сочинения: В 6 т. – М.: Мысль, 1964. – Т.3. – 799 с.
9. Лихачев Д.С. Прогрессивные линии развития в истории русской литературы // О прогрессе в литературе. – Л.: Наука, 1977. – С. 70 – 74.
10. Лосский Н.О. Избранное. – М.: Правда, 1991. – 622 с.
11. Маркарян Э.С. Теория культуры и современная наука. – М.: Мысль, 1982. – 284 с.
12. Ницше Ф. Собрание сочинений: В 2 т. – М.: РИПОЛ КЛАССИК, 1998. – Т.1. – 832 с.
13. Ортега-и-Гасет Х. Бунт мас // Хроніка-2000. – 1994. – № 1-2. – С. 191–214.
14. Руссо Ж.-Ж. Избранные сочинения: В 3 т. – М.: Госполитиздат, 1961. – Т.1. – 851 с.
15. Сартр Ж.-П. Экзистенциализм – это гуманизм // Сумерки богов. – М.: Политиздат. 1989. – С. 319 – 344.
16. Тойнби А. Постижение истории. – М.: Прогресс, 1991. – 736 с.
17. Фейербах Л. Избранные философские произведения: В 2 т. – М.: Госполитиздат. 1955. – Т.1. – 676 с.
18. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М.: Республика, 1992. – 511 с.
19. Хайдеггер М. Разговор на проселочной дороге. – М.: Высш. шк., 1991. – 190 с.
20. Шпенглер О. Закат Европы. – М.; ПГ.: Изд-во Л.Д. Френкель, 1923. – Т.1. – 467 с.
21. Эккерман И.П. Разговоры о Гете. – М.; Л., 1934. – 965 с.

ТРАНСФОРМАЦІЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН В 50-Х РОКАХ XVII СТ.

Упродовж 1648–1653 рр. Українська козацька держава та її органи влади де-факто стали незалежними від Речі Посполитої, а гетьман остаточно утвердився як повноправний правитель. Але критичність геополітичного становища для України на 1654 р. змусила Б.Хмельницького зі старшиною укласти Переяславський договір з Московією. З цього часу інститут гетьманства розвивався під впливом російського фактору.

Проблема дослідження інституційної трансформації в Гетьманщині після 1654 р. на сьогодні практично не розглядалася науковцями. Тому на основі залучення й критичного аналізу джерел та наукових публікацій спробуємо дати комплексну характеристику перетворень гетьманської влади в 1654–1659 рр.

Проаналізувавши "Статті Б.Хмельницького" та жалувану грамоту царя від 27 березня 1654 р., можемо визначити наступні положення, які були домовлені щодо гетьманської влади:

1. російська сторона не мала втручатися в вибори гетьмана та визнавала його владу по життєвою;
2. підтверджувалося рангове володіння українського керманіча (Чигиринське староство);
3. верховне командувати українськими військовими силами чисельністю в 60 тис. без змін належало тільки гетьману;
4. українське судочинство визнавалося повністю незалежним, за гетьманом залишалося право верховної судової інстанції;
5. значного обмеження зазнало право зовнішньої політики: Москва вимагала повної інформованості та контролю над відносинами Гетьманщини з ворожими для царя державами [7, 567–570; 11, 560–565].

Таким чином, договір 1654 р., незважаючи на контроль Москви за зовнішньою політикою гетьмана, не обмежував його повноваження щодо внутрішніх справ. Для визначення характеру співвідношення влади гетьмана та російського царя нами були проаналізовані праці таких дослідників, як М.Костомаров, Л.Окиншевич, М.Грушевський, А.Яковлів [14, 131], В.Смолій, В.Степанков [9, 21], Т.Яковлева [13, 55]. Ми прийшли до висновку про номінальну васальну залежність (з самостійністю у внутрішній політиці).

Незавершеність укладеного договору та його невідповідність політичній дійсності робили українсько-російську угоду нежиттєздатною. Тим більше жодна зі сторін від самого початку не збиралася виконувати взятих зобов'язань. Гетьманський уряд Б.Хмельницького не дотримувався жодної з конституційованих статей, зберігаючи свою самостійність, та проводив

політику полівасалітету. Дії ж Москви характеризувалася намаганням дискредитувати Б.Хмельницького та перебрати частину його повноважень.

Таким чином, гетьман залишався главою держави і виконував адміністративну владу, зокрема продовжував збирати ради, але рішення приймав одноосібно. У сфері фінансів гетьманські повноваження зазнали змін: нами в документах 1654 р. достовірно зафіксовано появу посади "гетьманського підскарбія", який виконував роль консультанта, мав обов'язки визначення мит і податків. Б.Хмельницький захищав українські фінанси від російських посягань та наполягав на тому, щоб щорічними зборами продовжували займатися місцеві урядовці. Судова влада гетьмана в 1654–1657 рр. лише укріпилася, що пов'язано з утвердженням тенденції монархізму. Новою для Б.Хмельницького була проблема українсько-російської судової співпраці при вирішенні прикордонних питань [8, 91; 14, 56].

Незважаючи на прийняття московської протекції, Б.Хмельницький не узгоджував своїх зовнішньополітичних акцій з московським двором, не інформував царя про їх перебіг та вів активну дипломатичну діяльність з Річчю Посполитою, Османською імперією, Швецією, Трансільванією, Молдавією.

З другої половини 1656 р. (після Віленського перемир'я) і до самої смерті Б.Хмельницький поведився в відносинах з Москвою як керівник незалежної держави. З цього часу посилюється процес еволюції гетьманської форми правління в монархічну. Згідно положення "Березневих статей" гетьман визнавався пожиттєвим володарем України. Проаналізувавши універсали 1654-1657 рр. та інші доступні джерела, можемо зробити висновок, що Б.Хмельницький володів правом на життя і смерть будь-якого мешканця Гетьманщини, якщо той ігнорував його розпорядження. Корсунська рада в кінці березня 1657 р. з ініціативи Богдана обрала його сина Юрія офіційним спадкоємцем, узаконивши передачу гетьманської булави в спадок [6, 1364].

На протигагу незалежницькій політиці Б.Хмельницького російський уряд з 1654 р. робив перші спроби обмежити самостійність влади її керманіча. Виконати це завдання мало запровадження воєводського управління. Також у свідомості української еліти швидко відбулися зміни в розумінні верховної влади: в особі російського монарха вона стали вбачати надійнішого гаранта державних посад та власних маєтностей, ніж у гетьмані. Царський уряд намагався блокувати та контролювати владні прерогативи гетьманського уряду на всіх напрямках державного керівництва, а, роздаючи козацькій старшині грамоти на маєтки без урахування соціально-економічних інтересів козаків, загострилися соціальні суперечності в українському суспільстві [9, 99: 12, 37].

Повідомлення про смерть Б.Хмельницького значно підсилили сподівання Московії на перегляд договору з Україною. Царський уряд заздалегідь готувався до зміни козацького керівництва та планував кардинальне посилення російської військово-політичної присутності в Україні. Для цього в

Гетьманщину відправлялися війська на чолі з воєводами Г.Ромодановським та В.Шереметєвим. А вже перший офіційний посланець Московії після смерті Б.Хмельницького В.Кікін мав втручатися в процес виборів гетьмана [1, 2–5; 6, 27–29]. Однак 26 серпня 1657 р. у Чигирині відбулися гетьманські вибори, що самі по собі стали важливим кроком до зміцнення як внутрішнього, так і зовнішнього становища України. Прихід до влади І.Виговського без допуску в елекційний процес російського представника переконувало в прагненні зберегти традиційний курс української політики [4, 76].

Для вирішення напружених українсько-російських відносин наприкінці вересня 1657 р. в Корсуні була скликана рада з метою підтвердити легітимність обрання І.Виговського та обговорити нові "царські пункти". В останніх по відношенню до гетьманської влади існували такі положення: обмежити козацький реєстр; підпорядкувати фінансову систему гетьманату московській владі; запровадити царських воєвод до українських міст [1, 9–10]. На Корсунській раді І.Виговський був вдруге обраний гетьманом, що сприяло об'єднанню всіх старшинських угруповань та козацтва навколо на захист "старих козацьких вольностей". На середину осені 1657 р. українській стороні вдалося утримати Москву від односторонньої ревізії домовленостей Росії та Гетьманщини та змусити визнати обраного гетьмана [3, 34; 4, 83].

На жаль, з кінця 1657 р. у зв'язку з виникненням опозиції та втручанням Московії відбувається трансформація відносин гетьманської адміністрації з Запоріжжям та повсталими полками. Вони, вийшовши з-під влади І.Виговського, фактично переходять в юрисдикцію російського царя. У цей час, незважаючи на стійкість перед внутрішніми ворогами, відбувається послаблення опору гетьманського уряду перед претензіями Москви. Під загрозою охоплення повстанням всієї України І.Виговський навіть погодився на третє обрання в присутності царського представника Б.Хитрово на Переяславській раді в лютому 1658 р. і дав згоду на введення до найбільших міст України російських воєвод та передавати податки в царську казну" [10, 17-18]. Такі дії істотно змінювали характер українсько-московських відносин і переводили їх у сферу автономності України в складі Московії. Більшість істориків пояснюють прийняття царських вимог страхом І.Виговського перед наростаючою силою опозиції або добре продуманим кроком для маскуванню від Росії переговорів з Польщею. Однак прийняття нових умов для гетьмана було тимчасовим актом.

Несхильність опозиції на чолі з М.Пушкарем до мирного припинення конфлікту призвела до його вирішення за допомогою зброї. Перехід гетьманського уряду в стан відкритої громадянської війни призвів до зміцнення авторитету І.Виговського, чому сприяли підтримка іноземних правителів, перемога над повстанцями в червні 1658 р. під Полтавою та створення війська найманців. У ході воєнних дій укріплюється одноосібна влада І.Виговського, яка остаточно буде сформована вже восени 1658 р. в Гадяцькому

договорі. Спираючись на інтереси еліти, гетьман продовжує тримати головні важелі адміністративного управління державою та очолює судову сферу, продовжує закордонний курс Б.Хмельницького та намагається утримувати приязні стосунки з усіма сусідніми державами, тобто реалізує політику полівасалітету [2, 44; 5, 30].

Постійна конфронтація з Москвою призвела до підписання 6 вересня 1658 р. під Гадячем очільниками Війська Запорізького нового договору з Річчю Посполитою. З цього часу й до кінця знаходження при владі І.Виговського інститут гетьманства розвивався в контексті відносин з Польщею.

Отже, після укладення Переяславського договору природний шлях розвитку гетьманської влади був перерваний втручанням у внутрішні справи України Московської держави. З 1654 рр. на форми управління гетьманату поступово починає впливати самодержавна політика царизму, головним чином в бік обмеження функцій першого. Посягання на визначені попередніми домовленостями права Гетьманщини були зустрінуті козацькою старшиною вороже і призвели до тимчасової консолідації українських сил для відстоювання загальнодержавних інтересів. Але ослаблення Гетьманщини на 1659 р. призвело до обмеження влади українського керманіча.

Література

1. Бульвінський А. Експансіонізм Москви щодо України 1657 р. // Пам'ять століть. – 1997. – №6. – С.2-12.
2. Бульвінський А. Кримська політика Івана Виговського // Хроніка 2000. – № 34. – С. 43–56.
3. Верба І. Від Богдана до Івана, або як загинула українська козацька держава // Наука і суспільство. – 1994. – №7-8. – С. 30-36.
4. Верстюк В., Горобець В., Толочко О. Україна і Росія в історичній й ретроспективі: Нариси в 3-х томах / Ред. рада: В.М.Литвин, І.М.Дзюба, Я.Д.Ісаєвич. – К.: Наукова думка, 2004. – 504 с.
5. Горобець В. Зовнішня політика Гетьманату другої половини 50-х рр. XVII ст.: впливи суспільно-політичного протистояння в Україні та трансформацій регіональних геополітичних процесі // Український історичний журнал. – 2005. – №2. – С.16-47.
6. Грушевський М. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. – Т. 9. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1958. – 594 с.
7. Жалованная грамота царя Алексея Михайловича гетману Богдану Хмельницкому и всему Войску Запорожскому о сохранении их прав и вольностей. – 1654, марта 27 // Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. – Т.2. 1651-1654 годы. – М., 1953. – С. 567–570.
8. Козаченко А. Про державну владу Б.Хмельницького: окремі питання // Право України. – 1998. – №2. – С.89-92.

9. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII–XVIII століть: Проблеми формування, еволюції, реалізації. – К.:Альтернативи, 1997. – 367 с.
10. Соловьев С.М. История России с древнейших времен. 1657–1676. – М., 2001. – Кн. VI. – Т. 11.
11. "Статьи Богдана Хмельницкого", утвержденные царем и Боярской думой, определявшие положение Украины в состав Русского государства. – 1654, марта 11 (21) // Воссоединение Украины с Россией. – Т.3. – М., 1953. – С. 560– 565.
12. Степанчук Ю. Російський фактор та трансформація поглядів козацької старшини щодо гетьманської влади у сер. XVII ст. // Наукові праці істор. фак. Запорізького національного факультету. – Вип.26. – Запоріжжя, 2008.-С.36-41.
13. Яковлева Т. Гетьманщина в др. пол. 50-х рр. XVII ст.: Причини і початок Руїни. – К.: Основи, 1998. – 447 с.
14. Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII–XVIII віках. Договір гетьмана Б.Хмельницького 1654 року // УІЖ. – 1993. – №7-8. – С.114-129.

УДК 94(477)325.455: – 058.237"1955/1965"

О.В. Булгакова

**НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ
1950-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х РОКІВ ЯК
ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ**

У статті розглядається науково-педагогічна інтелігенція України як об'єкт державної політики середини 1950-х – першої половини 1960-х років.

Ключові слова: історія України, науково-педагогічна інтелігенція, державна політика, реформування.

Середина 1950-х років позначилася проведенням цілої низки реформ, що торкалися чи не всіх сфер життя суспільства. Зміни відбувались і в житті науково-педагогічної інтелігенції України.

Інтелігенція є елітою суспільства, що наділена знаннями і моральними якостями. Науково-педагогічна інтелігенція – важлива соціально-професійна група. На неї покладено завдання навчання і виховання молодого покоління. Адже в студентських аудиторіях переважно і формується світогляд молодої людини, а також закладається набір цінностей, що з ними людина живе все життя.

Сучасні дослідники В.Даниленко, М.Кузьменко, О.Прохоренко, О.Сергійчук в своїх працях розглядають науково-педагогічну інтелігенцію України і торкаються в своїх розвідках окремих аспектів впливу влади на цю соціально-професійну групу.

Життя науково-педагогічної інтелігенції в цей час зазнавало змін. Реформи, що проводились були спрямовані на покращення якісного складу науково-педагогічних працівників. В цей період відчувався брак викладачів з вченими ступенями, особливо докторів наук. З одного боку кількість викладачів зростала, а з іншого більше половини від усієї кількості науково-педагогічної інтелігенції не мали вчених ступенів і звань.

Щоби змінити цю ситуацію в 1956 році було прийнято Постанову ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР "Про заходи покращення підготовки та атестації наукових та науково-педагогічних кадрів", згідно якої до аспірантури мали зараховувати осіб, що мали досвід роботи.

З 1957 р. вводилась конкурсна система на заміщення посад науково-педагогічних працівників. Проте, дуже часто ця система маючи на меті відбір найбільш кваліфікованих кадрів призводила до того, що конкурс на заміщення посад проводився формально, тобто оголошувався, але посаду займала та сама людина.

Розповсюдженим явищем в цей час стало сумісництво. Через брак висококваліфікованих кадрів, на роботу до вузів запрошувалися науковці з Академії наук УРСР. Сумісництво набуло поширення, через те, що зарплатня науково-педагогічних працівників була вищою ніж зарплатня науковців в системі АН УРСР. Відтак наукові співробітники з науково-дослідної роботи переходили на викладацьку.

В 1959 році було прийнято Закон "Про зміцнення зв'язку школи з життям і про подальший розвиток системи народної освіти в УРСР".

У серпні 1962 р. вийшла Постанова ЦК Компартії України і Ради Міністрів УРСР "Про заходи по подальшому поліпшенню, добору і підготовці наукових кадрів".

Прийняття цих законів і постанов мало на меті покращення якісного складу науково-педагогічних працівників країни. Проте, незважаючи на збільшення кількості викладачів відчувався брак спеціалістів вищої кваліфікації.

Величезний вплив на світогляд науково-педагогічної інтелігенції мав XX з'їзд КПРС.

Тож після XX з'їзду, особливо після прийнятої 30 червня 1956 року постанови ЦК КПРС "Про подолання культу особи та її наслідків" перед вченими відкривалися нові можливості для плідної та творчої роботи.

Атмосфера лібералізації, яка запанувала в країні, сприятливо позначилася на розвитку гуманітарних наук. Вперше дослідники дістали доступ до архівних матеріалів радянської доби. Більш різноманітною стала тематика

досліджень. Що важливо, тепер на її визначення істотний вплив здійснювали самі вчені.

Процес лібералізації радянського суспільства сприяв громадському пробудженню та національному відродженню в Україні. Пробудилася свідомість населення. Воно почало проявляти зацікавленість до своїх традицій, мови та культури.

Загалом після XX з'їзду КПРС викладачами кафедр суспільних наук вузів міста Києва і області було видано: підручників 1, посібників 107, монографій 51, брошур 253, методичної літератури 103, збірників кафедр 58, журнальних і газетних статей 1186.

Як бачимо науковці почали плідно працювати, створюючи оригінальні праці, що відмічені авторською індивідуальністю. Значна частина виданої літератури становить теоретичний інтерес. Легше стало працювати в архівах, було відкрито для користування ряд архівних фондів, які до того зберігалися в спеціальних сховах. Менше стало адміністрування в науці, методів несумлінної критики, приклеювання ярликів, реабілітовано частину репресованих істориків. Розширилось видання історичної літератури.

Важливою подією для історичної науки став вихід "Українського історичного журналу", що почав виходити з 1957 року. На його сторінках публікувалися наукові статті, повідомлення, замітки з історії України, СРСР, КПУ і КПРС, загальної історії. Окрім цього на його сторінках містилась інформація про наукове життя істориків, рецензії на праці, а також огляди джерел та літератури. Подібні матеріали публікувалися на сторінках журналу "Науково-інформаційний бюлетень Архівного управління при Раді міністрів УРСР" (з 1965 року – "Архіви України"). В науково-дослідних інститутах, університетах почали публікуватися наукові записки та вісники, було засновано ряд республіканських щорічних збірників наукових праць з різних галузей науки.

Так, в Київському університеті 12 березня 1956 року історично-філософським факультетом був розроблений план заходів факультету по виконанню рішень XX з'їзду КПРС.

Ознайомившись з цим планом можемо сказати, що в основу роботи факультету покладалися рішення XX з'їзду КПРС. Було заплановано проведення теоретичної конференції професорсько – викладацького складу з таких проблемах:

1. Про мирне співіснування двох систем та про можливість відвернення воєн в сучасну епоху.

2. Марксизм-ленінізм про форми переходу різних країн до соціалізму.

Сталися зміни і в науковій роботі істориків університету. Зокрема були переглянуті план і тематика наукової роботи. Передбачалося розробити такі наукові проблеми: історію радянського періоду, історію революційного та робітничого рухів й ін. Крім того, вся наукова продукція, що була підготовлена

до друку – монографії, статті до наукових збірників, лекції на правах рукопису, учбові посібники – все підлягало перегляду і внесенню відповідних змін. Не залишились поза увагою також, програми курсів, що читалися істориками факультету.

Незважаючи на лібералізацію духовного життя в країні, влада розглядала науково-педагогічну інтелігенцію, як агітаторів серед населення переваг комуністичного способу життя.

Так, 23 грудня 1959 року було видано наказ по Міністерству вищої і середньої спеціальної освіти УРСР "Про роботу викладачів вузів і середніх спеціальних учбових закладів по поширенню політичних і наукових знань". Отже, на науково-педагогічних працівників покладалося завдання поширення політичних та наукових знань серед громадян. Викладачі, зокрема, читали лекції, доповіді, проводили консультації в колгоспах, а також роз'яснювали матеріали з'їдів КПРС, постанов та рішень ЦК КПРС.

За дорученням відділу науки і культури ЦК КПУ в цей час перевірялися низка вузів. Зокрема, перевірялися стан роботи партійних організацій і керівників вузів з кадрами науково-педагогічних працівників, організація учбової і виховної роботи на перших курсах технічних вузів, що поєднували навчання з працею на виробництві, а також ряд питань, пов'язаних з викладанням суспільних наук у вузах.

Згідно постанови ЦК КПРС і Ради Міністрів СРСР від 20 серпня 1956 р. "Про заходи щодо поліпшення підготовки і атестації наукових і науково-педагогічних кадрів" вищі учбові заклади мали провести роботу щодо поліпшення якісного складу науково-педагогічних працівників.

Пріоритетними в цей час влада вважали технічні спеціальності. Так, відбувалося скорочення підготовки спеціалістів з літературознавства, мовознавства, історичних наук, педагогіки і було збільшено підготовку кадрів з математичних і фізико-математичних наук, по радіотехніці, технології машинобудування, хімічних спеціальностей.

Відбувався перегляд тематики дисертаційних робіт викладачів і аспірантів, перевага надавалась їх практичній цінності. Поширилась розробка теоретичних проблем, що були направлені вирішувати невідкладні завдання народного господарства.

В цей час відбувалося поліпшення житлових умов, збільшувалась заробітна плата викладачів. Це сприяло заохоченню до викладацької роботи. Зріс престиж професії у суспільстві.

Отже, у середині 1950-х – першій половині 1960-х рр. був здійснений ряд заходів направлених на покращення умов праці інтелігенції, підвищення матеріального рівня її життя та добробуту. Лібералізація життя в країні сприяла більш вільним, порівняно з попередніми періодами, умовам творчості і праці науково-педагогічних працівників.

Проте, поруч з позитивними змінами в житті науково-педагогічної інтелігенції слід зазначити й про негативні. До них можемо віднести: політику русифікації; надання пріоритету в розвитку технічних напрямів науки, що негативно впливало на розвиток гуманітарних наук. Відтак, влада з одного боку своєю державною політикою робила життя науково-педагогічної інтелігенції значно кращим, а з іншого – великого значення надавала політичному вихованню науково-педагогічних кадрів та їх "високій ідейній загартованості".

А.П.Бучин

ЗАПАДНЫЙ ПРАГМАТИЗМ И ПРОБЛЕМЫ ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ УКРАИНЫ

У статті досліджується вплив західного прагматизму на духовні процеси в Україні та питання "яка роль у розвитку духовності належить соціальній філософії"

Ключові слова: історія, прагматизм, суще, належне, судження істини, оціночні судження, освіта, духовність, псевдодуховність

История – это наука не только о прошлом, но и настоящем и даже будущем. Однако, обсуждение вопроса каким будет, например, украинское общество, часто напоминает проповеди долженствования и изобилует необоснованными надеждами и большими претензиями на истину. Дух западного прагматизма постепенно проникает в украинское общество и в систему образования, от которой напрямую зависит будущее духовной культуры Украины. Как известно, существует прагматическая концепция истины. Один из основателей прагматизма – В.Джемс – писал, что прагматики "под действительностью понимают то, чему должны (выделено мною – А.Б.) соответствовать наши представления" [1]. Налицо перекручивание классического (идущего от Сократа и сформулированного Аристотелем) представления об истине, как соответствия знаний действительности. Имеет место подмена действительности как сущего на действительность как должное. Сущее не может быть основанием должного. Сущее в науке является основанием гносеологических суждений, т.е. суждений истины. "Гносеологическая проблематика стягивается к истине, как к своему фокусу", – писал выдающийся философ П.В.Копнин [2]. Должное, в свою очередь, является основанием деонтических и аксиологических суждений, верификация которых весьма проблематична и является основанием множества спекуляций. В частности, критерием истины в прагматизме объявлена польза. Если результат, полезен, то и знания, которые были положены в основу его получения, следует считать истиной. Так вообще можно

отождествить Истину и Благо. Однако, разница в том, что истина по содержанию объективна [3], а ценности всегда субъективны. Весьма существенная разница, заметьте! Кроме того, суждения истины характеризуют знания, а суждения оценки или, как их еще называют суждения ценности (валюативные суждения), являются характеристикой разнообразных мнений. Дихотомия "знание – мнение" имеет древние корни. Греки называли знание термином ἐπιστήμη, откуда пошло современное название философии науки – эпистемология, а мнения термином δόξα, откуда пошли, в частности, термины ортодоксия (прямое, правильное мнение, вера), парадокс, филодоксия и т.п.

Социально-философский, философско-исторический анализ общества предполагает знания о его устройстве. Исследователь не должен опускаться до "рецептов" людям как они должны вести себя, чтобы реализовалось проповедуемое общество.

История демонстрирует сложнейший, зачастую уникальный характер общественной жизни, в которой, однако, есть место для философских обобщений. Любые изменения в обществе носят социокультурный характер. Эти изменения с трудом, но поддаются формализации, т.е. можно говорить об определенных формах и даже механизмах социокультурной динамики.

К большому сожалению, философский подход к изучению общества и его истории переживает не лучшие времена, т.е. часто попросту игнорируется или "растворяется" в других, более "конкретных" подходах. Но добросовестные исследователи не могут не испытывать дефицита в методологии. Этот дефицит в определенной мере покрывается затратами самостоятельного погружения в философскую проблематику или философиями, которые готовы работать в весьма непростых условиях противоречия философии и идеологии. Достаточно сказать, что философия в Украине длительное время находилась под прессом идеологии, а сейчас ее отпустили в "свободное плавание". Последнее имеет большой позитив, ибо нет идеологического давления, когда кто-то "наверху" определяет, что должен преподавать и писать философ. Негатив тоже нельзя назвать маленьким, учитывая весьма поверхностное знание очень многих и многих преподавателей социально-философских и философско-исторических проблем и, соответственное отношение к социальной философии и философии истории. Например, столь популярный подход преподавания философии через преподавание истории философии, не способен создать систематического проблемного курса социальной философии. Плюс прагматическое отношение к теоретизированию как бессмысленному занятию может подорвать само существование философской культуры. Как результат, происходит постепенная, из года в год повторяющаяся, эскалация элементарной философской безграмотности, которая идеологически подкрепляется почти полной безконтрольностью процесса формирования общественного сознания. Характерными являются проверки преподавания

философии со стороны Министерства (образования). Неизвестно кто создал набор вопросов, на которые должен знать ответ студент и результат проверки представляется проверяющими как критерий уровня преподавания философии. Каждый преподаватель философии способен создать набор вопросов на свой вкус. Имеем повторение истории, но в виде фарса. Советские идеологи (а они признавали силу философии как идеологического оружия) очень серьезно относились к курсу так называемого "исторического материализма", который в обязательном порядке навязывался каждому студенту, а преподавателей держали под контролем партийные органы на предмет политической и идеологической благонадежности. Партийные идеологи, в полной уверенности в своей правоте, принуждали проповедовать "должное" – решения партии и правительства СССР о "завершении" строительства коммунизма в назначенный срок, о "выполнении" продовольственной и жилищной программы в назначенный срок, об исторически сложившей общности "советский народ", о "преимуществах" советского образа жизни по сравнению с западным и т.п. Не лишним будет сказать, что именно от идеологического давления некоторые философы спасались чтением истории философии, логики и других "неидеологических" предметов. Получается, что систематический проблемный курс знаний об обществе был невозможен в советское время и стал почти "ненужным" в современных условиях господства прагматического отношения к решению проблем. Реальный исторический процесс как не изучался, так и не изучается в методологическом ключе. Подчеркну, не изучается массово, т.е. студентами в достаточном объеме. А философы своей работы не прекращали и есть серьезные наработки, как на Западе, так и на Востоке. Но, даже при всей серьезности намерений философов, невероятно трудно бороться с необразованностью, которая порождает замкнутый круг. В результате, у многих даже не возникает вопрос о полезности социально-философских знаний, а самих философов продолжают считать интеллектуальными шарлатанами, которым почему-то еще разрешают что-то читать. Именно что-то, ибо кто-то "умный" решил, что "все это философия" и свалил в одну кучу ряд дисциплин под ярлыком "философия". Так появились предметные мутанты: "этика и эстетика", "логика, этика и эстетика", "религиоведение, логика, этика и эстетика" и т.п. По такой "логике" нужно читать дисциплину "физика и физическая культура". Объединение разных дисциплин в одну, разумеется, существенно урезало реальные часы. Совсем выбросить философию из университетских курсов еще как бы и неудобно, но урезать ее до неузнаваемости (особенно у заочников) – какое счастье для недалеких преподавателей специальных дисциплин, озабоченных собственной нагрузкой и считающих свои дисциплины самыми нужными.

Проявлением западного прагматизма является также введение дисциплин на выбор. Набор дисциплин по принципу субъективного должен-

ствования, которые обязательны или необязательны (по выбору самих студентов) для изучения, может нанести серьезный урон профессионализму. Например, грамматика и логика издавна считаются двумя сторонами Одной медали. А студентам-филологам предлагают логику изучать по желанию. Но, при этом часто некому даже объяснить, что если хочешь быть профессионалом, то логику просто необходимо знать! И таких примеров множество. В такой ситуации совсем не нужна культурная революция по типу китайской, девизом которой было "книги – в огонь, а ученых – в яму", чтобы нанести непоправимый урон культурному генотипу. Пусть сами студенты "определят" что же "полезно" им в широком кругу гуманитарных дисциплин.

Что касается философского осмысления общества и истории, то оно вообще не культивируется. Спрашивается, а в каком направлении будут развиваться социокультурные процессы? В какую "историю" мы тем самым попадаем? О каком будущем Украины говорим? Не следует забывать, что история, в том числе и в огромной степени, зависит от ее субъекта. А это конкретные люди, которым не безразлично не только прошлое и настоящее, но и будущее. Как уберечь новые поколения украинцев от истории в форме фарса, от бесплодных попыток повернуть реальную историю в "правильном", "должном" направлении? Как не спасет изучение истории философии, так не спасет изучение любой истории. Не способны исторические дисциплины и любые специальные создавать методологическую базу науки. У них другое предназначение. У "исторических" дисциплин есть одно "преимущество": чутко реагировать на изменения идеологической конъюнктуры.

Еще не ушло "в историю" поколение историков и философов, которые доказывали преимущества социалистического образа жизни и другие идеологические установки КПСС, а теперь также убежденно отстаивают идею и практику "Незалежної України", не забывая попинать и устно, и письменно прежний общественный строй.

Как так получилось, что находясь в центре Европы, Украина, пусть даже и в составе Советского Союза, была охарактеризована как общество с азиатским способом производства? Европейская страна по географическому признаку попала в разряд азиатских стран по экономическому признаку? Можно ли это считать трагической "ошибкой" истории (или ошибкой теоретиков)? Или все можно оправдать фразой "так исторически сложилось"? Независимо от самих людей? Как получилось, что государство СССР, в состав которого на правах "братской" республики входила и Украина, не только лишило массу людей собственности, но и самой гражданской жизни, гражданских прав и гражданской позиции?

Любой уважающий себя обществовед просто вынужден философствовать по сути поставленных проблем. Любой уважающий себя специалист понимает, что он именно философствует, когда пытается решить эти проблемы, что настоящее философствование никак не связано с

уничижительным пониманием своего терминологического двойника прагматиков по типу "вот, развели тут философию, а нужно реальные проблемы решать". А откуда возьмется понимание научного философствования, если и будущий (на уровне студента) и настоящий специалист в своей, узко-прагматической сфере, о настоящей философии "ни сном, ни духом", т.е. ничего и не знает?!

Какое будущее Украины? Какой вектор избрать: Евросоюз или Евразийский союз? Какие шансы вообще что-то выбирать? Насколько выбор, если таковой есть, зависит от политической конъюнктуры политической элиты? И не оказывается ли рядовой украинец в ситуации времен Гражданской войны, когда "белые пришли – грабят, красные пришли – тоже грабят"?

Может показаться, что мы вторгаемся в область популярной ныне политологии. Но, далеко не все знают, что становление науки – это отпочкование исследовательских сфер и образование предметов наук, обнаруженных философией, которая по праву, со времен Аристотеля, называется "наукой наук". Тенденция отпочкования такова, что наиболее сложные предметы более длительное время находятся в лоне философии. Совсем недавно и психологи, и социологи, и политологи выпускались философскими факультетами. Психология и социология уже получили статус вполне самостоятельных предметных сфер исследования, статус которых закрепился новоявленными факультетами университетов и научно-исследовательскими институтами. "Отделение" политологии пока находится в составе философского факультета Киевского национального университета имени Т.Г.Шевченко, но сам термин говорит о тенденции отделения. И тот факт, что политолога может интересовать общество как социальная система, свидетельствует о ее "родственных" связях с социальной философией и общей социологией. Социальная философия постоянно обращается к работам социологов, политологов, культурологов и других исследователей и может сложиться мнение (а это факт), что все эти новоявленные предметы самостоятельно могут решать проблемы социально-философского уровня. Поэтому именно этим предметам нужно дать зеленый свет в их продвижении по непростым дорогам образовательной системы. С другой стороны, а зачем изучать проблемы "общества вообще", "человека вообще", "культуры вообще", "политики вообще", "экономики вообще", "наций вообще" и их судьбы, какую-то "надорганику", какие-то "инварианты" структурирования и функционирования социальных систем, динамику взаимодействия власти и собственности и т.д.? Прагматик говорит, что есть текущие вопросы конкретного общества, в частности Украины, есть текущие национальные вопросы и вопросы национальной экономики, политики и культуры. Вот их и нужно изучать. А перспективы сами собой обозначатся и заявят о себе. В крайнем случае, можно обратиться к новоявленным проповедникам за

советом. А недостатка в проповедниках в мире не наблюдается. И далеко-далеко не все понимают всю пагубность такого прагматизма и проповедования.

Философы ж полагают, что и будущий серьезный политолог, и будущий серьезный культуролог, и будущий серьезный экономист, и будущий серьезный психолог и т.п. находятся в ситуации необходимости, если учесть ограниченность прагматизма, изучать всеобщие начала исторического развития, объективные закономерности исторического процесса, динамику взаимодействия социальных систем, общие тенденции (прогресс-регресс-пассионарность и т.д.) "поступа" истории, систему потребностей и интересов людей. Такие знания будут только способствовать формированию настоящей элиты Украины, элиты, которая сама будет ощущать свою образованность и свободу (и понимать границы своего волеизъявления), способность учиться дальше и способность решать конкретные задачи на основе знания всеобщего.

Сложность предмета социальной философии может ощутить всякий, кто хоть в первом приближении познакомится с разнообразием существующих парадигм исследования обозначенных проблем. Если в советском обществе искусственно создавался парадигмальный вакуум вокруг шутовским образом преобразованной доктрины Карла Маркса, то современная социальная философия не только отдает должное заслугам К.Маркса, но и "открыла" большое количество "новых" имен. Студенты имеют возможность читать труды Макса Вебера, Эмиля Дюркгейма, Огюста Конта, Питирима Сорокина, Джорджа Мида и многих, многих других. Но чтение первоисточников подчас весьма хаотично, не опирается на определенное социально-философское видение проблем, которое требует анализа самых разных точек зрения, часто противоречащих друг другу. Студенты вправе сами определяться в том, какая парадигма для них будет приоритетной и они способны будут отстаивать свою точку зрения. И снова нам могут возразить, что на Западе, с которым мы так хотим сотрудничать давно уже преобладает жесткий прагматический подход, в рамках которого имеют право на существование социология, политология, культурология и т.д., а философское "пустословие" на уровне образования никем всерьез не воспринимается и считается метафизическим этапом на пути формирования позитивного изучения общества. Фактически предлагается на практике реализовать хорошо известный "закон трех стадий развития науки" Огюста Конта. Но, во-первых, философия – это не только наука. А, во-вторых, разве способны позитивные науки решать проблемы социокультурной динамики в ее всеобщей форме? Речь не идет об игнорировании конкретных знаний об обществах и мире. Речь идет о развитии способности видеть в разных "режимах". Используя терминологию фотографии, видеть и в микро, и в макро, и в теле режимах. При всей абстрактности теории исторического

материализма нужно отдать должное самому умению подниматься на уровень абстрактного с целью дальнейшего движения к конкретному. Многим западным студентам и даже преподавателям это просто неизвестно, что подтверждается в общении с ними. Прагматизм не позволяет загружать голову ничем "лишним". Показательным в этом отношении является литературный и кинематографический пример знакомства Шерлока Холмса с доктором Ватсоном, прекрасно исполненное в кино Василием Ливановым и Виталием Соломиным. Прагматичного Холмса не интересует ничего, что не связано с его профессией. Непрагматики – это дураки, которые на чердак своей головы сносят всякий ненужный хлам, как, например, гелиоцентрическую теорию Николая Коперника. Таких, как Холмс, утверждает сам герой – единицы, и получается, что дураков большинство. Современный Запад хочет утвердиться в мысли, что прагматиков стало большинство, а дураки остались на Востоке, ибо они продолжают восхождение на вершины Абстрактного, чтобы потом продолжить восхождение на вершины Конкретного. В США попросту отсутствуют абстрактные социально-философские курсы. Культивируется статистика, "здоровый смысл", ориентация на успех. Разумеется, с таким образованием, славянская душа всегда будет оставаться загадкой для западного человека. Но, замечаем ли мы, славяне, что нас постепенно втягивают в процесс западного обалванивания? Может и нам скоро неинтересно будет выяснять "что есть Общество?", "что есть Человек?" и т.п. Сказанное совсем не означает, что в США нет великих социологов и социальных философов. Речь идет о системе образования и о состоянии общественного сознания, ментальных особенностях и о тенденциях исторического процесса. Мало того, что наше фактическое образование, особенно в условиях плохо контролируемой коммерции, деградирует. Так еще и прагматическое отношение молодых людей становится доминирующим, а механизм элементарного самоуважения "работает" преимущественно в утилитарном направлении. Какая практическая польза от философствования, если "жизнь такая"? Парадоксально, но существующая система, которая позволяет получать так называемое "высшее" образование порождает массу людей, которые мнят себя всезнайками, проявляют чудеса профессионального кретинизма. Наша история, к большому сожалению, знает людей, которые тоже мнили себя "всезнайками" и предлагали, и практически осуществляли социальные преобразования на основании своего видения должного. Беда еще в том, что эти "всезнайки" обладали такой силой власти, которая позволяла им использовать самые жесткие и жестокие меры принуждения с провозглашением благих намерений сделать народ счастливым в ближайшем будущем. Экстернальная активность, которая в советское время навязывалась властью, в частности, насильственным провозглашением атеизма, в современных условиях навязывается нам, культивируется профанами, идиотами разного уровня. Постепенно

становится непопулярной работа над содержанием и глубиной человеческой души. Говорю о популярности, массовости такой работы, ибо в традициях славянских народов заложена и широта, и глубина души, о загадке которой не устают говорить люди Запада. Возрождение и поддержание духовности народа – дело не одного дня. И этой задачей озабочены не только философы, но и богословы. Философия и религия популяризируют высокие эстетические и этические духовные ценности в условиях, когда культивируется дух потребительства, этика становится "сдельной", искусство ориентировано на чувственные удовольствия и пошлость, а профессионализм становится узкоспециализированным. Такова реальная социальная и культурная динамика украинского общества. Религиозный философ Семен Людвигович Франк так охарактеризовал ситуацию, которая сложилась еще в XX веке: "Мы живем в эпоху глубочайшего безверия, скепсиса, духовной разочарованности и охлажденности. Мы не знаем, чему мы должны служить, к чему нам стремиться и чему отдавать свои силы. Именно это сочетание духовного безверия с шаткостью и бурностью стихийного исторического движения образует характерное трагическое своеобразие нашей эпохи. В безверии, казалось бы, история должна остановиться, ибо она творится верой. Мы же, потеряв способность творить историю, находимся все же во власти ее стихийных сил; не мы творим ее, но она несет нас. Мутные, яростные потоки стихийных страстей несут нашу жизнь к неведомой цели; мы не творим нашу жизнь, но мы гибнем, попав во власть непросветленного мыслью и твердой верой хаоса стихийных исторических сил. Самая многосведущая из всех эпох приходит к сознанию своего полного бессилия, своего неведения и своей беспомощности" [4]

Может показаться, что в XXI веке вернулся оптимизм XIX века, что "самая многосведущая из всех эпох" преодолела свое бессилие и неведение своей беспомощности. Но, мировые кризисы говорят об обратном. Сущность социума, общества, человека и его истории для многих-многих людей остается за семью печатями. Если поставить вопрос, что нет никакой необходимости в социально-философских изысканиях и преподавании социальной философии и философии истории, то духовный кризис будет только углубляться, непонимание процессов мировой и отечественной истории будет углубляться. Особую опасность представляют заносчивые исследователи (а такие всегда находятся), которые тут же бросаются опровергать сказанное, бить себя кулаками в грудь, утверждая, что они "все прекрасно понимают!" и готовы направлять историю в нужном направлении. Так называемое "понимание" строится на усвоении определенных клише: знании определенных дат, их показательном праздновании или памяти о них и т.п., создании всевозможных образов "врага" и "понимании" необходимости с ним бороться "всем миром" и т.п. А фактическое "непонимание" берутся удовлетворить разговоры об НЛО, астрологии, оккультизме и т.п. Обратите

внимание, что таких разговоров среди людей и в средствах массовой информации стало значительно больше, чем, скажем, лет 20 тому назад. Т.е. современное поколение уже растет в атмосфере псевдодуховности. Мощная сила киноискусства, в современных условиях доступности для широчайших масс кинопродукции, значительно усилила разрушительный эффект. И главное, что этот эффект не замечен тем, на кого он направлен и общественное сознание легче поддается манипулированию. Плюс темп жизни. Он стал таким, что далеко не каждый способен остановиться и подумать рефлексивным, философским образом. У многих уже нет ощущения тупика, о котором говорил С.Л.Франк. "Когда человек заплутался и зашел в тупик, он не должен продолжать идти наудачу, озираясь только на ближайшую, окружающую его среду; он должен остановиться, вернуться назад, призадуматься, чтобы вновь ориентироваться в целом, окинуть умственным взором все пространство, по которому проходит его путь. Когда человек уже не знает, что ему начать и куда идти, он должен, забыв на время о сегодняшнем дне и его требованиях, задуматься над тем, к чему он, собственно, стремится и, значит, в чем его истинное существо и назначение. Но именно этот вопрос в применении к совместной, общественно-исторической жизни людей и есть проблема социальной философии, философского осмысления общего существа общественного бытия"[5]

Ученые говорят, что если, например, выдра не научит выдренка охотиться, то малыш будет обречен. В обществе от процессов социализации человека зависит существование самого общества. Но в обществе живут люди, которые должны научиться самоопределяться от чего зависит их выживание.

Легко потерять интерес к социально-философским проблемам и проблемам философии истории. Есть много других насущных проблем для любого человека. Но, общество будет самовыврождаться, если будет культивировать дух прагматизма без оглядки или будет отдаваться во власть стихийной саморегуляции. Социокультурные процессы не должны пускаться на самотек. Реформы должны проводиться не ради самих реформ, а ради реализации продуманных и четко сформулированных целей. Однако, нужно помнить, что в цепочке цель-средства-результат возможны сбои и благими намерениями часто устлана дорога в ад. И, тем не менее, нужно перманентно определяться в каком обществе мы живем и какое общество мы хотим построить. И нужно культивировать интерес широких масс населения к своей истории (не только прошлой!), проблемам социальной философии и философии истории. Но, характер философии таков, что она позволяет оперировать не только знаниями, гносеологическими суждениями, но и мнениями, аксиологическими суждениями. Некорректность часто состоит в том, что абсолютизируется один из подходов, соответственно упрощается предмет социальной философии и борьба с таким подходом представляется

настоящим "героизмом" такой "продвинутой" философии, как, например, постмодернизм. Оказывается наука об обществе, согласно этой теории, должна быть оценочной! Т.е. производство духовных значений вообще может быть произвольным?! Попробуйте представить такого рода произвол в точных науках. Получается, что методологические требования к науке, которые изучает эпистемология, должны отличаться в точных и неточных науках. Мартин Хайдеггер, например, говорил об особенностях исторических гуманитарных наук в отличие от "математических", но так далеко он не заходил: "Неточность исторических гуманитарных наук не порок, а лишь исполнение существенного для этого рода исследований требования". [6] Безоценочный подход в науке является общеметодологическим требованием. Не имеет права исследователь вносить что-то от себя, свою оценку в результаты исследования, о чем говорил выдающийся философ и социолог Макс Вебер: "Можно без всякого сомнения установить, что при вынесении оценок в области практической политики... в той мере, в какой речь идет о том, чтобы вывести из них директивы для практически ценных действий, эмпирическая наука может своими средствами определить только следующее: 1) необходимые для этого средства, 2) неизбежные побочные результаты предпринятых действий и 3) обусловленную этим конкуренцию между возможными различными оценками и их практические следствия. Средствами философских наук можно, помимо этого, выявить "смысл" таких оценок, то есть их конечную смысловую структуру и их смысловые следствия; другими словами, указать на их место в ряду всех возможных "последних" ценностей и провести границы в сфере их смысловой значимости" [7]. В познании возможны, или рефлексивный (научный) подход, или валюативный (оценочный, ценностный), а третьего не дано. Нельзя отождествлять или путать теплое и мягкое. Это в искусстве, например, используется валюативный подход. А философия, как известно, может принимать форму не только науки, но и художественной литературы, искусства, религии и т.п., т.е. форм художественного творчества. Потому желание валюативного крыла в философии представить свой подход, как единственно правильный и единственно философский, является попросту безграмотным с точки зрения науки и ее принципов. Вероятно, такой "анархизм" в самой философии имеет своей причиной сложность изучаемого предмета. Предмет социальной философии, без преувеличения, можно назвать одним из самых сложных. Общество представляет собой сложную саморазвивающуюся систему, состоящую из множества подсистем. Если, например, человеческий организм рассматривать как сложную систему, то представляется, что эта система более статична. В обществе же доминирует социальная и культурная динамика. Потому серьезные исследователи не спешат заявлять об открытии законов развития общества. М.Хайдеггер понимает познание как духовную реконструкцию "наличного бытия" познающего субъекта. Субъект познания и

субъект художественного творчества находятся в разных условиях свободы. Свобода субъекта познания ограничена тем, что существует реально. Но, на самом деле, речь идет об одном и том же субъекте, в котором пересекаются содержательные стороны отражения и художественного проектирования действительности.

Потому в социальной философии вполне приемлемы методы социального прогнозирования и моделирования новой реальности на основе определенных канонических прекрасного. Представители рефлексивного крыла в социальной философии никогда не забывали о ценностях, но всегда решительно выступали против оценочного подхода в науке. Гносеологическое отображение "наличного бытия" нужно отличать от искусства конструирования действительности "по законам красоты".

Вопрос преподавания философии вообще и социальной философии в частности, увы, не может быть в явной форме вопросом самосохранения общества. И, тем не менее, вопрос именно о самосохранении общества. В обществах, которые отдают предпочтение духу прагматизма, неминуемо наступает духовный кризис. Значительно легче определиться в том, что угрожает обществу отрицательным путем. Например, нормальное общество будет отрицать необходимость наркомании, алкоголизма, табакокурения и т.п. Но определиться, что положительно необходимо для самовывживания весьма непросто. Ценностные предпочтения разных обществ сильно отличаются. Конечно, история со временем, что называется, "покажет", какое общество наиболее жизнеспособно, и члены которого не являются деградированными людьми. Но, так же, как индивид способен прогнозировать свое будущее в определенных пределах, так и общества не должны лишать себя такой возможности. Хотя, опять же, нужно учитывать поговорку "хотели сделать наилучшим образом, а вышло как всегда". Случается, что ценностные предпочтения не проходят проверку временем: то, что представлялось практичным и разумным, оказалось весьма непрактичным и глупым. Философия, по определению, не может попасть в такую ситуацию и любовь к мудрости сохранит право на свое существование, в том числе и в Украине.

Литература

1. В.Джемс. Прагматизм. – СПб., 1910, С. 122.
2. Копнин П.В. Гносеологические и логические основы науки. – М. : Мысль, 1974. – Гл. V. "Истина и ее критерий" – С. 131
3. Там же, Гл. V. "Истина и ее критерий", § 1 "Объективная истина". – С. 131–140.
4. Франк С.Л. Духовные основы общества. – М., 1992. – С. 16–17.
5. Там же.
6. Хайдеггер М. Время картины мира. // Хайдеггер М. Время и бытие: Статьи и выступления: Пер. с нем. – М.: Республика, 1993, С. 44.

7. Вебер М Смысл "свободы от оценки" в социологической и экономической науке. // Вебер М. Избранные произведения М., 1990, С. 568.

Ю.М. Давиденко, А. Кудрявцева

СТАНОВЛЕННЯ ТА ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО "РЕВОЛЮЦІЙНОГО СОЮЗУ НЕПОДЛЕГЛОСТІ І ВОЛЬНОСТІ" НА ТЕРЕНАХ ЗАХІДНОЇ УКРАЇНИ В 1939–1940 РР.

Незважаючи на жахливі обставини окупації, вже восени 1939 р. на території Польщі в умовах глибокого підпілля розгортається Рух Опору. Відбувається формування різних військових і цивільних конспіративних організацій як у місті, так і на селі.

Мета даної статті полягає в тому, щоб на основі наукових досліджень розкрити характерні особливості формування та діяльності польської підпільної організації Революційний Союз Неподлеглості і Вольності в період окупації в 1939-1940 рр.

Зазначимо, що на початковому етапі в силу військово-політичної ситуації, яка склалася в окупованій країні, жодна буржуазна або реформістська партія не була здатна організувати та очолити в масштабі країни народний опір [1, с. 303].

Варто згадати, що серед усіх політичних партій Польщі, що створювали власні збройні формування на початковому етапі окупації, особливе місце займало Стронніцтво Людове (СЛ). Ще в передвоєнні роки воно мало великий ідеологічний та політичний вплив на польське село. І напередодні війни структури СЛ мали значний кадровий потенціал і в період окупації країни могли претендувати на лідируючі позиції в польському русі Опору [2, с. 34].

Одиним із провідних польських діячів і прихильників СЛ цього періоду Р.Тичинським було створено організацію Революційний Союз Вольності (РСВ). Відбулося це в перших днях жовтня 1939 р. До її складу входили: Р.Тичинський, Г.Бжуско, В.Возік, В.Подгурська, З. Димек, М. Войцеховський, С.Скочилас, В.Щерба, Л.Ліберсбах, Р.Ялоха-Ольбришський, Я. Ковальський. На першому етапі організація не мала конкретних програмних положень і розпочала розбудовувати свою структуру. Зазначимо, що гасла, які декларував Р. Тичинський були оцінені членами організації як ліворадикальні [3, с. 15]. Згодом, Р.Тичинський виїхав до Львова, де розгорнув діяльність по створенню аналогічної підпільної організації, під назвою Революційний Союз Неподлеглості і Вольності (РСН і В). Засновниками її були: соціалісти – Я.Щирек, С.Херхстал; молоді селяни – Ф.Вілк, Б.Заленський, М.Кленбіцький, Ч.Рачковський; члени демократичної партії – С.Ольшевський, Б.Зубжицький,

Е.Кулеша, А.Хейда, А.Копач; синдикалісти – М.Ланг, Р.Загородський, В.Прочке; діячі "Сівби" – Р.Тичинський, Е.Сухорек; представники харцерства – Л.Чарнік, Я.Лех, а також Є.Лерський, діяч Польської Молоді Суспільно-Демократичної [4, с. 378].

У своїй ідейній декларації Союз виголошував потребу боротьби з тоталітаризмом і імперіалізмом, однаково як і з фашистським, так і з комуністичним. Програма РСНВ декларувала, що післявоєнна незалежна Польща стала б членом федерації, яку мали утворити "вільні народи Чехословаччини, України, Білорусії і Литви". На думку учасника тих подій О.С.Чарніка, це угруповання можна окреслити як своєрідний "дискусійний і програмний форум, осередок ідейного натхнення" [5, с. 34].

Діяльність РСНВ координували щотижневі збори Відділу Крайового на території російської окупації. До цього відділу ввійшли: представник Польської Партії Соціалістичної (ППС), а також Класових Союзів Заводових Я.Щирек, представники СЛ, Союзу Молоді Сільської і Польської Академічної Молоді Людової Ф.Вілк, Є.Лерські-Солтисік з Клубу Польської Суспільно-Демократичної Молоді, С.Ольшевський з Клубу Демократичного, Е.Сохорек з Центрального Союзу Сільської Молоді "Сівба", представник Союзу Професійних Комітетів М.Ланг-Белецькій, представник єврейської інтелігенції С.Херсхтал з ППС, А.Копач із Стронніцтва Демократичного (СД), а також представник Союзу Харцерства Польського Л.Чарнік. Скарбником організації був А. Хейда, а секретарем М. Ланг [6, с. 79-80].

Крайовий Відділ РСНВ складався з дев'яти спеціалізованих відділів. Територіально організація обіймала кілька міст Східної Галичини, утворилися також представництва в Луцьку на Волині. Найсильніші комірки Союзу діяли у Львові в професійних осередках та в колах комунальних працівників.

Організаторами РСНВ в цих осередках були Ф.Рихлік і Б.Глодт. Як зазначалося у звітах, робітники охоче вступали до Союзу, бо: "швидко зорієнтувалися, що суспільне визволення оголошене прибулими є лише звиклою пропагандою російського імперіалізму і несе за собою гірший економічний визиск, ніж міг призвести дотеперішній капіталістичний устрій. Управління фабриками, що здійснювалося Робітничим Комітетом виявилось фікцією з хвилею запровадження на фабрики радянських директорів, котрі у відносинах з робітниками були більш безвідповідальні, ніж дотеперішні власники фабрик. Такі настрої сприяли творцям РСНВ, оскільки в лютому 1940 р. вже біля 350 робітників оголосило про свій вступ до організації [7, с. 118].

Союз мав свою структуру у вищих навчальних закладах. В Університеті Я.Казимира та у Політехнічному вузі. Керівництво над студентськими групами з обох закладів спочатку здійснював Є.Лерський, а пізніше керівництво прийняв Бориславський. В роботі РСНВ брало участь близько 50 студентів. Лерський і Бориславський також діяли серед учнів середніх шкіл. Основою роботи в осередках гімназійної молоді була організація кількоособових

дискусійних груп. Згідно з повідомленням М. Ланга, в січні 1940 р. молодь, пов'язана з РСНВ брала активну участь в підготовці і проведенні протестів проти шкільної реформи та запровадження в школах радянської програми навчання [8, с. 411].

Як і учасники інших конспіративних груп, члени РСНВ займалися нагромадженням і зберіганням зброї, а також підготовкою до майбутнього збройного виступу. Діячі Союзу видавали редагований Я.Лехом "Бюлетень Інформаційний". Також, в січні 1940 р. видруковано перший номер періодичного видання, адресованого до молоді [9, с. 148].

Організація мала дві радіостанції, у Львові – яку обслуговував Ч.Гатовського, і в Самборі обслуговувана С. Чвакелем, Г.Двулітом і Вітошинським. В грудні 1939 р. за посередництвом одного з відділів Союзу Збройної Боротьби (СЗБ-2) з РСНВ вийшов на контакт посланець бази зв'язку в Бухаресті М.Комарський, котрий передав книжки з шифрами для налаштування радіозв'язку з цією базою. Однак радіостанція не отримала даних про сигнали виклику, про частотність і години трансляції. Вся їхня діяльність звелася лише до прослуховування французьких і британських радіостанцій. Отримана інформація пізніше друкувалася на шпальтах періодичної преси [10, с. 319].

Організаційна діяльність фінансувалася з добровільних вкладів, що проводились, як у Львові, так і у всіх містах і селах всього воєводства. РСНВ отримав також пропозицію грошової допомоги зі сторони львівських єврейських фінансистів, однак вона використана не була. Як пояснював член керівництва Союзу Ф.Вілк: "Побоювання певної провокації, можливо і було нерозумним. Але треба визнати, що єврейська плутократія і інтелігенція Львова віднеслася дещо вороже до нових господарів тих земель, вболівала і гостро засуджувала єврейський пролетаріат Львову, котрий пішов на поклик більшовицької демагогії і вислуговувався перед москалями, в чому тільки міг" [11, с. 93].

В даній організації був сформований відділ розвідки, який займався в основному вирахуванням сил Червоної Армії, а також шпигувала за особливими суспільними групами і національними меншинами. Із зізнань керівника відділу Є.Єгляжа "Штурма" видно, що військова розвідка знаходилась на високому рівні: "праця Адамського швидко дала дуже добрі результати. Він здобув ряд цінних матеріалів про дислокацію Червоної Армії у Львові, про аеродроми, казарми і склади пального". Підрозділи розвідки дістали дані про перебування радянських військ вздовж кордонів з Угорщиною і Румунією, плани львівських казарм і аеродромів, план казарм Уланів Язловецьких, а також інформацію про транспортацію нафти до Німеччини.

Цивільна розвідка окрім дослідження настроїв серед населення, намагалася, наприклад, встановити особові дані всіх німців, що жили в Східній Галичині. Цікавим являється те, що були спроби встановити можливість

співпраці з ОУН. За дорученням Л.Чарніка Є.Єгляр наказав Р. Загородському налагодження контактів з ОУН з метою "спільної боротьби з радянською владою". На початку січня 1940 р. надійшло повідомлення про українське суспільство "воно характеризувалося антирадянськими настроями і добрим відношенням до поляків. Окрім цього Загородський передав прізвища двох його знайомих українських націоналістів з ОУН... Б.Комарніцького і Б.Лісковіча і охарактеризував їх як шанованих серед українців людей, з якими можна порозумітися в справі зв'язків з нашою організацією". Подальші контакти проводив Л.Чарнік. Через деякий час він проінформував Є.Єгляра, що "нинішнє порозуміння з українцями ще не дозріло і на даний момент вже не актуальне". Є.Єгляр намагався отримати аудієнцію у греко-католицького митрополита А. Шептицького. Хотів поговорити з ним на тему порозуміння поляків і українців в період радянської окупації, однак патріарх не дав згоди [12, с. 175-181].

Члени РСНВ з самого початку підтримували зв'язки з обома відділами Союзу Збройної Боротьби (СЗБ). З СЗБ-2 зустрічався З. Дума, з СЗБ-1 Чарнік і Ланг-Бєлєцькій. В кінці січня 1940 р. Жебровський взяв участь у кількох засіданнях Крайового відділу РСНВ, під час яких намагався схилити керівництво до входження в СЗБ-1. На думку останнього на чолі об'єднаної організації мав бути комітет, в якому засідали б представники особливих конспіративних груп. Однак, на наступній зустрічі, Жебровський вимагав підпорядковуватися його наказам і вияснив, що об'єднана організація повинна мати військовий характер, представники РСНВ відмовили входженню до СЗБ-1. До кінця лютого 1940 р. до об'єднання із жодним з відділів СЗБ так і не дійшло. РСНВ співпрацював з підрозділами Добровольського і Жебровського [13, с. 123]. Надалі організація розпадається, а її члени вступають до інших новоутворених конспіративних формувань.

Таким чином, з жовтня 1939 р. до березня 1940 р. на теренах Західної України діяла польська підпільна організація, яка за досить короткий час змогла розбудувати свою структуру, висунула програмні положення та зробила свій вклад у польський Рух Опору.

Література

1. Matusak P. Ruch Oporu w Polsce 1939–1945. – Katowice:Wyd-wo Wyzszej Skoly Pedagogicznej, 1988. – 412 s.
2. Носкова А.Ф. "Крестьянское политическое движение в Польше, сентябрь 1939 – весна 1948 г." / Отв. ред. Г.П. Мурашко; АН СССР, Ин-т славяноведения и балканистики. – М.: Наука, 1987. – 313 с.
3. Pietras S. Polska organizacja zbrojna Siew – Raclawice – POZ – AK. – Warszawa, 2003. – 340 s.
4. Hillebrandt W. Konspiracyjne organizacje młodzieżowe w Polsce. 1939-1945. – Warszawa: Książka i wiedza, 1973. – 448 s.

5. Garlinski J. Polskie państwo podziemne (1939–1945). Biblioteka "Kultury". T. 248. Oficyna Wydawnicza Pomost. – Warszawa:MON, 1978 – S. 20–80.
6. Wnuk R. "Za pierwszego sowieta" Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941). – Warszawa, 2007. S. 460.
7. Wojtas A. Działalność polityczna ludowców w okresie drugiej wojny światowej. Cz. I–II. – Warszawa, 1979–1988.
8. Matusak P. Polskie formacje nieregularne w okresie II wojny światowej // Zeszyty naukowe UI, 1988. № S. 407–423.
9. Суспільні і політичні передумови утворення селянською партією власних збройних формувань під час гітлерівської окупації Польщі // Вісник Київського університету: Історичні науки. – К.. Київський інститут, 1995. – Вип 33. – С. 146–152.
10. Bonusiak A. Polska podczas Drugiej wojny światowej. – Rzeszow: Wydawnictwo Wyzizej Szkoły Pedagogicznej, 1999. – 459 s.
11. Duraczyński E. Wojna i okupacja, wrzesień 1939 – kwiecień 1943. – Warszawa: Wiedza ponszecha, 1974. – 492 s.
12. Czarnik O.S. Leszek Czarnik – jeden z "Argonautów" Z dziejów konspiracji na ziemiach wschodnich, 1939-1941. // Zeszyty Historyczne, 2002, nr 141, s. 185.
13. Garliński J. Polska w drugiej wojnie światowej. – Warszawa: Bellone, 1994. – 388 s.

Р.А. Дудка

ТРАДИЦІЙНА УКРАЇНСЬКА СІМ'Я СЬОГОДНІ: МІФ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

В статті показано традиційні цінності української сім'ї та шлюбу з позиції християнства, зазначаються важкі наслідки сучасної кризи сім'ї в Україні, а також пропонуються деякі поради молодим людям, які легковажно ставляться до такої святині як шлюб.

The article covers the values of a family from the position of Christian religion. Moreover, it suggests some recommendations to young people, who are rather frivolous to Christian marriage, which is known to be sacred. The consequences of Ukrainian family crisis are named in this article, too.

Сьогодні дуже гостро в нашому суспільстві стоїть проблема збереження сім'ї. Багато дослідників різних гуманітарних наук працюють в цьому напрямі і можна назвати найбільш відомі новітні видання. Це роботи Л.Б.Шнейдер "Семейная психология" (М., 2006), Т.В.Андреева "Семейная психология" (С.-П.,2005), В.Н.Дружинина "Психология семьи" (С.-П., 2005), а також низка робіт

українських авторів: " Психологічна допомога сім'ї" під ред. З.Г.Кісарчук (К., 2006), О.М.Говорун, Шарган "Батькам про статеве виховання дітей" (К., 1990), В.Кравець "Теорія і практика дошлюбної підготовки молоді" (К., 2000), В.А.Семиченко, В.С.Заслуженюк "Психологія та педагогіка сімейного спілкування" (К., 1998) та інші. Однак ця проблема вимагає подальшого осмислення і пошуку шляхів виходу з кризи.

Сьогодні варто повернутися до православних традицій, знайти відповіді на підняту проблему в Священному писанні і творах святих отців християнської віри, згідно до яких, шлюб – це велика святиня і рятівний стан людського життя при правильному відношенні до нього. Згадаємо, що після творіння світу і людини, Бог побачив як " не хорошо быть человеку одному" [Бытие. 2:18], і створив жінку з ребра чоловіка: "И благословил их Бог, и сказал им Бог: плодитесь и размножайтесь, и наполняйте землю и обладайте ею..." [Бытие. 1: 28]. З цього виходить, що мета шлюбу у взаємодопомозі та доповненні одне одного, а також у продовженні роду людського.

Сам Господь Ісус Христос, що прийшов на землю, у тому числі і для того, щоб відродити в людському суспільстві Богом встановлені етичні норми, поклопотався і про благословення шлюбного союзу. Своєю присутністю на шлюбі в Канні Галілейській Господь благословив, освятив шлюб і зробив своє перше диво, перетворивши воду на вино. Пізніше в розмові з саддукеями він підтвердив принципову нерозривність шлюбу: "Так что они (муж и жена) уже не двое, но одна плоть. И так, что Бог сочетал, того человек да не разлучает!" У сучасному світі забули ці прописні істини, хоча фраза "шлюби здійснюються на Небесах" ще звучить на устах.

Розвиваючи цю думку протоієрей Андрій Ткачев в своїй книзі "Первое чудо" підкреслює: "Брак – это таинство, общечеловеческое таинство, и добродетели брака – общечеловеческие. Послушание жены мужу, ответственность мужа за семью, послушание детей матери. То есть, дети слушаются мать, мать – отца, отец – Бога. Иерархично так. Совместный труд, совместный хлеб, совместная смерть, если Бог даст. ...Брак нигде не терпит лени, пьянства, измен. Брак нуждается в терпении, трудолюбии, мудрости и во многом другом." [11, с. 126]

Також і апостол Павло в Першому посланні до коринфян навчає: "Вступившим в брак не я повелеваю, а Господь: жене не разводиться с мужем, – если же разведется, то должна оставаться безбрачною, или примириться с мужем своим, – и мужу не оставляют жены своей" [1 Кор. 7:10].

Сьогодні у всьому світі більшість розлучень здійснюються за ініціативою жінок. Хоча раніше впродовж століть жінка виступала в ролі хранительки домашнього вогнища. За довгий історичний час сталися якісь драматичні зміни в психології і характері жінки.

Любов – основа буття жінки. Але яка любов? Любити, жертвувати собою в ім'я любові – це потреба її душі. Яке почуття стало прикладом любові чистої,

живої і глибокої в усіх народів и на всіх мовах? Любов жінки, любов матері, яка прославлена всіма поетами та моралістами, і сама любов батька готова віддати їй першість. Мало того, сам Бог вибрав її із всіх прихильностей людських для виявлення Своєї любові до нас.

Хоча сама природа створила жінку здатною на виконання того покликання, яке вказане їй Словом Божим, але це не означає, що вона в сьогоденішньому своєму природному стані здатна виконати своє призначення. Емансипація посилила в ній самовпевненість. І ось вона вже не сумнівається в своїх пізнаннях, не терпить протиріч, не бажає навіть зрозуміти їх і, переходить на шлях гордині. Через потребу любити і жертвувати собою, при помилковому спрямуванні своїх схильностей, жінка тепер дбає про саму себе до самозабуття, робиться ревнивою і заздрісною. Так, серце жінки, один з багатючих скарбів земних, із скарбу Божого стає скарбом ворога роду людського.

Священне Писання підтверджує наші слова. Описуючи всі достоїнства жінки, воно різко змальовує всі її пороки і помилки. Апостол Павло в жінках балакучих, таких, що вільно розважаються на вулицях, бачить джерело зваблювань [1 Тим. 5: 13]. У книзі Притч Соломон словами гіркою сатиричного красномовства описує не лише жінку, що впала в розпусту, убивчі справи якої ніхто не змальовував ще з таким жахом, але і всяку жінку, невірну призначенню, вказаному їй Богом.

Але Соломон описав нам також ідеальну дружину: "Добрую жену кто найдет? Цена ее выше жемчугов. Сердце мужа ее надеется на нее и не остается без вознаграждения. Она платит ему добром, а не злом во все дни жизни своей... Вздумает приобрести себе сад и приобретает его; руками своими сажает виноградник. Понимая, что работа ее прибыльна, ночью не гасит своего светильника. Встает раньше всех и кормит домашних своих. Длань свою открывает бедному, и руку свою простирает к нищему. Не боится зимы для дома своего, потому что у всех домашних ее есть теплая одежда. Она настелила богатых ковров. Мужа ее легко отличить по чистой, хорошей одежде. Прочна и великолепна одежда ее самой; с улыбкой встречает наступающий день. Уста свои открывает с мудростью, и кротко наставление на языке ее. Внимательно смотрит за ходом дел в доме своем и хлеба не ест в праздности. Встают дети ее и ласкаются к ней, встает муж ее и хвалит ее: "Много было жен добродетельных, но ты превзошла всех их". Миловидность обманчива, красота суетна, но жена, боящаяся Господа, достойна хвалы. Дайте ей от плода рук ее, и дела да прославят ее" [Притч. 31: 10–31].

З вище сказаного слідує, що становище дружини – становище істоти люблячої і відданої. Таке становище призначено їй Самим Богом [Еф. 5: 22–24; 1 Пет. 5: 1-6]. І тільки за таких обставин можливе щасливе родинне життя. Порушення порядку, встановленого Богом, не може пройти безкарно, тому часто дружина хворіє.

Повчальна порада Іоана Златоуста як позбавиться від хвороби. Одна жінка, на ім'я Христина, що страждала довгий час від однієї з жіночих хвороб, стала просити чоловіка, щоб він відвіз її до монастиря, де жив святий Іоан Златоуст, бо чула, що останній може її зцілити. Чоловік виконав прохання дружини, привіз її до монастиря і, залишивши її перед брамою, сам пішов до святого і став благати його, щоб він зцілив хвору. На прохання цього чоловіка свт. Іоан Златоуст сказав: "Скажи дружині твоїй, щоб залишила злу вдачу свою і лютість; щоб роздала милостиню жебракам; щоб старанно молилася, нарешті, зберігала себе в стриманості і чистоті в свята і пости, і тоді Бог подасть їй зцілення". Чоловік вийшов і передав слова свт. Іоана Златоуста жінці. Вона відповіла: "Все буду виконувати до останнього подиху". Чоловік повернувся до святого і переказав обіцянку своєї жінки, на що Іоан Златоуст відповів: "Ідіть з миром, уже Бог зцілив твою дружину".

Апостол Павло чітко говорить про залежність дружини від чоловіка: "Также и вы, жены, повинуйтесь мужьям своим". Но для чего? "Почему ты знаешь, жена, не спасешь ли мужа? Или ты, муж, почему знаешь не спасешь ли жены?" [1 Кор. 7: 10-17]

Сьогодні все частіше замість цієї дружини, повної любові, покірності і благочестя, зустрічається інша дружина – без бажання бути корисною чоловікові, яка замість того, щоб бути славою свого чоловіка в шлюбному з ним союзі, шукає для себе лише засобів як би самій прославитися і навіть затьмарити чоловіка, яка підштовхує його до пошуку розваг за межами дому, яка дратівлива і неприємна удома, мила і приємна як тільки вийде за поріг власного житла.

Така поведінка жінки в сьогоднішньому світі відбувається з багатьох причин. Ми віддали багато функцій сім'ї і матері – такі, як винячення маленьких дітей догляд за хворими і людьми похилого віку, приготування їжі, шиття одягу і тому подібне, – державі, бізнесу і іншим громадським організаціям. Відповідно, зменшилася вага сім'ї в суспільстві і роль жінки в сім'ї. Жінки мало приділяють уваги вихованню дітей, які з дитинства віддані у руки комп'ютера. Сьогодні комп'ютерна гра стала серйозною проблемою глобального масштабу. Психологи відзначають обумовлений інформаційним середовищем небувале зростання дитячої агресивності в різних сферах стосунків: до довкілля, до слабких дітей і людей похилого віку, жорстокість до близьких родичів.

Священики дають поради вирішення сімейних проблем, в трьох основних напрямках, які допомагають зберегти і укріпити будинок і семью, зробити їх судинами чесноти:

- по-перше, будинок повинен не лише споживати, але і виробляти;
- по-друге, будинок не повинен замикатися в собі. Найкраще, якщо вся сім'я займається активною благочинністю;

- по-третє, постійно, щодня потрібно молитися. Особливо важлива спільна молитва усієї родини.

Сучасний страх мати сім'ю, страх мати дітей є наслідком легкодухості і безграмотності в питаннях віри. В наші дні став дуже популярним "гражданський брак" – співжиття без жодного юридичного і церковного оформлення. Це ні що інше, як спроба повернення до первісних стосунків, і, головне, це порушення законів Божих. У 2005 р. кожне п'яте дитя в Україні народилося поза шлюбом. З 300 тис. шлюбів 2008р. 200 тис було розірвано. Ці цифри говорять про катастрофу інституту сім'ї і шлюбу [1].

Держава і суспільство не лише не намагаються захищати інститут сім'ї, а активно його знищують за допомогою програм типу "Планування сім'ї" (далі – ПС). ПС – це богоборческа людиноненависницька ідеологія, це війна з Христом. Засновниця МФПС Маргарет Зангер заявила, що "контроль над народжуваністю покликаний знищити авторитет християнських церков". Ідеологія ПС будується на "трьох китах": аборт, контрацепція, сексуальна освіта в школах. ПС – це планування смерті, це сатанізм у дії, націлений на те, щоб не дати Божим дітям прийти в світ. І хоча планувальники стверджують, що їх діяльність спрямована у бік поліпшення демографічної ситуації, але з 1990 року по 2009 населення України скоротилося на 5 млн. 593,2 тис. чоловік. Лише за січень 2009 р. Україна втратила 27,8 тис. чоловік. [6] За 20 років незалежності, аборти убили більше українців, ніж планове знищення військовополонених, фронтові втрати і втрати мирного населення в роки Великої Вітчизняної війни разом узяті.

Весною 1989 р. на сторінках журналу "Вашингтон Куотерлі" в статті "Глобальные демографические тенденции 2010 года в аспекте безопасности США" Пентагон відкрито закликав до того, щоб програмі планування сім'ї був доданий статус програми по розробці нового вигляду зброї. І хоча за даними МОЗУ, сталося абсолютне і відносне зниження абортів: з 1 млн. 200 тис. в 1992 році до 242 тис в 2005 р., але при цьому і народжуваність знизилася з 600 тис. до 426 тис. в рік.[1]. Ось вони плоди планування і контрацептивної революції. ПС – це знищення сім'ї.

Серед 176 країн Україна займає 1 місце по використанню жінками контрацептивних препаратів. Це означає, що кількість абортів насправді різко зросла, оскільки всі гормональні контрацептиви володіють абортним дієм, тому активне використання гормональних препаратів приводить до безпліддя і до розвитку онкології у жінок [7].

Особливі хвилювання викликає впровадження в Україні гендерної політики. Уряд ЄС виділив Україні 14 млн. євро для впровадження гендерної програми "Права жінок і дітей", в основі якої лежать ідеї рівності прав чоловіків та жінок, а також антинаукова та антихристиянська філософія, згідно якої людина народжується двостатевою. І повинна сама обирати собі стать: чоловічу, жіночу чи середню. Гендерна політика Євросоюзу – це легалізація

гомосексуальних "шлюбів", усиновлення дітей гомосексуалістами та лесбійками, пропаганда гомосексуалізму дітям. І як кінцевий результат – руйнування традиційної сім'ї. розбещення дітей, скорочення населення. Для прикладу кілька цифр плодів гендерної політики в США: 50 % носіїв сніду – гомосексуалісти, 50 % убивств в Нью-Йорку здійснили гомосексуалісти, в Лос-Анджелесі гомосексуалісти використали 30 тис. дітей. [2. №2, с.7].

Сьогодні молодих людей привчають "брати від життя все", рішуче боротися за свої права і геть забути про обов'язки. Їх настійно привчають жити не духом, не душею, а тілом, у всьому потураючи йому і ублажаючи його. Молодим людям насаджується культ тілесної краси, при цьому начисто забувається турбота про красу і цнотливість душі, не щепиться поняття про відповідальність і виховується егоцентризм. Виходячи заміж мало хто ставить перед собою мету турботи про іншу людину, всі хочуть, щоб інші піклувалися про них. А само поняття любові, як особливого Богом даного стану духу людського підміняється поняттям лише фізіологічного акту.

Сім'ї розпадаються, тому що немає духовної єдності, що народжується цнотливою щирою любов'ю, немає довіри одне до одного, оскільки при створенні такої сім'ї в основу були покладені цінності тлінні, скоро минучі. Другу свою половинку все частіше обирають за матеріальними статками, привабливою зовнішністю, високим статусом у суспільстві... Не Господь поєднує в таких випадках людей, а ворог роду людськогоого дурманить їм голови, подмінює любов статевим потягом, робить людей нездатними на справжні почуття, а сім'ї неміцними.

На жаль, і в наших школах немає предметів, які б готували учнів до християнського життя і до християнського ставлення до шлюбу. Українська православна церква вже більше десяти років намагається умовити Міністерство освіти включити в учбовий план обов'язковий курс "Основи християнської етики і культури", але доки є дозвіл викладати цей курс як факультативний за вибором батьків. В Ніжині, наприклад, в жодній школі такий факультатив і досі не читається. Дуже хотілося б, щоб це питання вирішилося найближчим часом.

У школах треба більше розповідати дітям про благочестиві християнські подружні пари, які почиталися православною церквою (н-р, про Адріане і Наталію, про Петре і Февронію). Молоді потрібно правильно готується до вступу до браку. Як радить протоієрей Андрій Ткачев, не лише вибирати вбрання і планувати весільну подорож, але уважно читаючи послання апостола Павла до Єфесян, набувати правильних думок про шлюб і обов'язки подружжя і пам'ятати: "Таємниця ця велика є!" [10].

24-25 лютого 2012 року у Києві відбувся другий Всеукраїнський батьківський форум, на якому були розроблені і затверджені наступні важливі резолюції. Де учасники форуму заявляють: закон повинен захищати моральність, інститут сім'ї, недоторканість сімейного життя, право батьків на їх

унікальну роль в житті дітей. А також закликають Конституційну асамблею України:

– внести до тексту Конституції посилання на християнство, як на історичну основу моральних і культурних цінностей народу України;

– внести до тексту Конституції визначення сім'ї як постійного союзу чоловіка та жінки;

– конституційно гарантувати охорону і захист інституту сім'ї в його традиційному для України розумінні;

– вказати в тексті Конституції, що держава визнає сім'ї як природне першоджерело і об'єднуючу основу суспільства;

– гарантувати захист людського життя з моменту зачаття.

Просити президента України перетворити посаду Уповноваженого Президента з прав дитини на посаду Уповноваженого з прав сім'ї, батьків і дітей.

Література

1. Безнравственность, как ключевой фактор разрушения страны / Родительский комитет. 2011. – № 12, 1 октября.

2. Библия. – Свято-Успенская Почаевская Лавра, 2005.

3. Гендерная политика украинского правительства убивает и развращает народ. / Мир, №2, с.7.

4. Праведный Алексей Мечев. Советы девушке христианке. – М., 1996.

5. Православный женский календарь на 2005 год. – М., 2004.

6. Прочти и передай другому. // Спасите наши души, 2009.- №6. – С. 14–18.

7. Психологія сім'ї./ За заг.ред. В. М. Поліщука. – Суми, 2008.

8. Семья – мир задуманный Богом // Спасите наши души. – 2009. – №10. – С. 46-48.

9. Таинство брака. Богом благословенный союз. – Издание Сретенского монастыря, 2000.

10. Ткачев Андрей. Твердый фундамент: подготовка к браку.// Фамилия, №3, 2010.

11. Ткачев Андрей. Первое чудо. – К., 2010.

12. Уж замуж. Выходит ли за неверующего. – М., 2002.

13. Шнейдер Л. Б. Семейная психология. – М., 2006.

СПОГАДИ ПРО ПІДПІЛЬНУ ОРГАНІЗАЦІЮ Я. БАТЮКА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

Героїчний подвиг здійснив Яків Батюк зі своїми товаришами-підпільниками в роки окупації Ніжина фашистськими загарбниками в 1941–1943 рр.. Про них написані книги, складені вірші, публікуються статті в періодиці. Але найважливішим для вивчення та дослідження діяльності підпільної організації є джерельна база. Метою даної роботи є опис важливих джерел, а саме спогадів. Їх умовно можна класифікувати на письмові опубліковані, усні записані, що знаходяться в Ніжинському краєзнавчому музеї та музеї при Київській школі-інтернаті для сліпих імені Якова Батюка та листи.

До першої групи спогадів слід віднести статтю Леоніда Олексійовича Суярко "Палкі серця", надруковану в журналі "Дніпро" за 1944 рік, книгу "Подвиг у пільмі" Євгена Шатрова, видану в 1963 році, а також книги "У Ніжині над Остром", "Пільмі невіддільні" Миколи Наумовича Шуста.

Стаття "Палкі серця" є найпершою публікацією про діяльність батюківців, написана сином підпільниці Леонідом Суярко. Метою даної роботи було розповісти про славетний подвиг на всю країну, а саме про тих членів організації, що загинули від рук німецьких окупантів. Але дана робота написана досить обережно та стисло, багато цінних фактів замовчувалося, так як влада зовсім не говорила про цей подвиг і прагла про нього якнайшвидше забути. У своїх листах до історика В. Ємельянова Леонід Олексійович зізнається, що не міг повністю розкрити тему ще й через те, що йому могли не повірити та сказати, що він прославляє свою родину, зокрема матір, яка була членом підпільної організації, також була заарештована, але згодом відпущена гестапівцями [2]. Автор коротко викладає факти зі слів матері та інших підпільників, що залишилися в живих, а саме Романа Стрельцова та Петра Батюка, сподіваючись на те, що згодом прийде час і можна буде безперешкодно доповнити дану роботу новими фактами, розкрити правду про Якова людям.

"Подвиг у пільмі" є перша документальна книга про Якова Батюка. Письменник Євген Шатров пише дану роботу на замовлення О.Ф.Федорова. Прибувши до Ніжина активно спілкується з підпільниками, які залишились в живих, записує їх спогади, співпрацює з Миколою Шустом. За мету автор ставить висвітлення найбільш яскравих подій з життя даного підпілля. Викладає матеріал в такому порядку, починає з самого дитинства Якова Петровича, описує життя сім'ї Батюків перед війною, зародження організації також її збільшення. Головна частина книги присвячена лише кільком місяцям з 1943 року, а також прославлення керівника організації Якова Петровича Батюка, якого показує читачеві прекрасним організатором, людиною

незламної волі, вимогливою до себе та всіх оточуючих, мужнім відданим патріотом, глибоко партійним. Останню якість Якова, Шатров приписав йому так як з інших обставин, не можливий був випуск даної книги. Автору прийшлося вдатися до ідеологічних нашарувань через те що Яків походив з розкуркуленої сім'ї. І тільки за умови, що Батюк постане перед читачами партійною людиною (а саме кандидат в члени КПРС), влада дала згоду на вихід даної книги. Ця праця мала грандіозні наслідки для постаті Якова Петровича, в 1965 році його нагороджено званням Героя Радянського Союзу(посмертно) [4].

Починаючи з кінця 1980-х років виходять у світ книги Миколи Шуста, з точки зору сучасника тих подій на Ніжинщині в 1941-1943 роках. А саме це "Пітьмі непідвладні", "У Ніжині над Остром". Автор достовірно викладає факти у своїх працях у художній формі, підносячи роль Якова Батюка в підпільній організації, розповідаючи про нього як про патріота, мужнього і відданого своїй Батьківщині, про людину, яка не зламалася під фашистським тиском. В праці "У Ніжині над Остром" досить яскраво зображує своє перше знайомство з Яковом Батюком, а також детально описує головну діяльність підпільної організації, методи конспірації, викриття організації та перші арешти, які посипалися на батюківців, а також сам розстріл [6].

Свої спогади Микола Шуст друкував в місцевій періодиці, співпрацював з В. Ємельяновим, допомагаючи у висвітленні подій діяльності підпільників, що послугувало випуску ґрунтовних праць В. Ємельянова.

До другої групи джерел належать: "Спогади Марії Василівни Колесник (Мини)", "Спогади Пономаренко Варвари Пантеліївни", "Спогади Віктора Тищенко", "Спогади Антона Томащук", "Спогади Кузьменко Миколи Івановича".

"Спогади Марії Василівни Колесник (Мина)" (донька Василя Мини, власника явочної квартири підпільної організації на вулиці Інтернаціональна 16), записані істориком Віктором Миколайовичем Ємельяновим з її слів на 81-річницю з дня народження Якова Батюка біля пам'ятника загиблих підпільників. Вони зберігаються в Ніжинському краєзнавчому музеї у фонді "Якова Батюка".

Марія Василівна згадує про Якова Батюка з великою повагою, розповідає про участь свого батька у його організації, а також про те як будучи ще дитиною мала змогу сама допомогти підпільникам (разом зі своїми сестрами була зв'язковою, передавала Батюку важливу інформацію від партизан або інших членів підпілля; разом з батьком їздила до партизанів), з сумом згадує серпень 1943 року, коли вночі їх дім оточила поліція та було заарештовано Якова Батюка, його останні слова назавжди залишилися в її пам'яті: "... зі мною поступайте, як вам бажається, але цю сім'ю та дітей не чіпайте, вони ні в чому не винні, я помру, але і ви, собаки, помираєте!" Згадує про жахливий обшук їх дому, що тривав протягом 10 днів, коли їх, дітей, жорстоко били разом з матір'ю та намагалися знайти документи, проколюючи автоматами

все, що було в домі. Закінчує свою розповідь згадує про батьків Якова та розповідає про їх долю після загибелі сина [2].

"Спогади Пономаренко Варвари Пантеліївни" (власниця явочної квартири по вулиці Тельмана 17) записані Г.Васильківським та знаходяться в Ніжинському краєзнавчому музеї. Варвара Пантеліївна згадує, що з радістю надала партизанам свій будинок для зустрічей з підпільниками-батюківцями, так як "будинок знаходився на окраїні міста і в заплутаній місцевості, де можна, не знаючи, легко заблудитися"[2]. Неодноразово приходили сюди Яків Батюк з сестрою Євгенією, Бовкун І. М., Федоряченко М. С. з обкому партії, сини Нагорного з Колесників, Афонін А. А., Золотова П., Крюковський Н. І., Скороход П., Євграф Маркович (прізвища не запам'ятала), Євченко С. М., Петлохова В. Ф., брати-підпільники Голики з Преходівки, досить добре пам'ятає Мармоленко М. А., яка була зв'язковою з Носівки від партизанів загону "За Батьківщину". Зустрічі партизанів та підпільників проходили аж до викриття організації Якова. Про свій прихід повідомляли підкинутим сіном під двір, підчас переговорів Варвара Пантеліївни знаходилася в дворі та спостерігала, щоб ніхто чужий не йшов [2]. Варвара Пантеліївна вважала своїм обов'язком донести всім про подвиг здійснений партизанами та підпільниками.

"Спогади Віктора Тищенка" записані працівниками музею при Київській школі-інтернат для сліпих імені Якова Батюка. Віктор Тищенко був членом підпілля, серед його завдань було – точно встановити дислокацію ворожих частин у місті, визначити хоча б приблизно їх чисельність, підходи до постів, довідатись про місце знаходження складів, квартир гітлерівських офіцерів; працював завідуючим німецькими курсами(давало можливість отримувати членам підпілля перепустки для ходіння по місту до 10-ї години вечора; звільняло молодь від поїздки до Німеччини). При роботі у підпіллі співпрацював, окрім Якова Петрович, з Євгенією Батюк, Романом Стрельцовим, Федором П'явкою, Галею Солодовник, Вірою Смолянчук, Марфою Катан, Андрієм Скрипкою та Євдокією Чернишовою[7].

"Спогади Антона Томащук" записав Ян Байтман, який один з перших почав досліджувати діяльність підпілля, зберігаються вони в музеї при Київській школі-інтернат для сліпих. Антон Томащук на період Великої вітчизняної війни працював провідником на залізниці, де й проводив свою підпільну роботу. А саме забезпечував зв'язок з Київською залізничною поліклінікою з Царибським, який давав медикаменти для партизан, також доповідав Якову Батюку про рух ворожих частин по залізниці, возив зброю, діставав чисті бланки аусвейсів – перепусток для проїзду по залізниці (були необхідні під час поїздки зв'язківців для встановлення зв'язків з іншими підпільними групами). За час роботи з Батюком, а саме з зими 1943 року, Антон Никифорович доставив у Ніжин 100 артилерійських капсулів, 800

метрів бікфордського шнура, автомат, одного разу попередив про великий наліт на партизанів, якого потім вдалося уникнути [7].

"Спогади Миколи Кузьменко" записані працівниками музею при Київській школі-інтернаті для сліпих. Микола Кузьменко розповідає про знайомство з Батюком та свою роль в підпільній організації. На той час хлопцю було 15 років, він виконував наступні завдання: чергував біля комендатури, вів підрахунок – скільки чоловік заходило і скільки виходило; з Євгенією ходив по медикаменти, поширювали листівки по місту; був поводитирем в Кобищанський ліс для зв'язку з партизанським загonom; рахував кількість машин, що виїздила з міста. Також зі слів Миколи Івановича можна зробити висновок, що яків Батюк був шанованою людиною серед місцевого населення і сам досить добре розумівся в людях "взяв человека за руку узнавал о нем многое, даже цвет волос" [7]. Отже, до підпілля належали крім дорослих також і діти, це було одним з аспектів конспірації організації.

До третьої групи джерел належать: "Лист від Леоніда Суярко Віктору Ємельянову", "Лист Яну Байтман від Олександра Богдана", "Лист Орохватої Р. до дітей Ніжинської школи №3".

"Лист Віктору Ємельянову від Леоніда Суярко" зберігається в Ніжинському краєзнавчому музеї. Важливим моментом листа є те, що автор відкидає приналежність Якова до комуністичної партії, говорячи, що його кандидатство приписалося в ході написання книги Є.Шатровим, яку рецензував сам Леонід Олексійович, зробивши рад зауважень, все-таки оцінив позитивно, так як був задоволений виходом книги, хоча і в такому не досить досконалому та правдивому варіанті. Далі автор пише, що став заручником обставин, що склалися і сам не міг написати правди про Якова. Так як він в 1943 році вступив на факультет міжнародних відносин, де жорстоко перевіряли його репутацію, а згодом на 5му курсі він став завідувачем відділу міжнародних відносин газети "Радянська Україна", за таких обставин він не міг писати про Якова як людину, що походить з простої розкуркуленої родини, чим би підтвердив свої відносини з "ворогами народу" і нашкодив своїй кар'єрі. Закінчуючи свого листа, пише що тепер він згодний співпрацювати з В. Ємельяновим та М. Шустом для подальшого висвітлення правди про Батюка[2].

"Лист Яну Байтман від Олександра Богдана" (це лист-відповідь) також зберігається в Ніжинському краєзнавчому музеї. О.Богдан був членом підпільної організації, займався доставкою медикаментів до партизанського загону "За Батьківщину". В ньому знаходиться інформація про програму за якою діяла організація Якова Батюка (заохочення в організацію людей, працюючих в різних міських установах; підбір і відправка людей до партизанських загонів; допомога партизанам в забезпечення їх боєзапасам, медикаментами, зброєю; проведення розвідувальної роботи для партизан;

проведення агітаційно-пропагандистської роботи; організація саботажу та диверсійних актів у місті).

"Лист Орохватської Р. до дітей Ніжинської школи №3" зберігаються в музеї при Ніжинській гімназії №3. В даному джерелі знаходимо відомості про діяльність Р.Орохватської в підпільній організації Якова Батюка. Вона займалася: поширення листівок по місту та селах; дізнавалася про прибуті війська, звідки та з якою метою; вела щоденник, де записувала хто ы яку роботу виконував з підпільників; проводила роботу з сільською молоддю, яку німці хотіли відправити в полон, розповідала їм як можна було втекти до партизанів. Орохватській вдалося уникнути арешту гестапо, так як вона сама вдало встигла втекти до партизан, де також виконувала різну роботу зокрема була зв'язковою [1].

Отже, в даній роботі було охарактеризовано найголовніші джерела по вивченню підпілля Якова Петровича Батюка. Вони розкривають головні аспекти в діяльності батюківського підпілля, а саме зародження організації, основні досягнення, зв'язок з партизанами та загибель підпілля. Перша група джерел знаходиться в задовільному стані їх можна дістати в бібліотеках міста Ніжина. Друга та третя група джерел знаходиться також в нормальному стані та доступні відвідувачам музеїв Ніжинського краєзнавчого, музею при школі-інтернаті для сліпих імені Якова Батюка та музею при Ніжинській гімназії №3.

Література

1. Матеріали музею при Ніжинській гімназії №3.
2. Ніжинський краєзнавчий музей, фонд "Якова Батюка".
3. Суярко Л. Палкі серця // Дніпро. – 1944. – №10. – С.93-106.
4. Шатров В. Подвиг во тьме. Документальна повесть. – К.: Молодь, 1963. – 220 с.
5. Шуст М. Пітьмі непідвладні: Художньо-документальна повість. – К.: Молодь, 1983. – 112 с.
6. Шуст М. У Ніжині над Остром. – Ч., 1995.
7. Фонди музею при Київській школі-інтернаты для сліпих імені Якова Батюка.

РАДЯНСЬКІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ ОЦІНКИ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ НА НІЖИНЩИНІ

Проблема партизанського руху є однією з ключових при вивченні історії України в період Другої світової війни. Після певної паузи 1990-х рр. спричиненої структурними змінами в українській історичній науці інтерес до теми як в суспільстві так і серед істориків відновлюється. Відтак є потреба в аналізі того вагомого хоч і далеко неоднозначного наукового доробку, який був створений радянською історичною наукою при вивченні партизанського руху. На нашу думку одним з найбільш перспективних напрямів вивчення партизанського руху є дослідження діяльності конкретних партизанських груп, загонів та з'єднань. Одним з таких формувань був партизанський загін "За Батьківщину", який діяв в межах ніжинського, носівського та бобровицького районів під командуванням І.М.Бовкуна. В радянський період його історії було присвячено чимало наукових та публіцистичних розвідок, праць мемуарного характеру.

Метою і завданням даного дослідження є систематизація та аналіз історіографічного доробку радянського періоду присвяченого діяльності партизанського загону "За батьківщину". На прикладі історіографії даного питання ми спробуємо визначити загальні особливості та тенденції радянської історіографії партизанського руху в Україні.

В повоєнний період радянська історія будучи складовою партійної ідеології залежала від політичних змін, які відбувались в країні. Відтак хронологічно історіографію досліджуваної проблеми правомірно поділити на наступні періоди: післявоєнний період (1945 – середина 1950-х рр.); період "десталінізації" (1956–1964); період "консерватизму" (1965–1985); період перебудови (1986–1991).

Перші праці, які так чи інакше висвітлювали діяльність партизан з'явилися вже післявоєнний період. Здебільшого це були розвідки присвячені загалом Великій вітчизняній війні та публікації в періодичній пресі спогадів учасників бойових дій. Більшість із них мали загальний характер і не містили конкретної інформації в тому числі що до партизанського руху на Ніжинщині. Обережність у висвітленні цієї проблеми можна пояснити неоднозначним ставленням влади до населення, яке пережило окупацію. В той же час розвідках післявоєнного періоду утверджується низка тез, які стали панівними у подальшій радянській історичній науці. Серед них найважливішою було твердження про визначальну роль партії в організації боротьби населення проти німецьких окупантів.

Одна з перших наукових розвідок присвячених партизанському руху на Ніжинщині з'явилась у 1952 році. У Наукових записках Ніжинського педа-

гогічного інституту була опублікована стаття **"Ніжинська підпільна комсомольська організація в період Великої Вітчизняної війни"**. Її авторами були студенти історичного факультету ніжинського вузу **Гапонюк С.Д., Донець Г.Т., Костенко І.П., Мартиненко І.І.** У статті висвітлюється діяльність підпільної організації Якова Батюка. Одночасно в контексті аналізу боротьби ніжинських підпільників чи не вперше згадується і ніжинське партизанське з'єднання. У статті командиром загону "За Батьківщину" створеного в регіоні названо секретаря Носівського райкому партії довоєнного періоду М.І.Стратілата.

В період "десталінізації" зацікавлення істориків партизанською проблематикою значно поживається. Це можна пояснити тим, що з одного боку загалом відбувається певна лібералізація історичної науки а з іншого – дещо змінюються акценти у ставленні влади до населення окупованої зони. У книзі **"Комсомольці-підпільники Чернігівщини"**, що вийшла у 1958 році, за спільним авторством Донця Г.Т. та Костенка І.П., в розділі "Ніжинські підпільники" розповідається також і про партизанський рух [5;с.19]. Автори згадують діяльність загону "За Батьківщину" вказуючи на його тісну співпрацю з підпільниками й спільні здобутки. На відміну від попередньої публікації в статті згадується як керівник однієї з підпільних груп Ніжина та командир партизанського загону І.М. Бовкун. В той же час наголошено, що його організатором був М.І Стратілат [5;с. 22].

В праці Супруненко М.І. "Україна в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941–1945)" Чернігівська область розглядається як одна з найактивніших зон партизанського руху, керівником якого на даній території названо Федорова О.Ф. В одному з розділів згадується і загін "За Батьківщину": "На базе партизанського отряда, созданого секретарём Носовского подпольного райкома М. Стратилатом, выросло крупное соединение "За Родину", насчитывавшее в августе 1943 года свыше 2500 человек..." [13; с. 290]. Охарактеризовано участь загону в наймасштабнішій військовій операції 1943 р. – битви за Дніпро. Роль справжнього командира загону в монографії Бовкуна І.М. обходиться стороною.

Історіографічний доробок в даний період суттєво збагатила мемуаристика. У 1955 році було опубліковано книгу першого секретаря Чернігівського і Волинського підпільних обкомів КПРС, двічі Героя Радянського Союзу О.Ф. Федорова "Підпільний обком діє". Вона і "стала упорядником та монополістом у висвітленні партизанського руху в межах не тільки області, а й усього краю" [7; с.47]. У зазначеній праці усюди командиромом ніжинського партизанського з'єднання названо М.І. Стратілата, якого автор у свій час особисто призначив на посаду секретаря Носівського райкому та доручив справу організації підпілля та партизанських загонів у довіреному йому районі.

Своєрідною відповіддю на мемуари Федорова стала публікація у 1957 році книги І.М. Бовкуна "Солдати другого фронту", в якій замальовувалась

альтернативна версія історії партизанського руху на Ніжинщині. Зокрема Бовкун доводив, що причиною слабкості партизанського руху в регіоні був непрофесіоналізм та бездіяльність місцевого партійного керівництва.

Реакція О.Ф. Федорова на книгу Бовкуна не забарилась. 30 березня 1959 року на шпальтах газети "Радянська Україна" була опублікована його стаття "У спотвореному вигляді" в якій автора мемуарів було звинувачено у наклепі на партію [15; с. 2]. Таким чином дослідження історії партизанського руху на Ніжинщині були переведені з наукової площини у політичну.

Зі зміною політичного клімату в державі спричиненого усуненням від влади М.Хрущова і відновленням консервативного курсу, змінюються акценти і у висвітленні партизанської проблематики. Для періоду "консерватизму" було характерним відновлення ідеологічного контролю партії над історичною наукою, що унеможлиблювало будь-які публічні дискусії.

Книга І.М. Бовкуна не була заборонена але фактично про неї "забули". При висвітленні історії партизанського руху на Чернігівщині у 60-70-х рр. мемуари І.Бовкуна не згадувались. За свідченнями сучасників книга була фактично вилучена з продажу та бібліотек і стала справжньою бібліографічною рідкістю. І все ж свою роль дискусія 50-х рр. зіграла. І.М. Бовкун потрапив у перелік партизанських командирів Чернігівщини як керівник партизанського з'єднання "За Батьківщину".

Прикладом компромісного вирішення проблеми організації партизанського руху на Ніжинщині стала колективна праця кафедри марксизму-ленінізму Ніжинського педагогічного інституту імені М.В. Гоголя "**Ніжинщина: історико-економічний нарис**" (1964 р.), в якій організатором партизанського руху було названо М.І.Стратілата, а безпосереднім командиром партизанського з'єднання (з серпня 1943 р.) – І.М. Бовкуна [9; с. 74]. Автори розповідають про широкі зв'язки партизан з місцевим населенням, їх співпрацю та взаємопідтримку.

У праці **Кучера В.І. "Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни"** (1974 рік) автор, неодноразово згадує загін "за Батьківщину" та Бовкуна І.М. як його керівника.

Велику увагу діяльності партизанського з'єднання "За Батьківщину" приділено у мемуарах начальника Українського штабу партизанського руху **Т.А. Строкача "Наш позивний – свобода"**. Автор високо оцінює діяльність партизан Ніжинщини, під час бойових дій на Дніпрі. Строкач називає командиром з'єднання Бовкуна І.М. [12; с. 383], проте ніякої оцінки його діяльності не дає. В основному його увага зосереджена на командирах полків з'єднання "За Батьківщину" – Хахуди О.П., Симоненка М. Д., Шевирьова О.І.

У 1978 році побачила світ друга книга **І.М. Бовкуна "Подвиг под псевдонимом"**. В ній уже автор був менш категоричним при оцінці партійного керівництва партизанським рухом під час війни.

У праці **"Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації" (1980 р.)** також спостерігається тенденція замовчування діяльності Бовкуна І.М. Його особу автори обійшли і при описі битви за Дніпро, згадуючи слідом за Т. Строкачем Шиверьова та Симоненка [8; с. 206].

У загальній монографії Старожилова Н.В. присвяченій партизанському руху України партизанське з'єднання "За Батьківщину" не згадується. Автор зводить партизанський рух Чернігівщини до діяльності загонів, що перебували під керівництвом О.Федорова. Проте у таблицю, яка висвітлює дані про кількісне зростання партійних організацій крупних партизанських формувань ніжинське партизанське з'єднання під керівництвом І.М.Бовкуна було включене [11; с. 59].

Період перебудови в черговий раз змінив акценти у висвітленні як історії як вцілому партизанського руху так і його конкретних регіональних проявів.

Однією з праць яка суттєво вплинула на висвітлення проблеми партизанського руху на Ніжинщині стала колективна монографія "Подвигом прославленные" (1985 р.). В ній чи не вперше подана досить детальна біографія І.М.Бовкуна, його доля до, під час і після війни, вказується на позитивні риси командира з'єднання "За Батьківщину". Крім того, в праці наводяться статистичні дані, які відображають увесь спектр та ареал діяльності керованого Бовкуном з'єднання [10; с.158].

Грунтовна біографія І. Бовкуна подається і в колективному дослідженні **"Герои Советского Союза: краткий биографический словарь"** (1987 р.). Головна цінність біографічної статті збірника у тому що біографія І.Бовкуна подається крізь призму ґрунтовного аналізу діяльності очолюваного ним партизанського з'єднання [4; с.38].

На період перебудови припадає і остання праця, яка висвітлює партизанський рух на Чернігівщині через призму історії обласної компартійної організації – **"Черниговская обласная партийная организация в годы Великой Отечественной войны"** (1987 р.). У зазначеній праці з'єднання "За Батьківщину" згадується не надто часто. Вказується лише час його створення та кількість членів і кандидатів на вступ до партії (102 чол.) [15;с. 77].

Отже, проаналізувавши радянську історіографію історії партизанського руху на Ніжинщині, ми з'ясували, що зазначена проблема по-перше не була предметом окремого спеціального дослідження, по-друге не уникла впливу з боку панівної ідеології. На нашу думку ці дві характерні риси взаємопов'язані. Оскільки організатором партизанського з'єднання, що діяло на Ніжинщині була людина безпосередньо не пов'язана з партійною номенклатурою, відтак і історія з'єднання не вписувалась у прийнятий ідеологічний шаблон, за яким головним рушієм антифашистської боротьби населення була комуністична партія. Зазначеними обставинами пояснюється і тенденція замовчування ролі командира з'єднання.

Література

1. Бовкун И. М. Подвиг под псевдонимом – М.: Дет. лит., 1978. – 238 с.
2. Бовкун І.М. Солдати другого фронту – Львів: Каменяр, 1957. – 350 с.
3. Гапонюк С.Д., Донець Г.Т., Костенко І.П., Мартиненко І.І. Ніжинська підпільна комсомольська організація в період Великої Вітчизняної війни 1941 – 1945рр. // Наукові записки / Ніжинський державний педагогічний інститут імені М. Гоголя. – К., 1952. – Т.3. – С. 79 – 97.
4. Герои Советского Союза: краткий биографический словарь / Шкадов І.М. – М.: Военное издательство, 1987. – 751 с.
5. Донець Г., Костенко І. Ніжинські підпільники // Комсомольці-підпільники Чернігівщині в роки Великої Вітчизняної війни. – Чернігів, 1958. – С. 18-29.
6. Кучера В.І. Партизанські краї і зони на Україні в роки Великої Вітчизняної війни (1941 – 1945 рр). – К.: Наукова думка, 1974. 142 с.
7. Левенок І. Роль ідеологічної складової в радянській партизанській мемуаристиці в розрізі стосунків О.Ф. Федорова та І.М. Бовкуна // Сіверянський літопис, 2007, № 3. – С. 46 – 49.
8. Нариси історії Чернігівської обласної партійної організації/ І.П. Костенко, І.П. Неліп, В.У. Черноус. – К.: Політвидав України, 1980. – 318 с.
9. Ніжинщина: історико-економічний нарис / Донець П.Т., Костенко І.П. – К., 1964. – 105 с.
10. Подвигом прославленные. Герой Советского Союза – партизаны и подпольщики Украины в годы Великой Отечественной войны. – К., 1985. – 245 с.
11. Старожилов Н.В. Партизанские соединения Украины в Великой Отечественной войне. – К.: Вища школа, 1983. – 239 с.
12. Строкач Т.А. Наш позивний – свобода .- К,: ПолітвидавУкраїни, 1979. – 464 с.
13. Супруненко Н.И,Украина в Великой Отечественной войне Советского Союза (1941-1945). – К: госполитиздат УССР, 1956. – 472 с.
14. Федоров А. Ф. Подпольный обком действует. – М.: Воениздат, 1955. – 620 с.
15. Федоров О.Ф. У спотвореному вигляді // Радянська Україна. – 1959 р., 30 березня. – С. 2–3.
16. Черниговская обласная партийная организация в годы Великой Отечественной войны / Ф.М. Блоха, В.І. Власенко. – К.: Политиздат, 1987. – 400 с.

КУЛЬТУРНО-ДУХОВНАЯ ТРАНСФОРМАЦИЯ РОССИЙСКО-УКРАИНСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ НА ПРИМЕРЕ ЦЕРКВИ МИХАИЛА АРХАНГЕЛА ТРУБЧЕВСКОГО КРАЯ

В 1818 г. на средства местного населения был построен каменный храм Михаила Архангела. После установления советской власти началась антицерковная компания, в результате храм был закрыт, колокола сняты, а купола разрушены. Под влиянием природных факторов происходит окончательное разрушение храма.

Ключевые слова: с. Алешанка, р. Десна, Церковь Михаила Архангела, приход, священник, икона, епархия, советская власть.

При изучении истории в школе, а затем в вузе традиционно обсуждаются проблемы макроуровня российской истории (политика, экономика, социальные отношения, общественные движения и т.д.). Однако, история государства начинается с истории жизни и деятельности отдельной личности, семьи, группы людей. Любой, кто стремится к познанию, изучает историю малой Родины, обращается к основным этапам, событиям и явлениям истории своей страны, переосмысливает их, а иногда и узнает их заново. К тому же, для каждого из нас – малая Родина, это не только окружающее человека пространство, освоенное еще с детства, прочувствованное и принятое, как "свое", но и та основа, которая дает чувство устойчивости в жизни, становится источником жизненной силы и умиротворения.

Отрадно отметить, что в настоящее время общество становится свидетелем возрождения краеведения. Это связано с подъемом самосознания, признанием авторитета общечеловеческих ценностей, возрастающим интересом к проблемам истории своего Отечества у людей разных убеждений, профессий, увлечений, возраста. Неудивительно, что автор, являясь специалистом по всеобщей истории, обратился к исследованию храма Михаила Архангела, находящегося на его малой Родине в селе Алешанка Трубчевского края.

Населённый пункт Алешанка упоминается в документах с 1710 года, первоначально как слобода, бывшее владение Чолнского мужского монастыря, который был распложен от него в 10 км на правом и крутом берегу Десны, возле древнего городища Кветунь [1].

Свое название Алешанка получила, как полагают, от росших здесь в прежнее время ольховых деревьев или от протекающей около села небольшой речки Алешанки [2]. Деревня Алешанка находилась в приходе села Грязивец в составе Трубчевского уезда [3].

В 1818 г. на средства местного населения был построен каменный храм Михаила Архангела [4]. Храм был назван в честь Архангела Михаила – архистратига (по-гречески – верховный военачальник), полководца и воеводы, верных Богу ангелов.

Само имя Михаил означает по-древнееврейски "кто как Бог" и одно это уже говорит, сколь высоко он почитается Святой Церковью. Он низринул Дьявола и всех павших духов с Неба.

Не лишил архангел Михаил своего заступничества нашего Отечества. Не случайно на многих воинских знаменах на Руси изображали Михаила как архистратига Божьего воинства. Вот уже более тысячи лет Архангел Михаил является покровителем земли Русской.

По воспоминаниям местных жителей, передававшимся из уст в уста, церковь строили из кирпича, который брали на цагельне, находившейся в конце деревни. Кирпич передавали из рук в руки. Помогали жители ближайших населённых пунктов – Глыбочка, Хатуша, Любец и др. Цемент для кладки замешивали на яйцах, которые также собирали всем миром [5].

Таким образом, был открыт самостоятельный Алешанский приход, в состав которого, вошла деревня Глыбочка, стоящая от села Алешанка в 3-х километрах [6].

В народе хранится предание, что лет за восемь до основания церкви, через деревню Алешанку проезжал император Александр I. Заметив около деревни высокую и широкую гору, Государь сказал собравшимся крестьянам, что на этой горе нужно построить храм. Крестьяне дали обещание, и на свои средства воздвигли вскоре каменный храм. К сожалению, достоверность этого предания, ничем не подтверждается [7].

В 1871 г. к церкви была пристроена каменная колокольня, а в 1879 г. были устроены два боковых каменных придела: с правой стороны во имя великомученика Георгия Победоносца, с левой – во имя св. мучеников Флора и Лавра [8]. Таким образом, окончательно было завершено строительства своеобразного бесстолпного, трехчастного храма в стиле позднего, сухого по формам классицизма.

Основной церкви Михаила Архангела являлся кубический объем с крупной полукруглой апсидой первоначально значительно возвышавшейся над пристроенными с севера и юга пониженными приделами с такими же апсидами.

Длинная трапезная со слегка скругленными углами в месте примыкания к храму заканчивалась с запада папертью, над которой были поставлены два четверика колокольни: нижний с круглыми проемами и верхний, служивший звоном, со сквозными арками и аттиком.

Предельно скромный декор неоштукатуренных фасадов составлял плоские лопатки на углах объемов и заключенные в прямоугольные филенки крупные окна без обрамлений [9].

Внутри основное помещение было открыто широкими арками в приделы и среднюю апсиду; узкий проем вел из него в трапезную. Приделы были перекрыты коробовыми сводами с распалубками, апсиды – конхами; трапезная и паперть имели плоские перекрытия [10].

В храме имелись две ценные иконы: образ Спасителя и икона Тихвинской Божьей Матери, пожертвованная священником Стольниковым [11].

Алешанский приход входил в 1-й благочиннический округ [12] Трубчевского уезда, который с 1778 г. по 1920 год находился в составе Орловской епархии [13], с 1920 по 1929 гг. в составе Брянской епархии.

В Государственном архиве Брянской области сохранились метрические книги за 1844–1919 годы. По ним можно проследить фамилии священников церкви Михаила Архангела [14]:

Михаил Зотов – 1844г. (возможно и ранее) по 1855г., умер от холеры 6.06. 1855г. в возрасте 45 лет;

Пётр Петров, священник с. Любец, служил с 06. по 08. 1855 г.;

Афанасий Головин, заштатный священник, служил с 08.1855г. по 11. 1856 г.;

Василий Переверзев – с 11.1856 г. и далее;

Виктор Яковлевский – с 1882г. (возможно и ранее) до 1897 г.;

Вячеслав Яковлевский – с 09.1897г. по 10.1908 г.;

Евгений Соломин с 1909г. и 1920-е гг.

В конце 19 – начале 20 веков причт состоял из священника, дьякона и псаломщика. Жалование составляло 725 рублей. Церковь имела 36 десятин земли, приход – около 1800 душ мужского пола и 1770 женского [15]. Все прихожане были крестьянами и занимались земледелием. Земля, по качествам почвы супесчаная и кремнеземная – наиболее плодородная в округе. Подспорьем для крестьян служила работа на табачных и свекловичных заводах, доставка зимою лесного материала на пристани при р. Десне, а также и отхожие промыслы. В приходе также имелись две земские школы: в селе и в деревне Глыбочка [16].

Следует отметить, что река Десна протекает в трех километрах от села, поэтому, весной во время разлива, население не страдало лихорадочными заболеваниями от сырости и холодного ветра. Вблизи же самого села на лугах находятся речки, озера и болота, но сравнительно возвышенное положение местности, на которой проживает население, делает климатические условия вполне благоприятными для здоровья жителей.

Судьба храма Михаила Архангела, да и самого прихода претерпела резкие изменения после большевистской революции 1917 года. Как идеократическое государство, возникающее революционным путем, Советское руководство целенаправленно вступило в конфликт с Церковью, которая была важнейшей частью старой государственности. Сосуществование двух структур, претендующих на статус высшего арбитра в вопросах общей этики,

двух "носителей истины", было невозможно. Коммунистическое учение того времени в России было в огромной степени верой, особой религией, во имя которой большевики и повели борьбу с "неправильной" верой. Формы конфликта были обострены из-за того, что в первые месяцы существования режима большевиков Церковь открыто выступило против Советской власти. Ленинское правительство ответило "Декретом об отделении церкви от государства". Часть клира, включая некоторых иерархов, попала под репрессии, особенно во время "красного террора" в годы гражданской войны.

В 1921 году была начата огромная по масштабам организованная кампания против Церкви. В частности, началась ликвидация по всей стране мощей православных святых и закрытие монастырей, а также изъятие церковных ценностей. Главный удар был приурочен к страшному голоду в Поволжье. В последующие годы, вплоть до Великой Отечественной войны взаимоотношения между Советским государством и Церковью носили исключительно сложный и тяжелый характер, обострявшийся вспышками антицерковных кампаний. Именно в это период была закрыта, а затем и уничтожена большая часть храмов.

Храм Михаила Архангела в селе Алешанка был закрыт в 1930 году, тогда же был снят и колокол. По свидетельству очевидцев, колокольный звон был самый "хороший" и подобного ему не было в Трубчевском районе [17]. При снятии колокол упал и лопнул, после чего его разбили на части и увезли. В годы войны, среди жителей села было убеждение, что колокол сняли для отлива пушек [18]. В 1939 г. был снят крест, а в годы Великой Отечественной войны храм ещё больше был разрушен. Он пострадал от пожара и обстрелов противоборствующих сторон, включая артиллерийских.

Таким образом, храм пришёл в полное запустение.

В советское время, до конца 1970-х гг. помещение храма использовалось под зернохранилище.

В настоящее время, под влиянием природы происходит разрушение храма, в частности имеется огромная трещина в его восточной стороне, отсутствуют перекрытия и т. д. Дальнейшая судьба церкви трагична и вряд ли восстановление возможно. Фактически она стала отражением судеб людей и самого села, которое, к глубокому сожалению, постепенно отмирает.

Литература

1. Свод памятников архитектуры и монументального искусства России. Брянская область. – М., 1998. – С.569.

2. Государственный архив Брянской области. Ф. 248. Оп.1. Д.316. Л.11 (далее – ГАБО).

3. В настоящее время, село Грязивец входит в Погарский район и расположен от него в 11 км. Впервые данный населённый пункт упоминается в 1710 г. как новопоселённая слобода Трубчевского уезда. С сер. 18 в. – село

с деревянной церковью Николая Чудотворца, которая упоминается до 1941 г. – См.: Населённые пункты Брянского края. Энциклопедический словарь. Брянск, 2010. – С.78.

4. См.: [http://ru.wikipedia.org/wiki/Архангел Михаил](http://ru.wikipedia.org/wiki/Архангел_Михаил).

5. Козова А.О. Воспоминания. Интервью автора от 6.11.2010.

6. ГАБО. Ф. 248. Оп.1. Д.316. Л.11

7. Там же.

8. Там же. Л.12.

9. Свод памятников архитектуры и монументального искусства России. Брянская область.... С.567.

10. Там же. С.568.

11. ГАБО. Ф. 248. Оп.1. Д.316. Л.11

12. Благочиние (Благочиннический округ) – в Русской православной церкви – часть епархии, объединяющая группу приходов и церквей, находящихся в непосредственной территориальной близости друг от друга. Возглавляется благочинным. Если территория епархии Русской церкви, как правило, совпадает с размером региона, то благочиние может совпадать, например, с размером района. См.: <http://ru.wikipedia.org/wiki/Благочиние>.

13. ГАБО. Ф. 248. Оп.1. Д.316. Л.7.

14. Там же. Ф.5433. Оп.1. Д.6.

15. Там же. Ф. 248. Оп.1. Д.316. Л.11-12.

16. Там же.

17. Неменкова М.Ф. Воспоминания. Интервью автора от 6.11.2010.

18. Там же.

УДК 32: 001. 891.3 (075. 8)

Н.И. Иванцова

ПУБЛІЧНА ВЛАДА В КОНКУРЕНТНОМУ СУСПІЛЬСТВІ: ПРОБЛЕМА ДИСПЕРСІЇ

У статті зроблена спроба аналізу політичного аспекту публічної влади.

Ключові слова: політичні сили, легітимність влади, політичні партії.

В статті предпринята попытка анализа политического аспекта публичной власти.

Ключевые слова: политические силы, легитимность власти, политические партии.

Public power in competition society: problem of dispersion.

The article makes an attempt to analyze the political aspect of the public authorities.

Key words: political forces, the legitimacy of the authorities, political parties.

Публічна політична влада у державно організованому суспільстві є відносно стабільною протягом історично тривалих періодів; кардинальні її зміни можливі лише в результаті соціально-політичних революцій. Вона має соціополітичний характер, оскільки пов'язана з необхідністю узгодження інтересів різних груп асиметричного суспільства. Публічна політична влада виявляє себе як верховенство, домінування чи диктатура класу, соціальної верстви чи стану. Публічною є також влада територіальної громади у межах певних адміністративно-територіальних утворень. Її втіленням є утворені населенням органи публічної влади – ради, мерії, префектури, муніципалітети, які мають обмежені (чи делеговані) владні повноваження, і приймають зобов'язуючі рішення для мешканців, а також організацій та установ даної території. Така влада за природою є парapolітичною.

Але на характері публічної влади виразно позначається протистояння різних політичних сил, зокрема – конкуренція й жорстке протиборство еліт, які прагнуть перерозподілу на свою користь ресурсів впливу на суспільство і державу. Відповідно, політична влада може бути досить розосереджена в залежності від сили тиску того чи іншого соціального прошарку (еліти, "зацікавлені" групи, лобі). За цих умов виникає дисперсія або дифузія політичної влади між групами впливу, що нерідко викликає мінливість самої влади, а її характер час від часу може змінюватися. Між тим, за усіх часів політична еліта прагнула прикривати свої дії мораллю і політичною доцільністю, хоча б тому, як зазначив Ф. Ніцше, що "зручніше водити людство за ніс за допомогою моралі", і також – аби забезпечити собі сталість високого соціального статусу, легітимуючись у громадській думці не тільки через норми права, а й за рахунок етичних імперативів.

Свого часу М. Бердяєв зазначав, що відбувся "радикальний розрив між мораллю особистою, мораллю християнською і мораллю державною, мораллю царства, моральною практикою князя.., що політика завжди ґрунтується на брехні, що вона ніколи не була відображенням не лише шляхетності чи добродійності, а й розуму". Проте, за своїм моральним покликанням, на думку філософа Вол. Соловйова, істинна політика є ніщо інше, як "соціальна етика", і хоча ці сфери – моральна і політична – важко збігаються одна з одною, проте мають бути найтіснішим чином пов'язані між собою. Можливо, глибинне коріння розриву і потужного конфлікту еліт у владному просторі України полягає в конкуренції й довічному протистоянні "еліти духу", що майже відсторонена від державної влади, та реально правлячого істеблїшменту (політичного і економічного), який нерідко прагматично нехтує законами моралі й права.

Проблеми дисперсії політичної влади безпосередньо пов'язані із суперництвом між існуючими центрами владарювання (легально правлячими, опозиційними і неконституційними, що створені народним спротивом чи політиканами), яке може досягати значних розмірів і потужності, та настільки розпорошувати владні ресурси, що врегулювання конфліктів і криз на цьому ґрунті взагалі підміняє суть політичного процесу. Взагалі стан дисперсії влади є характерною ознакою плюралістичної демократії, та свідчить про більш дрібний розподіл ресурсів влади, ніж офіційний поділ повноважень і прерогатив між її державними гілками, інститутами та функціональними рівнями. Тому ця дефініція не тотожна поняттю "поділ гілок влади", оскільки засвідчує, що остання реально має багато сегментів, аспектів і проміжних рівнів, отже характеризується багатомірністю.

Аналітична оцінка кожного з сегментів дифузійної влади, потребує розуміння специфіки їх носіїв, інституційних форм, виміру компетенцій, межі впливу тощо. Відповідно, дослідження дисперсії влади містить аналіз питань: диференціації влади (розділення, розгалуження, розподіл влади за ступіннями, рівнями, функціями, "ешелонами", ланками, регіонами); делегування влади (передання на певний термін певних повноважень від державних суб'єктів влади, як правило, до інших органів, юридичних чи фізичних осіб, які не мали раніш цих ресурсів управління); дуалізму влади – дихотомія владних повноважень між двома рівнозначними центрами впливу чи держуправління; багатовладдя, коли влада в державі чи організації, здійснюється водночас декількома посадовими особами, органами, установами або політичними центрами, які не співпрацюють, суперничають і конфліктують між собою; і зрештою, питань плюралізму центрів влади, дискреційної влади, "розсіяної" політичної влади.

Феномен дисперсії яскраво відображений в теорії "дифузії влади", що обґрунтовує тезу її "розпорошення", та суттєво змінює традиційні уявлення про субординацію владних суб'єктів, перетворюючи їх політичні відносини на більш горизонтальні. Концепт "поліархії" Р. Даля саме в аспекті дисперсії влади оригінально інтерпретує політичну дійсність, найбільш притаманну країнам Західної Європи та США – це особливий вид режиму правління, за якого громадянам надаються найширші можливості політичної участі й контролю" з, а групам інтересів і лідерам – умови відкритого суперництва за владу.

У контексті цього підходу Р. Даль поширює ідею поділу влади не тільки на формальні гілки державного управління (законодавчу, виконавчу і судову), а й на численні неформальні політичні структури (партії, політичні рухи, групи інтересів, лобі, політизовані профспілки, мас-медіа тощо), які концентрують ресурси політичного впливу і детермінують виникнення й реалізацію нових владних тенденцій у суспільстві. Так, політичні партії, крім репрезентації стратегію мету розвитку суспільства в цілому та існування політичної системи.

Р. Даль протиставляє поліархію, з її високим рівнем конкуренції та політичної активності громадянського суспільства, закритим гегемоніям із низьким рівнем змагальності та політичної участі населення.

Література

1. Истон Д. Категории системного анализа политики // Политология: Хрестоматия. – Москва, Гардарики, 2000.
2. Касьянов Г.В. Система владних відносин у сучасній Україні: групи інтересів, клани та олігархія/ Г.В. Касьянов // Український історичний журнал. – 2009. – № 1.
3. Бродель Ф. Время мира: Материальная цивилизация, экономика и капитализм, XV–XVIII вв. /Ф. Бродель [пер. з франц. Л.Е. Куббеля]. – Москва, "Прогресс", 1992. – т. 3.
4. Воронянський О. Всесвітня історія: Довідник / О.Воронянський, Н.Міщенко – Харків: Вид-во "Ранок", 2009.
5. Encyklopedia politologii. – Kraków, 2000. – t. 3 – 4.
6. Kissinger Henry Alfred. Does America Needs a Foreign Policy? [Електронний ресурс] /Henry Alfred Kissinger – 2005. – Режим доступу: <http://strateger.net/=66db3021604e61c0663d5509ee3c14>.
7. Дергачов О., Полохало В. Метаморфози посткомуністичної влади / О.Дергачов, В. Полохало // Політична думка. – 1996. – №1. – С. 78-84.

Б.В.Калиновський

ЧИ Є ДОЦІЛЬНИМ ВРАХОВУВАТИ НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ СУЧАСНОЇ МУНІЦИПАЛЬНОЇ РЕФОРМИ?

В статті розкриваються особливості організації місцевої влади на різних історичних етапах розвитку України, аналізується законодавство що регулювало питання здійснення влади на місцевому рівні і на основі історичного досвіду зроблено пропозиції щодо впровадження муніципальної реформи в Україні.

In the article disclosed the peculiarities of organization of local authorities at different historical stages of development in Ukraine, analyses the legislation that regulars the question of power at the local level and on the basis of historical experience madefasuggestions for the implementation of the municipal reform in Ukraine.

В статье раскрыты особенности организации местной власти на различных исторических этапах развития Украины, анализируется законодательство которое регулировало вопросы реализации власти на

местном уровне и на основе исторического опыта сделано предложения по внедрению муниципальной реформы.

Організація місцевої публічної влади в Україні має досить довгу й драматичну історію. Проблеми муніципального управління та його взаємовідносини з різними рівнями державної влади були актуальними на всіх етапах історії України. Ці проблеми особливо загострювались в короткі проміжки здобуття державності.

Наявність значної кількості публікацій, в яких по-різному тлумачаться природа та призначення місцевого самоврядування спричиняє значне ускладнення розуміння його змісту, місця і ролі в теорії, історії і практиці народовладдя як в Україні, так і світі. Представляється можливим зазначити, що місцеве самоврядування – це продукт тривалого розвитку людської цивілізації, його витoki сягають родоплемінного самоврядування аж до державницького періоду, коли існувало громадівське та племінне самоврядування.

Проблеми організації місцевої публічної влади на різних етапах історії України привертала увагу українських і зарубіжних істориків і правників. Ці питання у своїх дослідженнях розкривали: М.Берлінський, М.Костомаров, М.Максимович, М.Грушевського, І.Крип'якевич [1], С.Соловйов, В.Крючевський, Г.Міллер, Б.Греков, В.Патушо, П.Толочко [2], М.Корнієнко, М.Чубатий [3] та ін.

Проте досить значне коло питань, що торкаються розвитку організації місцевого управління на території України залишаються не до кінця вирішеними і сьогодні. Історик права С. Юшков свого часу писав: "... усе-таки й тепер не всі, навіть дуже важливі питання історії поселень Київської Русі в дофеодальний період не розв'язані..."[4, с.42]. Р.Лащенко у своїй роботі "Лекції по історії українського права: Княжа доба." піднімає складні питання управління як княжої влади так і на рівні міст. Також наголошує, що важливе значення "городів" у процесі творення перших форм державності на території України [5, с.53].

Історики В.Сергеев та М.Владимирський-Буданов вважали віче повсюдним і споконвічним органом влади. Віче, на думку багатьох учених, було постійним і необхідним органом державної влади досліджуваного періоду. Воно становило собою збори жителів. Однак, російський історик В.Ключевський, натомість вказує на відсутність будь-яких вказівок на вічеву діяльність до XI ст. [6, с.260]. Повсюдне поширення віча на території Київської Русі є свідченням існування механізму забезпечення реалізації інтересів громад, тобто жителів сіл і міст.

У додержавну добу зародження місцевого самоврядування відбувалося у східнослов'янських племен у сім'ях, які були кровно споріднені й називалися родом. З часом замість кровного споріднення все більшого значення набувало сусідство, тобто близькість не походження, а мешкання. У М.Грушев-

ського про це читаємо: коли "...широкі роди розбилися, ослабли старі зв'язки на місце кровного споріднення все більше значення стало здобувати сусідство, близькість не походження, а мешкання. Сім'ї які мешкали разом, хоч би були й не одного роду, не одного походження, вирішували й вели всякі справи, що займали всю околицю, за спільною радою "віча" "старців", себто старших з усіх сімей. ...Люди сходилися на певні місця ..., де правили суд над провинниками, вишукували злодіїв. Спільними силами ставили собі "город", себто місце огорожене..., город ставав головою більшої околиці: як він рішав, так робили сусідні села" [7, с.44-45]. У цих місцях спільного проживання існували відповідні традиції, звичаї, які ставали правилами поведінки людей. Через сусідське спілкування між хуторами, містами та регіонами правила поведінки, поширюючись територіально, набирали уніфікованих форм, які зараз ми називаємо звичаєвим правом [8, с.54].

Демократичну сторону політичного устрою Київської Русі презентувало віче, або збори громадян. Серед питань, які обговорювались на вічі, були військові походи, укладення угод, престолонаслідування, розподіл посад у державі, організація війська. Віче могло критикувати або схвалювати князівську політику, але воно не мало права визначати свою власну політику чи видавати закони [9].

Громада була соціальною та економічною основою демократичного устрою міст. Члени громади обирали війта та адміністрацію, яким делегувалось право управляти справами громади. Громада мала корпоративну власність, в тому числі і на землю, встановлювала правила господарювання призначала податки та інші повинності, розвивала ремесло та торгівлю, що сприяло зміцненню та розвитку Київської держави. Розвинутий міський лад Київської Русі характеризувався широким громадським впливом. З розвитком феодалізму та зміцненням князівської влади в державному апараті діяльність віча практично відмирає.

Органом місцевого, селянського самоврядування була верв – сільська територіальна община, колегіальним органом якої були збори громади. Вона здійснювала колективну власність на неподільні землі, реалізацію норм звичаєвого права, організацію захисту своїх членів та їхньої власності у конфліктах із державним апаратом, феодалами, сусідніми общинами. Територія верви охоплювала кілька населених пунктів, які знаходилися недалеко один від одного [10, с.16].

Поверхневий історичний аналіз окресленого періоду дає підстави для висновку, що вже в ті далеко не демократичні часи основні засади місцевого самоврядування знаходили своє відображення у спільному житті. Державна влада була неможлива без впливу на неї народу, як головної складової трьох елементів держави, без урахування інтересів його громад, надання їм певних владних повноважень, певної децентралізації влади.

З XIII століття політичний та культурний центр в українсько-руській державі змістився з Києва на західноукраїнські землі, де була збудована друга велика Українська держава – Галицько-Волинське князівство. Півтора століття його існування допомогли зберегти культурно національні традиції Київсько-руської держави і одночасно розвинути їх під потужним впливом соціально-політичних відносин, існуючих в середній Європі. Найбільші міста того часу, зокрема, Галич, Львів, Луцьк, Володимир, Берест, Холм та інші стають основними центрами торгівлі й ремісництва, куди переселяються німці, поляки, угорці, греки, болгари, італійці, вірмени, євреї, переселенці з Балкан. Виникають цілі колонії чужоземців, яким було дозволено, після спустошливих татарських набігів на українські міста та села, жити й порядкувати за їхніми власними традиціями й звичаями, щоб якнайшвидше відбудувати руїни та покращувати життя корінного населення. Оскільки серед переселенців на українських землях було найбільше німців та поляків, то місцеве самоврядування ґрунтувалося в основному на німецькому праві, яке застосовувалося в управлінні містами у Німеччині, Польщі, інших країнах середньої Європи.

Після входження в другій половині XIV ст. південно-західних земель до Литви й утворення Великого князівства Литовського тут ще довго зберігався устрій старого державного удільного ладу. Цей державний удільний лад поступово занепадав. У XVI ст. Сейм Великого князівства Литовського перетворився на законодавчий орган. Він прийняв нову редакцію Литовського статуту, розробленого 1566 р., здійснив судову та адміністративну реформу. Так, литовсько-руські землі було поділено на 30 судових повітів і 13 воєводств. В українських землях було створено такі воєводства й повіти: Берестейське (Берестейський, Кобринський, Пінський, Туровський), Підляське (Більський, Мельницький і Дорогочинський), Київське (Київський, Овруцький, Мозирський, Житомирський, Канівський, Черкаський, Чернігівський, Новгород-Сіверський і Путивльський), Волинське (Луцький, Володимирський і Кременецький), Брацлавське (Брацлавський, Вінницький і Звенигородський). Кожен повіт об'єднував кілька волостей. Якраз вони, повіти й волості, стали основними адміністративно-територіальними одиницями в українських землях.

Слід зазначити, що більшість міст, розташованих у тих чи інших адміністративно-територіальних одиницях України, належала феодалам. Так, 1625 р. в Брацлавському й Київському воєводствах із 323 міст і містечок понад 200 були приватними. А загалом в Україні у 40-х рр. XVII ст. налічувалося більше 1000 міст і містечок. Із зміцненням феодальних відносин і посиленням визиску міщан зростав опір міського населення, яке домагалось самоуправління.

Так в українських містах починає запроваджуватись магдебурзьке право. Суть магдебурзького права полягала в тому, що міське населення звільнялось від юрисдикції урядової адміністрації й місту надавалась можливість

самоврядування на корпоративній основі. До міської ради щорічно обиралися ротмани ("радці" або "райці") – як правило, багаті міщани. Кількість радців коливалася від 6 до 24 осіб залежно від величини міста. Радці обирали бургомистра (бурмістра), що головував на засіданні ради. У великокнязівських містах підсумки виборів затверджував староста, а в приватновласницьких – пан (магнат) міста [11, с. 20].

Отже, вже тоді здійснювалися представницька та виконавча функції місцевої влади, суть яких полягала, перед усім, у практичних діях бургомистра й ратманів, які завідували міськими доходами й видатками, дбали про укріплення, оборону, забезпечували функціонування міських служб. Окрім цього обирався орган судової влади з 3–12 лавників. Лаву очолював вїйт, який призначався королем і був найвищою посадовою особою міста. Городянами вїйт обирався тільки в місті Києві. Рада на чолі з бургомистром і лава на чолі з вїйтом разом утворювали магістрат. Тому міста, що мали Магдебурзьке право називалися в Україні магістратськими. Інші ж міста залишалися ратушними. Повноваження між радою, бургомистром, лавою та вїйтом були розмежовані.

Рада являла собою колегію разнів ("консулів") на чолі з бургомистром, і здійснювала керівництво містом і всіма поточними господарськими справами. Рада мала такі права: 1) розподіляла міські ґрунти; 2) затверджувала контракт на оренду міських маєтків; 3) разом із замковим урядом встановлювала такси на продукти харчування; 4) підтверджувала всілякі суспільні умови щодо маєтків; 5) вирішувала однозначні позови, коли не треба приводити свідків; 6) обирала власних членів; 7) видавала гроші на поточні витрати; 8) збирала сесії громади і подавала їй пункти на розгляд; 9) обирала нових лавників [12, с.38].

Разом з Магдебурзьким правом міста отримували і майнові повноваження. Вони володіли нерухомим майном, землею, запроваджували податки, справляли мито тощо. Магдебурзьке право створило нову юридичну основу місцевого самоврядування в системі державної влади. Прагматизм і універсальність магдебурзького права об'єктивно зумовили його швидке поширення в Україні та укорінення у всіх сферах суспільного життя. Так, магдебурзьке право отримали: Сансок (1339), Львів (1356 р.), Кам'янець-Подільський (1374 р.), Стрій та Володимир-Волинський (1431 р.), Луцьк (1432 р.), Снятин (1442 р.), Мукачеве (1445 р.), Рівне (1493 р.), Київ (1494 р.), Дубно (1507 р.) і т.д.

Існували крім міст з повним Магдебурзьким правом і міста з неповним Магдебурзьким правом, ще так звані панські міста. Інструкції панів майже цілковито обмежували приватні права міщан. Мешканці повністю залежали від старост, які порушували їхні особисті права. Це сталося тому, що вони мали в своїх руках судову владу, що й давало їм можливість розширювати натуральні повинності. Але мешканці цих міст брали участь у виборах голови міста [13, с.343].

Однак, як свідчать історичні джерела, місцеве самоврядування на принципах магдебурзького права не було настільки ефективним для корінного населення тої доби, як це подається деякими дослідниками. Корінне населення західної України зазнавало серйозних економічних притискань, тиску католицизму, який сповідували поляки та німці й насаджували його вперто і жорстоко. Суворими обмеженнями для міщан-українців, поряд з конфесійними, були також мовні, культурні та політичні, особливо після приєднання Галичини до Польщі в першій половині XV ст. Українські історики та юристи, як М.Грушевський, В.Антонович, М.Володимирський-Буданов та інші [14, с.25], негативно оцінювали це право, вбачаючи в його запровадженні причину порушення єдності традиційної української громади.

Взагалі оцінюючи впровадження Магдебурзького права на теренах України, треба сказати, що воно створило правову основу становлення і розвитку місцевого самоврядування. Міста, які отримали Магдебурзьке право, набули нового правового статусу, отримали самоврядність, податковий і судовий імунітет, право власності на землю, пільги стосовно ремесла й торгівлі, а також звільнення від значної частини обов'язків. Досвід запровадження Магдебурзького права має важливе значення для сучасного етапу розвитку місцевого самоврядування в Україні. Території повинні мати можливість самостійно визначати пріоритети свого розвитку. Важливо врахувати найкращі здобутки організації місцевої публічної влади на різних етапах державності України при внесенні змін до Конституції України та законів України.

Говорячи про історичні корені місцевого самоврядування в Україні, не можемо оминати й того періоду, коли місцеву владу уособлювала "радянська вертикаль". Слід зазначити, що радянська влада не визнавала місцевого самоврядування. Так, за Конституцією УРСР 1919 року, органами влади на місцях були: в містах і селах – Ради Робітничих, Селянських та Червоноармійських депутатів, а також обрані ними Виконавчі Комітети; в губерніях, повітах і волостях – З'їзди Рад з обраними Виконавчими Комітетами

Загальний аналіз законодавства та практики діяльності місцевих Рад народних депутатів в Українській РСР дозволяє виділити такі характерні риси, що до їх реального статусу та ролі в управлінні місцевими справами.

1. Всі місцеві Ради були вмонтовані в єдину систему органів державної влади. Єдність цієї системи будувалася на принципі, зазначеному в статті 3 Конституції Української РСР від 1978 року: "Організація і діяльність Радянської держави будуються відповідно до принципу демократичного централізму: виборності всіх органів державної влади знизу доверху, підзвітності їх народові, обов'язковості рішень вищестоящих органів для нижчестоящих". Реалізація даного принципу на практиці призводила до того, що діяльність місцевих Рад здійснювалася на основі дотримання пріоритету "загально-

державних" інтересів, без належного врахування інтересів місцевого населення.

2. На всіх територіальних рівнях влади заперечувався принцип розподілу влади, Ради розглядалися як "працюючі корпорації", тобто органи, які в своїй діяльності мають поєднувати нормотворчість, виконання рішень та контроль за їх виконанням (тобто вони не лише формували виконавчі органи і керували їх роботою, на них безпосередньо покладалися функції керівництва підвідомчим господарством, соціально-економічним розвитком відповідної території). Особливості органів місцевої влади радянського періоду було те, що існувало подвійне підпорядкування виконавчих органів Рад (виконкомів, відділів та управлінь). Формально вони призначалися Радами, але реально стояли над ними і керували ними. А також виконували, перш за все, волю вищестоящих виконкомів та партійних органів. Таку точку зору висловлює у своїй праці М. Корнієнко [16, с.181].

Варто згадати, наскільки суперечливо розвивалися у колишньому Радянському Союзі процеси, що стосувалися практичної діяльності Рад народних депутатів. З одного боку, постійно вказувалося на необхідність зміцнення їх матеріально-технічної бази, поступового підпорядкування Радам народних депутатів підприємств, установ і організацій, діяльність яких була пов'язана з обслуговуванням населення, з іншого, – Радам народних депутатів нічого, власне, не передавалося. Все було зосереджене в руках партійних комітетів, які свідомо гальмували процес розширення прав місцевих Рад народних депутатів. Як наслідок, правова, фінансова і матеріально-технічна база Рад народних депутатів залишалася надзвичайно слабкою, а самі вони перебували у вкрай скрутному становищі. Також слід додати, що всі рішення Рад узгоджувалися з відповідними партійними комітетами, а це призводило до того, що Ради більшою мірою керувалися партійними рішеннями, ніж законами. За цих умов Ради народних депутатів не могли забезпечувати повне народовладдя, виконувати закріплені за ними Конституцією Української РСР повноваження. І це не вина Рад народних депутатів, а їхня біда. Саме таку модель винайшла колишня адміністративно-командна система.

Організація місцевої влади побудована на таких принципах, продовжувала існування в Україні до того часу, поки не розпочався процес перетворень пов'язаний з проголошенням політичної незалежності України в серпні 1991 року.

В Україні закладено конституційні засади місцевого самоврядування, ратифіковано Європейську хартію місцевого самоврядування, прийнято низку базових нормативно-правових актів, які створюють правові та фінансові основи його діяльності. Проте від часу ухвалення Конституції України та базових для місцевого самоврядування нормативно-правових актів розвиток місцевого самоврядування фактично зупинився на рівні територіальних гро-

мад – міст обласного значення, оскільки переважна більшість територіальних громад через їх надмірну подрібненість та надзвичайно слабку матеріально-фінансову базу виявилась не спроможною до виконання усіх повноважень місцевого самоврядування.

Традиційно Україна завжди була сильна своїми місцевими традиціями, що до певної міри компенсувало відсутність протягом кількох століть власної державності. Саме історична спадщина становлення місцевих органів публічної влади в Україні дає можливість вивчати і прогнозувати шляхи та тенденції вдосконалення конституційної моделі організації місцевої публічної влади при розбудові демократичної, правової, соціальної держави.

Засади організації та функціонування місцевого самоврядування в Україні, пройшли довгий і тернистий шлях до конституційного закріплення. Історія пам'ятає національні підйоми за часів Київської Русі, Галицько-Волинського Князівства, Запорізької Січі, Гетьманщини, УНР і занепад, коли не було можливості розвивати і втілювати місцеві ініціативи, – в період перебування України в складі Російської імперії та за часів існування СРСР. Україна отримала унікальний шанс на побудову власної держави, має Конституцію, триває пошук оптимальної форми держави. Тому на шляху розбудови української держави необхідно використовувати досвід державотворення попередніх епох державності.

Література

1. Крип'якевич І.П. Галицько-волинське князівство. – К., 1984. – С. 1-145.
2. Толочко П.П. Київська Русь. – К., 1996. – С. 174.
3. Чубатий М. Огляд історії українського права. Історія джерел державного права. – Мюнхен, 1976. – С. 53.
4. Юшков С.В. Нариси з історії виникнення і початкового розвитку феодалізму в Київській Русі. – К., 1992. – С.42.
5. Лашенко Р. Лекції по історії українського права: Княжа доба. – Прага, 1923. – С. 2-53.
6. Ключевський В.О. Курс русской истории: В 8 т.. – М., 1956. – Т.1. – С. 260
7. Грушевський М. Ілюстрована історія України. "Десята тисяча". Київ – Львів. – 1913. – С. 44-45.
8. Грицяк І. Місцеве самоврядування України в історії та сучасності // Грицяк // Вісник УАДУ при Президентіві України. – 1996.-№1.-С.53-67.
9. Субтельний О. Україна: історія: Пер. з англ.-2-е вид.-К.: Либідь, 1992. – 512 с.
10. Вовк О., Литвиненко І. Самоврядування в Україні: історико-правовий аспект / О.Вовк, І. Литвиненко // Аспекти самоврядування. – К., 1998. – №1. – С.16.
11. Романюк С.А., Нижник Н.Р., Тимцуник В.І., Калиновський В.С., Яцюк В.А. Бугай С.М., Новик В.П., Регіональна виконавча влада України: історія і

сучасність. За заг. ред.. Рабака В.В., Толстоухова А.В., Яцюби В.Г. – Київ: ТОВ "Видавничо-поліграфічний дім "Формат", 2007.- 416 с.

12. Падох Я. Грунтове судочинство на лівобережній Україні у другій половині XVIII ст. / Я. Падох – Львів., 1994. С.38

13. Антонович С. Українські міста. В кн. Розвідки про міста і міщанство на Україні – Русі в XV-XVIII в. – К., 1904. – С. 343.

14. Кравченко В. Місцеве самоврядування в історії України /В. Кравченко // Місцеве та регіональне самоврядування України. К., 1992. – С. 25.

15. Корнієнко М. Актуальні проблеми формування органів місцевого самоврядування – Ужгород. 1997. – С.181.

УДК 323.325 (477.5)

В.І.Качмала

СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА Й ПРОМИСЛОВА КРИЗА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ (НА ПРИКЛАДІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ)

Стаття відтворює реальну картину загострення ситуації в сільському господарстві та промисловості під час Першої світової війни, викриває кризові явища внаслідок цих подій.

Ключові слова: Перша світова війна, криза, мобілізація, сільське господарство, спад виробництва, Чернігівщина.

Влітку 1914 р. загострення міжімперіалістичних протиріч дійшло до фатальної межі. Світ опинився в полум'ї Першої світової війни. Ворогуючі сторони ставили перед собою фактично одні й ті самі цілі: ствердження власного домінування у світі; загарбання чужих територій; встановлення контролю за ринками збуту та джерелами сировини; послаблення хвилі народних виступів за соціальне та національне визволення; концентрація народної уваги не на внутрішніх проблемах, а на зовнішній загрозі. З початком війни українські землі перетворилися на арену воєнних дій, а самі українці мусли воювати за чужі інтереси. Вона також зумовила спалах негативних тенденцій та процесів у суспільному розвитку: руйнацію народного господарства, деформацію структури виробництва, посилення залежності від іноземного капіталу, зведення нанівець культурної діяльності та соціального піднесення.

І, навпаки, початок війни ознаменувався надзвичайною згуртованістю суспільства без огляду на соціальну чи національну належність та навіть політичні погляди. Населення одразу різко розділилося на мобілізованих до

армії та цивільних. 16 липня 1914 р. було оголошено про часткову мобілізацію, а 17 липня – загальну. Вже зразу було зафіксовано ряд негативних явищ у суспільстві: подорожчання продуктів, масові заворушення, спад в економіці. Газета "Южный край" у серпні 1914 р. провела аналітичне дослідження щодо ситуації в країні. Доцент Московського університету П.Фомін зауважив: "Війна виявила колосальний вплив на нашу промисловість, економіку та торгівлю. Найбільшого потрясіння зазнало сільське господарство та селяни" [1, с. 3]. Кількість мобілізованих у Російській імперії була величезною. За статистичними даними Всеросійського сільськогосподарського перепису, що відбувся влітку 1917 р., дізнаємося, що "з сільської місцевості 75 губерній було мобілізовано 12 861 400 осіб., у т. ч. з 47 губерній Європейської Росії – 10 932 600 осіб, тобто 47,4 % працездатного чоловічого населення" [2, с. 188]. У фондах ЦДІАУ збереглася телеграма міністра внутрішніх справ від 14 липня 1914 р. про підготовку цивільних організацій та посадових осіб до мобілізації. У ній давав наказ про обладнання призовних пунктів, перевірку паспортів військовими та заборону видачі паспортів і свідоцтв на право переходу через кордон військовозобов'язаних. Вказувалося на необхідність швидкого ремонту важливих стратегічних об'єктів – мостів та шляхів сполучень [3, арк. 2].

Початок війни згуртував суспільство без огляду на соціальне чи фінансове становище. Більшість населення в містах демонструвала піднесення, усвідомлення свого громадянського обов'язку, бажання бути єдиним зі своєю державою та її монархом і навіть прагнення до самопожертви. Патріотичному піднесенню певною мірою сприяла панівна в суспільстві думка, що ця війна буде недовгою (називали термін у кілька місяців) і, безумовно, переможною [4, с. 57]. Газета "Нежинський голос" та її кореспондент М.Будущий підбадьорював дух населення і як приклад наводив події єврейської маніфестації у Ніжині: "В світлий недільний день йдуть до святої обітниці люди, це ніжинські євреї спішать помолитися за царя, за свою землю. У пориві вдячного почуття Чернігівському губернатору, вони послали телеграму з побажаннями блискучих перемог російській армії та завірили у відданості батьківщині. Після молебню з прапорами, криками "Ура!" та молитвами "Спаси Господи!" процесія пішла по вулиці Гоголівській до центру" [5, с. 1].

День оголошення війни з Німеччиною минув у патріотичних маніфестаціях населення Конотопа. Працівники залізничних майстерень влаштували маніфестацію: близької 7-ї години вечора вони зібралися разом з іншими працівниками залізниці біля церкви. За їхньої присутності було проведено молебень про дарування перемоги російській армії. Згодом багатотисячний натовп з портретами Миколи II та національними прапорами пішов у місто, лунали вигуки "Слава російській армії!". Збудження наростало, близько 10 тис. людей співали гімн, йдучи вулицями міста. Маніфестація тривала до 11-ї години вечора, на завершення була направлена телеграма чернігівському

губернатору з проханням передати почуття вірності та відданості імператору [6, арк. 8].

Перші дні війни минули у загальній ейфорії та піднесенні, згодом ситуація почала кардинально змінюватися. У 1914 р. призов до армії становив 14,9 % осіб, з яких 3/4 були сільським населенням [7, с. 92]. Щоб краще уявити, якими величезними були втрати робочої сили для сільського господарства внаслідок масових мобілізацій, наведемо такі цифри. З кожних 100 селянських господарств за роки війни було відірвано 60 працездатних чоловіків, близько половини селянських господарств залишилися без годувальників [8, с. 158]. Це підтверджують дані Всеросійського сільськогосподарського перепису 1917 р.: у Чернігівській губернії на третій рік війни залишилося 30,2% чоловічого населення [9, с. 189].

Зростаючі темпи мобілізації до армії працездатного чоловічого населення підривало продуктивність сільського господарства, воно поступово почало занепадати. Масово відбувалася реквізиція коней і корів. Це призводило до зменшення посівних площ, валового збору зернових. Виснажлива праця в сільському господарстві лягла тяжким тягарем на жіноче населення. Окрім праці на полях, жінки та діти, що мешкали на прифронтовій території, виконували роботи, пов'язані з проведенням воєнних операцій та забезпечували армію продуктами харчування. У Чернігівській губернії, наприклад, риття окопів відволікало селян від праці у своїх господарствах, що викликало різке незадоволення. Навіть у доповіді губернатора було зазначено, що "селяни виявляють незадоволення відносно великої кількості наряду на землекопні роботи" [10, с. 192]. Вищевикладене підтверджують архівні документи, а саме, звіт щодо проведених агрономічних заходів у Кролевецькому повіті за 1915 р.: "Зміни, що відбулися в країні у зв'язку з початком війни, болюче вдарили по сільському господарству. Із наших сіл було мобілізоване майже все працездатне чоловіче населення. Крім людей, зазнала мобілізації і худоба – коні [11, арк. 42–43].

Війна затягувалася, непомірно зростали ціни на промислові й продовольчі товари, знижувався життєвий рівень населення, посилювалося його незадоволення владою. Земства вирішили надати допомогу сім'ям мобілізованих, зокрема матеріальну. В Чернігівському архіві збереглися документи про надання такої допомоги. Вона виражалась у видачі вівса 44 пудів 33 фунтів (для 12 сімей), 255 пудів 20 фунтів картоплі (для 16 сімей), 174 пудів гречки (33 сім'ї). Було сплачено за обробку 43 десятини 53 сім'ям, скошено трави 33 дес. для 48 сімей, перевезено 135 копиць жита та гречки для 15 сімей" [12, арк. 25].

Селяни розраховували на допомогу земств, сподівалися зібрати урожай, незважаючи на труднощі. З протоколу Ніжинських повітових зборів: "Для функціонування сільського господарства необхідна допомога земств. Вони повинні забезпечувати господарства сільськогосподарськими машинами. У

даний час, коли робочі руки на вагу золота, основний тягар з обробки землі лягає на машини. Державні заводи скоротили випуск машин до мінімуму, доставка техніки з нейтральних країн (країн, що не беруть участь у війні) через військові дії сильно проблематична. За статистикою, в 1915 р. російські технічні заводи виготовляли 15% сільськогосподарської техніки, а в 1916 р. скоротили до 8 %, виконуючи замовлення армії" [13, арк. 26]. Різко зріс попит на чоловічі руки: добова плата однокінної підводи – 6 крб.; денна плата цієї підводи – 3 крб. 50 коп.; вартість перевезення вантажу (1 верста) – 1 ? коп.; добова плата робітнику – 3 крб.; денна плата робітнику – 1 крб. 50 коп. [14, арк.7-8].

Газета "Черниговское слово" від 1 листопада 1915 р. зазначала: "Незорані поля залишилися восени в багатьох селах. Багато не обробили землю, тому що немає чим, а багато людей у тривозі – раптом війна докотиться сюди і доведеться втікати" [15, с. 3]. На Чернігівщині до 15 травня 1915 р. посівні площі скоротилися на 1,5– 2 % [16, с. 3]. Саме тому, що скоротилась посівна площа, зменшилися врожаї. Окрім того, війна завдала нищівного удару селянським господарствам, які мали прибутки від тваринництва. Реквізиція коней і великої рогатої худоби проводилася безсистемно, часто в розпалі польових робіт. Це було болісним ударом для селянства. Напередодні війни на одне господарство Чернігівщини у середньому припадало не менше 13 голів домашньої худоби, у 1916 р. – 7 [17, с. 58]. Селянам доводилося досить скрутно.

До початку війни розвиненою галуззю на Чернігівщині було вівчарство. Тут переважно вирощували грубошерсті породи овець. За статистичними даними, в Чернігівській губернії близько 804 тис. овець. На кожну тисячу душ населення припадало 176 овець. Живі вівці, овечі шкури та вовна реалізувалися на внутрішньому ринку та відправлялися за кордон. Вівчарство стало безцінним під час війни, адже армія потребувала 50 млн шинелей, 12 млн армійських кожухів, 15 млн пар валянок, тілогрійок. Для виготовлення однієї шинелі необхідна була шерсть із шести овечих шкур, на одну пару валянок йшло 2,5 кг вовни [18, с. 68].

До війни селяни брали в борг гроші для придбання худоби, сільськогосподарських знарядь праці, оренди й купівлі землі, сортового насіння, будівництва житла та господарських будівель. Якщо видача позик упала, то це означало, що селяни стали менше орендувати й купувати землі, худоби й сільськогосподарського реманенту. Приріст селянських земель за рахунок поміщицьких скоротився втриє. Селянський банк навіть відмовився від закупівлі приватновласницьких земель. Ціни на землю почали падати. Жінки, діти й люди похилого віку ледве обробляли свою землю. Як наслідок цього, різко загострилася ситуація в економіці регіону, зменшилися надходження до бюджету селянських сімей, стало критичним соціально-економічне становище.

Складною була ситуація і в промисловості, що потужно працювала на забезпечення армії військовою технікою та спорядженням. Внаслідок цього виробництво товарів широкого вжитку різко зменшилося. Скорочували виробництво підприємства легкої та харчової промисловості, яких на Чернігівщині була переважна більшість. Ускладнила роботу промисловості мобілізація, до армії було відправлено значну частину кваліфікованих робітників, інженерів, техніків. На початку війни активно скорочували своє виробництво або зовсім закривались підприємства пивоварної, винокурної, будівельної, меблевої галузей. Відкривалися нові або перепрофільовувалися ті, що задовольняли потреби фронту. Закриття підприємств значно випереджало їх відкриття. Питома вага тих, що відкривались, не могла компенсувати виробництво закритих підприємств. Одним із важливих показників змін у промисловості воєнного часу було зростання в країні кількості робітників, що працювали на війну. На кінець 1916 р. вони становили 73,3 % всіх робітників [19, с. 27]. Унаслідок зменшення чисельності робітників-чоловіків, збільшилася питома вага працюючих жінок та підлітків. Таке становище спостерігалось в текстильній промисловості, на підприємствах з виготовлення та переробки харчових продуктів, механічного обробітку дерева. Незважаючи на те, що жінки та підлітки працювали нарівні з дорослими чоловіками, їх праця належно не оплачувалася, хоча і збільшився робочий день та умови праці були нестерпними.

Таким чином, в роки Першої світової війни на пересічне населення ліг головний тягар, перед ним стояло завдання забезпечити армію людськими ресурсами, продовольством, худобою, предметами першої необхідності. З переходом на військові потреби різко знизився їх життєвий та соціальний рівень. Війна засвідчила технічну, економічну, фінансову слабкість Російської імперії, залежність усього господарства та промисловості від зарубіжної техніки, устаткування, товарів широкого вжитку. Глибока безодня, що пролягла між правлячою верхівкою та знедоленою частиною населення в роки війни, ставала більшою з кожним днем.

Література

1. Анфимов А.М. Российская деревня в годы Первой мировой войны. М., 1962. – 383 с.
2. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Перша світова війна і Україна. К.: Генеза, 2004. – 473 с.
3. ЦДІАУ. – Ф. 1439. – Оп.1. – Спр. 1546. – арк.2.
4. Грегори П. Экономический рост Российской империи. Новые подсчеты и оценки. М., 2003. – 256 с.
5. Нежинский голос. – 1914. – №175.
6. ЦДІАУ. – Ф. 1439. – Оп.1. – Спр. 1546. – арк.8.

7. Поршнева О.С. Менталитет и социальное поведение рабочих, крестьян и солдат России в период Первой мировой войны. – Екатеринбург, 2000.- 415 с.
8. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Вказана праця.
9. Грегори П. Вказана праця.
10. Там само.
11. ЧОДА. – Ф.145. – Оп. 2. – Спр. 782.
12. ЧОДА. – Ф.145. – Оп. 2. – Спр. 554. – 25 арк.
13. ЧОДА. – Ф. 145. – Оп. 2. – Спр. 554. – 26 арк.
14. ЧОДА. – Ф. 145. – Оп.1. – Спр. 1146. – арк. 7–8.
15. Черниговское слово. – 1915. – № 2556. – С.3.
16. Анфимов А.М. Вказ. Праця.
17. Реєнт О.П., Сердюк О.В. Вказана праця.
18. Шигалин Г.И. Военная экономика в первую мировую войну. – М., 1956.
19. Щербина Й.Т. Робітничий клас України та його революційна боротьба в 1914 – 1917 рр. – К., 1963.

УДК 329.15+ 321 (477)"195"

П.В. Киридон

ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЙНО-ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПЕРШІ ПОВОЄННІ РОКИ

Характеризується становище партійно-державної номенклатури Української РСР перших повоєнних років, показано її функціонування в умовах пізнього сталінізму.

Ключові слова: партійно-державна номенклатура, пізній сталінізм, тоталітарна політична система, управлінський апарат, радянське чиновництво, бюрократія.

Участь номенклатури в суспільно-політичних, соціально-економічних, культурних процесах, що відбувалися в повоєнній Українській РСР, зумовлювалася новими об'єктивними реаліями, котрі характеризували ситуацію другої половини 40-х – початку 50-х років. Повноваження, які впливали зі статусу апарату правлячої партії, спонукали бюрократично-чиновницькі структури партійно-державного складу якнайактивніше братися за виконання головних задач. У цьому, власне, й полягало формальне призначення номенклатури. Щоправда, вона завжди намагалася стати суб'єктом кому-

ністичної політичної системи, аби відігравати власну роль у формуванні державного курсу.

Певне послаблення центральної влади в 1941–1945 роках мало суттєві наслідки повоєнні часи. Режим вимушено шукав засоби компенсації втрачених владних позицій, а народ – зі свого боку – прагнув розвинути тенденцію до вивільнення від впливу держави. Номенклатура за таких обставин мала заявити про себе з позицій рятівника становища, оскільки все ще являла могутнє, кланово згуртоване утворення, до всього розташоване на таких стратегічних вузлах, котрі виникли ще в 20-30-ті роки на стикових (між владою і громадянами) позиціях.

Звичайно, повоєнний режим диктатури Сталіна й надалі мав, передусім, консервативне тоталітарне забарвлення, проте він дещо видозмінився у похідних, другорядних іпостасях.

Перш за все, йдеться про світоглядне трактування примату суспільства над особою. У повоєнні часи в СРСР на офіційному рівні особливо акцентувалося увагу на поняттях "народ", "маси", "партія", возвеличувалася воля колективу, влади, суспільства і припинувалася роль однаків. Із огляду на те, яким чином це впливало на становище номенклатури, зауважимо, що від неї вимагалася забезпечення надійного супроводу партійних рішень, котрі стосувалися різних виявів суспільного життя, мобілізація кожного громадянина на виконання тих завдань влади, які нібито стосувалися інтересів усього соціуму.

Проповідь необхідності всіляко зміцнювати державу, владу в міру просування країни до комуністичного майбутнього була характерною ознакою сталінізму, особливо на його пізньому етапі, коли Й. Сталін (значно раніше, ніж це зробив М.Хрущов) проголосив початок безпосереднього комуністичного будівництва. Так, 1946 року спеціальна комісія завершила підготовку проекту нової Конституції СРСР, а наступного року було підготовлено проект Програми ВКП(б). Обидва документи націлювали народ і партію на конкретну розбудову комунізму. Зокрема, в проекті партійної програми було записано: "ВКП(б) ставить своєю метою протягом найближчих 20-30 років побудувати комуністичне суспільство". На підтвердження заявленого вже тоді розпочалися "великі будови комунізму".

Звичайно, обидва проекти готувалися та обговорювалися вузьким колом функціонерів. Тим важливіше наголосити на безпосередній причетності номенклатури до розробки головних документів доби. Із іншого боку, відзначимо, що відносно ліберальний дух проектів (Конституція передбачала, наприклад, відмову від диктатури пролетаріату) свідчить про наявність у номенклатурному середовищі демократичних тенденцій.

Важливою акцією в цьому контексті стало створення згідно з постановою Ради Міністрів СРСР і ЦК ВКП(б) в березні 1947 року судів честі в міністерствах і центральних відомствах СРСР. Ці особливі виборні органи (гро-

мадські форми), запозичені з царських часів (подібні до них офіцерські суди в армії діяли до 1917 року), були покликані боротися з недоліками і злочинами в номенклатурному середовищі.

Українська регіональна номенклатура, яка зосереджувалася в центральних відомствах республіки та обласних структурах, строго виконуючи рішення Кремля, між тим, навчилася приймати відносно самостійні рішення з кадрових питань. Певний люфт автономності Києва в повоєнний час став новацією в діяльності партійно-державної номенклатури. Парткоми всіх рівнів були безпосередніми реалізаторами такої кадрової політики і поводитися, порівняно з 1930-ми роками, значно впевненіше.

Відродження впливовості правлячої партії, котре поступово відбувалося в перші роки після завершення війни, зумовило зростання функціонального навантаження на партійні комітети та їхні апарати. Більше того, обсяг практичної діяльності партійних органів в останні роки життя Сталіна ширився з огляду на переоцінку у вищому керівництві держави ролі ВКП(б)/КПРС, коли акцентувалося увагу на перерозподілі владних повноважень між партійними і державними структурами. Як і раніше, партчиновники намагалися потіснити апарати радянських і господарських форм на багатьох ділянках виробничої сфери. Але ці потуги серйозно обмежував кадровий дефіцит: іще в другій половині 1930-х років партійну еліту на всіх щаблях було значною мірою знекровлено і фізично винищено. Непоправного вдару завдала їй війна, котра змусила навіть призупинити функціонування партійних комітетів на окупованих територіях.

Між партійним і державним апаратами відбувалася постійна конкуренція. Зумовлене неврегульованістю питання про розподіл повноважень, відсутністю чітких положень щодо функціональної відповідальності номенклатури та розмитістю меж між апаратами партійно-державного підпорядкування, особливо на регіональному рівні, глухе протистояння радянських органів і партійних комітетів тримало в напрузі номенклатуру принаймні до весни 1953 року.

Фактична і юридична причетність чиновницьких загонів радянського і компартійного рангів до всього, що відбувалося в країні, неминуче відтінювала дійсну вагу партійної та державної номенклатур, визначала ефективність їхнього функціонування в політичній системі повоєнного Радянського Союзу та союзних республік, зокрема Української РСР.

Слід відзначити появу в чиновницьких колах обнадійливих тенденцій внутрішньокорпоративної демократизації. Це тим важливіше, що номенклатурна політична система як ніяка інша мала кріпити ключові механізми партійно-державних структур завдяки кадровій політиці і контролю за поведінкою мас.

Партійно-державна номенклатура на зламі 1940-1950-х років відповідала, понад усе, за реалізацію головних, стратегічних рішень правлячого режиму;

вона, як і раніше, була безпосередньо причетною до основних дій влади і суспільно-політичних процесів, що відбувалися в Українській РСР повоєнного часу.

Важливим напрямком роботи політичного режиму в повоєнні роки стала радянська західноукраїнських областей. Присутність номенклатури в цій масштабній кампанії виявилася передусім у посиленні з боку партійних і державних органів контролю за населенням та мобілізації сил на боротьбу з націоналістичним підпільним рухом. Оскільки націоналісти-партизани головним об'єктом терору визначили управлінців-чиновників, оскільки номенклатура мала безпосередні підстави організувати нищення антирадянського руху в областях Західної України.

Іще одним чинником політичної активності номенклатури залишалася її участь у забезпеченні ідеологічного контролю над громадянами. Його нарощування об'єктивно впливало з огляду на ряд обставин. По-перше, влада в роки війни на місяці та роки губила зв'язки з населенням, котре перебувало в умовах окупації, волею-неволею зазнаючи при цьому впливу нацистської пропаганди. По-друге, комуністи із-за невдач (особливо на початковому етапі), помилок і навіть злочинів у часи війни втратили значний потенціальний запас і без того небагатого авторитету в народі. По-третє, значну частину населення країни відтепер складали вчорашні фронтовики, які, пройшовши європейськими дорогами війни, побачили інше життя, набувши критичної маси настроїв щодо радянської влади. Слід також відзначити фізичні втрати в самій партії, котра не мала такої потужної армії комуністичних агітаторів, як у передвоєнні часи. Усе це актуалізувало піднесення режимом ідеологічної роботи, котра в умовах тоталітарної держави була одним із визначальних елементів політичної системи.

Стосовно внутрішніх тенденцій розвитку номенклатури варто відзначити, що по війні вона переживала доволі серйозні метаморфози, зумовлені масштабністю тих задач, котрі вона була покликана розв'язувати. Повернення до мирного життя змусило управлінські структури перейти від режиму роботи, зумовленого умовами війни, до конверсійної відбудови зруйнованої країни. Колосальні обсяги праці створювали підстави всіляко роздувати апарати партійно-радянських органів. Тому номенклатура оперативно формувала все нові загони власних функціонерів.

Не зважаючи на кількісне зростання управлінців, гострий дефіцит досвідчених функціонерів тривалий час залишався серйозною проблемою. Учорашні фронтовики та партизани, котрі поповнили лави апаратників, часто відзначалися надмірними амбіціями, але не досвідом чиновницької роботи. Загалом після війни на номенклатурних посадах ЦК КП(б)У тільки 10% працівників мали довоєнний стаж відповідальної роботи, а в обкомівській номенклатурі цей показник був зовсім мізерним. Тож дуже помітною рисою в характеристиці партійної номенклатури другої половини 1940-х років була

відсутність належної практики керівної апаратної роботи. Остання обставина позначилася на якості виконання тих задач, котрі покладалися на повоєнних функціонерів усіх рівнів. Помилки, провали і невдачі, бюрократизм, спричинені незадовільним керівництвом, відстежуються практично на всіх ділянках управлінської діяльності.

Разом із тим виникло серйозне протиріччя суспільного рівня. Очевидна відсутність стабільності в номенклатурній політиці вищих партійних інстанцій у повоєнні роки, перманентна тактика перекладання відповідальності за вирішення найскладніших питань командно-адміністративної практики із колегіальних органів на прошарок апаратників перетворювали останніх на форму, котра тільки й була покликана проводити кадрову політику від імені всієї партії. Інакше спрямовувати політичний курс більшовики не могли і не хотіли. Але тодішній апарат був неспроможним за якісними параметрами виправдати таке його призначення.

Потрібен був якийсь час для визрівання в середовищі управлінців нової парадигми управлінської діяльності. Із плином років мало здатна до внутрішньої еволюції бюрократична каста все ж почала виявляти ознаки адаптації до нових умов і бажання взяти контроль над політичними та соціально-економічними процесами у власні руки.

Отже, маємо підстави назвати останні роки правління Сталіна часом, коли партійно-радянський управлінський апарат УРСР, загалом успішно переживши адаптаційний період у нових історичних умовах, зберіг свій статус правлячої касты. Причому номенклатура зміцніла в дещо видозміненому порівняно з довоєнними часами дискурсі: через употужнення влади як такої, а не лише її управлінських органів. У державних коридорах, як і раніше, керівною залишалася єдина "партія диктатури пролетаріату". Уся її внутрішня побудова мала відповідати саме такому призначенню ВКП(б)/КПРС. Радянська номенклатура успішно опановувала роль державного управлінця і реалізатора партійних задач.

І.М.Конончук

КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПОЛІССЯ 1920-1930-Х РР.: НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ

У статті досліджено деякі аспекти національного розвитку українського села під впливом могутнього сплеску національного руху 20-х років ХХ століття (в історії відомого під назвою "розстріляне відродження").

20-ті роки у розвитку нашого народу є одним з найцікавіших періодів – час великого підйому національного руху, який захопив величезні маси населення України і найбільш цікаві та бурхливі події відбувались в українському селі. Особливістю національного складу села України була перевага українців, але ті малочисельні представники інших національностей, з одного боку, теж хотіли розвивати свою культуру і традиції, а з іншого – ішов процес взаємного культурного збагачення і взаємодопомоги. Різні національності приймали активну участь у відродженні української культури, а українці, у свою чергу, допомагали розвитку і відродженню культур інших народів, створюючи їм максимально можливі для того періоду умови.

На цьому етапі (початок 20-х років) більшовицьке керівництво твердо впевнене, що воно дуже швидко "народить нову пролетарську культуру", користуючись старими методами громадянської війни (організований кавалерійський наскок). Але виявилось зовсім навпаки – для творення нової культури потрібен певний час і достатньо високий рівень освіти та культури цілого пласту населення, потрібна культурно-освітня еліта, яка буде керувати цим процесом і вчити весь інший люд. На цьому етапі старше покоління українського села більше зацікавлене економічними проблемами – спочатку йде боротьба за введення нової економічної політики, а потім активна робота по економічному відродженню села, але культурні проблеми також не є другорядними – вони актуальні і для влади і для людей.

На другому етапі (середина 20-х років) проходять двоякі процеси: іде активний розвиток національних осередків культури, влада допомагає їх роботі, з однієї сторони (іде офіційна політика коренізації) – а з іншого боку – влада намагається взяти під свій контроль ці процеси і використати їх для своїх цілей (укріплення держави, вирішення економічних проблем, організація народу, тощо). На обох етапах йде могутній розвиток української культури та культур інших народів (літературні організації "ВАПЛІТЕ", "Ланка", "Марс", "Нова генерація", новаторський театр "Березіль", художня школа М.Бойчука та інші). На цьому етапі починається боротьба проти активних діячів національного відродження ("культурна дискусія", боротьба проти Хвильового, Шумського, Скрипника та ін.). Також іде формування ідеології "культурної революції" і готується підґрунтя для нищення національних культур в Україні та СРСР. ("розстріляне відродження").

З 1927 року більшовики починають переслідувати національних діячів культури, політиків, науковців, поглиблення державної русифікації (сприяння розвитку російської культури і ін.) – це все впливає на національно-культурне будівництво (влада починає керувати цими процесами, з'являється "замовлення влади", "масова культура для народу", "соціалістичні принципи творення культури" та ін.).

Можна говорити, що з кінця 20-х років починається згортання коренізації і активна боротьба проти національного будівництва, готується ґрунт для введення принципу "соціалістичного реалізму" і появи "сталінської культури".

У 1919-20 рр. у селі Коти на Чернігівщині активно існує клуб молоді (хоч потрібно сказати, що до нього ходить все населення навколишніх сіл). При ньому утворено театр, в якому представлено кілька національностей – тематика в основному українська (класика та народна), але є і російська та єврейська класика. На початку існування театру влада спробувала нав'язати йому "пролетарсько-революційну тематику", але люди просто перестали ходити і репертуар поміняли (3).

У 1918 році в Ніжині з'явився театр, який підтримував національні традиції – з літа 1918 року він починає гастролі по Чернігівщині – у репертуарі його класика народів Росії та зарубіжна. У 1920 в Ніжині виникає російська театральна трупа, а в 1922 український театр перетворено в державну драматичну студію ім. М.Заньковецької. Національний склад обох студій був багатонаціональним, а допомагали обом студіям також представники різних національностей Ніжинщини. Два театри, російський та український, існували паралельно, давали вистави по черзі і між ними не було протиріч, а публіка залюбки дивилась вистави обох театрів. Дуже показовим є той факт, що на початку існування російської театральної трупи у неї майже не було реквізиту (костюми, грим, фарба та ін.) і українські колеги поділились зі своїми російськими колегами по мистецтву всім, що вони мали (дуже часто вистави ішли одна за однією на одній і тій же сцені)(2). Тісний зв'язок міста з селом був закономірністю культурного відродження України – з одного боку, традиції національного відродження у селі зберігались найкраще, а з іншого, село мало краще матеріальне становище ніж місто і могло більше допомогти.

Для популяризації "свого революційного мистецтва" влада використовувала різні методи та форми, наприклад на станціях Бахмач та Крути існують серйозні клуби (з підтримкою влади та фінансуванням) – гуртки по агітації революційних пісень і п'єс, проводять мітинги-концерти по селах. Але через деякий час робота завмерла за відсутністю глядачів. Тоді спробували "український варіант пролетарської культури" – такий же результат тільки ще швидший. Тоді театральні трупи і хорово-оркестрові колективи обох станцій перейшли на українську класику і народну тематику (використовують російську також, єврейську та ін.). Результат разючий – на станції Крути на виставу зібралось понад 1000 людей, такі ж аншлаги в Бахмачі (українська класика і народна тема навіть дуже пішли тут). На одній з вистав зібрався стихійний мітинг, на якому прийняли рішення створити фонд підтримки театрального мистецтва в даному регіоні – люди почали збирати одяг і взуття, продукти і реквізит, кошти та інше. Велику популярність мала пересувна виставка зразків старовини та мистецтва України. На станції Зернове також існує такий клуб з театром і хором та оркестром – приймають участь понад 50 чоловік 9

національностей. Тематика українська класична та народна, трохи російського репертуару, є єврейський, німецький, польський (революційна тематика також тут не пішла, а українську народ підтримує дуже активно). По селах Городянської волості їздить єврейський народний театр і має величезну популярність (не дивлячись на те, що репертуар в основному єврейський класичний і народний, але актори додають російську та українську класику). Народ допомагає чим можна – продукти та одяг, взуття і транспорт, поселяє безкоштовно на квартири та годує акторів. Найбільший успіх у селян має єврейська п'єса "Дар фарфа-сер ин кимпет" – її гарно сприймають не тільки євреї але й українці і росіяни, татари і греки, німці та інші народи (4).

У Чернігові в 1919 була відкрита губернська народна студія мистецтв. Вона набрала 3 групи по 50 учнів кожна і почала заняття – відвідували її обдаровані люди (в основному 15–45 років). Студія виявляла таланти різних напрямів і сприяла їх розвитку у дітей та дорослих – серед учнів були представники різних національностей Чернігівщини. Вони дуже гарно ладили між собою, допомагали одне одному у придбанні паперу і олівців, ручок і ватману, фарб і нот. Деяка перерва у роботі була у 1920 році, але з 1921 вона почала працювати ще активніше – основну допомогу їй у цей час надавали багаті і середні селяни, буржуа і торговці, інтелігенція (5).

Більшовицька влада України розуміла, що без " завоювання українського села" культурою вона просто не може існувати – виходячи з таких міркувань у 1920 році у Чернігові спеціально для села виник пересувний театр ім. М.Горького. Спочатку основний його репертуар був російський і в селі він практично не мав глядача в достатній кількості, але з 1921 на підмостках театру з'являється українська і зарубіжна класика, твори народів СРСР, самостійні розробки. Змінюється національний склад театру – до нього приєднуються українські і актори інших національностей, які пропагують свій національний репертуар (6). Під час гастролей по Чернігівщині жителі села (всіх національностей) організовували пересування театру, харчували акторів і забирали їх на проживання.

У 1919-20 рр. по Чернігівщині гастролює Народна Мандрівна драматично-співоча Українська трупа – у репертуарі українська класика та народна тематика – успіх величезний і багато глядачів просто супроводжують її від села до села (вона збирає аудиторії по 500-1000 селян. Після її гастролей у селах Лукашівка та Макошино утворено музично-драматичні студії, які почали активно і плідно працювати (7). На хуторі Доч існує культурно-просвітницький гурток і театр, що користується великою популярністю – вистави збирають по 1000 глядачів з навколишніх сіл та хуторів (українська класика та народна тематика). Люди самі переробили залізничний склад-пакгауз під театр, знайшли декорації та реквізит, заготували паливо на зиму, зробили можливість літнього варіанту роботи під велику кількість глядачів. Залізничники відремонтували печі, дали брезент та вугілля, меблі і дошки, гас

для ліхтарів – на такому ентузіазмі було створено народний оркестр. А в селі Горлівка народний театр повністю перейшов на українську тематику і менше 100 глядачів з різних сіл не буває (14).

На 1920 рік по губернії працює завдяки підтримці жителів села різних національностей : 35 народних будинків, 50 клубів, 470 хат-читалень, 199 бібліотек, 31 театр, 55 театральних труп, 80 хорів і 25 оркестрів (15).

Велика кількість театральних колективів з'явилася у 20-х роках на Ніжинщині – подумали навіть про дітей – у 1922 році організовано дитячий театр, перші кроки його діяльності започаткували дорослі, а через рік на сцену вийшли діти (утворено дитячу студію). Показовим є факт, що найбільш активну допомогу театру надавало населення Ніжинщини (особливо селяни навколишніх сіл). Театр перебудував свою діяльність – п'єси показували в суботу та неділю у 12 годин дня (базарні дні, коли в Ніжин приїжджали селяни торгувати), репертуар також складав в основному українську народну та класичну тематику. Національний склад учасників театру повністю відображав той інтернаціональний склад жителів Ніжинщини, а тому актори врахували це в своїй діяльності – у репертуар було внесено відомі твори класиків зарубіжжя і СРСР (це мало величезний успіх серед глядачів)(8).

У 1922 році з'явився літній театр – він мав успіх не тільки грою професіоналів, але й аматорів, бо практикував запрошення на свої вистави бажаючих спробувати себе в амплуа актора і навіть режисера. Театр організовував гуморини, фестивалі народної творчості, вечори відпочинку – колектив був молодіжно-інтернаціональним і репертуар також. Таким чином театр користувався великою підтримкою народу Ніжинщини і його допомогою. Театр практикував поїздки в навколишні села з виставами – вони користувались великим успіхом, особливо українська класика. З цих поїздок дуже часто актори привозили продукти як мінімум на місяць харчування, одяг, взуття та інше.(1, с. 519).

В селі Атюша (Кролевецький повіт) селяни самі побудували Народний дім – при ньому існує театральна трупа, струнний оркестр, літературна студія. Вистави збирають велику кількість людей і особливою популярністю користуються: "Назар Стодоля", "Наталка Полтавка", "Москаль чарівник", "Сто тисяч", "Хазяїн", музика М.Лисенка (16). У Сосницькому повіті діють у 1920 20 народних хорів і 5 оркестрів – також українська тематика, трохи єврейської і російської. Практикують поїздки по повіту, а також в інші повіти Чернігівщини і користуються популярністю особливо серед селян (17). У Конотопському повіті існує 23 "Просвіти", які мають шалену підтримку селян – при них діють хори і оркестри, театри та студії. Цікавим є той факт, що саме вони найбільше допомагають розвитку культур інших народів України. Загалом тут спостерігається такий феномен – українці та інші народи разом творять свої культурні потреби (російське населення мало допомагає), а влада допомагає російській культурі на противагу всім іншим (18). На станції Крути з 1917 року

також існує "Просвіта" і при ній – театр і два оркестри (духовий та струнний). Місцева влада абсолютно не підтримує (комісар заявив їм, що вони націоналісти, хоч тут представлені 9 національностей), але підтримка народу настільки велика, що на їх вистави та концерти приходять понад 1000 жителів з навколишніх сіл (19). Інтернаціональний варіант роботи в українському селі підтверджують дані по Глухівському повіту за вересень 1920 року – було дано 18 спектаклів, з них 14 складала українська і російська тематика і 4 спектаклі – тематика інших народів України. На ці ж спектаклі приходили представники понад 40 націй і національностей й України і були гарними глядачами і хорошими спонсорами (20).

В січні 1922 року Чернігівська газета "Красное знамя" опублікувала статтю "Болото потрібно висушити" і дала в ній цікаві цифри: 95% репертуару сільської культури є українська і російська класика; 50% репертуару національних колективів також складає російська і українська класика; майже 80% складу колективів театрів і хорів, оркестрів та студій складають українці і росіяни (21).

У 1927 виник дитячий театр Петрушки у Ніжині – ляльковий театр з російською тематикою роботи. Але на зборах колективу заговорили про національне відродження на Ніжинщині – репертуар став інтернаціональним. Спочатку п'єси були аматорськими, а потім почався перехід на професійний рівень(9). Це привело до того, що театром зацікавились органи НКВС і всю діяльність взяли під контроль – у 1929 році театр припинив своє існування.

Протягом 20-х років існує театральна трупа у Бобровиці (входило біля 50 чоловік) – її склад та репертуар були інтернаціональними, хоча і переважала українська класика. Трупа гастролювала по Чернігівщині і великою популярністю користувалась серед сільського населення, яке допомагало їй дуже активно (із-за українського репертуару, в основному). Щоб заспокоїти владу, трупа у місті давала вистави на революційну тематику – завдяки народній підтримці, вона змогла протриматись досить довго без державного фінансування (4, с. 188). Коли влада почала нав'язувати театру "революційну тематику", то колектив практично розпався, авторитет театру знизився.

Загалом у 20-х роках на Чернігівщині існувала 31 народна трупа, 41 хор, 473 культурно-просвітницькі гуртки, 517 хат-читалень, 300 бібліотек, 127 будинків і клубів. (4, с. 60). Можна відмітити, що репертуар їх був повністю інтернаціональним, а склад учасників представлений понад 50 національностями.

Для стимулювання роботи по впровадженню "пролетарської культури" Чернігівський Губернський виконавчий комітет 16 травня 1922 року видав розпорядження-інструкцію – театри і музичні колективи, які добровільно введуть у себе "пролетарсько-революційний репертуар" і почнуть пропаганду нової культури, можуть складати будь-який кошторис фінансування їх діяльності (гроші з державної казни будуть !). Але колективи зовсім не спішили

подавати владі свої кошториси – їм потрібна була любов і авторитет глядача, повні зали людей, а не підтримка влади (авторитет серед населення також мав значення) (22).

Музика розвивалась по тим же законам, що і театральне мистецтво – у 1917 році в Козельці виникла музична студія, яка проіснувала аж до кінця 20-х років (теж була закрита органами НКВС за "націоналізм"). У роботі приймали участь різні національності, репертуар також був інтернаціональним з деяким переважанням українського – студія користувалась величезною популярністю і їй допомагали активно всі.

У 1920 році створено Ніжинський симфонічний оркестр – склад був інтернаціональним, репертуар в основному український (але багато творів російських та інших народностей). Оркестр активно гастролював по Чернігівщині і по Україні, всюди його гарно приймали, допомагали всім чим могли (1, с. 527). За підтримки оркестру у Новій Басані з'явився хор імені М.Леонтовича – гастролював по Україні, приймав участь у конкурсах, акціях, фестивалях, користувався популярністю і підтримкою народу.

Велику роботу по культурному відродженню Чернігівщини проводили студенти Ніжинського інституту – Ф.Проценко створив інтернаціональний студентський хор, який користувався великим успіхом у населення Чернігівщини – лише за перший рік своєї діяльності (1923) він дав 8 концертів по Ніжинщині і 9 в самому вузі (10, с. 245) – репертуар був дуже широкий (російські і українські народні пісні, класика різних народів, деякі зарубіжні твори). Ф.Проценко у своїх спогадах відмічає, що ентузіазм був великий, готувати виступи учасникам допомагали викладачі і студенти, друзі та знайомі з міста і навколишніх сіл, протиріч у відносинах між учасниками не було, хоч вони представляли різні верстви і національності (11, с.41-43).

У 1927 році в Ніжині з'явилась хорова капела із 40 співаків (очолив І.Макаревський). До неї входили в основному представники кількох національностей, які дуже гарно знаходили спільну мову між собою, репертуар також був інтернаціональний (більшість творів українська) – завдяки цьому її виступи всюди користувались великою популярністю. Капела проіснувала 3 роки, гастролювала по Чернігівщині, але в 1930 році її зазідали в тому, що вона виступала проти колективізації і колектив розпустили (12).

Така ж доля спіткала і Прилуцький осередок музичного товариства ім. М.Леонтовича – створено у 1927 році, популярність була велика по всій Чернігівщині, підтримка всіх національних та соціальних груп, але через два роки його розігнали за "націоналізм" (13).

Можна було б і далі перелічувати факти діяльності різних культурних осередків і колективів Чернігівщини у 20-х роках, але потрібно зробити кілька висновків. По-перше, українське відродження на території Чернігівщини ішло пліч-о-пліч з відродженням інших народів регіону. По-друге, на початку і в середині 20-х років влада майже не втручалась в роботу культурних осередків –

намагалась виростити "свою пролетарську культуру". По-третє, представники всіх національностей Чернігівщини допомагали розвитку культури регіону. По-четверте, влада побачила, що на кінець 20-х рр. їхні культурні представники програли змагання із народними і почала придушення національного руху і національної культури, що була непідконтрольна їм.

Література

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990.
2. Червоне слово (Ніжин) – 1920, грудень.
3. Знамя Советов (Чернігів) – 24.1.1920, № 15.
4. Знамя Советов (Чернігів) – 25.1.1920, № 16.
5. Знамя Советов (Чернігів) – 1921, жовтень.
6. Продовольственная газета (Чернігів) – 1923, грудень.
7. Знамя Советов (Чернігів) – 28.1.1920, № 18.
8. Красное Знамя (Чернігів) – 1922, грудень.
9. Нове село (Ніжин) – 1927, грудень.
10. Самойленко Г.В., Самойленко О.Г. Ніжинська вища школа. Сторінки історії. – Ніжин, 2005.
11. Проценко Ф.Д. Мистецькі спомини. 1880-1930. – Ніжин, 1993.
12. Нове село (Ніжин) – 1931, січень.
13. Вісті (Харків) – 1929, грудень.
14. Знамя Советов (Чернігів) – 31.1.1920, № 21.
15. Знамя Советов (Чернігів) – 9.5.1920, №102.
16. Знамя Советов (Чернігів) – 22.6.1920, № 138.
17. Знамя Советов (Чернігів) – 9.7.1920, № 153.
18. Знамя Советов (Чернігів) – 11.9.1920, № 207.
19. Знамя Советов (Чернігів) – 19.10.1920, № 239.
20. Знамя Советов (Чернігів) – 21.10.1920, № 241.
21. Красное Знамя (Чернігів) – 15.1.1922, № 11.
22. Красное Знамя (Чернігів) – 17.5.1922, № 107.

І.М. Конончук, Р. Шевченко

ПАМ'ЯТЬ ТРАГЕДІЇ ГОЛОДОМОРУ 1932–1933 РР. НА ТАЛАЛАЇВЩИНІ (ЗА СВІДЧЕННЯМИ ОЧЕВИДЦІВ)

Ми звикли говорити про голодомор у хронологічних межах 1932–1933 рр. Однак хронологія голоду на Україні більш складна. Цю трагедію для України можна було вже передбачувати в 1925 році, коли XIV з'їзд більшовицької партії взяв курс на індустріалізацію. Вона мала здійснюватися за рахунок села, для чого і було ухвалено невідповідність цін на промислові та сільсь-

когосподарські товари. За підрахунками радянських економістів через штучно встановлену різницю цін на товари промисловості й сільського господарства з метою викачувати гроші на розвиток індустрії, головним чином Росії, українське селянство втрачало щорічно 300 мільйонів золотих довоєнних карбованців, що становило 20 карбованців на десятину посівної площі. Іншими словами: якщо український селянин до першої світової війни міг придбати якийсь промисловий виріб за 1 пуд збіжжя, то тепер мусів віддавати за те ж 4–5 пудів хліба.

Але комуністична влада не збиралася робити українського селянина вільним. Вона навіть у неврожайний 1928 рік змусила його продати перед жнивнами торішні запаси за державними цінами, що прирікало українських хліборобів на голод. Але факт голоду Уряд УСРР визнав лише в листопаді, повідомляючи, що в Україні є 76 неврожайних районів з 732.000 селянських господарств [2; с.500-501].

Актуальність теми. Український народ за власну історію пережив багато горя, поневірянь, знущань. Лише за ХХ століття українці пережили братовбивчу війну, Першу та Другу світові війни, репресії, Голодомори, Чорнобильську катастрофу. Всі трагедії, які випали на долю українського народу, не можуть зрівнятись за своїм масштабом, жорстокістю, цинізмом, бажанні знищити все українське та своїми наслідками для майбутніх поколінь з Голодомором 1932-1933 рр. Демографічна катастрофа посіяла в душах мільйонів людей почуття страху, незворотно вплинула на генофонд нації.

Масштаби трагічних подій 1932-1933 рр. дійсно планетарні, ще страшніші причини, механізм здійснення трагедії, й наслідки, які даються взнаки і сьогодні. Неможна ніяк усвідомити, що на найродючіших землях, в урожайний рік було вчинено вбивство, за різними оцінками, від 7 до 10 мільйонів людей, майже третина яких -це діти. Спеціалісти підраховували, що кількість жертв у справжній війні проти селянства, якою був голодомор, перевищила загальну кількість загиблих у всіх країнах під час Першої світової війни.

Мета та завдання дослідження. Дослідити причини, умови та наслідки подій голодомору 1932-1933 років на Талалаївщині. Розкрити злочинні наміри керівництва ЦК ВКП(б). Показати з даних спогадів, яким насправді був для Талалаївського регіону сталінський режим "воєнного комунізму". З'ясувати, чи справді голодомор 1932-1933 рр. був створений штучно і як він проявився у даному досліджуваному регіоні.

Методи дослідження. Основними методами дослідження є метод аналізу і синтезу, метод порівняльно-історичного та емпіричного наукового пізнання.

Характеристика джерел та літератури з теми (історіографія). В даній роботі використано збірник документів з українських архівів, опублікований Володимиром Борисенко, і збірник статей, спогадів і документів під назвою "Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів".

Використану при написанні курсової роботи літературу можна поділити на декілька градацій. Передусім, це сучасні наукові дослідження О.П.Єрмака, В.Н.Жук, в яких автори, використовуючи нововідкриті документи, аналізують події голодомору 1932-1933рр. Дослідження цих авторів є безсумнівним прогресом у становленні української історичної науки.

Матеріали досліджень багатьох інших сучасних авторів теж торкаються подій голодомору на Україні, зокрема на Талалаївщині, але в загальних рисах. До таких авторів слід віднести О.Воля, Л.І.Євселевський, О.Коряцький і ряд інших.

Для більш повного висвітлення подій голодомору 1932-1933 рр. на Україні, зокрема на Талалаївщині, використано спогади та мемуари свідків цих подій, видані в часи незалежності. Значне місце серед таких документів посідає "Книга скорботи України". Але найціннішими джерелами є спогади очевидців Голодомору, що знаходяться в краєзнавчому музеї.

Аналізуючи зібрані нами матеріали, ми доходимо до правомірного висновку, що з відновленням незалежності України значно зросла кількість наукових досліджень, присвячених подіям 1932-1933рр.

Велику і передусім цінну інформацію дає нам книга, видана в Києві в 2003 році "Український голокост 1932-1933 рр. свідчення тих, хто вижив", де ми дізнаємося про реальні тодішні події, і ця праця в подальшому дає нам можливість використати деякі моменти історії голодомору.

Талалаївський район переживав голод досить тяжко. По всьому району були зібрані врожаї з хліба і вислані залізницями в інші міста на продаж, при цьому не оставляючи нічого сільським жителям. На той час в районі була одна хлібопекарня, але і ту закрили. Кількість жителів скорочувалась катастрофічно, вмирили цілими селами. Тому варто саме конкретно загадати спогади тих очевидців сіл району, які пережили той жахливий час і дають нам цінну інформацію про ті жахливі часи 1932-1933 років.

Дубинна Надія Іванівна 25.01.1924 р. Народилася в х. Портянка, проживає в с. Березівка.

"Ходили голі, голодні. Тато ходив по селах, щось просив. Рвали білу акацію, клевер, траву сушили, мололи в жорнах на муку. Тато зробив ступку з дерева, щоб краще товклося, оббив залізом. В ступці товкли жолуді. Мама пекла "ляпашки", варила з лободи і води слободянку. Ходила вночі на поле, зривала колоски, сушили, мололи в жорнах. В сім'ї було четверо дітей, бувало що пухли від голоду, але вижили всі."

Семенкова Євгенія Миколаївна, 1916 року народження. Народилася в Ленінграді. Під час голодомору і в даний час проживає в с. Болотниця Талалаївського району, Чернігівської області.

"1932-1933 роки – це роки страшного голодомору. Людям не було чого їсти. їли лободу, макушаники. Від цього пухли і вмирили. До нас приходили 2 хлопчики, такі худі і просили хлібчика. Я дала їм сухариків, то вони так

зраділи, схопили і почали їсти. По селу було чути, що вмерлі є то в одній, то в другій хаті, а іноді вимирали цілими сім'ями." [матеріал музею].

Тимошенко Євдокія Кіндратівна 1923 року народження. Село Красний Колядин.

"Хто каже, що у 1933 році був недорід – неправда. Якраз врожай тоді видався рясний та щедрий. Та після хлібоздач голова колгоспу сказав: "Забрали все до пилиночки, не я винен, що трудовень такий худий буде".

Десь в кінці зими, на початку весни 1933 року голод показав ікла. Кинулись збирати на полі гниляччя. Особливо тяжко жилось багатодітним сім'ям. Добре, якщо була корівчина в господарстві, то до перетертого бур'яну додавали молочка так і перебивалися. У 1932 році хліб вродив рясно. Частку зерна люди здали в колгосп, а з врожаю 1933 року попало тільки по жменьці.

Уже в той перший рік наша сім'я жила картоплею. Борщ варили в основному з буряків, замість хліба була печена картопля. Але багатьом сім'ям жилося набагато гірше. Коли на полях постигав хліб, то люди пекли на вогні колоски і їли. Але потім хапалися за животи і кричали від нестерпного болю. Порожніли хати, багато могил з'явилося на кладовищі." [матеріал музею].

Ткаченко Петро Матвійович, 1922 року народження.

В с. Понори 1932-1933 рр. була проведена насильно колективізація сільського господарства. Було утворено 3 (три) колгоспи (артілі): "Червоний І колос", "Червоний жовтень" і артіль ім. Карла Маркса. Незабаром артілі "Червоний колос" і "Червоний жовтень" об'єдналися і утворили колгосп "Червоний жовтень".

В 1933 році в селі були великі труднощі, пов'язані з голодом, був неврожай в 1932 р. особливо було важко тим, хто відмовився вступати до колгоспу.

"Мій батько Ткаченко Матвій був головою колгоспу в 1933 р. в колгоспі був неврожай і не було нічого. Батько, дякуючи тому, що візьме грошей під звіт і поїде в Деггівку, Конотопського району купить муки. їздив і за Плужниковим Хутором в Комари, – привезе муки, так в колгоспі варили затірку давали колгоспникам раз на день обід на полі під час роботи і дітям давали по черпаку додому.

Картоплю купляв привозив та як стало жито підспівать то ще надзелень варили з жита баланду. Завдяки тому що колгосп годував, то вижили люди, пережили голодовку.

А в дитяслах дітей годували, як могли, давали і сніданок і обід, і вечерю. До пшоняної юшки додавали і маленький шматочок хліба. Старшенькі діти ділили гой кусочок на дві частини і одну частину, відриваючи від свого рота несли додому, щоб пригостити своїх рідних – дідуся чи бабусю.

Лише завдяки Красноколядииській картоплі, що погнила в буртах (12 бурт) – переробляли на крохмаль, їли бур'ян, лободу, так і виживали.

З Глобинського району, Полтавської області було багато біженців, в село приходили вже пухлі від голоду люди, чим могли помагали їм, але багато цих людей померли.

В кінці літа коли став підспівать урожай 1933 року, то в селі був свій вітряк так мололи зерно і галушки варили, затірку, хоч і без засмажки, тоді вже люди зажили."

Засієнко Галина Іванівна село Скороходове

"Коли розпочався голодомор мені було 9 років. Нас в сім'ї було семеро: мати, батько і нас п'ятеро дітей.

Тяжко було виживать. Саме в цей час була колективізація. Батько вважався куркулем і тому нас розкуркулювали, як говорили тоді серед людей. Забрали все, що було надбане і нажи те. Молодші сестра і брат не витримали голоду і померли, а мене віддавали в найми. Пасла Гусей, щоб дали попоїсти. Коли була трішки старшою пасла худобу.

В той час з їжею було погано, бо все зерно забрали. Врожай на картонку був поганий, тому їли головки з клеверу, білу акацію, всю траву яку можна було їсти: пасльон. Варили саму лободу, і ото називали юшкою.

Не можна було годувати навіть свиней. Те що було позабиране, хто ходив розкуркулював в хаті залишали тільки пусту скриню замість стола, а все решта позабирали.

В період від голодомору до війни працювала в колгоспі. Під час голоду, я вже говорила, була колективізація, створювали колгоспи і в кого що було забирали в колгосп. У мого батька була корова, двоє коней, сапи. В той час вважалось, що ти багатий і тому таких як ми агітували вступити в колгосп. Хто не згоджувався, то в того забирали все, що було і в скринях, і в коморах, а потім виставляли на торги і продавали.

В батька було багато різного приладдя, бо він був столяром. Все своє віддавав по родичах на зберігання. Одному віддав зайло, що вкривають хату, то той йому не віддав, а пожалітись тоді було нікому" [20; с.66-69].

Савченко Ганна Омелянівна, 2.11.1916 року народження в с. Олексинці Срібнянського району.

На сьогоднішній день проживає і приписана в селі Харкове Талалаївського району. Її спогади про голодомор:

"Ми не були куркулями чи заможними селянами. Жили як усі, вели господарство. Мали землю з цього і жили. Почалося все з того, що вивозили зерно. Обкладали штрафами двори, а здавати немає чого, бо вже все що можна вивезли. Приїхали і забрали корову і кобилу. Знову обложили штрафом, а здавати немає чого. Приїхала "буксирна бригада" і продали нашу хату з усім, що там було. Хату купив срібнянський чоловік на прізвище Коротченко. Він дозволив зостатись нам у хаті до весни. Сяк гак облаштували хату, ходили цілу зиму в Дігтярі по нитки, вишивали і здавали вишивки в Срібне. Так з цього і жили. А тоді приїхала знову "буксирна бригада" посадили нас на сани і

вивезли за 9 кілометрів від села в урочище Пилипівщина (Камагрейське). Мої батьки Дудка Омелян Степанович, мати Марія Андріївна, дід дудка Степан Мусійович. Моя сестра 6-річного віку і брат Степан – 13 років. Звезли нас у чому стояли до хати де вже мешкало 3 сім'ї. їсти нема чого, а через болото був скотомогильник так ходили туди і відривали м'ясо. Ходили, хто ще міг, у село Березівку і просили у людей буряка або картоплину. Про це дізналися із "буксирної бригади" так приходили і шукали по всіх закутках у печі перегрітали і попіл, шукали і забирали навіть гнилі буряки. Хто був здоровіший повтікали в колгосп "Красний профінтерн" (с. Харкове).

У тій хаті померла моя мама і дідусь від голоду. Всіх хто помирав, ховали в одній ямі. А кожного дня помирали до десятка людей. Люди померлі лежали просто на дорогах, їх було стільки, що не встигали ховати. Батько був уже лежачий, у мене і брата опухли ноги. Ми вже навіть не могли ходити.

Коли з Олексинців приїхали люди, це вже був липень місяць. Позабирали нас на вози і повезли до села. Сказали, що запишуть усіх до колгоспу там буде краще. їдучи до села хто міг по дорозі зіскакували із возів і рвали молоді колоски. Жували оту молоду пшеницю, а воно ніби і смачно але згодом дуже болів шлунок. Нас із батьком, братом і сестрою привезли до нашої хати. Там жила якась жінка із трьома дітьми. Батько був уже при смерті я лежала майже без свідомості. Я дуже смутно пам'ятаю як виносили з хати батька, не бачила як везли на кладовище. Згодом я отямилася вже у лікарні в Срібному, хто сюди мене привіз не знаю. Зі мною у палаті були двоє дівчат, які з'їли свою матір, вони були з Грицівки. Ці дівчата вилазили вночі із вікна палати і ходили по людських городах забирали городину. Приносили і мені то цибулину то яблучко. У лікарні загоїлись ноги, виписали мене додому. Я ще слаба, ніби і біжу а думками вже вдома. Серце розривається від думки, як же там брат із сестрою. Прийшла в село, а люди мені розповідають, що брат у людей пасе корову. Сестра була в яслах у Срібному, туди збирали всіх дітей які zostалися без батьків. Я ходила в Срібне, щоб дізнатися, як сестра, мені сказали, що всіх дітей відправили у Гнідинці Варвинського району. Згодом прийшла звістка про те, що сестра наша померла в притулку. В селі було 2 дитячих садочки. Там і мені дали роботу, доглядати за дітками. А їсти немає чого, те що варили дітям не хватало. Так жінка та що варила їм їсти, бачила що я голодна, тихенько положить мені за чавун затірки чи варену картоплину. На зиму ми з братом перейшли у свою хату, жінки вже не було. Весною садили хто що дасть: носочки із картоплі, жменю квасолі, бобу. Я пішла працювати у ланку, а заробіток який, шматок макухи чи пригорща муки." [8;с.101-105].

Село Червоний Плугатар

Івченко Іван Оксентійович, 1916 року народження.

"32-33 роки чорним птахом нависли над селом. Сотні людей стали перед обличчям смерті.

Батька мого розкуркулили, він утікає з дому. В Краматорську він влаштовується охоронником. Жив він там 4 роки... Вертається додому, щоб із собою забрати сім'ю, його заарештовують, вивозять в Срібне, потім у Варву. Я носив йому передачу, щоб було що поїсти. Це блинці з макухи, липове листя, варені буряки. У Варві його закрили в погребі з водою і там продержали 2 неділі. Він ледь не помер. Був пухлий, худий і слабкий. Тоді його випустили. Він ледь добрався додому. Зізвав усіх рідних, щоб попроситися перед смертю. 1 21 липня 1933 року його не стало. Було йому 48 років. А я ходив шукати роботи у Тростянець. Багато хат стояли порожні, а люди йшли шукати собі їжу і додому не поверталися. Люди вмирали на вулицях. Це було велике лихо і ми повинні його пам'ятати.

Діти просили у батьків їсти, а їсти не було чого" [матеріали музею].

Село Юрківці

Соляник Ганна Луківна, 1918 року народження. Соляник Катерина Луківна, 1922 року народження.

"Нас було троє дітей у сім'ї. В наше село прислали чужих хлопців, щоб вони агітували людей іти у колгосп. Вони розповідали як там буде добре всім, примушували людей здавати все зі свого господарства (зерно, худобу). Хто не погоджувався на це, то їх змушували силою, не залишаючи нічого, лише голод і смерть. Батько наш не пішов у колгосп, то його вивезли у Сибір, а дід і прадід померли з голоду. Проти "цигана" була баби Салогубки комора. А саму бабу вигнали з хати. Так от у ту комору звозили все, а потім продавали. Казали, що це біднякам. У бабину хату поселили агронома, а в нього була корова, то ми пасли ту корову, а вони давали нам молока. Свої люди були у комісії, яка звалася десятиною, вони ходили і забирали все. Галю забрала тітка, а брат утік у Донбас на шахту. А ми з мамою виживали чим могли: їли траву і лободу." [матеріали музею].

Сьогодні, в час перебудови й очищення починаємо осмислювати самі себе. Кожна людина і весь народ: що ж з нами сталося?

На десятиліття можна засекретити архіви. Можна прикопати в глибинах спецховищ викривальні документи. Можна замести сліди злочинів. А з пам'яттю народу нічого не вдієш. Після заборон, утисків, принижень людської гідності вона оживає, відроджується – що б там не було. Світ мусить про це знати – у всіх страхітливих обсягах, деталях та подробицях.

Знайомлячись із зібраним матеріалом про голодомор на Талалаївщині, стає моторошно від того, що переживали люди і як забирали в цих людей їхні ж односельці останній ворочок їжі, розрахунок на порятунок

Збираючи свідчення людей про голод на Талалаївщині, дивуєшся, що є такі люди, котрі заперечують факти геноциду на багатих українських землях. І це здебільшого комуністи, яким заборонено було всі ці роки говорити правду. Та гіркі спогади людей переконують нас в тому, що це страшне лихо

заглянуло в кожную українську родину. Особливо важко було тим, у кого не було у господарстві корови.

Працівники сільських бібліотек Талалаївської централізованої бібліотечної системи зібрали цей матеріал про голодомор для того, щоб наступні покоління ніколи не повторили геноциду над своїм народом. Нехай ці свідчення людей, котрі перенесли страшне лихоліття, посіють в наших душах любов до ближнього, співчуття до знедолених, старих і немічних, дітей та сиріт.

Література

1. Борисенко В. Розсекречена пам'ять: Голодомор 1932-1933 років в Україні в документах ДПУ-НКВС. – К: СтилоС, 2007. – 604 с.
2. Голод 1932-1933 років на Україні: очима істориків, мовою документів. – К., 1990. – С. 500-501.
3. Березівський історико-краєзнавчий музей.
4. Голод – 33. Народна книга – меморіал. – К., 1991. – 583 с.
5. Слово і час. – 1993. – №10. – С. 68–71.
6. Історія України: нове бачення. Т2/ В.Ф.Верстюк, О.В. Гарань, В.М.Даниленко та ін. – 1996. – 494 с.
7. Книга скорботи України. Голодомор. Чернігівська область: ч.1. – Чернігів, АСМІ, 2007. – 876 с.
8. Колективізація і голод на Україні. – Київ, Наукова думка, 1993. – С.423-424.
9. Котляр М., Кульчицький С. Шляхами віків: довідник з історії України. – Київ, 1993. – 380 с.
10. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: "Фенікс", 1991. – С.343-364.
11. Кульчицький С., Курносів Ю., Коваль М. Історія України: Пробний підручник для 10-11 класів. – Ч.1. – Київ: "Освіта", 1993. – С.187-195.
12. Марочко В. Творці голодомору 1932-1933 рр. – Київ, 2008. – 64 с.
13. Місцеві опитування жителів сіл і округів району
14. Народовбивство голодом // Шлях перемоги. Р. Новоженець. – 4-12.12.2003 – Ч.49. – С. 2.
15. Кульчицький С.В. Трагедія голоду 1933. – К. : "Знання"; 1989.
16. Кульчицький, С.В., Котляр М.; Довідник з історії України. – К. : "Україна", К. 1996.
17. Страта голодом. С.Старів. – К., 2002.
18. Субтельний О. Україна: історія. – Київ: "Либідь", 1991. – С. 355–362.
19. Талалаївська централізована бібліотечна система "Очевидці голодомору свідчать" (1932–1933 рр. на Талалаївщині).

С.Н.Крапивянский

БЕЗВОЗВРАТНЫЕ ПОТЕРИ ЛИЧНОГО СОСТАВА 46 ГВ. НБАП В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ ВОЙНЫ: НИКТО НЕ ЗАБЫТ

Среди многих частей Советской армии, прославивших свои боевые знамена в битвах Великой Отечественной войны против фашистских захватчиков, был 46-й гвардейский (бывший 588-й) ночной бомбардировочный авиационный Краснознамённый Таманский ордена Суворова III-й степени полк.

В статье мы называем имена всех военнослужащих полка, павших в воздушных боях, погибших в авиакатастрофах, умерших от ран на земле. Безвозвратные потери полка указаны в следующем формате: дата; звание фамилия имя, отчество погибшего; обстоятельства гибели; место захоронения.

Данные о безвозвратных потерях авиаполка базируются на донесениях авиационных корпусов, информации из приказов об исключении из списков частей, хранящихся в Центральном Архиве МО Российской Федерации.

588-й авиаполк ночных бомбардировщиков начал формироваться по приказу Народного комиссара обороны СССР №0099 И. Сталина от 8 октября 1941 г. [1].

В "авиагруппе 122" при Энгельской авиашколе пилотов девушки овладевали военными специальностями. 6 февраля 1942 г. из нее был выделен 588-й авиаполк ночных бомбардировщиков. В годы войны он был единственным воинским формированием Военно-Воздушных Сил СССР, в котором на всех должностях служили исключительно женщины.

На ночных бомбардировщиках "По-2" полк должен был решать задачи по уничтожению и подавлению вражеских аэродромов, переправ, огневых точек, скоплений войск, укрепрайонов, штабов, железнодорожных станций и коммуникаций, железнодорожных эшелонов, отдельных машин и автоколонн, самолётов на аэродромах и т. п.

Готовясь к отлету на фронт, авиаполк проводил последние ночные учебно-тренировочные полеты. 9 марта 1942 г. при выполнении плановых полетов, в сложных метеоусловиях потеряли пространственную ориентировку и потерпели катастрофу самолеты сержантов Малаховой Анны Филипповны и Виноградовой Марии Михайловны и сержантов Тармосиной (Тормосиной) Марии Матвеевны (Лилии) и Комогорцевой Надежды Петровны. Все летчики погибли [2]. Девушек похоронили 11 марта 1943 г. на кладбище в г. Энгельс. Катастрофа отодвинула срок отлета полка на фронт почти на два месяца.

23 мая 1942 г. полк вылетел на Южный фронт. Воинская часть вошла в состав 218-й ночной бомбардировочной авиадивизии 4-й Воздушной Армии. С 12 июня 1942 г. авиаполк бомбил вражеские переправы через реки Миус,

Северный Донец, Дон; наносил удары по войскам противника, движущимся по дорогам Сальских степей и в пригородах Ставрополя, сдерживая его натиск.

В ночь с 17 июня на 18 июня 1942 г. из своего первого боевого вылета не вернулся экипаж самолета командира эскадрильи лейтенанта Ольховской Любови Ивановны и штурмана эскадрильи младшего лейтенанта Тарасовой Веры Ивановны. Многие годы летчицы считались без вести пропавшими [3].

После войны, благодаря жителям поселка Софьино-Бродского удалось воссоздать обстоятельства их смерти. Выполняя задание в районе г. Снежное, самолет Л. Ольховской попал под плотный зенитный огонь противника, осколками разорвавшихся снарядов девушек тяжело ранило. Самолет "По-2" не дотянул до своей территории и произвел посадку на поле. Л.Ольховская и В. Тарасова умерли сразу после приземления. Утром следующего дня они были обнаружены местными жителями, документов при них не оказалось. Тела лётчиц были захоронены жителями п. Красный Луч. 8 мая 1965 г. останки погибших летчика и штурмана были перенесены на городскую площадь г. Снежного Донецкой области, Украина [4]. Это были первые боевые потери полка.

С августа по декабрь 1942 г. личный состав авиаполка участвовал в обороне Владикавказа, уничтожал скопления войск и техники противника в районах Моздока, Прохладной, Дигоры. Авиационная часть непрерывными бомбовыми ударами не давала противнику продвигать подкрепления к переправам, уничтожала его переправы и мосты, громила склады с боеприпасами и горючим, изматывала войска неприятеля и таким образом поддерживала наземные части Красной Армии.

8 декабря 1942 г. умерла от болезни (дифтерит) адъютант эскадрильи младший лейтенант Ефимова Антонина Григорьевна. Была похоронена на гражданском кладбище в станице Ассиновская Сунженского района, Орджоникидзевского края (бывшая Чечено-Ингушская АССР) [5].

В январе 1943 г. авиаполк участвовал в прорыве оборонительных линий противника на р. Терек и в наступательных операциях советских войск в районе Ставрополя и долины р. Кубань. Приказом НКО СССР № 64 от 8 февраля 1943 г. за успешную боевую работу по освобождению Северного Кавказа от немецко-фашистских захватчиков 588-й авиаполк был преобразован в 46-й гвардейский (46-й гнбап).

14 февраля 1943 г. при бомбардировке аэродрома самолетами противника была убита авиационный механик Масленникова Людмила Анатольевна (без воинского звания) [6]. Ее похоронили на территории школы №13 в станице Новоджерелиевская Брюховецкого района Краснодарского края.

С марта по сентябрь 1943 г. личный состав полка принимал участие в наступательных операциях по прорыву оборонительной линии противника

"Голубая линия" на Таманском полуострове и участвовал в освобождении Новороссийска.

В ночь с 31 марта на 1 апреля 1943 г., при возвращении с боевого задания, на подходе к аэродрому в станице Новомышастовская, в воздухе столкнулись самолет гвардии старшего сержанта Пашковой Юлии Федоровны и самолет командира эскадрильи гвардии лейтенанта Макогон Полины Александровны со штурманом эскадрильи гвардии младшим лейтенантом Свистуновой Лидией Александровной. В результате аварии экипаж в составе П.Макогон и Л.Свистуновой погиб [7]. 4 апреля 1943 г. от полученных травм в авиакатастрофе скончалась летчик Ю.Ф.Пашкова [8]. Все погибшие летчицы похоронены в братской могиле в сквере имени Ленинского комсомола П.Пашковский (в админподчинении г. Краснодара).

В ночь с 22 на 23 апреля 1943 г. возвращаясь с боевого задания по уничтожению войск противника в районе высоты 307 юго-западнее Новороссийска, самолет, пилотируемый заместителем командира эскадрильи гвардии младшим лейтенантом Носаль Евдокией Ивановной, был атакован немецким самолетом Fw-189 [9]. Во время обстрела Е.Носаль была убита [10]. Осколок вражеского снаряда прошел через ее висок. Похоронена в братской могиле П.Пашковский рядом с летчиками полка П.Макогон, Л.Свистуновой, Ю.Ф.Пашковой. Штурману И.Кашириной удалось довести и посадить бомбардировщик на аэродром.

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 24 мая 1943 г. гвардии младшему лейтенанту Носаль Е.И. посмертно присвоено звание Героя Советского Союза.

Не вернулся с боевого задания в ночь с 18 на 19 июля 1943 года самолет, на борту которого были старший летчик гвардии лейтенант Белкина Пелагея Григорьевна и штурман звена гвардии младший лейтенант Фролова Тамара Ивановна. Их самолет был сбит во время выполнения боевого задания по нанесению бомбостурмового удара в районе Анапы. "Не вернулись с боевого задания, причина не известна" [11]. Пропадшим без вести летчицы полка числились до 1961 г. Спустя почти два десятилетия стали известны обстоятельства их гибели.

При возвращении на свой аэродром, в результате огня зенитной артиллерии противника их самолет был подбит между станицей Греческой и хутором Н-Греческим. Девушки пошли на снижение планированием, но при падении ночной бомбардировщик зацепился за дерево, загорелся и ударился о землю недалеко от вражеского блиндажа.

Очевидец их гибели, в то время военнопленный, П.Карнаух впоследствии вспоминал: "На другой день, рано утром, немцы приказали военнопленным убрать сгоревший самолет подальше от их блиндажа. Каково же было их удивление, ...когда установили, что этим самолетом управляла женщина. Было также установлено, что экипаж состоял из двух женщин...

Тела погибших мы, военнопленные, вырыв могилу на краю поляны в лесу, предали земле..." [12].

После войны летчицы были перепохоронены на х. Ново-Крымский Молдаванского сельского совета Крымского района Краснодарского края.

Ночью с 31 июля на 1 августа 1943 г. 2-я эскадрилья полка гвардии лейтенанта Т.Макаровой проводила бомбардировку скопление живой силы и техники противника в станицах Киевская, Крымская и Молдаванская. На аэродром не вернулись четыре самолета.

В этом вылете самолет командира звена гвардии младшего лейтенанта Крутовой Евгении Максимовны (в некоторых документах Сергеевна) и штурмана гвардии сержанта Саликовой Елены Константиновны был сбит вражеским истребителем [13].

Очевидец этого гвардии лейтенант Е.Руднева писала матери Е.Крутовой: "...бил вплотную подошедший истребитель. Он дал немного выстрелов, но очень точно: загорелась правая плоскость. Самолет быстро снижался... Женя... пыталась сбить пламя. Положила машину на крыло, но огонь все ближе подбирался к мотору... Едва самолет ударился о землю, взорвался мотор. Кругом все осветилось от гигантского желтого костра, пылавшего на месте упавшего самолета..." [14].

Местные жительницы с. Русское сестры Кузнецовы перенесли тела погибших летчиц в окоп, который был поблизости, и похоронили их. После войны Надежда Кузнецова показала зам. командиру полка по политической части Е. Рачкевич место захоронения летчиц.

Самолеты летчика, гвардии младшего лейтенанта Высоцкой Анны Григорьевны, штурмана звена гвардии младшего лейтенанта Докутович Галины Ивановны и летчика, гвардии сержанта Роговой Софья Исааковны и штурмана сержанта Сухоруковой Евгении Константиновны также были сбиты истребителем противника.

В 2003 г. выяснилось, что все три самолета полка были сбиты в 22.18, 23.00, 23.05 по местному времени на высоте 1200 м над станицей Крымская и п. Красный [15] пилотом 5-го отряда 200-й эскадры ночных истребителей Me Vf-110 немецким асом обер-фельдфебелем Йозефом Коциоком [16].

Самолет старшего летчика гвардии сержанта Полуниной Валентины Ивановны и начальника связи авиаэскадрилии гвардии младшего лейтенанта Кашириной Ирины (Глафиры) Алексеевны был сбит огнем зенитной артиллерии противника [13]. По другой версии был сбит немецким истребителем.

Спустя многие годы, ведя поиск, Е. Рачкевич нашла могилы сгоревших девушек, которых похоронили местные жители. Останки всех летчиц были перенесены в братскую могилу на площади с. Русское, неподалеку от станицы Крымской (ныне г. Крымск) Молдаванского сельского совета Крымского района Краснодарского края.

22 августа 1943 г. в госпитале, после длительной болезни (рак) [17], умерла штурман, начальник связи полка гвардии младший лейтенант Ступина Валентина Сергеевна. Похоронена на братском кладбище в г. Ессентуки Ставропольского края, на западной окраине города.

9 октября 1943 г. за успешные боевые действия по прорыву оборонительной полосы "Голубая линия" на Таманском полуострове полку присвоено собственное наименование "Таманский".

С ноября 1943 г. по май 1944 г. боевые действия полка были направлены на содействие высадке военно-морских десантов на Керченском полуострове, прорыву оборонительных укреплений фашистов в районе Керчи. Особо напряженными были задания по срочной доставке нашему морскому десанту боеприпасов и продовольствия при высадке в районе Эльтиген.

В ночь с 27 января 1944 г. на 28 января 1944 г. не вернулся с тренировочного полета экипаж в составе летчика гвардии рядовой Володиной Таисии Яковлевны и штурмана звена гвардии младшего лейтенанта Бондаревой Анны Тихоновны [18]. Лишь 10 марта были обнаружены разбитый самолет и тела девушек недалеко от Черноерковской.

Причиной гибели экипажа стала потеря пространственной ориентировки на маршруте в сложных метеоусловиях. Летчицы были похоронены в п. Пересыпь Темрюкского района Краснодарского края 28 марта 1944 г.

В ночь с 8 на 9 апреля 1944 г. самолет летчика гвардии младшего сержанта Прокопьевой Прасковьи (Паны) Михайловны и штурмана полка гвардии старшего лейтенанта Рудневой Евгении Максимовны проводил "бомбардирование войск и артиллерии противника в районе МФТ сев-зап. 15 км гор. Керчь" [19]. С задания самолет и экипаж не вернулся. Обломки их самолета однополчане долго искали в окрестностях с. Булганак. Через три месяца комиссар полка Е. Рачкевич написала матери Паны: "Ваша дочь погибла за Родину. Хоронить ее нам не пришлось" [16]. Считались пропавшими без вести.

Как стало известно гораздо позднее, девушки произвели бомбометание, но на обратном пути их машина была сбита огнем зенитной артиллерии. Свидетели рассказали, что перед падением самолета сопротивление воздуха погасило пламя. Учитывая то, что летчицы не брали в полет парашюты, у них не было ни одного шанса спастись. Бомбардировщик с экипажем упал в центре Керчи между зданием горкома партии и каменной стеной. Керчинцы среди обломков обнаружили обуглившийся труп. Погибшую П.Прокопьеву приняли за мужчину и похоронили в братской могиле на военно-гражданском кладбище. Е.Рудневу отбросило на восемь метров от места падения самолета. Ее обнаружили отдельно и похоронили в парке имени Ленина [20].

В 1966 г. Е.Рачкевич сообщили, что в парке имени Ленина Керчи похоронена неизвестная летчица. Для полной ясности провели эксгумацию и

доказали, что там была похоронена Е.Руднева. Тогда же Е.Рачкевич нашла в Керчи свидетелей падения самолета и поняла, что как неизвестного солдата в братской могиле похоронили Пану Прокопьева.

24 апреля 1944 г. за участие в освобождении Феодосии воинская часть была награждена орденом Красного Знамени. Полк выполнял задания по освобождению Севастополя, нанося бомбовые удары по позициям врага на Сапун-горе, Малаховом кургане, на мысе Херсонес, на окраинах города до 12 мая.

С июня по июль 1944 г. 46-й гв. нбап перебазировался в Белоруссию и вел бои по прорыву обороны противника на р. Проня и за освобождение Могилева, Червеня, Быхова, Минска, Белостока. Громили разрозненные группировки врагов, которые после Минского котла отступали на запад. За освобождение Белоруссии полк был награжден орденом Суворова III степени.

С августа 1944 г. летчики полка совершали боевые вылеты на территории Польши, участвовали в освобождении от немецко-фашистских войск польских городов Августув, Варшава, Остроленок.

В ночь на 25 августа 1944 г. самолет летчика командира звена гвардии лейтенанта Макаровой Татьяны Петровны и штурмана звена гвардии лейтенанта Белик Веры Лукьяновны вылетел на боевое задание в район Остроленки. На боевом курсе их самолет был обстрелян зенитной артиллерией. Командир и штурман точно нанесли бомбовый удар по противнику. Возвращаясь на свой аэродром в 23 час. 50 мин. в 8 км северо-западнее города Замбрув на небольшой высоте были атакованы и сбиты истребителем противника Фокке-Вульф FW 190. Самолет загорелся и упал на землю. Останки сгоревших трупов были найдены на рассвете 25 августа 1944 г. [21]. "Экипаж и самолет упал горящим на землю. Экипаж погиб" [22]. Начальник штаба полка И. Ракобольская писала: "мы...впервые увидели, что делает огонь с летчиками и в какие железки превращаются боевые ордена. Они были на Таниной гимнастерке. После гибели летчика ордена Отечественной войны надо было посылать родным. Страшно представить, как увидит Танина мать обгоревший орден" [9]. Похоронены в имении Курово, недалеко от г. Остроленка, **Мазовецкое воеводство**, Польша.

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 23 февраля 1945 г. гвардии лейтенанту Макаровой Т.П. и гвардии лейтенанту Белик В.Л. посмертно присвоено звание Героя Советского Союза.

В ночь на 13 декабря 1944 г., выполняя боевое задание по бомбардировке станции Насельск севернее Варшавы, самолет командира авиаэскадрильи гвардии капитана Санфировой Ольги (Лели) Александровны "в 20.00 в районе Домослав был обстрелян ЗП противника, в результате чего он загорелся. Экипаж выпрыгнул с парашютом из самолета и приземлился на нейтральной полосе в районе Покшивница. При переходе на свою тер-

риторию гвардии капитан Санфирова подорвалась на mine" [23]. Похоронена в братской могиле в центре г. Гродно. Штурман Р.Гашева была подобрана советскими солдатами, позже вернулась в свою часть и продолжала воевать.

Указом Президиума Верховного Совета СССР от 23 февраля 1945 г. гвардии капитану Санфириной О.А. посмертно присвоено звание Героя Советского Союза.

С января по март 1945 г. полк сражался в Восточной Пруссии, содействовал форсированию р. Нарев советскими частями. Участвовал в освобождении городов Гдыни и Гданьска.

С апреля по май 1945 г. полк помогал наземным частям Советской армии в прорыве обороны противника на р. Одер, нанося бомбовые удары по отступающему противнику. Последними целями полка были базы по строительству ракет в Свинемюнде. Конец войны часть встретила севернее Берлина под Нойбранденбургом.

Уже после окончания войны в мае 1945 г. погибла в автомобильной катастрофе (разбилась на мотоцикле) мастер по оборудованию гвардии старшина Колокольникова Агриппина Николаевна. Похоронена в г. Свидница (Швейдниц), ныне Нижнесилезское воеводство Польши [24]. Это была последняя потеря 46-го гвардейского авиационного полка ночных бомбардировщиков.

15 октября 1945 г. директивой начальника штаба Красной Армии № ОРГ/10–14080 46-й Гвардейский Таманский Краснознаменный ордена Суворова III степени ночной бомбардировочный авиационный полк был расформирован.

За время Великой Отечественной войны лётчики в борьбе с немецко-фашистскими захватчиками пали смертью храбрых 31 военнослужащий 588-го БАП/46 ГБАП, **а не 32, как часто упоминают в мемуарной литературе ветераны части. Механик, гвардии старшина Варакина Любовь Григорьевна** погибла в ночь с 27 на 28 августа 1944 г., проходя службу в 644-м Гродненском нбап, хотя ранее она служила в 46-м гвардейском [26].

Погибли в воздушном бою – 9 чел., от действий зенитной артиллерии – 8 чел., погибли в авиакатастрофах – 8 чел., умерли от болезней – 2 чел., умер от ран в госпиталях – 1 чел., погиб при бомбардировках – 1 чел., погиб в авткатастрофах – 1 чел., подорвался на mine – 1 чел. Как видим, большая часть летчиков погибла в бою, хотя процент погибших в авиакатастрофах тоже значительный.

Всего за годы Великой Отечественной войны полк потерял 19 офицеров, 10 сержантов, 1 рядового и 1 без звания.

В целом за годы войны полк потерял 16 летчиков, а не 13, 12 штурманов, а не 10, как писали ранее.

Среди погибших командиров эскадрилий – 3 (П.А.Макогон, Л.И.Ольховская, О.А.Санфирова), командиров авиазвеньев – 2 (Е.М. Крутова, Т.П.

Макарова), штурман полка – 1 (Е.М.Руднева), штурманов эскадрилий – 2 (Л.И.Свистунова, В.И.Тарасова), штурманов звена – 4 (В.Л.Белик, А.Т.Бондарева, Г.И. Докутович, Т.И.Фролова).

Среди тех девушек, которые погибли во время войны старшими по возрасту были П.Г.Белкина, С.И.Рогова. Е.К.Сухорукова (1916 года рождения), все погибли в 1943 г. Самой младшей была Ю.Ф.Пашкова (1923 года рождения), погибла так же в 1943 г.

Потери полка ночных бомбардировщиков по годам войны выглядят следующим образом – 1942 – 7 чел., 1943 – 16 чел., 1944 – 7 чел., 1945 – 1 чел. Как видим самым тяжелым выдался 1943 год, погибли 16 человек личного состава полка.

Среди погибших выходцами из России были 21 военнослужащий, из Украины – 9, с Белоруссии – 1, русские, украинки, белоруска, татарка, еврейка.

Ночь на 1 августа 1943 г. стала для полка самой трагической. Не вернулись с боевого задания на аэродром четыре самолета, погибли восемь летчиков полка.

Всего летного состава с командиром полка, штурманом полка и адъютантом в 588-м авиаполку перед вылетом на фронт в мае 1942 г. было 40 человек. Из них во время войны погибло 11 девушек.

Пять погибших летчиц были посмертно удостоены звания Героя Советского Союза (Белик В.Л., Макарова Т.П., Носаль Е.И., Руднева Е.М., Санфирова О.А.)

Вскоре после окончания Великой Отечественной войны, замполит Е.Рачкевич объездила все места, где погибли летчики полка. Были восстановлены все могилы, на них установлены памятники и обелиски, выяснены обстоятельства гибели однополчан. Сейчас у полка нет "пропавших без вести".

Имена погибших героинь полка навечно останутся в памяти благодарных потомков. Такой была цена победы 46-го гвардейского Таманского бомбардировочного авиационного полка в Великой Отечественной войны.

Литература

Авиаторы Второй мировой. Приказ НКО СССР 0099 от 08.10.41 г. О сформировании женских авиационных полков ВВС Красной Армии: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа:

<http://allaces.ru/cgi-bin/s2.cgi/sss/docs/nko/0099.dat>

1. Магид А. С. Гвардейский Таманский авиационный полк. – М.: ДОСААФ, 1960. – с.82.

2.Центральный архив Министерства обороны Российской Федерации (далее ЦАМО РФ) – Ф. 56. – Оп. 12220. – Д. 43. – Л. 22.

3. Чечнева М. П. Небо остается нашим. – М.: Воениздат, 1976 :

[Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://>

http://militera.lib.ru/memo/russian/chechneva_mp1/index.html

4. ЦАМО РФ – Ф. 58. – Оп. 18001. – Д. 972. – Л. 5.
5. ЦАМО РФ – Ф. 58. – Оп. 18001. – Д. 972. – Л. 3.
6. ЦАМО РФ – Ф. 58, – Оп. 18001. – Д. 1174. – Л. 4.
7. ЦАМО РФ – Ф. 58, – Оп. 18001. – Д. 575. – Л. 21.
8. Ракобольская И., Кравцова Н. Нас называли ночными ведьмами. – М.: Изд-во МГУ, 2005. – 336 с. : [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://militera.lib.ru/memo/russian/rakobolskaya_kravtsova/index.html
9. ЦАМО РФ – Ф. 58. – Оп. 18001. – Д. 972. – Л. 5.
10. ЦАМО РФ – Ф. 58. – Оп. 18001. – Д. 617. – Л. 7.
11. Чечнева М. П. Боевые подруги мои.— М.: ДОСААФ, 1975): [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: // http://militera.lib.ru/bio/chechneva_mp/index.html.
12. ЦАМО РФ – Ф. 58. – Оп. 18001. – Д. 632. – Л. 3.
13. Саликова, Елена Константиновна): [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://ru.wikipedia.org/wiki/Саликова,_Елена_Константиновн.
14. Josef Kociok Lieutenant. History 48 "Voss".): [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://zg48voss.narod.ru/zg_exp_kociok.htm
15. Шляйхерман В. В небе только ведьмы // Совершенно секретно. – 2007. – №10 – С. 22–24.
16. ЦАМО РФ – Ф. 58. – Оп. 20171. – Д. 2. – Л. 17.
17. ЦАМО РФ – Ф. 33. – Оп 11458. – Д.. 600. – Л. 4.
18. ЦАМО РФ – Ф. 33. – Оп 11458. – Д.. 604. – Л. 2.
19. Прокопьева Пана – ночная ведьма // Копейка. – 2008. – 23 января.
20. ЦАМО РФ – Ф. 33. – Оп. 793756. – Д. 5. – Л. 92.
21. ЦАМО РФ – Ф. 33. – Оп 11458. – Д.. 612. – Л. 6.
22. ЦАМО РФ – Ф. 33. – Оп. 11458. – Д. 687. – Л. .4.
23. ЦАМО РФ – Ф. 58. – Оп. 157920. – Д. 7. – Л. 8.
24. Авиаторы Второй мировой. 588-й ночной легкомоббардировочный авиационный полк (женский) 46-й гвардейский ночной бомбардировочный Таманский Краснознаменный ордена Суворова авиационный полк. [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://allaces.ru/cgi-bin/s2.cgi/sss/struct/p/bap588.dat>
25. ЦАМО РФ – Ф. 33. – Оп. 11458. – Д. 263. – Л. 30.

О.В.Крупенко, Л. Ведмідь

ЕТНОНАЦІОНАЛЬНЕ "ОБЛИЧЧЯ" МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА ПОЧАТКУ ХХ СТ.

У даному дослідженні автори на основі статистичних матеріалів визначають особливості етнічного складу населення міст Лівобережної України у другій половині ХІХ ст.

Ключові слова: Лівобережна Україна, етнічний склад, соціальна структура, національні меншини, пореформена модернізація.

Питання щодо національності населення є актуальним для будь-якої поліетнічної держави, оскільки для гармонійного розвитку її політичної сфери, духовного життя, економічних відносин необхідно враховувати звичаї, традиції, мову, релігійні уподобання представників окремих етносів.

Проблема етнічного складу населення міст України у пореформений період знайшла часткове відображення у чисельних працях наукового, пізнавального та публіцистичного характеру, які побачили світ у ХХ ст. Йдеться, зокрема, про напрацювання А.В.Баранова, І.О.Вологодцева, В.М.Кабузана, Б.Н.Миронова, В.І.Рашина, Я.С.Хонігсмана [1]. Автори подають матеріали щодо загальної чисельності представників того чи іншого народу, соціально-економічного становища, характеру зайнятості та їх кількості по окремих регіонах та містах.

Вагомий внесок у наукову розробку теми здійснений вітчизняними істориками М.Р.Захарківим, Ю.А.Нікітіним, В.І.Наулком, Д.М.Чорним [2]. Вони розглядають процеси формування певних національних груп, зокрема, українців, росіян, євреїв. Зокрема, один з провідних сучасних українських вчених Д.М.Чорний звернув увагу на необхідність подальшої наукової розробки темпів урбанізаційних процесів, які слід корелювати з конкретними особливостями регіонів модернізації міст Лівобережжя включаючи і етнічні.

Метою статті є характеристика особливостей етнічного складу населення міст Лівобережної України.

Розглядаючи національний склад міського населення у 60–90-х роках ХІХ ст., слід зазначити, що його багатонаціональна структура почала своє формування ще в часи середньовіччя. Історично склалося так, що представники трьох народів – українці, росіяни та євреї – становили на середину ХІХ ст. разом понад 96 % усього міського населення регіону. Хоча етнічна картина зазнала в епоху промислового капіталізму певних змін, однак, протягом 1861 – 1900 рр. переважаюча роль цих трьох народів збереглася [5]. Про це свідчать дані перепису 1897р., коли були зібрані відомості щодо приналежності міських жителів, яку визначали по таких групах: росіяни ("русские"), до яких відносили українців, великоросів та білорусів; турко-татари (тюрко-мовне населення), поляки, євреї німці, вірмени, фіни, інші [8].

Українці були найчисельнішим етносом Лівобережної України. Вони займали одну із домінуючих позицій у містах, проте, у свою чергу, складали абсолютну більшість селянства краю. Частково, такий стан речей пояснюється тим, що українство переважало в сільській місцевості, де етнос був як ніхто інтегрованим у природне середовище, мав відповідні сільськогосподарські уміння, навички, традиції. Також, це можна пояснити

тим, що в міських ремеслах та заняттях малороси відчували конкуренцію серед інших етносів.

Щодо кількісних показників, то в цілому малороси склали 534,9 тис. або 48,3 % жителів повітових і безповітових міст. У 47 містах малороси склали більшість населення. Зокрема, по 26 містах представників даного етносу було від 53,2 % населення (Новгород-Сіверський) до 73,9 % населення (Слов'янськ). Серед них губернське місто Полтава (56% українців), Глухів, Городня, Конотоп, Пирятин, Лубни, Переяслав, Ніжин, Остер, Прилуки, Золотоноша, Лохвиця, Ромни, Хорол, Бахмут, Сосниця, Гадяч, Суми, Оріхів, Кобеляки [12].

Росіяни являли собою найбільш урбанізовану групу серед населення Лівобережжя. У регіоні їх проживало 327,7 тис. або 29,5 % населення, а у восьми містах вони становили абсолютну більшість. Зокрема, у Харкові, Маріуполі, Олешках, Бердянську, Луганську, Слов'яносербську, Ногайську – від 50 до 75 % жителів, а в Чугуєві – понад 86 % жителів. Більше, ніж представників інших етносів, їх було в Катеринославі, Павлограді, Мелітополі, близько 25 % [7]. Швидке зростання цієї національної групи у містах припадає на останні десятиліття XIX століття [4].

У складі переселенців домінували групи, які тяжіли до міських центрів. По-перше, це були представники привілейованих класів (дворяни, велика буржуазія, вище духовенство). По-друге, на Правобережжя переселялося в пошуках роботи багато пролетаризованого люду з різних районів Росії. Крім того, значну частину російського населення міст становили військові, частина яких після закінчення строку служби поповнювала ряди постійних жителів міст краю. Наприклад, у містах Катеринославської губернії 47 % російського населення належали до адміністрації, інтелігенції, військовослужбовців, рантьє. Одночасно близько 20 % росіян були зайняті роботою по найму [3]. Крім того, значну частину російського населення міст становили військові, частина яких після закінчення строку служби поповнювала ряди постійних жителів міст краю. Наприклад, у містах Харківської губернії 44% російського населення належали до адміністрації, інтелігенції, військовослужбовців, рантьє. Одночасно близько 20% росіян були зайняті роботою по найму [12].

Ще однією чисельною групою було єврейське населення, яке відіграло помітну роль в економічному та культурному житті українських регіонів [6]. Воно становило 295,5 тис. осіб або 18,6%. У 35 містах, зокрема по всіх – Чернігівщини, у 15 – Полтавщини (крім Полтави), п'яти – Катеринославщини (Катеринославі, Олександрівську, Верхньодніпровську, Маріуполі, Новомосковську) двох Таврії (Оріхові, Мелітополі) євреї становили другу за кількістю групу жителів. Причому у Катеринославі, Переяславі, Пирятині, Мелітополі – понад третину мешканців [11]. У їх руках перебувала більшість ремісничих закладів, вони ставали власниками міських будинків, стаціонарних магазинів і невеликих підприємств та заводів. Концентрація єврейського населення саме

в містах була обумовлена також професійною специфікою даного етносу та політикою царського уряду, який переселяв євреїв із сіл, придорожніх шинків та прикордонних поселень до міст та містечок. Торговці-євреї контролювали всі основні сфери торговельної діяльності [9].

Однак, протягом 60–90-х років XIX ст. спостерігалось помітне падіння питомої ваги євреїв у містах краю. За період з 1880 р. до 1897 р. його чисельність хоча і зросла з 278 тис. до 295,5 тис. чол., все ж питома вага знизилася з 19,3% до 18,6%. Ці зміни відбувалися в результаті активної міграції євреїв за межі зони осілості. Переселення проходило, насамперед, до великих міст (Москви, Санкт-Петербурга, Києва, Одеси та ін.) і за кордон, переважно на Північно-Американський континент [12]. Зменшення питомої ваги єврейського населення у містах Лівобережжя було також результатом більш інтенсивного зростання там чисельності представників інших національних груп, насамперед росіян та українців [6].

Також по містах Лівобережжя проживали 13,4 тис. поляків або 1,2 % населення, 7,9 тис. німців – 0,7 %, 13,4 тис. осіб інших національностей – 1,2 %, серед яких можна виділити татар, греків, французів, латишів, румунів, болгари, вірмен [3].

Щодо вірмен, то для них було характерним те, що вони всі проживали в містах, тобто мали найбільший відсоток урбанізації. Правда, не варто забувати, що їх чисельність було вкрай малою та не перевищувала 1000 осіб на всій Лівобережній Україні. Основними заняттями даної національної меншини були торгівля та ремесла, вони край рідко займалися землеробством в межах міських земель [7].

Рівень урбанізованості представників різних етнічних груп в регіоні досить істотно різнився. Наприкінці XIX ст. в Російській імперії найбільший показник мали євреї – 49,4 %, німці обіймали третю сходинку – 23,4 %; поляки п'яту – 18,3%; росіяни восьму – 15,8%; татари і азербайджанці одинадцяту – 11,3%; українці п'ятнадцяту – 5,6% [12].

В містах Лівобережної України рівень урбанізованості євреїв становив 62,6 %, далі йшли поляки – 47,6 %, росіяни – 28,4 %, татари – 12,3 %, українці – 6,6%, німці – 5,4 %. Характерною ознакою були значні коливання ступеня урбанізованості етнонаціональних груп в залежності від губернії. Зокрема, на Харківщині мав місце найвищий ступінь урбанізованості в регіоні серед українців – 9,9%, євреїв – 93,2%, поляків – 78,8%, німців – 30,9%. Найнижчі показники демонстрували міста Полтави: українці – 2,2 %, росіяни – 14,9 %, євреї – 35,8 %, поляки – 8,8 %, німці – 2,8 %. На Катеринославщині ступінь урбанізованості, нижчий за показники в цілому по регіону, спостерігався в українців – 4,5 %, росіян – 26,9 %, поляків – 35,5 %, німців – 2,9 % [12].

Ситуація на Лівобережжі є прикладом того, що етнічна приналежність не гарантувала статус міських мешканців представникам тієї чи іншої групи. Опиняючись у схожих соціально-економічних умовах, українці, євреї, німці

демонстрували подібну міграційну поведінку. Так, із 4,4 тис. німців (з яких понад 4,3 тис. було селян) Борзенського повіту Чернігівської губернії у місті Борзна проживали лише семеро (шість дворян, один селянин). Отже рівень урбанізованості даної етнічної групи становив не більше 0,2 %, в той час як українців – 7,9 % (тобто більше, ніж по Чернігівщині в цілому на 1,3 %, по імперії – на 2,3 %). Питома вага міщан-євреїв у Борзні була 42 % (менше, ніж по Чернігівщині на 10 %, по імперії – на 7 %), росіян – 11,8 % (менше, ніж по Чернігівщині на 27 %, по імперії – на 4 %) [10] .

Таким чином, розглядаючи етнічний склад міського населення можна зазначити, що воно було багатоетнічним, строкатим. Це пояснювалося історичними умовами заселення краю та певною урядовою політикою. Переважаючими етнічними групами були українців, росіян, євреїв, поляків, які становили разом понад 96% всього міського населення Лівобережжя. Це співвідношення зберігалось без суттєвих змін до кінця XIX ст.

Література

1. Баранов А. В. Социально-демографическое развитие города. – М., 1981. – 203с. ; Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины. – Харьков, 1930. – 215с. ; Кабузан В. М. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719—1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. – СПб.: Из-дательство Русско-Балтийский информационный центр "Блиц", 1996.— 347с.; Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XIX – нач. XX): В 2 Т. – М., 1993. – Т. 1. – 566 с.; Рашин А.Г. Динамика численности и процессы формирования городского населения России в XIX – начале XX вв. // Исторические записки. – Вып. 34. – Изд. АН СССР. – 1950.; Хонигсман Я. С. Найман А. Я. Евреи Украины: Краткий исторический очерк / Под ред. Ф. Я. Горовского. К., 1992. – 156 с.

2. Захарків М. Р. Зміни у складі населення Лівобережної України в другій половині XIX ст./ Дис. канд. іст. наук. – Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Луганськ, 2007. ; Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине: историко-этнографический очерк. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с. ; Нікітін Ю. О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської й міської реформ 60–70 років XIX ст. / Дис. Канд. іст. наук. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2004. ; Чорний Д. М. По Лівий берег Дніпра : проблеми модернізації міст України (кінець XIX – поч. XX ст.). – Харків, 2007. – 301 с.

3. Баранов А. В. Социально-демографическое развитие города. – М., 1981. – 203 с.

4. Вологодцев И. К. Особенности развития городов Украины. – Харьков, 1930. – 215с.

5. Захарків М. Р. Зміни у складі населення Лівобережної України в другій половині XIX ст. / Дис. канд. іст. наук. – Східноукраїнський національний університет імені Володимира Даля, Луганськ, 2007.
6. Кабузан В. М. Русские в мире. Динамика численности и расселения (1719–1989). Формирование этнических и политических границ русского народа. – СПб.: Издательство Русско-Балтийский информа-ционный центр "Блиц", 1996. – 347 с.
7. Миронов Б. Н. Социальная история России периода империи (XIX – нач. XX): В 2 Т. – М., 1993. – Т. 1. – 566 с.
8. Наулко В. И. Развитие межэтнических связей на Украине: историко-этнографический очерк. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.
9. Нікітін Ю. О. Зміни в становищі сільського й міського населення Київської та Чернігівської губерній після селянської й міської реформ 60–70 рр. XIX ст. / Дис. Канд. іст. наук. – Національний педагогічний університет імені М. П. Драгоманова. – К., 2004.
10. Рашин А.Г. Динамика численности и процессы формирования городского населения России в XIX – начале XX вв. // Исторические записки. – Вып. 34. – Изд. АН СССР. – 1950.
11. Хонигсман Я. С. Найман А. Я. Евреи Украины: Краткий исторический очерк / Под ред. Ф. Я. Горовского. К., 1992. – 156 с.
12. Чорний Д. М. По Лівий берег Дніпра : проблеми модернізації міст України (кінець XIX – поч. XX ст.). – Харків, 2007. – 301 с.

О.В. Крупенко, Т.Мохир

ІСТОРИОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТУВАННЯ ЕКОНОМІКИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX СТ.

Важливими завданнями, що стоять перед Україною на сучасному етапі, є вихід із економічної кризи, розвиток конкурентоздатного та високотехнічного виробництва. Одним із ефективних засобів вирішення цих завдань є залучення іноземних інвестицій, яке не повинно перетворюватися на колонізацію та суцільний продаж національної економіки, а повинно реально працювати на підвищення добробуту країни.

На жаль, можемо констатувати, що з 90-х рр. XX ст. рівень надходження в Україну іноземних коштів є недостатнім. Це свідчить про те, що уряду, підприємцям, економістам доцільно з'ясувати, які перешкоди існують на шляху реалізації вдалої політики капіталовкладень. Для цього буде корисним урахування попереднього досвіду як вітчизняного, так і зарубіжного.

Протягом другої половини XIX ст. в економіці Російської імперії, у тому числі й України, внаслідок реформ відбулися істотні прогресивні зміни. Розширилась сфера функціонування ринкових відносин, держава вдалася до активного стимулювання розвитку промислового сектору. Досягнутий на цьому шляху технічний і соціальний прогрес зумовив значне зростання виробництва в усіх основних галузях індустрії. Промисловість стала однією з провідних галузей народного господарства країни. Це сприяло розширенню економічного ринку, розвитку торгівлі, розвитку буржуазних відносин у всіх сферах суспільного виробництва.

Ринкові відносини, що сформувалися напр. XIX ст. – на поч. XX ст. між Україною та країнами Заходу стали важливим рушієм розвитку більш якісної системи господарювання. З цього часу посилюється надходження іноземного капіталу до різних регіонів Європейської Росії, у тому числі й українських губерній. Завдяки вдалому економічному розташуванню та торгівельним зв'язкам регіону відбувається активне проникнення іноземного капіталу, що сприяло пришвидшеному розвитку економіки. Отже, обрана тема дослідження має науково-теоретичне та практичне значення, є актуальною на сьогодні. Весь комплекс економічних заходів другої пол. XIX – поч. XX ст. є певним уроком для розробки стратегії реформ на сучасному етапі.

Мета роботи: проаналізувати наявну джерельну базу, дослідження істориків вітчизняних по проблемі урядової інвестиційної політики. Наукова новизна дослідження полягає у виявленні автором багатьох раніше невідомих документів, які дозволяють оцінити вплив іноземного капіталу на економічний розвиток Чернігівської губернії.

Її реалізація зумовлена необхідністю постановки та розв'язання наступних дослідницьких завдань: проаналізувати стан дослідження обраної теми в історіографії, визначити рівень і повноту її джерельного забезпечення; показати вплив іноземних інвестицій на розвиток промисловості та торгівлі регіону; визначити основні результати залучення іноземних капіталів та їх вплив на модернізаційні процеси краю.

Предметом дослідження виступає процес модернізації господарського комплексу Чернігівської губернії за участі іноземного капіталу наприкінці XIX – на початку XX ст. Об'єктом дослідження є іноземні капіталовкладення країн Західної Європи в економіку регіону в даний період.

Останнім часом серед науковців значно зріс інтерес до економічної історії. Досвід ринкового господарства, яке склалося в світі, може бути використаний у сучасних умовах. Актуальними залишаються проблеми вивчення економічних і політичних мотивів, що сприяли іноземним надходженням до Чернігівської губернії, та суперечності, які виникли між закордонними інвесторами й російськими монополіями напередодні революційних подій, коли завдяки воєнним замовленням економічна діяльність стала більш прибутковою.

Розглядаючи визначальні напрямки історіографії історії іноземного капіталу слід ураховувати, що українські землі, зокрема, Чернігівщина, яка входила до складу Російської імперії, у дореволюційній історіографії досліджувалась як структурний елемент загальноросійського механізму.

У літературі XIX ст. цьому питанню приділялась значна увага. На широкому статистичному матеріалі показано зміни в характері промислово-торговельної справи. Доробок М.Д.Чулкова став однією з фундаментальних праць, яка розкривала взаємодію торговельної галузі, митного регулювання в контексті державної політики [40]. На початку XIX, коли інформація про державні прибутки стає публічною, з'являються класичні роботи з історії фінансів, зовнішньої торгівлі. Серед них варто звернути увагу на працю Н.Н.Фірсова [39]. На підставі матеріалів державних установ, зовнішньоторговельної, митної, земської статистики автори формулювали і намагалися дати відповіді на такі питання: правове забезпечення зовнішньоекономічної діяльності купецтва, підприємців у Росії та країнах Європи, протиріччя, що виникали між торговельними структурами та апаратом влади. На початку XIX, коли інформація про державні прибутки і фінанси стає публічною, з'являються класичні роботи з історії фінансів, зовнішньої торгівлі. На підставі матеріалів державних установ, зовнішньоторговельної, митної, земської статистики автори формулювали і намагалися дати відповіді на такі питання: правове забезпечення зовнішньоекономічної діяльності купецтва, підприємців у Росії та країнах Європи, протиріччя, що виникали між торговельними структурами та апаратом влади. Ряд дослідників підкреслювали значення ярмарків у внутрішніх процесах російської держави, вказуючи на їх залежність від активності залучення іноземного кредиту. Серед них І.С. Аксаков, Д.І. Багалеї [7, 8].

Слід зазначити, що саме в дореволюційній історіографії міститься велика кількість достовірного фактичного матеріалу. Варто зауважити про існування різних точок зору щодо наслідків урядової політики у питанні іноземного інвестування. Це можна сказати в цілому про оцінки економічного розвитку України, так і її результатів. Підсумовуючи аналіз цієї історіографії, слід зауважити, що для неї характерним було насичення статистичними матеріалами, описовість, відсутність глибокого історичного аналізу.

Значна увага проблемі капіталовкладень приділялась у наукових доробках радянських істориків Ю.П.Лаврова, Р.І.Стовбуна [21, 36]. Особливо пильно досліджувалися іноземні капітали в контексті загальноімперського розвитку. Досить часто активна політика залучення іноземних інвестицій піддавалась критиці. Так приклад, можна виділити працю І.Крюкова [19]. Хоча при цьому з'являлися дослідження, в яких автори неупереджено аналізували політичну тактику щодо інвестицій – Е.Л.Грановским, Д.І.Шполянским та Туган-Барановским встановлено, що темпи розвитку зовнішніх відносин та впровадження

капіталістичної системи зумовило переорієнтацію Росії з аграрного сектору на промислово-індустріальний [10, 38, 42].

У радянський період в розвитку вітчизняної історичної науки помітною стає тенденція до створення узагальнюючих праць із соціально-економічної історії України, в яких висвітлюються окремі сюжети вказаної проблеми. Такими ґрунтовними джерелами стали праці І.О.Гуржія та А.А.Нестеренка [11, 12, 13, 24].

Після здобуття Україною незалежності значно зросла зацікавленість дослідників до історії даної теми, що епізодично висвітлювалась у працях, які були присвячені питанням вкладу, позитивним та негативним здобуткам завдяки надходженню капіталу іноземних країн. У першу чергу, інвестиції виступали каталізатором розвитку промисловості, який дає можливість піднятися до рівня західноєвропейського. Історіографічна думка цього періоду була представлена працями О.М.Доніка, Р.В.Буравченка, В.В.Павлюка, О.А.Пирога [9, 14, 15, 26, 30]. Змістовні висновки щодо даної проблеми містяться в роботах українських істориків О.Є.Пилипенка, О.П.Реєнта, І.В.Омельянчука, Т.І.Лазанської [25, 22, 27, 28, 29, 34]. Визначаючи позитивну роль чужоземних капіталів країн Європи в модернізації економіки Росії, автори все ж вказують, що не слід переоцінювати їх роль.

Варто зауважити, що серед сучасних істориків зберігається науковий інтерес до розвитку окремих регіонів України, зокрема, потужних промислових центрів, таких як Правобережжя, Південь, а особливо Донецько-Криворізького басейну. Цьому присвячені праці О.Щербініна, О.Слісаренка [35, 43]. Вчені досліджують діяльність іноземних акціонерних компаній у Катеринославській, Херсонській, Волинській губерніях, вплив іноземних інвестицій та їх роль у розвитку вітчизняного машинобудування, хімічній промисловості. Тому, оцінюючи стан вивчення вищезазваної теми, слід зазначити, що окремі її питання потребують подальшого дослідження.

Важливу роль у дослідженні даної теми мають праці краєзнавчого характеру. Зокрема, роботи таких авторів як О.Любич, В.Половець, у яких розкрито функціонування ярмарків, їхня роль у внутрішній торгівлі Чернігівської губернії, проаналізовано становище важкої промисловості та її значення для модернізації економіки аграрного регіону [23, 31, 32].

Економічним аспектам розвитку губернії присвячені праці О.Заєць, у яких авторка з'ясовує торгівельний обіг у пореформений час, зміни у торгівлі та вплив на неї іноземного капіталу [16, 17, 18]. Дослідження А.Тимошенко [37] містять чисельний статистичний матеріал по проблемі становища і розвитку підприємств та фабрик у дореволюційний період. Історикам С.Кулику та Л.Раковському вдалося прослідкувати динаміку виходу готової продукції на цукрових підприємствах регіону [20, 33].

Становище і розвиток окремих галузей промисловості регіону досліджено істориком В.М. Шевченком [41]. Автор проаналізував стан винокурних заводів,

їхню матеріально-технічну та сировинну базу, яку використовували на заводах.

Підсумовуючи аналіз цієї літератури, можемо говорити про те, що велика кількість таких праць носить загальний, описовий характер та не містить комплексної оцінки.

Основу для написання роботи складає велика кількість опублікованих та неопублікованих документів. Зокрема, статистичні звіти, законодавчі акти губерньського та повітового рівня. Офіційними джерелами торгівельної та промислової статистики були: "Обзор внешней торговли России по европейским и азиатским границам", "Обзор финансов Черниговского губерньського управления за 1898 г.", "Оценка недвижимых имуществ (фабрик и заводов) 1886 г.", щомісячні формуляри, Черниговские губерньские ведомости. Інший вид публікацій – збірки про зовнішню торгівлю Чернігівської губернії, які набули широкого розповсюдження з 80-х років XIX ст: "Краткий очерк внешней торговли и таможенных доходов России за 1856–1893 гг.", "Статистический обзор на Черниговской губернии". Ці джерела відіграють важливу роль у спробі об'єктивного дослідження економічної ситуації в регіоні, оскільки вони виявляють динаміку темпів та практичних результатів модернізаційної політики уряду.

До неопублікованих джерел слід віднести укази та розпорядження місцевих адміністративних установ (губерньських канцелярій, губерньського правління, судових палат, міських Дум, земських управ). Основну кількість документів містять фонди Центрального Чернігівського Обласного Державного історичного архіву. В яких містяться відомості про участь іноземного виробника у промисловому та торгівельному житті населення [1, 2, 3], про кількість іноземних капіталовкладень в певне підприємство. Справи Канцелярії Чернігівського генерал-губернатора містять інформацію про розвиток цукрової, винокурної, чавуноливарної, хімічної промисловості у Чернігівській губернії, статистичні дані, дії уряду на підвищення експортних можливостей цих галузей, та динаміку надходження до них іноземних інвестицій. [5]. Статистичні дані, що наведені в багатьох документах характеризують загальні відомості про іноземні вкладення, їх власників, дохід та основні витрати Чернігівської губернії [4]. У відділі державного архіву Чернігівської області (м. Ніжин) містяться справи про діяльність базарів та ярмарок, місце їх проведення та найбільш розповсюджені предмети продажу [6]. Аналіз документів цих фондів розкриває уявлення про загальний інвестиційний клімат по Чернігівській губернії кін. XIX–XX ст.

Отже, джерельна база роботи дозволяє реалізувати визначені дослідницькі завдання. На підставі матеріалів державних установ, зовнішньоторговельної, митної, земської статистики ми формулювали і намагалися дати відповіді на такі питання: правове забезпечення зовнішньоекономічної діяль-

ності вітчизняного виробника, підприємців у Росії та країнах Європи, протиріччя, що виникали між торговельними структурами та апаратом влади.

Як бачимо, аналіз історіографічної джерельної бази дає нам змогу побачити, що на сьогодні ще немає комплексної наукової праці, яка б була присвячена ролі та вкладу іноземних інвестицій в розвиток економіки як території України, так і Чернігівської губернії XIX ст. – на початку XX ст. Тому в наш час ця проблема стає особливо актуальною, потребує детального дослідження та аналізу.

Література

1. Фирсов Н.Н. Правительство и общество в их отношениях к внешней торговле России – Казань, 1902. – 390 с.; Чулков М.Д. Историческое описание российской коммерции при всех портах и границах. – СПб., 1885. – Т. I-III; Кн. 2.

2. Аксаков И. С. Украинские ярмарки (VIII – XIX в.). – СПб., 1858. – 395 с.; Багалея Д. И. Краткий исторический очерк торговли в Харьковском крае VIII – XIX в. – Харьков, 1888. – 30 с.

3. Лавров Ю.П. Іноземні капіталовкладення у металургійну промисловість Півдня України // Український історичний журнал. – 1964. – №3-4. – С. 69-74.; Стовбун Р.І. Торговельні зв'язки України і Молдови у пореформений період (1861-1900 рр.) // УІЖ. – 1978. – № 11. – С. 107-113.; Крюков И. Материалы по пересмотру торговых договоров. – Спб., 1913. – 371 с.; Шполянский Д. И. Монополии угольно-металлургической промышленности юга России в начале XX века. – М., 1953. – 148с.; Грановский Е. Л. Монополистический капитализм в России. – М., 1929. – 168 с.; Туган-Барановский М.И. Избранное. Русская фабрика в прошлом и настоящем. Историческое развитие русской фабрики в XIX веке. – М., 1997 // <http://rogachev-am.ru/>

4. Гуржій І. О. Розвиток промисловості України в системі всеросійського ринку (60–90-ті роки. XIX ст.) // УІЖ. – 1966. – №10. – С. 26-38.; Гуржій І. О. Україна в сільськогосподарському виробництві пореформеної Росії (60 – 90-і роки XIX ст..) // УІЖ. – 1964. – №6. – С. 39-50.; Гуржій І. О. Українські ярмарки та їх роль у внутрішній торгівлі Росії (60 – 90-ті роки XIX ст.) // УІЖ. – 1963. – № 5. – С. 48-57.; Нестеренко А.А. Очерки истории промышленности и положения пролетариата Украины в конце XIX и начале XX веков. – М., 1954. – 308 с.

5. Буравченко Р. В. Політика царського уряду стосовно цукрової галузі в XIX – на початку XX ст. // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2005. – Вип. 10. – С. 15-26.; Донік О. М. Благодійність в Україні (XIX – поч. XX ст.) // УІЖ. – 2005. – № 4. – С. 159-177.; Донік О. М. Промислове підприємництво дворянства в Україні (1861 – 1900 рр.) // Проблеми історії України XIX поч. XX ст. – Київ, 2006. – Вип. 12. – С. 103-118.; Павлюк В.В. Магнатерія Волині в умовах розвитку ринкових відносин у II половині XIX ст. // УІЖ. – 2000. – № 1. – С. 102-108.; Пиріг О. А. Ринок і торгівля України (історичний аспект). – К., 1996. – 200 с.; Пилипенко О. Є. Зовнішня торгівля України і Росії проти експансії російського

капіталу в Україну // Проблеми історії України XIX – поч. XX ст. – 2005. – Вип. 9.; Пилипенко О. Є. Україна в зовнішньоекономічних зв'язках Росії наприкінці XIX – поч. XX ст. // Сіверянський літопис. – 2007. – №3. – С. 55-63.; Пилипенко О. Місце українського селянства у зовнішній торгівлі Росії наприкінці XIX – на поч. XX ст. // Київська старовина. – 2005. – № 4. – С. 31-40.; Реєнт О.П. Методологія та методика історичних досліджень // УІЖ. – 2000. – № 2. – С. 3-26.; Омелянчук І. В. (Украина) – проблеми економічного розвитку во взглядах правых монархистов нач. XX века // Отечественная история. – 2006. – №1. – С. 16-23; Лазанська Т. Торгівельні дома України на межі двох століть (1892 – 1914 р.) // Історія України. – 2001. – № 31-32. – С. 30-37.

6. Слісаренко О. Діяльність американських компаній на Україні в кін. XIX – поч. XX ст. (автореферат канд. іст. наук). – К., 1993. – 15 с.; Щербініна О. Іноземні капітали в металургійній та вугільній промисловості Донбасу та Подніпров'я (дисс. канд. наук) – Донецьк, 2000. – 241 с.

7. Любич О. Торговля на Чернігівщині в першій половині XIX ст. – 2005. – №6. – С. 36-40.; Половец В. Чернігівська губернія у другій половині XIX – на початку XX століть: Соціально-економічний аспект. – 2002. – №6. – С. 80-83.; Половец В. З історії Чернігівської кредитної кооперації // Сіверянський літопис. – 2001. – №6. – С. 63-69.

8. Заєць О. Базарна та стаціонарна торгівля на Чернігівщині у II половині XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2006. – №1. – С. 41-46.; Заєць О. Комерційна діяльність та сприяння Чернігівської торгівлі в губернії // Київська старовина. – 2002. – №4. – С. 39-46.; Заєць О. Товарне сільськогосподарське виробництво на Чернігівщині у II пол. XIX ст. // Київська старовина. – 2003. – № 1. – С. 73-82.; Кулик В. Торговля у Ніжині в XIX ст. // Сіверянський літопис. – 2002. – №5(47). – С. 40-44.; Раковський Л. Цукрова промисловість Сосницького повіту другої половини XIX ст. та її вплив на економічне життя населення // Сіверян. літопис. – 2001. – №4. – С. 85-90.; Тимошенко А. Стан переробної промисловості у маєтках Г.П. Галагана (40-60 рр. XIX ст.). – 2006 р. – № 1. – С. 52–59.

9. Шевченко В. М. Чернігівщина в системі українського земельного ринку другої половини XIX – XX ст. // Сіверян. літопис. – 2006. – №4. – С. 111-119.

10. ЧДАО: Фонд 127, оп. 1 – спр. 9048. "Сборник документов. Сведения о предприятиях в уездах Черниговской губернии"; ЧДАО: Фонд 127, оп. 1 – спр. 9064. "Циркуляр о внутренних доходах Черниговской губернии. Промышленные предприятия"; ЧДАО: Фонд 127, оп. 1. – спр. 11701. "Наличие промышленных предприятий в губернии, железных дорог, состояние торговли", ЧДАО: Фонд 154, оп. 1 – спр. 6. "Черниговский губернский статистический комитет (Книга дохода и рас хода денежных сум за 1870 г.)" – "Императорское Русское Географическое общество"; ЧДАО: Фонд 179, оп. 13 – спр. 12. "Доставление сведений о положении торговых дорог здешней губернии

1859-1861 гг."; НВЧОДА: Фонд 340, оп. 1 – Спр. 971. "Общий список торговых, промышленных предприятий по нежинскому уезду и г. Нежину".

Т.В.Кушерець

ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ ПРО РЕКОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЮ МОДЕРНІСТСЬКИХ МОДЕЛЕЙ СУБ'ЄКТА ІСТОРІЇ

Для характеристики сучасного етапу розвитку суспільства пропонується дуже широкий спектр означень – від постіндустріального до інформаційного суспільства, від модерну до постмодерну. Якщо взяти за основу типології суспільств ті найгостріші соціальні проблеми, які хвилюють мільйони людей на нашій планеті, та характер діяльності основних соціальних дієвців, то квапливість у означенні сучасного суспільства як такого, що вже вийшло за межі модерністського, не матиме вагомих підстав. Тому найбільш вдалим, на наш погляд, є ті визначення, які вказують на спадкоємність сучасності з модерном, на виділенні це одного з етапів його розвитку. Зокрема, У. Бек використовує поняття Другого (іншого) або високого модерну, а термінологічний апарат З.Баумана для позначення сучасної реальності відзначається ще більшим розмаїттям – пізній, легкий, другий модерн, Е.Гіденс послуговується терміном пізнього або радикалізованого модерну. При всій різноманітності понятійних визначень зазначених авторів "об'єднує схоже трактування сучасного етапу розвитку як продовження попередньої епохи модерніти, а не її заперечення, як це представлено в постмодерністських концепціях [7, с. 57]. Сучасний філософський дискурс також представлений теоріями, автори яких – Ю.Габермас та А.Турен – не тільки визнають сучасне суспільство модерністським, але й наполягають на необхідності його збереження і, більше того, на всебічній реалізації його потенціалу. Все це дає нам підстави стверджувати, що ті категорії, в яких здійснювалося пере-визначення соціального світу в модерну добу, не втратили свого значення і сьогодні. До таких категорій, безперечно, належить суб'єкт історії, зміст якої, пройшовши через постмодерністські випробовування "смертю суб'єкта" та "кінця історії", не тільки не втратив, але й посилив свою актуальність в епоху інтенсифікації глобалізаційних процесів. Ставимо перед собою завдання довести, що передчасна відмова використання цього поняття не дасть можливості створити адекватну картину соціальної дійсності та позбавить можливості вирішення найгостріших проблем сучасності. Необхідно також показати, як у процесі сучасного філософського дискурсу здійснюється реконцептуалізація колективних моделей модерністського суб'єкта історії – нації та класу.

Сучасний соціально-філософський дискурс характеризується розглядом інтенсифікації процесів глобалізації у всіх сферах життєдіяльності суспільств. Але питання про рушійні сили поступу людства, яке вступило у цей етап історичного розвитку, чітко не окреслюється авторами теорій глобалізації, а дехто вважає його навіть незручним. Часте вживання терміну глобалізація, зауважує З. Бауман, зробило його модним слівцем та наводить на думку, що йдеться про явище, яке відбулося, про якість "зовнішнього" світу, яку це поняття характеризує і пояснює. "Тому і для прихильників і для противників глобалізація є неминучою фатальністю нашого світу, невідворотним процесом та здійсненим фактом" [3, с. 9]. Її у більшій мірі пов'язують з новими технічними засоби зв'язку, аніж з появою нових акторів на авансцені історії та спробами вдосконалити методи влади. Із зазначеного вище випливає, що зміст терміну глобалізація так як він утвердився в межах сучасного дискурсу, пов'язаний передусім з наслідками, а не з глобальними ініціативами та діями. Але для концептуалізації сучасного етапу історії людства слушне полягає "не так у визначенні новаторського (завжди було щось нове) або універсального (з універсальності завжди є винятки) характеру того чи іншого явища, як у визначенні акторів, які його несуть і які найчастіше спираються на вже існуючі форми, що стали результатом попередніх зіткнень" [5, с. 22]. Соціально-філософський аналіз має своїм завданням пояснити, що соціальні процеси, в тому числі і економічні, не відбуваються за аналогією з природними, їх витоки слід шукати у виборі, який роблять актори у заданій стратегії, а вибір цей стає реальністю тільки у тому разі, якщо він буде затверджений, підтверджений, навіть адаптований різними зацікавленими громадами. Сприйняття глобалізації як анонімного і невідворотного процесу дає можливість багатьом політикам списувати свої невдачі на дію потаємних сил світового масштабу, а пересічним громадянам притупити пильність щодо контролю за приватною ініціативою "сильних світу цього". Дослідницький шлях пошуку суб'єкта глобалізації полягає в тому, щоб "подивитися, якою мірою – і в який спосіб – накопичення рішень національного, мікролокального рівня є відповідальним за ті колективні ситуації, що створювалися зовсім недавно й були спільними для дедалі більшого числа народів" [5, с. 30]. З іншого боку, якщо припустити, що глобалізація як предмет аналізу чітко окреслений, то потрібно подумати про знаряддя аналізу й придатні для нього методи. Постає питання про достатність категорій глобалізаційного дискурсу, таких зокрема як транснаціональне суспільство, потоки, гібридизація, мережі, ТНК тощо для вираження необхідної міри свободи і відповідальності за здійснення різких радикальних соціальних змін глобального масштабу. Чи не потраплять сучасні дослідники в ту "аналітичну пастку", в якій, як тепер з'ясувалося, опинилися мислителі XIX століття поспішно відмовившись аналізувати "сліди минулого"? "Адже так само, як і аналіз модернізації, аналіз глобалізації з огляду на широкомасштабні процеси визначає сам себе, називаючи

майбутнє, яке є видимою проекцією теперішнього і яке повертається спиною до минулого. Незалежно від епохи, така позиція заважає ставити найцікавіші та найпроблематичніше запитання, зокрема питання про ґенезу рішень, якими структурується теперішнє" [5, с.13].

Оскільки ми вдалися до історичних порівнянь, дозволимо собі зробити невеличкий екскурс у часи, коли в процесі модернізаційного дискурсу відбувалося перевизначення понять соціального світу, встановлювався новий спосіб суспільного життя, і разом з тим формувався особливий порядок понять, які були взаємопов'язаними та взаємообумовленими. Є також підстави говорити про дискурс модерну як про систему особливого ідеологічного строю, де на одному предметному полі боролися три різних системи поглядів – лібералізму, консерватизму (націоналізму) та соціалізму. У ході цього дискурсу були конституювані три моделі суб'єкта історії – індивід, нація та клас. Для багатьох дослідників, які звикли орієнтуватися на наукове "об'єктивне" знання, ідеологія часто асоціюється з "хибною свідомістю" і викликає певну недовіру. Тому зробимо зауваження щодо ідеологічного навантаження наукової картини процесів формування модерного суспільства. По-перше, "суспільствознавство виникло як інтелектуальне доповнення ліберальної ідеології. По-друге, метафора організму (і людського організму зокрема), яка була покладена в основу наукового пояснення суспільного життя, "дозволяє суміщати перспективи цілісності особистості і колективного суб'єкта, вибудовувати ієрархії суб'єктів. Носіями діяльності і самосвідомості в соціології Першого Модерну виступають як особистості (люди, що створюють свою історію) так і різноманітні колективні суб'єкти (класи, етнічні групи, нації)" [7, с. 38]. Якщо розглядати суспільство як систему соціальних дій (Вебер), матимемо ту саму картину. Виходячи із зазначених типів суб'єктів, модерну соціальну дію можна підсумувати двома фундаментальними формами – індивідуальною та асоціативною діями. Спільним для них стало те, що вони мають відмінність від приписаних форм дії, та маніфестують собою те, що називають модерною свободою.

Однак нас цікавить не просто дії, а певні практики, що приводять до соціальних змін, адже мова йде про суб'єктів історії. "Один напрям мислення та практики полягає в індивідуальній просвіті, навчанні, виборі, змаганні, досягненні, сукупний ефект яких також неначебто дає найкращі шанси для свободи/процвітання/щастя/розвитку/добробуту тощо для всіх. А інший напрям формулюється в термінах асоціації, колективності, єдності, співпраці, солідарності й організації як найкращих шляхів до свободи, справедливості, могутності та розвитку" [4, с. 194]. Зазначені базові форми модерної соціальної дії формують ядро з трьох головних систем цінностей і політичних програм (ідеологій) модерної епохи – лібералізму, соціалізму, консерватизму (націоналізму). За поетичною метафорою Й. Терборна, ці три проекти дії "становлять так би мовити, головний ідеологічний багаж модерних

мандрівників історією" [4, с. 195]. З огляду на те, що модерність винайшла та з гордістю заохочувала як індивідуалізм, так і колективізм, підкреслимо стратифікаційне закріплення цих систем поглядів. Лібералізм, який визнавав священне право індивіда на своє тіло, особистість, майно, спосіб життя, священний обов'язок індивіда прагнути щастя, особистого вдосконалення й самоздійснення", був призначений для еліти. Для мас був визначений комуналізм як друге обличчя модерності, з його надією на колективне спасіння. Для останніх, як зазначив З. Бауман, "приналежність – єдине право, а вірність – найвищий обов'язок; гідність – це втішення колективною славою; корисливість – це участь у побудові колективного добробуту; а пошук місця – вже-було-виділене, щоб використати його найкращим чином, – ось рецепт гідного життя." [4, с. 211].

З огляду на те, що панівною культурою модерного суспільства стала культура вибору й самоформування, – її домінування безупинно руйнувало компенсаційну спроможність колективістських ідеологій і породжених ними колективних ідентичностей, ставився під сумнів авторитет усього, чому не вистачало "загальнолюдської універсальності" та того, що обмежує індивідуальне самотворення. Не випадково першими удару критики зазнали саме колективістські проекти та суб'єкти історії. Здавалося, що крах країн соціалістичної співдружності, назавжди знищить ідею визвольної місії пролетаріату та класової боротьби як рушія соціальних змін. У свою чергу, глобалізаційні процеси підважили основи національних держав. Однак висновки про "смерть" колективних суб'єктів виявилися передчасними на тлі несподіваного спалаху націоналізму у самому центрі Старого світу (Балканський конфлікт) та національного відродження на постсоціалістичному просторі. З іншого боку, світові економічні кризи ХХІ ст., які поглибили соціальну нерівність, знову вивели на вулиці мільйони людей, готових як до мирної так і збройної боротьби за покращення свого становища. Основними каменями спотикання на шляху до таких омріяних об'єднавчих сил (як світових так і регіональних) стали зростання соціальної нерівності, націоналізм і етнічна ворожнеча. Можливо тому ми все частіше наштовхуємося на спроби реконцептуалізації саме колективних форм модерністського суб'єкта історії – нації і класу.

Як зазначив Б.Андерсон, нація, національність, націоналізм – це ті поняття, які завжди з труднощами піддавалися визначенню, не кажучи вже про аналіз. Порівняно з величезним впливом, який націоналізм справив на сучасний світ, "теоретично він залишається немічним". Політична сила націоналізму становить парадокс у порівнянні з його "філософською убогістю і навіть непослідовністю". Але виконати завдання теоретичного узагальнення все є таки необхідно, бо давно вже напророчений "кінець ери націоналізму" ніяк не збирається наставати, а національний статус є загальновизнаною вартістю політичного життя нашого часу [1, с. 19]. У процесі

реконцептуалізації процесів націєтворення сучасним мислителем, зокрема Б.Андерсону, Е.Сміту, Е.Гобсбауму, вдалося показати специфіку цього колективного суб'єкта історії, яка полягала в закоріненості в минулому – як в культурі, так і в соціальних формах трансляції досвіду. "Модерна нація стала тим, чим етнорелігійні спільноти були в минулому: спільнотами за історією і призначенням, які дають смертним відчуття безсмертя радше через суд нащадків, аніж через божественний суд у потойбічному житті" [6, с. 219]. Таке потрактування нації дало можливість подолати ситуацію "модерного заблуду" щодо надмірної раціоналізації (ототожнення розуму з раціональністю) суб'єкта історії. "...Прогресивний розвиток і проявлення раціональних спроможностей у модерній культурі та її інституціях були можливі тільки завдяки спадщині багатьох форм нераціональної розсудливості, закарбованих у західній цивілізації – спадщині, яку аж ніяк не можна відкидати яко застарілу" [4, с. 376]. Така розсудливість характерна як для до західних, так і незахідних людських співтовариств, що дозволяє вести мову про неєвропейські "ворота" (брами) входження в модерн та відмовитися від поняття "неісторична нація". Розвинені суспільства Заходу зіткнулися з фактом існування інших активних дієвців, колишня периферія здобула властивість історичної суб'єктності.

На початку XXI століття два колективні суб'єкти історії модерної доби залишаються у полі соціально-філософського дискурсу та визначають одне з найцікавіших його запитань: "Що є основою об'єднання в колективні дії – минуле чи майбутнє, пам'ять чи проект? Якщо символізм спільноти може відігравати важливу роль, колективний символізм і дискурс, який згуртовує гетерогенну колективність у спільний проект, можуть бути ще важливішими" [4, с. 91]. Тому актуальним сьогодні є переосмислення досвіду формування та життєздатності такого колективного суб'єкта історії як клас, зокрема робітничий клас, з урахуванням чисельних критичних зауважень щодо марксистської концепції класової боротьби. Про можливість здійснення її реконструкції на оновлених методологічних засадах свідчать роботи Е.Балібара, А.Бадью, П.Бурд'є, І.Валлерстайна, А.Негри, М.Хардта та інших мислителів. Основний теоретичний висновок, зроблений цими мислителями, полягає в тому, що аналітичні принципи марксизму не втратили свого значення. Балібар стверджує, що поняття класу та класової боротьби могли б позначити процес трансформації без наперед визначеного кінця, іншими словами, відповідали б, у першу чергу, нескінченній трансформації соціальних класів. Це приводить до утвердження універсалізації антагонізму і одночасно сприяє зникненню міфу про універсальний клас. Із "зникненням класів" насправді нічого не втрачається, оскільки зруйнованими виявилися лише локальні інституційні форми, в яких впродовж приблизно ста років, з одного боку, робітний рух, а з іншого, буржуазна держава, згуртовували, в певній мірі, як національну буржуазію, так і національний пролетаріат. "Осяжна" ідентичність класів завжди була лише зворотним ефектом їх

практики соціальної дії, а нинішня "криза" є кризою репрезентативних форм і певних практик класової боротьби: як така вона може мати значні історичні наслідки. Однак вона не є зникненням самого антагонізму [2, с. 205–206].

Тому класова боротьба може і повинна мислитися як детермінуюча структура історичного розвитку, яка покриває *всі* практики, не будучи, тим не менше, *єдиною, а такою, що з необхідністю взаємодіє з універсальністю інших структур.* "...Необхідно, щоб нагальна необхідність класової боротьби виявлялася в полі репрезентації соціального, [...] повернула собі самостійність..." [2, с. 208]. Її основне завдання полягає у тому, щоб не дозволити перетворитися панівним ідеологіям, зокрема ліберальному-демократизму, у "тотальний світогляд", який перетворив націоналістичну державу у головного "редукціонера" складності сучасної історії і таку, що намагається привласнити собі контроль за регуляцією антагонізмів. Вона знову повинна здобути здатність трансформуватися під тиском з боку широких мас, а робоча сила у такому випадку не буде зводитися лише до статусу товару.

Література

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти: Міркування щодо походження й поширення націоналізму. – К.: Критика, 2001. – 271 с.
2. Балибар, Єтьєн; Валлерстайн, Иммануэль. Расса. Нация. Класс. Двусмысленные идентичности. Перевод под редакцией группы авторов: Д.Скопина, Б.Кагарлицкого, Б.Скуратова. – М.: Логос-Альтера, Ессе Ното. 2003. – 272 с.
5. Бауман З. Глобализация. Последствия для человека и общества / Пер. с англ. – М.: Издательство "Весь Мир", 2004. – 188 с.
11. Глобальні модерності / За ред. М. Фезерстоуна, С.Леша, Р. Робертсона; пер. з англ. Т. Цимбала. – К.: Ніка-Центр, 2008. – 400 с.
18. Мартен, Домінік. Метаморфози світу: Соціологія глобалізації / Домінік Мартен, Жан-Люк Мецжер, Філіп П'єр; Пер. з фр. Є. Марічева. – К.: Вид. дім "КМ Академія", 2005. – 302 с. – Бібліогр.: с. 276 – 302.
21. Сміт Е. Нації і націоналізм в глобальну епоху. – К.: Ніка-Центр, 2006. – 320 с.
22. Соціологія другого модерну: проблема перевизначення понять суспільствознавчого дискурсу зб. наук. праць / І.Ф. Кононов (наук. ред.) – Луганськ: ДЗ ЛКУ ім. Тараса Шевченка, 2009. – 296 с.

УДК 343.543

М.О. Ларченко

ВПЛИВ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА ФОРМУВАННЯ

ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ

Розглянуто і проаналізовано основні ідеологічні чинники, які мають вагомий вплив на формування особистості злочинця в умовах сучасного суспільства. Підкреслено актуальність ідеологічних факторів мотивації злочинної поведінки. Виокремлено об'єктивні обставини, що формують високий рівень несприятливого розвитку особистості в нашій державі на сучасному етапі її розвитку. Доведено тісний зв'язок ідеологічних причин та умов з діяльністю політичних організацій та установ з політичними відносинами. Виділено найголовніший компонент ідеологічної сфери, а саме правосвідомість.

Ключові слова: ідеологічні причини, формування особистості злочинця, несприятливий розвиток особистості, правосвідомість.

Вивчення особистості злочинця, її особливостей і процесів формування, механізму злочинної поведінки, негативних соціально-психологічних властивостей особистості злочинця є однією з центральних тем кримінології. Без урахування цієї інформації неможливо зрозуміти і правильно охарактеризувати причини і умови злочинності взагалі і конкретного злочину.

У кожної людини соціальна програма, задана зовнішнім світом, переломлюється через інтелект і чуттєво-емоційну сферу, поступово стає внутрішнім змістом особистості. Біологічне в людині виступає в якості матеріальної передумови для розвитку її соціальної сутності. Існує цілий ряд теорій, що з різних позицій пояснюють схильність людини до злочинної поведінки.

В сучасний період розвитку кримінології переважна більшість дослідників при вивченні особистості злочинця використовують суспільно-історичний підхід, відповідно до якого особистість, як і злочинність є переважно соціально-обумовленими. Особистість формується під впливом усієї сукупності політичних, ідеологічних, правових, моральних, матеріальних, побутових, сімейних, культурних, естетичних і інших суспільних відносин, які певним чином впливають на свідомість людини. Але слід враховувати і біологічні передумови, що багато в чому визначають загальну спрямованість особистості, ставлення особи до суспільства і суспільства до неї.

Метою цієї статті є показ шляхів впливу на формування особистості злочинця саме ідеологічних чинників.

Дослідники Джужа О.М., Моїсеєв Є.М., Василевич В.В. та ін. виділяють в ідеологічній сфері наступні фактори, що мають реальний вплив: 1) відсутність реального підвищення рівня духовного виховання народу; 2) низький рівень правової культури громадян, який породжує цинізм і аморальність, особливо серед молоді; 3) неналежне фінансування культурної сфери суспільних відносин; 4) заради прибутків насаджується психологія всездозволеності, культ

насильства, сексуальної свободи; 5) втрачають цінність одвічні принципи – благородство, доброта, справедливість, повага до людини тощо [2, с.126].

Уявляється, що всупереч поширеній думці, економічні причини впливають перш за все на психологічний та морально-психологічний стан індивіда, призводять його до відчаю, а при недостатній соціалізації та невмінні сублімувати власну енергію, потрапивши у відповідну, іноді провокуючу ситуацію, для нього можливе скоєння злочину.

Щодо ідеологічних причин, то можна говорити про досить значну частину маргіналізованого суспільства. Ці особи втратили певні надії знайти відповідну нішу серед інших його членів. Останнім часом до цієї групи часто потрапляє молодь, яка виховувалась без певних ідеалів, у період загального розчарування в суспільстві. Втрата частиною молоді життєвих орієнтирів, відсутність загально визнаних прикладів для наслідування призводить до створення ними неформальних молодіжних угруповань, які не завжди мають позитивну чи нейтральну орієнтацію. За наявності в таких угрупованнях культу насильства та неповаги до інших людей, цілком можливе скоєння злочину.

Саме ідеологічні чинники спрацьовують у тому випадку, коли політика держави не створює умови для об'єднання нації. Сама по собі загальна національна ідея може об'єднати суспільство та стати ідеологічною базою для створення цінностей, які здатні заповнити порожнечу безідейного виховання. Це особливо актуально для молодого покоління в Україні. Тенденції ж ворожості в суспільстві по відношенню до окремих національних, чи то релігійних меншин призводять до потурання насильству. В окремих випадках може йтися і про насильство, що особливо часто має місце на тлі ворожості та антагоністичних настроїв, джерелом яких є політична ситуація в державі.

На нашу думку, чинники, віднесені до ідеологічних причин, найбільше впливають на рівень злочинності в державі. У цьому зв'язку, можна сказати як про недостатню увагу з боку держави до культурної сфери, так і про неналежає духовне виховання. Ідеологічна сфера тісно пов'язана з економічною, соціальною та політичною. Держава не контролює належним чином а ні засоби масової інформації, які подекуди відкрито пропагують культ насильства та жорстокості, а ні турбується про створення морально коректної системи виховання молоді, заповнення її дозвілля. Низький рівень правової культури, правовий нігілізм призводять до того, що деякі злочинці, що засуджені за насильницькі злочини, серед масиву, з яким проводилось дослідження, не розуміють злочинного характеру своїх дій. Неадекватним часто є і ставлення населення до самих злочинців. Загальними причинами злочинів часто є втрата суспільством одвічних цінностей, а особливо поваги до людини, її свободи, честі, гідності.

Характер проведеного дослідження підтверджує вплив ідеологічних причин на формування особистості злочинця. Взаємодія в чотирьох зазначених напрямках відбувається в наступний спосіб: 1) психологічні та морально-психологічні особливості конкретної особи можуть виступати так званими "внутрішніми" причинами злочинних дій; 2) конкретна життєва ситуація безпосередньо взаємодіє з особистістю злочинця та впливає на прийняття ним рішення вчинити злочин; 3) умови формування особистості злочинця впливають на появу якостей та характерних рис, які, у свою чергу, можуть надати особі властивість суспільної небезпечності; 4) конкретні умови в механізмі злочину здійснюють вплив на поведінку особи злочинця та жертви злочину, а іноді обумовлюють характер діяння, що вчиняється злочинцем.

Суперечності складного перехідного періоду, що на даному етапі розвитку суспільства в Україні, затягнувся; а також масштаби та глибина перетворювальних процесів, нестабільність і невизначеність в економічній, політичній, правовій, ідеологічній, культурній та духовній сферах життя не сприяють формуванню позитивного морального середовища для розвитку та виховання підростаючого покоління.

В нашій країні існують об'єктивні обставини, що формують високий рівень несприятливого розвитку особистості:

1) значне розшарування суспільства у зв'язку з різним рівнем матеріального забезпечення;

2) соціальна напруженість між людьми;

3) втрата людьми звичних життєвих орієнтирів та ідеологічних цінностей, деяке послаблення родинних, сімейних та інших зв'язків, соціального контролю;

4) поступове збільшення числа тих, хто в сучасному виробництві не може знайти собі місця.

Очевидним є той факт, що особистість злочинця формується не лише під впливом мікросередовища (сім'ї, інших малих соціальних груп), але і широких, мікросоціальних явищ і процесів.

А.І.Долгова відзначає у цьому зв'язку, що суспільство перехідного типу має специфічні проблеми, не існуючі ні при реальному соціалізмі, ні при розвинутій економіці [1, с.144]. Як показують кримінологічні дослідження, на швидке зростання злочинності впливає несистемний характер перетворень. Зокрема, зростання безробіття взаємодіє з різким зниженням рівня життя більшої частини населення та падінням обсягів виробництва, відсутністю дієвої системи соціальної підтримки малозабезпечених прошарків населення, молоді. В цих умовах запрацювали злочинні капітали, та практично кримінальний шлях розв'язання проблем став реальним орієнтиром для багатьох громадян.

На нашу думку, необхідно виділяти чотири рівні впливу ідеологічних чинників на особистість злочинця.

Перший рівень впливу – соціально-державне середовище, що залежить від історичних особливостей розвитку даної держави, її економіки, політики, духовної основи, навіть геополітичного становища.

Другий рівень впливу – регіональне середовище, тобто соціальне середовище певної території зі своєрідністю комплексу її економічних, політичних, соціальних та духовних характеристик. Тут вивчається економічне становище, мовні особливості, соціальні умови, низка рис культури, соціальна психологія і т.і.

Третій рівень впливу – соціально-групове середовище. Представники різних соціальних груп характеризуються різною кримінальною активністю. Високою вона є серед осіб без певних занять (доходів) та певного місця проживання. Під час кримінологічної класифікації регіонів виділяли регіони підвищеної деліквентності, що виявлялись районами бідності та жебрацтва. В цих регіонах були поширеними загально кримінальні злочини. В той же час, є певна специфіка і щодо злочинів, які скоюються особливо забезпеченими верствами населення, що отримали доступ до влади.

Проте, ми цілком підтримуємо думку Долгової А.І., яка вважає, що криміногенні групи не співпадають з групами, які виділяються на основі соціально-економічних, соціально-демографічних та інших критеріїв. Тобто, кримінальне та аморальне середовище можуть представляти собою специфічне соціально-групове середовище, в якому існують свої норми, стандарти поведінки, ідеали і т.п. Осіб, що належать до цього середовища, неможна віднести до будь-якої з тих, що традиційно виділяються економістами та соціологами, соціальної групи [1, 152].

Четвертий рівень впливу – мікросередовище людини, що опосередковує вплив більш широкого соціального середовища. Поведінка особистості, її формування вельми залежні від родини, середовища її безпосереднього спілкування – друзів, товаришів, знайомих, сусідів і т.п.

Кожна держава має свою ідеологічну платформу та інші характеристики економічного, соціального, культурного життя тощо. Таким чином, жодна країна не може автоматично запозичити у іншої систему боротьби зі злочинністю. Така система не може залишатися незмінною в умовах соціальних реформ та катаклізмів.

Ідеологічна сфера життя суспільства тісно пов'язана з діяльністю політичних організацій та установ з політичними відносинами та діями. Сфера формування, функціонування органів державної влади, утримання державної влади в певних руках стає полем зіткнення протилежних інтересів, у тому числі кримінальних та правомірних. У цьому аспекті слід розглядати проблеми корупції, зростання посадової злочинності, економічної з використанням державних структур, політичного тероризму, ряду державних злочинів, військових конфліктів та пов'язаних з ними злочинів. Але все це впливає і на інші види злочинності, перед усім економічну. Врешті-решт, боротьба за

державну владу – це завжди боротьба перед усім за забезпечення певного економічного інтересу.

В той же час нерідко злочинність використовується як карта в політико-ідеологічній боротьбі, та увага громадськості зосереджується на тих її формах, які спричиняють "невдоволення" та шкоду пануючим економічним відносинам.

Чим більше усвідомлюється необхідність врахування інтересів різних соціальних груп та недопущення гострих зіткнень в суспільстві, тим більша увага приділяється оздоровленню соціальних умов – загальному запобіганню злочинності. Важливо також, яким чином, в рамках закону або в протиправній формі розв'язуються протиріччя політичних інтересів різних соціальних груп, політичних партій і рухів; як будується система боротьби зі злочинністю, система соціального контролю в суспільстві, яким є законодавство.

І нарешті, якщо злочинність в суспільстві досягає широких масштабів та відрізняється високою організованістю, то вона визначає діяльність і певних політичних партій, рухів, а також формує специфічну ідеологію в суспільстві.

Таким чином, як ідеологічні чинники, що так чи інакше беруть участь у формуванні особистості злочинця, необхідно розглядати суспільну та індивідуальну свідомість, світосприйняття, наукові знання та ілюзії, релігійні та естетичні погляди, етнічні та релігійні норми, соціальну психологію та інше. Коли мова іде про злочинну поведінку, кримінолог завжди має аналізувати різні форми свідомості: моральну, економічну, політичну, релігійну і т.п. Але поряд з ними в усіх випадках важливий аналіз правосвідомості. Правосвідомість же виступає як система поглядів, переконань, оцінок, уявлень, настроїв, почуттів суспільства або окремих соціальних прошарків, груп, громадян, що відображує соціально-правову дійсність. Вона чинить вплив на значущу в правовому відношенні поведінку, у тому числі пов'язану з функціонуванням та зміною правових інститутів, законодавства.

Література

1. Долгова А.И. Криминология. – М.: Издательство НОРМА (Издательская группа НОРМА – ИНФРА-М), 2001. – 272 с. – (Краткие учебные курсы юридических наук).

2. Криминологія: Навчально-методичний посібник / [Джужа О.М., Моїсеєв Є.М, Василевич В.В. та ін.]; за заг. ред. О.М. Джужи. – К.: Атіка, 2003. – 400 с.

УДК 101.1: :316"312" + 316.61

Т.П.Ліщук-Торчинська

ОСВІТНІ ПРАКТИКИ ФОРМУВАННЯ СОЦІАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ СОЦІОЛОГІВ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

У статті на основі узагальнення досвіду роботи з фахової підготовки соціологів у вищій школі досліджено засади формування в умовах організації освітнього процесу феномену, який Ф. Анкерсміт визначив як "приватизація минулого".

Ключові слова: соціальна пам'ять, освітній процес у вищій школі, історичний наратив.

Соціальна пам'ять* є багатовимірним соціальним феноменом. Один із новаторських і недостатньо напрацьованих у сучасній гуманітаристиці напрямів у її дослідженні – розгляд соціальної пам'яті у контексті процесу соціалізації. П. Коннертон визначає важливість вивчення формування пам'яті для розуміння її природи: "... вивчати соціальний бік формування пам'яті означає приділяти увагу тим актам передачі пам'яті, які можна знайти як у традиційних, так і в модерних суспільствах" [6, 68]. У процесі соціалізації важливу роль відіграють сукупність статусів і ролей, інститутів та організацій, соціальних цінностей, норм, знань, історичні та особисті події, індивідуальність особи [9, 137–139]. У сучасності особливе значення *на мікрорівні* у формуванні соціальної пам'яті належить сім'ї, у ширшому сенсі – родині, а також колу безпосереднього спілкування поза межами родини; *на макрорівні* – засобам масової інформації, які явно чи латентно продукують цінності та оцінки минулого, та державній "політиці пам'яті".

Увага до чинників формування соціальної пам'яті виникає в дослідників цієї теми не випадково, значною мірою вона обумовлена розривами й лакунами в усвідомленні минулого, які виникли внаслідок відсутності своєчасної артикуляції тих тем, що пізніше – через роки – виявляються проблемним полем наукового дослідження істориків, культурологів, філософів та соціологів; впливом соціальної пам'яті на сучасне світосприйняття, адже почасти її вибірковість створює масштаб і характер інтерпретації теперішнього: "...ми будемо сприймати / переживати наше теперішнє по-різному, залежно від різних версій минулого, до яких ми зможемо прив'язати цей теперішній момент" [6, 16]. Суперечності функціонування соціальної пам'яті визначають тематичне коло багатьох досліджень: це незбіг офіційної і неофіційної версій історії, зокрема, розбіжності між офіційною і сімейною / біографічною пам'яттю; між пам'яттю різних поколінних груп в колі тих, кого ми називаємо сучасниками, наслідком чого постає множинність інтерпретацій одних і тих же історичних подій; соціальні витoki продукування однобічної історичної пам'яті; між подіями, що відбулися, і тими, що відобразилися в соціальній пам'яті; між функціонуванням соціальної пам'яті на рівні державних

комеморативних практик та моральними оцінками історичних подій різними групами громадськості тощо.

Тема соціальної пам'яті, започаткована на зламі XIX–XX століть вченими-соціологами, філософами й антропологами А.Брґсоном, В.Дільтеєм, Е. Дюркгеймом, М.Мосом, М.Хальбваксом та ін., отримала своє відродження і продовження у зарубіжних наукових розвідках від початку 60-х рр. XX століття у працях Я.Ассмана, П.Рікера, П.Нора, П.Хаттона та ін. В українській соціально-гуманітарній науці теми соціальної пам'яті посіли одне із чільних місць в науковому та суспільно-політичному дискурсі від початків української незалежності. Соціальні підстави, що обумовлюють зацікавленість проблемами пам'яті громадськістю та в українській суспільній думці, спільні для історичної, соціальної та культурної пам'яті [8, 54].

Досліджуючи механізми формування соціальної пам'яті, виявляємо в них поєднання стихійних і цілеспрямованих процесів: "... становлення і розвиток соціальної пам'яті відбувається шляхом рекурсивних практик, які ведуть до закріплення певних цінностей суспільства. У процесі формування соціальна пам'ять проходить стадії хабітулізації, типізації і витіснення соціальної інформації у сферу підсвідомого" [3]. Стадію хабітулізації Р.О.Батомункуєва трактує як "відбір із багаточисленних соціальних практик і накопичення соціально значущої інформації" [3]. М. І. Бойченко у дослідженні соціальної пам'яті постулює її об'єктивність, акцентує несконструйованість, наголошує на її непластичності [4, 60], трактуючи соціальну пам'ять у широкому сенсі як "концентрований соціальний досвід певної спільноти, носієм якого свідомо чи несвідомо виступають дві усі її представники" [4, 64] та скептично оцінюючи особливу роль інтелігенції у процесі формування історичної пам'яті. Проте, для кожного покоління – свої способи дотичності до історичного минулого, і якщо аспект формування щодо соціальної пам'яті може здатися штучним і маніпулятивним, насправді, включення механізмів рефлексивності можна розцінювати як спосіб запобігання маніпулятивним впливам, здатність "бути носієм соціальної пам'яті свідомо" не виникає спонтанно, без свідомого зусилля з освоєння минулого як в особистісному плані, так і на інституційному рівні. Особливості формування соціальної пам'яті як цілеспрямований процес визначають множинні чинники, з-поміж них важливими є духовно-інтелектуальна атмосфера у суспільстві, державна "політика пам'яті", нові тенденції і здобутки в царині історичної науки, стан освітньої система загалом. Невичерпні можливості для формування і трансляції соціальної пам'яті надають освітні інституції, зокрема, інститут вищої школи з огляду на ті функції, які він виконує у суспільстві: світоглядну, фундаментальної та професійної підготовки у процесі засвоєння студентами знань та формування вмінь, вироблення навичок наукової роботи тощо.

Специфіка організації освітнього процесу у вищій школі передбачає диференціацію студентів за напрямками освітньої підготовки, освітньо-ква-

ліфікаційними рівнями навчання, спеціальностями та спеціалізаціями, формами навчання. Кожен із цих компонентів впливає на визначення змісту та обсягу навчальних дисциплін, які читаються у вищих закладах освіти, особливості практичної підготовки студентів під час лабораторних занять і виробничих практик. При складанні навчальних планів значення має представленість всіх аспектів навчання з урахуванням вимог, які пов'язані з формуванням знань і вмінь студентів. На прикладі фахової підготовки соціологів у вищій школі розглянемо як та які освітні практики "беруть участь" у формуванні соціальної пам'яті молодіжної аудиторії.

Акцентуючи когнітивні аспекти, ми виходимо з тези, що формування соціальної пам'яті під час фахової підготовки молодого покоління не повинно зводитися до засвоєння історичних знань у процесі вивчення курсів з історії; виключаючи абсолютизацію значення підручників, наголошуємо на необхідності комплексного використання наукового потенціалу різних дисциплін соціально-гуманітарного спрямування. Трактуючи освітні практики формування соціальної пам'яті як частини суспільної свідомості, будемо керуватися принципом міждисциплінарності. У нашому аналізі будемо ґрунтуватися на трактовках суспільних функцій соціальної пам'яті та новій трактовці взаємозв'язку пам'яті та історії, згідно з якою пам'ять про минуле організовується таким чином, що минуле стає частиною власного життя: "...якщо зважити на те, наскільки Гальбвакс розширив межі минулого, про яке точно можна сказати, що особистість пам'ятає його як своє власне, ми якраз зможемо так само говорити про "приватизацію" минулого в тому сенсі, що минуле, яке дотепер було винятково колективним (національне, політичне чи соціальне), тепер стає приватним минулим, яке можна пам'ятати особисто" [1, 256].

Одна із форм, яка забезпечує відображення соціальної пам'яті в індивідуальній на основі виникнення відчуття власної причетності до віддалених у часі подій з життя суспільства, усвідомлення суспільного минулого як власної духовної спадщини – це створення студентами автобіографічних наративів. У деяких західних країнах така практика використання автобіографій з навчальною метою у фаховій підготовці соціологів є поширеною. У процесі створення автобіографічних наративів відбувається осмислення власного життєвого досвіду, яке неможливе без занурення у вагомий смислосначує події з історичного минулого народу: "Оповідь про одне життя є частиною цілого плетива взаємопов'язаних наративів; ця оповідь укорінена в історії про ті групи, які впливають на формування ідентичності індивіда" [6, 42]. У процесі розповідання людина відчуває причетність до того, що відбулося, поділяє з народом, до котрого належить, його долю і призначення. Водночас відкривається простір для розкриття власної суб'єктивності. Наративна традиція у нашій країні значною мірою була втрачена (мовчання було способом самозбереження і самозахисту в умовах тоталітаризму) та

відновлюється не просто внаслідок конкурентного комунікативного середовища, створеного всесвітньою павутинною мережею.

Студенти вищих навчальних закладів в Україні – це дуже молоді люди, які через свій вік ще не мають тривалого історичного досвіду, але на очах яких відбувалися суспільно значущі події такої ж молоді держави, як і вони самі. "Зустріч" з суспільно-значущими подіями минулого у них відбувається не тільки під час знайомства з історичними текстами, а й через комунікацію із сучасниками – представниками інших поколінь, в яких інший досвід знання, переживання та, можливо, ставлення до минулого. Найвідвертіше таке спілкування відбувається в родині: "Вивчення природи народу на тлі історії роду – це можливість краще збагнути живу душу українця, його властивості та риси як конкретного суб'єкта історичної дії. Така історія народу, через проникнення у свій родовід, через живе сприйняття набирає зриміших обрисів, стає зрозумілішою для розуму і ближчою, відчутнішою ... і цікавішою для душі. Консолідація знань про свій етнос через призму родів і сімей, відтворення пам'яті про наших попередників дозволяє бачити життєвий світ свого суспільства, водночас і персонально, і панорамно, розуміти історичне призначення народу, усвідомлювати смислові зв'язки між його успіхами та поразками" [7, 8–9]. Одне із навчально-дослідних завдань, яке отримують студенти-соціологи – проведення нарративного інтерв'ю, в якому опитуваними, за вибором студентів, можуть бути члени їхньої родини. Даний нарратив є висвітленням не окремого життєвого епізоду, чи окремого періоду в житті людини, а усього життя, представленого як цілісність. Частиною нарративного імпульсу постає звернення до опитуваного з проханням розповісти історію його життя від народження і до сьогоднішнього дня. Взаємодія під час нарративного інтерв'ю з опитуваними, особливо – з людьми поважного віку, з тими, хто має багатий життєвий досвід, дозволяє молоді розширити межі власного досвіду, забезпечує панорамніше осмислення минулого, дозволяє відчувати себе ланкою у спадкоємності поколінь, сприяє формуванню морального почуття завдяки особливостям ситуації оповіді: "Мова та досвід стають просто аспектами одне одного, і бар'єри між ними тимчасово стираються; в акті говоріння про травматичну подію, в розказаній у свідченні події оболонка, що оточує травматичне минуле, розбивається. Історична реальність набуває форми *свідчення*, тобто слів – і навпаки. І, як уже зазначалося, якщо ми справді маємо до діла з реальністю як такою, холодною й оголеною, позбавленою всіх нарративних і лінгвістичних посередників, що ми розміщуємо між нами і нею, ми не маємо іншого вибору, як бути травмованими [1, 260]. В США існує досвід організації семінарів за участі людей, які пережили трагічні сторінки історії, мають травматичний історичний досвід. В Україні темами такого обговорення могли б стати оповіді очевидців про складні події історії, які свого часу не отримали належного висвітлення в офіційній історичній науці: Голодомор, політичні репресії, збройна боротьба за незалежність у

роки Другої світової війни та перші повоєнні роки, рух шестидесятників, в'язні сумління, становлення колгоспної системи та ін. Ще одним ефективним методом ознайомлення з життєвим досвідом та трактовкою подій з позицій Іншого на основі отримання суб'єктивної інтерпретації історичних подій є метод напіструктурованого інтерв'ю, фокус-групові обговорення історичних тем.

Оповіді про життя сприяють зменшенню бар'єру між поколіннями, сприяють поєднанню людей, постають умовою досягнення спільного розуміння минулого, що є критерієм єдності суспільства: "...всі "учасники" (і суб'єкти, і об'єкти) будь-якого соціального ладу мусять мати спільну пам'ять. До тієї міри, що якщо їхні спогади про минуле суспільства різняться, то члени цього суспільства не можуть мати ані спільного досвіду (чогось), ані уявлень (про щось). Мабуть, найкраще результат такої ситуації проявляється тоді, коли комунікація/зв'язок поколінь порушується через те, що вони мають відмінні спогади (або матриці спогадів [sets of memories])" [6, 17]. Аналіз оповіді про минуле та життєвого шляху автора наративу дозволить виявити його ставлення до минулого: є люди, які "назавжди залишаються в минулому" (як і народи, що зорієнтовані на минуле, так само деякі люди вважають, що все найкраще у їхньому житті вже відбулося, залишилося в минулому), пасивна позиція в теперішньому, обумовлює незмінність і застиглість їхнього життя, спричинені ефектом "пророцтва, яке самоздійснилося".

У процесі вивчення соціологічних дисциплін елементами самостійної роботи студентів можуть бути: інтерпретація особистих документів – щоденників, мемуарів, даних біографічного інтерв'ю – та трактування матеріалів візуального ряду – фотографій, фільмів на історичну тематику, предметів малярського мистецтва тощо. Методологічні основи нарративного аналізу висвітлені в ряді публікацій українських авторів [5].

Матеріали, які були отримані в ході проведення нарративних інтерв'ю (аудіозаписи, транскрипти інтерв'ю), можуть стати частиною архівних надбань з усної історії, які ще тільки започатковуються в Україні. До роботи з формування таких фондів можуть активно долучитися студенти.

Рефлексія над соціальною пам'яттю реалізується під час обговорення на засіданнях круглих столів тем, які пов'язані з теоретико-методологічними аспектами дослідження соціальної пам'яті. Таку роботу можна здійснювати в руслі керівництва науковою роботою студентів, зокрема, при підготовці і проведенні Днів та Фестивалю науки (досвід такої практики вже існує)**. В межах наукової роботи студентів однією із форм обговорення тем, у яких висвітлювався б доробок українських і зарубіжних вчених у дослідженні соціальної пам'яті (історія досліджень соціальної пам'яті, розмежування понять соціальна / історична / комунікативна / культурна пам'ять, механізм і особливості прояву та функціонування соціальної пам'яті у різних типах суспільства, практики соціальної пам'яті тощо), могла б стати конференційна дискусія із заслуховуванням та обговоренням доповідей студентів.

Проблематика соціальної пам'яті як важливий напрям науково-дослідної роботи може бути включена до тематики курсових і дипломних робіт, виконаних на ґрунті узагальнення сучасних теоретичних надбань, які дотичні до царини нарративного інтерв'ю, біографічного методу, історії сім'ї, усної історії, та аналізу емпіричних даних, які були отримані під час проходження виробничих практик, виконання лабораторних занять.

Великі можливості для вивчення тем, дотичних до соціальної пам'яті, проникнення у її проблематику надає зміст навчальних дисциплін, які читаються студентам у відповідності з навчальними планами з підготовки студентів спеціальності "Соціологія". В курсі "Історії соціології" – це дослідження концептуалізації соціальної пам'яті у соціально-гуманітарних науках на основі вивчення джерел, присвячених темам соціальної пам'яті – текстів праць В.Дільтея, Е.Дюркгейма, М.Моса, М.Хальбвакса та ін. Під час вивчення курсу "Соціологічний аналіз документів" прийнятними формами роботи можуть бути аналіз реферативних матеріалів під час вивчення тем, присвячених інформаційно-цільовому аналізу текстів, скороченню текстів – наприклад, аналіз рецензій, які присвячені як загальним трактовкам пам'яті, так і висвітленню подій української історії в межах усно-історичного дослідницького проекту. Завданням робіт цього типу мало б стати формування здатності бачити за історичними подіями інтегруючу силу ідей: "Хто буде сперечатися з мудрістю, що пройшла випробування історією? Нас довго переконували в істинності "безбатьківства", "безродності", "бездуховної спадщини", "бездержавності", "безідейності" українського народу... Нема пророка! Найбільш освічених стратили, інших переманили до Першопрестольної, третіх вигнали за межі держави. Здавалося б тотальний контроль над думкою завершено. Замок збудовано. "Єдиномислиє" досягнуто. Між тим, це було великою ілюзією. Вільна думка українства – гонена, репресована, заборонена – існувала. Характерно, що її провідними мотивами практично у всі історичні часи були ідеї соціального й національного визволення" [2, 198].

Формування соціальної пам'яті в освітньому процесі може бути визначене як ознайомлення з історичним досвідом Іншого, спонукання до осмислення історичного досвіду поколінь, повернення із забуття (на персональному, приватному рівні) суспільно значущого минулого, сприйняття минулого як "свого власного минулого" у ланцюгу спадкоємності поколінь, в кінцевому підсумку – "розширення свідомості" та включення минулого до системи особистісних смислів. Рефлексивність свідомості щодо соціальної пам'яті у майбутніх фахівців, враховуючи складність і багатогранність феномену соціальної пам'яті, може бути досягнута тільки за умови поєднання у вищій школі когнітивної та комунікативної компонент навчання.

Примітки

* У статті ми акцентуємо увагу не на історичній пам'яті, а на пам'яті соціальній. Одна із трактовок останньої в термінах П. Коннертона означає "пам'ятати разом" значуще для соціальних груп, з-поміж іншого – те, що може виявитися цілком буденним, малоістотним для світового історичного процесу чи для життя окремого суспільства [5, 41–42]. П. Коннертон не досліджує суміжні з соціальною пам'яттю конотації терміну пам'яті, поле історії та колективної пам'яті він трактує на основі порівняння соціальної пам'яті та історичної реконструкції [5, 31–33]. У зіставленні соціальної та історичної пам'яті концептуально ближчою для нас є позиція, представлена М. І. Бойченком, який ототожнює історичну та соціальну пам'ять за умови визначення останньої в сенсі "...значущої для самозбереження і самоконструювання ідентичності певної спільноти в контексті історичних змін і з опертям на конкретні знакові для цієї спільноти історичні події" [9, 64]. На нашу думку, надання переваги у дослідженнях соціальної пам'яті порівняно з історичною дозволяє подолати розмежування приватного і суспільного, властиве офіційній історичній пам'яті; пересічна людина, як правило, дистанціює себе від грандіозних історичних подій та героїв.

** Зокрема, в межах Фестивалю науки у 2009 р. Волинському національному університеті імені Лесі Українки в Інституті соціальних наук під керівництвом д-ра філос. наук, проф. Л. Й. Кондратика, канд. філос. наук, доц. Ліщук-Торчинської Т. П. працювала секція "Соціальна пам'ять, персональний і груповий досвід людини в кордонах усно-історичного дослідницького проекту".

Література

1. Анкерсміт Ф. Постмодерністська приватизація минулого / Ф. Анкерсміт ; пер. І. Реброва, В. Склокін // Україна модерна. – К. : Критика, 2009. – № 4 (15). – С. 246–272.
2. Андрущенко В. П. Організоване суспільство. Проблема організації та суспільної самоорганізації в період радикальних трансформацій в Україні на рубежі століть : досвід соц.-філос. аналізу / В.П.Андрущенко ; [наук. ред. Михальченко М. І.]. – К. : Атлант ЮЕМСі, 2006. – 502 с.
3. Батомункуева Р. А. Социальная память как стабилизирующий фактор в процессах общественных изменений [Электронный ресурс] : дис. ... канд. соц. наук 22.00.04 / Р.А.Батомункуева ; Рос. акад. гос. службы при Президенте РФ. – М., 2006. – 140 с. – Режим доступа : <http://www.dissercat.com/content/sotsialnaya-pamyat-kak-stabiliziruyushchii-faktor-v-protsessakh-obshchestvennykh-izmenenii>
4. Бойченко М. І. Системні соціальні функції історичної пам'яті / М.І. Бойченко. – Практична філософія. – 2010 (№ 38). – № 4. – С. 59–66.
5. Грінченко Г. (Авто)біографічне інтерв'ю в усноісторичних дослідженнях: до питання про теорію наративного аналізу / Г.Грінченко // Схід–Захід. Історико-культурологічний збірник. Випуск 11–12. Усна історія в соціально-

гуманітарних студіях: теорія і практика досліджень [за ред. В. Кравченка та Г.Грінченко]. – Харків : ТОВ "НТМТ", 2008. – С.59–76; Грінченко Г.Г. Усні історії: методи аналізу та варіативність публікації результатів дослідження / Г.Г.Грінченко // Вісник Харківського нац. ун-ту імені В.Н.Каразіна. – 2010. – № 906. – С. 6–15; Кісь О. Пережить смерть, розказати невимовне: ґендерні особливості жіночого досвіду Голодомору / О.Кісь // Українознавчий альманах. Вип. 6. – К. : Видавець ПП Лисенко М. М., 2011. – С. 101–107; Ліщук-Торчинська Т.П. Бачення подій української історії в жіночих автобіографічних наративах початку ХХІ століття // Українознавчий альманах. Вип. 6. – К. : Видавець ПП Лисенко М.М., 2011. – С. 39–44; Стяжкіна О. "Ми жили": жіночі історії окупації Східної України: підходи і робочі гіпотези до аналізу / О.Стяжкіна. – Українознавчий альманах. Вип. 6. – К. : Видавець ПП Лисенко М. М., 2011. – С. 146–151.

6. Коннертон П. Як суспільства пам'ятають / П. Коннертон ; [пер. з англ. С.Шліпченко]. – К. : Ніка-Центр, 2004. – 184 с.

7. Кушерець В. Через терни – до України / В. Кушерець, В. Василяшко. – К. : Знання України, 2006. – 152 с.

8. Ліщук-Торчинська Т. П. Роль вищої освіти у продукуванні історичної пам'яті / Т. П. Ліщук-Торчинська // Гуманітаризація вищої освіти: Матеріали міжнародної конференції 29-30 листопада 2007 р. / за ред. Власової Т. І. – Дніпропетр. нац. ун-т залізн. трансп. ім. акад. В. Лазаряна.– Д., 2007. – С. 54–55.

9. Ричков М.О. Лекції з соціології: Навчальний посібник / М. О. Ричков. – Ірпінь : Академія ДПС України, 2000. – 235 с.

УДК: 316.32(24)

Л. М. Мицик

ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ООН: ЧИ ВДАСТЬСЯ ДОСЯГНУТИ КОНСЕНСУСУ?

В статті аналізуються завдання та основні проекти реформування Організації Об'єднаних Націй.

Ключові слова: Організація Об'єднаних Націй (ООН), Рада Безпеки ООН, Генеральна Асамблея ООН, реформа.

У сучасному світі проблема реформування ООН із урахуванням нових посткомуністичних реалій перетворилася на арену найзапекліших дискусій, за якими стоять як різні цінності сторін, так і їх розуміння геополітичних та геоекономічних інтересів. Одна група дослідників і політиків, що представляють неоконсервативне крило американського політичного істеблішменту,

пропонують розглядати ООН як виконавчу структуру США та їхніх сателітів, оскільки саме передові й розвинені ліберальні демократії можуть забезпечити демократичну легітимність і практичну ефективність ООН. Інші теоретики й практики міжнародної політики, які представляють демократичну партію США та європейські інтелектуальні центри, виступають за надання в рамках ООН всім суверенним державам (або їхнім народам) рівних прав у сфері прийняття політичних рішень, що, на їхню думку, більш повно відповідає нормативному ідеалу ліберальної демократії.

Але всі згодні в одному: сьогодні Організація Об'єднаних Націй – вже не просто та Організація, яка створювалась 67 років тому. Сьогодні – це величезний бюджет, величезний штат і представництва в усьому світі. І все це вимагає ефективного управління. 67 років тому країни-переможниці не могли передбачити і появи нових фінансових, політичних центрів планети. Але вже у 1990-х роках стало зрозуміло, що нові виклики здатні знизити роль ООН у світі. Загострення глобальних проблем, виникнення хвилі міжнародних конфліктів після розвалу біполярної структури, еволюція змісту і сутності конфліктів тощо зумовили необхідність адаптації ООН до нових реалій. Геополітична ситуація, що утворилась у результаті розвалу СРСР, багатопланової кризи в Росії, зміцнення позицій Німеччини і Японії, зростання ролі країн, що розвиваються, має враховуватися в діяльності ООН. Зміцнілі країни і регіони мають бути адекватно представлені в головних органах ООН, особливо в Раді Безпеки.

Особливість сучасного міжнародного розвитку полягає і в тому, що міжнародні проблеми дедалі більше набувають транссекторального, міжсекторального характеру. Це стосується і проблем урегулювання конфліктів, і проблем розвитку, і проблем надзвичайної допомоги. Тому невідкладне завдання ООН – забезпечити єдність цілей і дій різних департаментів та структур її системи, забезпечити комплексний підхід до розв'язання міжнародних проблем. Сьогодні як ніколи потрібна координація дій в усіх сферах [5, 260].

Назріла необхідність перебудови Секретаріату ООН, який непомірно розрісся і хвиє на дублювання, паралелізм, невиправдані фінансові витрати. Очевидною стала недосконалість системи фінансування, що проявляється у хронічній фінансовій кризі ООН.

Із розвитком подій одні органи ООН стали анахронізмом (наприклад, пов'язані з деколонізацією), а на деяких напрямках діяльності відчуваються явні прогалини (екологія, боротьба з наркоманією, міжнародний тероризм та ін.). Не відповідає сучасним вимогам і система контролю в ООН. Зміцніли регіональні організації, що створило умови для перерозподілу сфер дії між ними та ООН, яка має сконцентруватися на пріоритетних напрямках, координуючи діяльність інших організацій.

З приходом у 1996 році Кофі Аннана на посаду Генерального Секретаря почалась активна робота з підготовки й проведення реформи Організації Об'єднаних Націй. У 1997 році Генеральним Секретарем був запропонований План реформ, який схвалила Генеральна Асамблея у своїй резолюції 52/12. У документі сформульовані основні принципи і напрямки реформи ООН. Як зазначив Кофі Аннан, "головна мета нинішніх реформаторських зусиль полягає у звуженні розриву між устремліннями і досягненнями. Зробити це планується за рахунок створення нової культури керівництва і нової структури управління в Організації Об'єднаних Націй, які дозволять підвищити цілеспрямованість, узгодженість зусиль і швидкість реагування на невідкладні потреби міжнародного співтовариства" [5, 260].

Результатом ґрунтовного і всебічного вивчення пропозицій щодо перебудови ООН була доповідь Генерального Секретаря Кофі Аннана від 14 липня 1997 р. під назвою "Оновлення Організації Об'єднаних Націй: програма реформи". Доповідь є глибоким фундаментальним дослідженням назрілих проблем реформування Організації з урахуванням досвіду минулого, реалій і перспектив розвитку у XXI ст. Доповідь охоплює три типи заходів. Перший тип – це заходи з реформування структури й системи управління Секретаріату. Другий тип – заходи з "удосконалення структури і функціонування міжурядових органів ООН. Третій тип – це фундаментальні пропозиції щодо нових підходів до розробки політики, пріоритетів і стратегії ООН.

Активна робота з реалізації Плану реформ розпочалась у 1998 році (зокрема, був створений Департамент з роззброєння, запроваджена посада першого заступника Генерального Секретаря, а кількість посад у Секретаріаті скорочено на 1000, тобто на 25 % порівняно зі штатним розкладом 1984–1985 рр.) і тривала у 1999-2001 роках.

Так у 2000 р. була оприлюднена Доповідь Групи з операцій Організації Об'єднаних Націй на користь миру ("Доповідь Брахімі"), у якій рекомендовані докорінні зміни щодо стратегії й доктрини миротворчої діяльності та операцій з підтримки миру [4]. Успіх миротворчих операцій значною мірою залежить від швидкості їх розгортання, аби не допустити подальшої ескалації конфліктів. У цьому плані бачиться необхідним своєчасне відрядження в зону конфлікту ядра штабу місії швидкого розгортання – невеликої багатопрофільної групи для забезпечення прийому контингентів. Позитивним є і рішення групи держав-членів взяти участь у створенні резервної бригади високого ступеня готовності. Рада Безпеки при формуванні операції з підтримання миру має встановлювати термін для укладання угоди про статус контингенту між ООН і урядом країни, що приймає. А до укладення такої угоди на тимчасовій основі повинна застосовуватися типова угода про статус сил розгортання.

У 2002 р. запропонований другий пакет реформ у "Програмі подальших перетворень", де викладені питання щодо захисту прав людини, здійснення функцій ООН тощо. У 2004 р. Головне контрольно-фінансове управління Спо-

лучених Штатів Америки оприлюднило всебічний огляд перебігу реформ в Організації Об'єднаних Націй, згідно якого 85 процентів заходів, накреслених у пакетах реформ 1997 та 2002 років, здійснено або цілком, або частково. Також надрукована Доповідь Групи високого рівня з загроз, викликів і змін "Більш безпечний світ – наша спільна відповідальність". У цій доповіді оцінені загрози міжнародному миру і безпеці, проаналізовані, як існуючі стратегії й інститути виявили себе у справі протидії цим загрозам, і внесені рекомендації зі зміцнення Організації Об'єднаних Націй, з тим, щоб вона могла забезпечити колективну безпеку для усіх у XXI столітті [3]. Зокрема у цій доповіді запропоновані дві моделі реформування Ради Безпеки ООН.

Модель А передбачає шість нових постійних місць, проте жодного додаткового права вето, та три нових непостійних місця на двохрічний термін, які будуть розподілятися між основними регіональними зонами таким чином: чотири – від Африки, три – від Азії і Тихоокеанського регіону, два – від Європи та чотири – від Американського континенту.

Модель В не передбачає жодного постійного місця, проте передбачає створення нової категорії у вигляді восьми місць на чотирьохрічний відновлюючий термін й одного нового непостійного місця на двохрічний (невідновлюючий термін), які будуть розподілятися між основними регіональними зонами таким чином: по два місця, що відновлюються від кожного регіону на чотирьохрічний термін і по три – від Азії і Тихоокеанського регіону та Американського континенту, по чотири – від Африки й одне для Європи [7].

Також у цій доповіді вказаний анахронічний характер права вето і зазначено, що будь-які пропозиції з реформування ООН і зокрема Ради Безпеки не повинні зачіпати питання щодо розширення права вето. Пропонується запровадити процес "індикативного голосування", за яким члени Ради Безпеки можуть вимагати в межах попереднього голосування з резолюцій публічного визначення своїх позицій з цих питань. Проте таке голосування не має обов'язкової сили [3].

Особливо зазначено, що не всі делегації, які представлені у Раді, мають можливість звернутися по компетентну консультативну допомогу з військових питань, а також рекомендовано розширити можливості звернення таких делегацій по допомогу до Військового радника Генерального Секретаря та його співробітників у зв'язку з необхідністю прийняття Радою Безпеки рішень з військовими наслідками [3].

Це лише одна з багатьох запропонованих схем реформи ООН. На питання про те, які шанси досягнути консенсусу, члени секретаріату Організації Об'єднаних Націй і представники країн-членів відповідають обережно, але оптимістично. "Проблем вистачає, проте досягнутий непоганий прогрес, – вважає заступник Генерального секретаря з інформації Шаши Тарур. – Ще зовсім нещодавно було неможливо уявити собі, що ми просунемося так далеко у дискусіях про реформи". Сам Генеральний секретар висловлюється

стриманіше, акцентуючи увагу на великій кількості спірних питань, проте вважає, що певний компромісний варіант може з'явитися вже незабаром. На одній з прес-конференцій він заявив: "Ви ж розумієте, що це нереально. Жодна держава з нинішньої п'ятірки постійних членів не погодиться ані на поширення права вето на нові держави, ані на скасування його". Правда, на ранньому етапі консультацій питання про вето поставила Індія – країна, де живе шоста частина населення планети, вважала неможливим лишатися без такого права. Однак Делі швидко повернули на землю: і не мрійте [6].

Поки в дискусіях домінує перший варіант реформи РБ ООН, активні прибічники якого об'єдналися у "групу чотирьох" – Німеччина, Японія, Індія та Бразилія. Ще два постійних місця пропонують Африці. Однак визначити своїх представників Чорний континент поки не може. Боротьба розгорнулася між претендентами – фаворитами є ПАР, Нігерія й Єгипет, але Сенегал, Кенія й Лівія теж прагнуть взяти участь у боротьбі. На самітах Африканського союзу, рішення не прийнято. У разі неспроможності африканців домовитися, а ймовірність цього дуже висока, шанси "четвірки" провести модель "А" крізь Генасамблею помітно знижуються. "Якщо африканці втратять нинішній шанс, іншого може вже не з'явитися, – вважає один з найближчих прибічників Кофі Аннана. – Азія на підйомі, і центр уваги світової політики буде зміщуватися туди, знову лишавши Африку на периферії. Наступний Генеральний секретар ООН скоріше за все буде з Азії, і це, без сумніву, вплине на весь порядок денний" [6].

Але навіть якщо Чорний континент зробить вибір, отримати підтримку "п'ятірки" буде важко. США говорять про збільшення кількості постійних членів на дві-три країни, але підтримують поки тільки Японію, проти якої категорично заперечує Китай. Амбіції Бразилії викликають прохолодну реакцію в інших латиноамериканських країн, перш за все Мексики та Аргентини. (Доречі, Бразилія згадувалася серед кандидатів у постійні члени ще у 1945 році, але тоді цьому перешкодила Австралія.). Загалом будь-який набір країн майже відразу застрягає у складній комбінації інтересів і антипатій.

Абсурдною виглядає також ситуація, коли держави, які посідають друге та третє місця за розміром внеску у бюджет ООН (Японія і Німеччина), не лише не представлені у Раді Безпеки, але й досі фігурують у статуті як "ворожі". (Хоча проти того, що це формулювання з документу треба вилучити, не заперечує ніхто.) Права Індії теж беззаперечні – не лише за причини її бурхливого економічного і демографічного розвитку, але й тому, що ця держава постачає найбільшу кількість "блакитних касок" для миротворчих контингентів ООН.

"І все ж бажаним зайняти постійні місця доведеться піти на поступки, – вважає впливовий співробітник апарату Генсека, – Наприклад, погодитися на можливість перегляду їх статусу кожні п'ять років" [6].

Так у 2005 році з'явився проект резолюції з розширення чисельності постійних членів і скасування права вето, який був підтриманий блоком Японія, Німеччина, Бразилія, Індія. Однак цей проект був підданий активній критиці з боку США і Китаю.

Існують і інші пропозиції з реформування Ради Безпеки. Одна з найрадикальніших – це пропозиція Африканського союзу, яка передбачає поряд з розширенням постійних членів, головним чином за рахунок збільшення представництва африканських країн, надання новим постійним членам права вето.

Третій проект виключає можливість створення нових місць постійних членів. Його прибічники пропонують свій варіант вирішення проблеми. Іспанія, Італія, Канада, Пакистан та інші – "Ті, що об'єдналися за консенсус" – внесли ще один проект резолюції про створення 10 додаткових непостійних місць у РБ ООН.

Розглядаючи детальніше ці пропозиції, по-перше, слід виділити два основні аспекти питання реформування Ради Безпеки: число постійних і непостійних членів РБ; право вето і можливості його використання; по-друге, варто враховувати особливості розвитку світу за останні шість десятиріч. Так основною особливістю щодо складу Ради Безпеки є поява великої кількості країн-членів ООН з африканського та азійського регіонів, тобто склад Ради в дійсності не віддзеркалює реального співвідношення членів організації, і частково порушує Статут ООН.

Перший проект частково підтриманий США – вони погодилися на входження до складу постійних членів Німеччини та Японії, а також 2–3 країн, що розвиваються. Але також висловились за ненадання права вето новим постійним членам. Це викликало невдоволення серед кандидатів, перш за все Бразилії та Індії. Вони не хочуть знаходитися на правах напівпостійних членів. Китай також не дуже зацікавлений у включенні Японії та Індії до складу постійних членів Ради Безпеки. Велика Британія і Франція бояться того, що якщо цей проект не пройде, знову з'являться розмови про спільне місце постійного члена від Євросоюзу. Але в той же час у цієї четвірки є свої козири. Як зазначалось, Японія і Німеччина – одні з лідерів за внеском у бюджет ООН, а Індія надає найбільше число "блакитних касок" до усіх контингентів ООН. Цей проект також припускає перегляд статусу нових постійних членів кожні 10 років.

Другий проект багато в чому повторює перший, але в той же час африканці не згодні без права вето увійти до Ради Безпеки і не можуть домовитися про кандидатури постійних членів від свого континенту. Проте основна відмінність другого проекту від першого – це неможливість перегляду статусу нових членів у майбутньому.

На думку експертів, найраціональнішим у цій ситуації буде створення компромісного варіанту на основі цих проектів. Оскільки для реформи Ради

Безпеки необхідно схвалення 2/3 Генеральної Асамблеї, а жоден з двох проектів окремо напевне не зможе набрати необхідної кількості голосів.

Третій проект є найбільш компромісним варіантом порівняно з двома попередніми. Але також передбачається розширення представництва країн Африки.

Окремі пропозиції стосуються права вето, наприклад, можливості подолання вето кваліфікованою більшістю голосів. Але ці пропозиції категорично не влаштовують постійних членів Ради Безпеки.

Таким чином, необхідність проведення реформи ООН давно обговорюється й дійсно вимагає її реалізації в найближчому майбутньому для успішної роботи цієї міжнародної організації. Світ стрімко розвивається, й якщо світове співтовариство дійсно прагне зробити Організацію Об'єднаних Націй сильною та ефективною, спроможною вирішувати будь-які проблеми людства, то воно повинно поставити цінність миру над кон'юнктурними інтересами окремих країн.

Література

1. <http://ru.wikipedia.org/wiki/%D0%>
2. Доповідь Генерального Секретаря ООН "За більшої свободи" <http://www.un.org/russian/largerfreedom/>
3. Доповідь Групи високого рівня "Більш безпечний світ – наша спільна відповідальність" <http://www.un.org/russian/secureworld/>
4. Доповідь Групи ООН з операцій ООН на користь миру ("Доповідь Брахімі") http://www.un.org/russian/peace/reports/peace_operations/
5. Міжнародні відносини та зовнішня політика (1980-2000 роки): Підручник / Л.Ф.Гайдуков, В.Г.Кремень, Л.В. Губерський та ін. – К.: Либідь, 2001. – 624 с.
6. ООН про реформу <http://www.un.org/russian/reform/about-unreform.html>
7. Организация Объединенных Наций. Генеральная Ассамблея. Пятьдесят девятая сессия. Доклад Генерального секретаря. – A/59/2005.

УДК 378(09)(477.51) "18|19"

П.П. Моціяка

ХТО І З ЯКОЮ МЕТОЮ ВЧИНИВ ПІДПАЛ ІНСТИТУТУ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА ВЛІТКУ 1918 РОКУ?

У статті здійснено спробу нового прочитання матеріалів слідства про пожежу в Інституті князя Безбородька влітку 1918 р. із залученням всього масиву документів, дотичних до цієї справи.

Ключові слова: Інститут, підпал, слідство, докази, мотиви, майно, збитки.

1918 рік був одним із найтяжчих в історії Інституту князя Безбородька за весь період його функціонування. Протягом року декілька разів змінювалася влада, а займанням будівлі інституту військовими формуваннями призупинявся навчальний процес. Конфіскації, реквізиції та грабунок військовими майна інституту та його службовців став звичним явищем. Інтернат інституту припинив своє існування і студенти вже не отримували ні одягу, ні взуття, не працювала і їдальня. Можна було говорити про справжнє зuboжіння як студентів, так і викладачів.

Проте і мізерним залишковим ресурсам інституту було завдано тяжкого удару. У ніч на 1 липня 1918 р. сталася пожежа в інститутській коморі, де зберігалося майно інтернату та архів Гімназії вищих наук, Фізико-математичного та Юридичного ліцеїв. Директора Історико-філологічного інституту Івана Павловича Козловського тоді в Ніжині не було. Він перебував у Києві на похороні почесного попечителя інституту графа О.О.Мусіна-Пушкіна. Інспектор інституту професор І.І. Семенов телеграмою повідомив директора про пожежу, при цьому значно перебільшивши масштаби і наслідки пожежі: "Сьогодні вночі загорілася графська комора. Архів згорів. Комора згоріла. Квартира зіпсована" [1].

Яка ж причина пожежі і хто можливий зловмисник цього лиха? Спробуємо на підставі документів слідства та документів з фонду інституту знайти відповідь на ці питання.

З матеріалів слідства дізнаємося про те, як було виявлено пожежу і які дії тоді були проведені. Матеріальною відповідальною особою у цій справі був економ (тобто завідувач господарською частиною) А.А.Соколов, який розповів слідчому, що його розбудив близько 2.30–3-ої год. опівночі сторож А.С.Кикало і повідомив про значну задимленість будівлі інституту і що вогню він ще не бачив. Разом зі сторожем економ виявив, що дим виходив з підвального поверху з усіх боків і займання сталося в коморі інституту. За свідченням А.А.Соколова "пожежа виникла від підпалу, оскільки в приміщенні архіву та комори, звідки розпочалася пожежа ніхто, окрім мене, не заходив, а я востаннє був там у суботу 29 червня ц.р. близько 3-ої год. дня" [2]. Економ тоді ж оцінив і збитки від пожежі – до 1 млн. рублів. Разом з тим, підозр на кого-небудь у вчиненні підпалу в економа не було [3].

Цікаву деталь містило свідчення сторожа у дворі П.М.Пироженка, який розповів слідчому про те, що близько 2 год. він, почувши позаду будівлі інституту сильний, проте глухий постріл, пішов у тому напрямку і побачив, що з підвального вікна йде дим і що там вже були економ Соколов і сторож Кикало [4]. Слово "постріл" у протоколі було підкреслено червоним олівцем, проте у всіх документах більше ніхто не згадував про постріл, а слідчі чомусь нікого про це не запитували.

За свідченням А.А.Соколова, він разом зі сторожем Кикало спочатку оглянули квартиру почесного попечителя, проте в ній загорання не виявили.

Разом з тим, вони побачили що дим проходить з-під дверей, що вели до комори і які були замуровані з боку комори. Зрозумівши, що загорання сталося в коморі, вони повернулися і відкрили вхідні до комори двері. Підлога комори в двох місцях прогоріла і вогонь поширювався. Економ збігав за вогнегасником, але застосувати його в коморі вже не вдалося через високу температуру, значну задимленість і відпадиння штукатурки від стелі і стін. Якраз тоді під'їхали і пожежники. Як запевняв А.А.Соколов, все, що він розповів зайняло в часі не більше 30 хв. [5]. Пізніше, обговорюючи на Правлінні інституту пожежу в ніч на 1 липня, було ухвалено, що тоді економ А.А.Соколов "зробив всі необхідні розпорядження: сповістив інспектора, послав за пожежною командою і пустив у дію вогнегасник "Мінітмен" [6] (насправді ж вогнегасник і не застосовувався). Повністю ліквідувати пожежу вдалося десь до 7-ої год. ранку [7].

За поданням інспектора І.І. Семенова на ім'я прокурора Ніжинського Окружного Суду було впроваджено розслідування у цій справі [8]. Судові слідчі Кардашев і Дилекторський опитували всіх свідків пожежі та директора І.П.Козловського, який повернувся з Києва. Усі опитані практично не дали слідству жодної зачіпки для з'ясування винуватця підпалу, не виказавши жодної підозри на якусь конкретну особу. Єдине, що було з'ясовано і не викликало заперечень – це те, що підпал було здійснено з підвального приміщення. Ще під час пожежі брандмейстер пожежної команди виявив у підвалі докази такого підпалу. Більше того, 18 липня І.І.Семенов, А.А.Соколов та доцент С.М.Купич, спустившись до підвалу через прогорілу дірку в підлозі комори і вийшовши до приміщення під вестибюлем будівлі інституту, виявили під підлогою складені уламки гілок, соломі та шматки паперу. Було помічено спробу підпалу, але, ймовірно, вогонь погас, як видно було з обгорілого дерева. Сліди натрушеної соломі вели також і до підвального приміщення під коморою. Про виявлене друге місце загорання повідомили до міліції, яка провела належне розслідування і склала протокол [9].

Треба сказати, що слідство, ймовірно, було з самого початку дезорієнтоване декількома обставинами. По-перше, до підвального приміщення можна було потрапити відразу в декількох місцях через двері, замки на яких неодноразово кимось збивалися [10]. По-друге, як засвідчив С.М.Купич, у травні ц. р. службовці інституту, які проживали тут на території садиби, бачили декількох якихось молодих людей, які вилізли з підвалу через вікно. Виявилось, що решітка на вікні була відігнута, що й дозволяло проникати в підвал [11]. По-третє, перед пожежею діти службовців інституту, граючись у дворі, розвели багаття і кидали у вогонь шматки целулоїду, який вони відривали від автомобілів, що вже не один місяць стояли у дворі садиби без коліс [12]. По-четверте, серед речових доказів стосовно підпалу фігурувала бляшанка з-під протигаза, знайдена в коморі (обгоріла і зігнута), якої, як запевняли свідки, там не повинно було бути [13]. По-п'яте, незначні (на

перший погляд) матеріальні цінності, що перебували в коморі та відсутність значної нестачі в речах, не давали підстав всерйоз сприймати зацікавленість А.А.Соколова у підпалі, щоб приховати таку нестачу. На думку директора І.І.Козловського, "зацікавленими особами могли б бути або економ, якби в коморі не вистачало значної частини майна і він бажав це приховати, або ж службовці з метою поживитися майном під час пожежі". Підозр на економа чи службовців директор не мав [14]. Усе це в сукупності заплутувало справу і не давало слідству якихось шансів на її розкриття.

Висловимо припущення, що тодішнє слідство недостатньо ретельно опрацювало різні версії підпалу та мотиви цього. Не будемо кидати тінь підозри на когось із фігурантів справи, проте зауважимо, що слідчі не звернули уваги на досить плутані свідчення економа інституту. Так, зокрема, А.А.Соколов повідомляв таке: "Сам же я позвонил по телефону и сообщил о пожаре, но так как телефон не работал, то я послал ещё кого-то из служителей" [15]. Або таке: "Перед пожаром я был в кладовой в последний раз дня за три или два вместе с Даньком (швейцар інституту – П.М.) кажется или служителем Шаминам. Точно сказать не могу" [16]. А раніше ми вже цитували його слова про те, що він був у коморі востаннє 29 червня о 3-ій годині дня і, як бачимо, наводить точний час. Ще одне показове свідчення: "Последняя ревизия происходила в сентябре месяце пришлого года или позапрошлого, т.е. 1916, точно не помню"[17]. І таке говорить матеріально відповідальна особа, яка має справу з фінансовими документами та звітує про кожну річ і кожну копійку, і при цьому не впевнена, коли ж була ревізія?! Чи може її взагалі не було? Чи проводилася формально?

Дещо прояснює свідчення інспектора І.І. Семенова, який повідомив, що останніми роками, у зв'язку з війною і зайняттям інституту госпіталем, така перевірка не проводилася, як він висловився, "за неможливістю фактично перевірити все" [18]. Крім того, інспектор повідомив, що цьогорічна ревізія розпочалася в червні, і, зокрема, було ревізовано срібло, а білизна повинна була перевірятися викладачем О.С.Грузинським, проте, чомусь ним же була відкладена і днів десь через 1-2 після цього сталася пожежа [19].

Цікавим є те, що після пожежі найбільша нестача була саме стосовно білизни і полотна. Економ інституту говорив, що частину обгорілого полотна у сувої і розмотаному вигляді було винесено до роздягальні, проте це полотно невідомо куди зникло. Факт винесення полотна до роздягальні підтвердив тільки один свідок – ... О.С. Грузинський [20]. А чи не було тут змови декількох осіб, яких підштовхнула на це діяння матеріальна скрута тих років?

У зв'язку з цим можна по-різному тлумачити заяву А.А.Соколова від 5 серпня 1918 р. (слідство ще не завершилося на той час) до Правління інституту надати йому допомогу в обсязі 1500 руб., оскільки він отримував щомісячно всього 40 руб. 83 коп. і "все средства к жизни за последние два года (після ліквідації інтернату і скасування посади фельдшера – П.М.)

истощены вплоть до продажи необходимых вещей домашнего обихода, так как жалованья, получаемого мною в Институте, для моей семьи не хватало на хлеб..." [21]. Розглядаючи цю заяву, правління ухвалило відкласти надання допомоги до закінчення слідства [22].

Виникає декілька, на наш погляд, невідповідних збігів : → "немає засобів для життя" → "не було ревізії" → "ревізія відкладена" → "пожежа" → "дещо було врятоване від пожежі, проте невідомо куди зникло". Якщо прибрати цей логічний ряд, то залишається запитання: хто зміг непомітно поцупити нібито врятоване від пожежі полотно ? І хіба втрачене майно зводиться тільки до сувоїв полотна ?

Після пожежі в коморі не виявилось: полотна 184,5 аршини, чимало інших видів тканинного матеріалу, ікон – 32, портретів імператорів, членів імператорської сім'ї, міністрів освіти та Безбородьків – 14, багато дрібних речей та меблів. Крім того, переважна більшість речей, які залишилися після пожежі, за своїм станом були непридатні до вжитку [23]. Внаслідок цього, складання списку речей з комори (уцілілих і зниклих) зайняло загалом до 4-х місяців літа і осені 1918 р.

Сьогодні, на відстані майже 100 років від часу пожежі, важко дати з певністю визначення: чи то розслідування було непрофесійним, чи то так майстерно було влаштовано підпал та наступне замітання слідів скоєного ? Чи, можливо, навіть обидва ці моменти так наклалися, що врешті-решт судовий слідчий Ніжинського Округного Суду повідомив інститут, що "дело о поджоге здания института направлено Товарищу Прокурора для направления его на прекращение за необнаружением виновных" [24]. Слідство виявилось безпорадним у пошуку винуватців підпалу.

9 жовтня 1918 р. А.А.Соколов передав інститутське майно новому економу Л.М.Сергієвському і звільнився. У виданому інститутом А.А.Соколову посвідченні (від 15 листопада 1918 р.), зокрема, зауважувалося: "...В продолжение службы в Институте Соколов исполнял свои обязанности удовлетворительно и ни в чём предосудительном замечен не был" [25]. Крапку в справі про підпал було поставлено.

Таким чином, наша спроба розслідування обставин пожежі в інституті влітку 1918 р. не могла, звичайно ж, дати прямої відповіді на питання: хто винен і кому це було вигідно? Більше того, аналіз документів спричинив появу низки інших запитань, які слідством не ставилися. Причини цього нам, на жаль, невідомі і з'ясувати їх вже не вдасться.

Література

1. Моціяка П.П. Ніжинський Історико-філологічний інститут князя Безбородька в портретах його директорів /П.П. Моціяка. – Ніжин, 2011.- С. 204.

2. Відділ забезпечення збереженості документів Державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі: ВДАЧОН), ф. 1156, оп. 1, спр. 103, арк. 6-6 зв.

3. Там само. Арк. 6 зв.

4. Там само. – Арк. 7.

5. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2243, арк. 21-21 зв.

6. Там само. – Арк. 25.

7. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2248, арк. 9.

8. ВДАЧОН, ф. 1156, оп. 1, спр. 103, арк. 13.

9. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2243, арк. 18.

10. Там само. – Арк. 25-25 зв.

11. Там само. – Арк. 20.

12. Там само. – Арк. 18.

13. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2263, арк. 4 зв.

14. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2243, арк. 23 зв.

15. Там само. – Арк. 21.

16. Там само. – Арк. 21 зв.

17. Там само. – Арк. 21 зв.

18. Там само. – Арк. 17 зв.

19. Там само. – Арк. 17 зв.

20. Там само. – Арк. 26, 45 зв.

21. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1967, арк. 36.

22. Там само. – Арк. 145.

23. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2243, арк. 25 зв., 42-44.

24. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 2263, арк. 174 зв.

25. ВДАЧОН, ф. 1105, оп. 1, спр. 1967, арк. 51.

УДК 947 (477): 323.248

В. М. Окаринський

ДИСКУРС ХЛОПОМАНСТВА/ХЛОПОМАНІЇ В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРИ КІНЦЯ 1850-х – 1860-х рр.

В статті висвітлено культивування терміну "хлопоман", і пов'язаних із ним термінів, від їх появи аж до оформлення українофільства, крізь призму українського національного та інших соціальних, культурних та політичних рухів того часу.

Ключові слова: хлопомани, хлопоманія, хлопоманство, народолюбство, народництво, українофільство, Громади, субкультура.

Головною ціллю статті є з'ясувати різні значення, у яких уживався термін "хлопоманство" і пов'язані з ним терміни, виявити його первісну та пізніші сутності, які вкладали у ці терміни їх автори, а також носії "хлопоманства" (власне самі "хлопомани" і ті, що так чи інакше ідентифікували себе із "хлопоманством") протягом окресленого періоду та пізніші дослідники. Також висловимо власний погляд на природу явища хлопоманії як українського соціокультурного феномена, що зародився у певних конкретно-історичних умовах, у більш-менш чітко визначених часі, просторі й середовищі. Пропонуємо свій погляд на хлопоманів як на нонконформістську групу/течію, що типологічно найбільше підпадає під означення субкультури.

Отже, варто почати із зародження явища "хлопоманії" і закріплення за ним цього терміну. "Хлопоманами" польська і полонізована шляхетська суспільність, зокрема на землях Правобережної України, називала, з образливим відтінком, прихильників простого люду. Для шляхетського соціуму це було презирливо-принизливе прізвисько. В українському соціокультурному просторі і суспільно-політичному житті кінця 1850-х рр. власне так обізвали групу студентів Київського університету – "крайніх демократів". Це були вихідці із польських шляхетських, зокрема полонізованих, поміщицьких і непоміщицьких родин (середньої й дрібної шляхти й різних управителів, офіціалістів тощо – В. О.) [11, с. 3]. Варто відзначити, що глузливі назви щодо нонконформістських соціокультурних рухів/субкультур уживалися раніше й пізніше, і, що характеристично, носії цих рухів самі, не без виклику щодо суспільства, їх частково сприймали. Такими прикладами є правобережні балагули 1830–1850-х рр., львівські батяри, американські бітники, радянські стильяги, хіпі тощо.

Важливо з'ясувати кого самі хлопомани (В.Антонович), або ті, хто ототожнювали себе з ними в українському народолюбно-радикальному таборі (як М.Драгоманов), вважали своїм предтечею у попередні часи. Таким культовим героєм-попередником називають волинського шляхтича, барокового польськомовного поета-сатирика, повстанця Данила Братковського. Цей "пан хлопоман", як резидент С. Палія, одягнутий у селянський одяг, був спійманий із листом, що закликав народ до повстання і страчений за вироком суду у Луцьку (1702) [7, с. 279].

Для розуміння суті первісної хлопоманії слід звернути увагу на її складові частини, що відіграли роль як у еволюції окремих хлопоманів, найперше їх основоположника В. Антоновича, так і всієї течії. За спогадами В. Антоновича до українства він прийшов синтезувавши деякі знання про Україну і "загальну демократичну французьку теорію". Під нею, у першу чергу, мався на увазі соціаліст, федераліст, засновник анархізму П.-Ж.Прудон [11, с. 11, 9–10]. Туманні уявлення про Україну В.Антонович у дитинстві почерпнув із польської козакофільської літератури, зокрема М.Чайковського, а в суспільстві таким проявом була балагульщина [1, С. 203–204].

Варто стисло накреслити історію хлопоманів як нонконформістської течії. Хлопоманія зародилася на основі іншої течії, гуртка, як дехто називає "секти", пуристів. Очевидно пуристи, як і їх ідейний лідер В.Антонович, перебували під впливом ідей утопічного соціалізму й анархізму. Такі ж ідеї панували у російському радикальному народництві (термін виник пізніше). Правдоподібно це були найбільш послідовні альтернативні ідеї в тогочасному українському соціумі (їх попередники протистояли суспільству радше інстинктивно).

Для В. Антоновича і йому подібних, переважно неукраїнців за походженням, народоловство невідворотно означало трансформацію в українофільство. Позаяк більшість простого люду на Правобережжі, і загалом в підросійській Україні, була українським селянством (у польсько-шляхетській термінології – "хлопством"), замилювання ними і демократично-популістське відновлення зв'язку з народом означало набуття українолюбного забарвлення. Перехід пуристів на українолюбні позиції вочевидь і призвів до перетворення цієї течії у хлопоманію. Цим, вочевидь, пояснюється тотожність у персональному складі пуристів і хлопоманів. Так, до пуристів у 1856 році належали майбутні хлопомани В.Антонович, А.Хамець, О.Хойновський, А.Мйодушевський, Т.Рильський, Я.Загурський, П.Свенціцький, Й.Ролле, В.Василевський і Віцус [3, с. 15–17]. Показово, що течія пуристів була інтернаціональною: поляки і католики, а третина – не католики, православного та юдейського віровизнань, тобто переважно українці та євреї, як про це свідчать донесення жандармів [9, с. 171].

Отже, ідея зближення із простим українським народом зародилася в пуризмі. Серед пуристів, що пропагували тверезість, стриманість, ретельність у освіті і скромність зовнішнього вигляду, зокрема одягу, зародився й звичай носіння народної свитки з домотканого сукна [2, с. 14]. Рукописна газета пуристів "Bigos", висміюючи розкішне життя багатих студентів-франтів, закликала їх, словами поетів-сатириків Тадеуша Комара і Владислава Магера, скинути із себе панське вбрання і вдягти свитку, як одяг тяжкої праці, одяг народу [9, с. 172].

Свіжоутворені хлопомани були одночасно членами студентських земляцтв-гмін. Вони намагалися українізувати свої гміни, а коли це не вдалося, 15 із них вийшло зі складу своїх гмін і утворило свою "українську" студентську Київську громаду (В.Антонович, Т.Рильський, Б.Познанський, К.Михальчук, брати Василевські, Г.Пржеднелський) [8, с. 92]. Не менш важливим розходженням було й те, що загал студентства гмін був поглинутий приготуванням до антиімперського повстання за відновлення Речі Посполитої. Більшість "гмінчиків" ігнорувало або відкладало на майбутнє інтереси українського простолюду, як наприклад увільнення селянства і ширення поміж нього просвіти рідною мовою. Хлопомани опинилися в меншості і самі були під загрозою поглинення польським революційним рухом. Зовнішня ознака, яка виділяла хлопоманів від решти студентів гмін –

заміна шляхетського костюму простою сільською свиткою, а також – польської мови українською [12, с. 134].

Тим не менше, після виходу з польських ґмін, більша частина хлопоманів взяла участь у приготуваннях і революції на Правобережній Україні 1863 р. (П.Свенціцький, А.Хамець, Л.Сирочинський та ін.). Хлопомани-повстанці залишилися українолюбцями, але прихильниками ідеї Речі Посполитої, яку вважали федерацією Литви, Руси-України і Польщі. Вони не обмежували своїх претензій Дніпром, як цього хотіла й аристократія. Попри свою прихильність революційним методам заледве чи ця група хлопоманів була більш радикальною за своїх колеґ-хлопоманів, які проголосили себе українцями, розірвавши всякий зв'язок із шляхетським середовищем. Останні, на чолі з В. Антоновичем, були значно послідовнішими у своєму народолюбстві-"хлопоманстві". Вони неприхильно поставилися до революційної боротьби тому, що сам український простолюд повстання не підтримував, вважаючи його "панським". Вони вважали, що народ, який перебуває в тотальному невігластві, слід спочатку навчити.

Хлопоман і громадівець, етнограф К.Михальчук так характеризував "польських" хлопоманів. Вони усвідомлювали історичні неправди Польщі щодо України, усвідомлювали, що народ не був "бидлом" і треба поважати його особистість, дбати про його освіту рідною мовою. Втім, більшість хлопоманів вважали, що алфавіт повинен бути польський, за винятком невеличкої меншості, яка допускала введення "руського" алфавіту. Вони обстоювали необхідність релігійної толерантності і негайного звільнення селян. Суперечка за алфавіт намітила розподіл хлопоманства на дві групи: більш чи менш щирих і послідовних хлопоманів [10, с. 248]. Отже, зміни в первісному хлопоманстві стосувалися його невеликої групи (В.Антоновича, Т.Рильського і К^о), яка еволюціонувала у своєму народолюбстві.

Формування більш послідовного хлопоманства відбувалося під час піших етнографічних подорожей Україною близько 1858 р., коли, виходячи із засади, що "соромно жити в краї і не знати ні самого краю, ні його людності", В.Антонович, Т.Рильський, О.Хойновський, В.Козловський, Л.Сирочинський, В.Василевський, Я.Загурський тричі протягом вакацій – від початку квітня і аж до кінця серпня – обійшли практично всю підросійську Україну: Київщину, Полісся, Холмщину, Підляшшя, Волинь, більшу частину Катеринославщини та Херсонщини і Запоріжжя [11, с. 12–13; 14, с. 262–263]. Усюди люд їх сприймав як "своїх", сільських хлопців, фельдшерів, іноді – бурлак-заробітчани або "безбілетних" [1, с. 387–407; 14, с. 258–260].

Саме цій групі належали ініціативи, що показують подібність між хлопоманією та пізнішим народництвом (зокрема 1870-х років), коли воно, відмовившись від ідеї соціальної революції, організувало "ходіння в народ". Хлопомани ще перед народниками, замість робити революцію, схилилися до творення ланок альтернативного суспільства. Такою ініціативою була спроба

хлопоманів закласти у с. Дударях Канівського повіту на Київщині фаланстер – самодостатню спільноту вільних і рівноправних людей, що працюють для взаємної вигоди за проектом утопічного соціаліста Ш. Фур'є. Для реалізації такого гуртового господарювання у с. Дударях спеціально осів Б. Познанський – "пішов у народ" [11, с. 38–39].

Донощики із аристократично-клерикальних кіл вважали фур'єризм хлопоманів "комунізмом". Натомість, російські проімперські кола побачили у хлопоманах "український сепаратизм". Ці два тенденційно-перебільшені погляди тільки виопуклюють існування двох невід'ємних складових цього хлопоманства: соціальну і національну. За М. Драгомановим:

"Той факт, що поляки в західній Росії так накинулися на українофільство, на "хлопоманію", случився не тільки з національних причин, а більш з культурних і соціальних, з того ж закону, по котрому й аристократично-клерикальна реакція також у східній Росії накинулася на ліберальний напрям, котрий вона похрестила загальним назвиськом нігілізму і по котрому київські клерикали і московські доктринери-централісти так зійшлись з польськими панами в ненависті і брехнях на "український сепаратизм" [5, с. 208].

Процеси формування українського народолюбства відбувалися й на Лівобережжі та Чернігівщині. Там існувало своє, за російською назвою, "українофільство". Воно було загалом більш "ліве" за загал правобережної хлопоманії, були тут і свої радикали (П.Єфименко, О.Тищинський, брати Синьогуби, О.Лоначевський). Щоправда їх радикалізм далі ширення революційної пропаганди (заборонені "землевольські" листівки тощо) переважно не йшов. "Російські" українофіли не були сепаратистами: люблячи свій народ вони не думали відділяти його від Російської імперії. Всі їх мрії обмежувалися прагненням розвинути українську літературу і видавати для народу популярні книжки з ціллю більш успішного поширення знань серед нього.

За спостереженням М. Драгоманова, "праця невеличкої купки українських "хлопоманів" поневолі мусила розбиватись на усі боки од наукового досліджування старовини й мови народної до праці серед мужицтва" [7, с. 284]. Очевидно, для нього як лівобережця, полтавця, актуальними були саме ці сторони діяльності. Отже саме вони були спільними з молодими українофільськими громадами і сприяли об'єднанню хлопоманів і українофілів.

Зближення двох народо- і українолюбних гілок відбулося у Києві на ґрунті організації недільних шкіл для народу (1859–1862). Навчання простого люду було більш радикальним саме собою. Недаремно недільні школи були зрештою заборонені владою. Правдоподібно, найтіснішим був контакт і зближення між хлопоманами й іншими українолюбцями у Новостроєнській і, меншою мірою, Подільській недільних школах. Тому таких людей як О.Стоянов, П.Чубинський, В.Торський, А.Свидницький, К.Шейковський найчастіше також зачисляють до хлопоманів. Посередником у наближенні, а

згодом приєднанні хлопоманів до "новостроєнців" був близький друг В.Антоновича, що сприяв його наверненню до українства, Ф.Панченко [8, с. 94–95].

Після того, як частина народолюбної молоді з Лівобережної України зблизилася із правобережними хлопоманами, об'єднана течія стала "хохломанською". Показово, що значна частина лівобережних українофілів походила із русифікованої шляхти (дворянства) [11, с. 4]. До таких новоявлених хлопоманів варто віднести П.Чубинського, братів Синьогубів та інших. Від поєднання україно- і народолюбців з Правобережжя і Лівобережжя на початку 1860-х рр. відбулося взаємне засвоєння правобережцями назви "грумада", а лівобережцями – "хлопоман". Відтоді ці назви стали загальними для всього українолюбства, як і "українофільство".

Засвоєна Грумадами назва "хлопоман" і паралельно вживані "хохломан" та "українофіл" були взяті українськими народолюбцями (їх самоназва) початку 1860-х рр. із прозвищ у тогочасних польській та російській публіцистиці й пресі. Отже, цю назву першими запозичили від польсько-українських хлопоманів українолюбці, що разом із ними працювали в недільних школах у Києві (т. зв. новостроєнська група) [8, с. 96–97; 12, с. 146, 135].

Варто визначити зміст тогочасного терміну і явища "хлопоманії". Відповідь може дати аналіз соціальної програми хлопоманів-грумадівців. Ретельно проаналізував її дослідник хлопоманії О.Мицюк. Отже, крім беззаперечної української національної протинародної складової, це були риси народолюбства/популізму, запозичені з анархізму і соціалізму. Оскільки відверто про свою "ліву" програму хлопомани/грумадівці заявляти не могли, до того ж у добу переслідування "нігілістів" (а згодом і заборон української культури з 1862–1863 рр.), про її наявність говорять опосередковані докази. Серед них – загальна рівність "грумадян". Окремі з їх представників, як от завжди скромний В.Антонович, вирізнялися тільки своїм авторитетом. Принагідно зазначимо, що відсутність ієрархії вирізняла і пуристів, і радикалів-народників [13]. Отже, хлопомани були "лівими" українофілами, на відміну від консервативного табору (старих козакофілів-романтиків, клерикалів, монархістів), як наприклад П.Куліш, І.Нечуй-Левицький, О.Стороженко та ін. Припускаємо, що у аполітичних Грумадах, які об'єднували весь спектр українофільства, термін "хлопоман" зберігав своє ліворадикальне значення.

Звернемо увагу на трансформацію дискурсу "хлопоманства" у Грумадах. У Київській ("старій") Грумаді цей термін згодом навіть набув іншого значення. Члени Старої Грумади, за М.Драгомановим, поділялися на "українофілів" (націоналістів) і "хлопоманів" (що обстоювали інтереси українського селянства) [4, с. 162]. Ці "хлопомани", підкреслювали в українстві соціальний момент, хоч, за О.Мицюком, були не меншими націоналістами за "українофілів" [11, с. 53–54]. Правдоподібно, подібний поділ існував у народовському українофільстві 1860-х рр. в Галичині. Це були радикальна, за М.Драгомановим – "хлопоманська" (О.Партицький) і консервативна течія, схильна до

клерикалізму і угодовства (В.Качала, О.Огоновський, В.Барвінський) [6, с. 244]. Відповідно із цього ідейного поділу започаткувалися пізніші галицькі народовці (від утворення народовського товариства "Просвіта") і радикали – ідейні спадкоємці перших народовців і "хлопоманів" (І.Франко, М.Павлик і К^о).

У явищі хлопоманства можна помітити й риси нонконформістських течій – субкультур (або навіть контркультури), на кшталт вищеназваних балагулів, пуристів, батярів, стиляг, гіпі, панків, а також богеми, романтиків тощо. Субкультурою (з лат. *sub* – під і *cultura* – культура) у соціології, культурній антропології та культурних студіях називають відокремлену групу людей із культурою, яка відрізняє їх від панівної культури. Для субкультур властиві певна єдність із особливими кодами поведінки, за допомогою яких її члени спілкуються із зовнішнім (панівним) світом, а також особливе світосприйняття та стиль життя [17, с. 103]. Субкультуру характеризує символіка, пов'язана з одягом, музикою та іншими видимими афектаціями, а також способи, якими ці ж символи інтерпретуються членами домінуючої культури. Члени субкультури часто повідомляють "своїм" про приналежність до неї через розпізнавальне і символічне використання стилю, що включає в себе стиль одягу, манери, арґо [18, с. 56–57, 101, 181].

Хлопоманській субкультурі були властиві такі характерні зовнішні стильові ознаки: носіння народного одягу, зокрема свиток і шапок, селянських зачісок "в кружок", куріння люльок тощо. Яскравим виявом руху було прибирання хлопоманами прізвиськ-псевдонімів, так Т.Рильського називали "той Тадей", Леонарда Совінського – "паном Сичем", Павлина Свенціцького – "Павлом Своїм", Леона Сирочинського – "Левком Чорним" чи "Левком Гончаренком", Станіслава Жуковського – "Сташком Богуном" тощо [14, с. 249–250; 16, с. 478]. Також хлопомани зверталися один до одного "брате". Вони не соромилися кепкувати один з одного, що згодом – уже в часи Громади – вилилося у видання гумористичного часопису "Помийниця" (1863) [8, с. 110–124]. Отже, можемо говорити і про ознаки свого арґо і про власну субкультурну творчість. Існували й хлопоманські пісні: польськомовні – В.Магера і україномовні – Анатоля Свидницького [14, с. 269]. Останні були стилізаціями під народні пісні, але "гайдамацького" змісту ("В полі доля стояла", "Вже більш як літ двісті").

Певне уявлення про напрямки в українофільстві дають адміністративні й поліційні документи. Так, у них розрізняються "свитники" і "хлопомани". Правдоподібно перші були поміркованою течією, а другі висловлювали більш радикальну соціальну програму, зокрема антикріпосницьку. Тим не менш, на місцевому рівні, у 1860-х рр., усіх українофілів, що демонстрували свою приналежність до цього руху мовою тіла (костюмом, зачіскою тощо), адміністративні чинники могли зачислити до "хлопоманів". Народний костюм, зокрема вишиванка, свитка, шапка вважалися "хлопоманськими". Показовою тут є поліційна справа рідного брата відомого українофіла, етнографа, а

згодом і письменника Анатолія Свидницького – Амоса. Той, улітку 1865 р., повертаючи з гостини у брата в Козельці, дорогою до батьків у Гайсинський повіт, вирішив на кілька днів заїхати до Умані. Тут одягнений у полотняну вишиванку, широкі суконні сині штани "малоросійського крою" і "чорну чоловічу кофту, що звалася корсеткою", Амос був затриманий приставом, як особливо підозрілий. На жаль для Амоса, він мав при собі мисливську рушницю і запас пороху. У специфічних уманських умовах, в уяві поліції він уявлявся справжнім гайдамакою. Тому рік юнак перебував під слідством, а як справа закінчилася невідомо [15].

Отже, дискурс хлопоманії/хлопоманства в українському суспільно-політичному і соціокультурному просторі розвивався послідовно по лінії: польсько-українські хлопомани другої половини 1850-х – початку 1860-х років; українолюбці, близькі до організації недільних шкіл і Громад, зокрема Київської (згодом, "Старої"); перші галицькі русько-українські народовці (до утворення "Просвіти" та інших народовських інституцій). Продовжуючи цю послідовність варто зазначити ідейну спорідненість із дискурсом хлопоманії як українських представників загальноросійського народництва ("нігілізму"), так і галицьких радикалів-соціалістів (послідовників М.Драгоманова – І.Франка, М.Павлика, О.Терлецького та ін.). Показово, що у становленні галицького народовства певну роль відігравали польсько-українські хлопомани (В.Бернатович, П.Свенціцький та ін.) – частина первісного правобережного хлопоманства [див.: 16].

Варто зазначити, що традиція "хлопоманства" не припинилася в українському соціокультурному просторі. Спадкоємність "хлопоманії", крім галицьких радикалів-соціалістів, демонструють і українці польської культури зламу ХІХ – ХХ ст. В. Липинський та інші. Цінним для подальших досліджень є й простеження розвитку хлопоманського дискурсу уже на польському ґрунті – так, "хлопоманією" називали польський модерністський артистичний рух кінця ХІХ ст., чільними репрезентантами якого були С.Виспянський, Л.Ридель. З огляду на такий контекст перспективним є розгляд хлопоманії у порівнянні із подібними соціокультурними рухами Східної Європи (Білорусь, Балтія, Румунія тощо).

Література

1. Автобіографічні записки Володимира Антоновича // Літературно-науковий вістник. – 1908. – Т. XLIII. – Кн. VIII. – С. 193–204; Кн. IX. – С. 387–407.
2. Воспоминанія Б. С. Познанского (Продолженіе) / Б. С. Познанскій // Украинская Жизнь. – М., 1913. – №2. – С. 10–26.
3. Дорошенко Д. Володимир Антонович. Його життя й наукова та громадська діяльність / Д. Дорошенко. – Прага: Вид-во Юрія Тищенка, 1942. – 168 с.

4. Драгоманов М. Австро-руські спомини (1867–1877) / М. Драгоманов // Драгоманов М. П. Літературно-публіцистичні праці. У 2-х т. Т. 2. – К.: Наукова думка, 1970. – С. 151–288.
5. Драгоманов. Антракт з історії українофільства (1863–1872) // Драгоманов М. П. Вибране ("...мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні") / Упоряд. та авт. іст.-біогр. нарису Р. С. Міщук; Приміт. Р. С. Міщука, В. С. Шандри. – К.: Либідь, 1991. – С. 204–233.
6. Драгоманов М. Листи на Наддніпрянську Україну // Б. Грінченко – М. Драгоманов. Діалоги про українську національну справу. – К.: Інститут української археографії НАН України, 1994. – 288 с.
7. Драгоманов М. "Переднє слово" [до "Громади" 1878 р.] // Драгоманов М. Вибране... – С. 276–326.
8. Житецький І. Київська громада за 60-х років / І. Житецький // Україна: науковий двохмісячник українознавства. – 1928. – Кн. 1. – С. 91–125.
9. Іванова Л. Г., Іванченко Р. П. Громадівський рух 60-х рр. ХІХ ст. в Україні: проблеми, ідеологія / Л. Г. Іванова, Р. П. Іванченко. – К.: Міжнародний інститут лінгвістики і права, 1999. – 126 с.
10. Михальчук К. Поляки Юго-Западного края / К. Михальчук // Труды этнографическо-статистической экспедиции въ в Западно-Русскій Край, снаряженной Императорским русским географическим обществом. Юго-Западный отдѣль. Материалы и изслѣдованія, собранныя д. чл. П. П. Чубинскимъ. В 7 т. – т. VII, ч. 1. – СПб, 1872. – С. 213–291.
11. Мицюк О. Українські хлопомани / О. Мицюк. – Чернівці, 1933. – 80 с.
12. Мияковский В. "Киевская громада": Из истории украинского общественного движения 60-х гг. / В. Мияковский // Летопись революции. – 1924. – № 4. – С. 127–150.
13. Окаринський В. Пуристи як молодіжна нонконформістська течія у суспільному житті України 1850-х років / В. Окаринський // Наукові записки ТНПУ імені Володимира Гнатюка. Серія: Історія / За заг. ред. проф. І. Зуляка. – Тернопіль: ТНПУ, 2011. – Вип. 1. – С. 17–22.
14. Пазяк Н. Українські "хлопомани" та їхня фольклористична діяльність (силуети з юнацьких літ Тадея Рильського) / Н. Пазяк // Українсько-польські культурні відносини ХІХ–ХХ ст. / Гол. ред. О. Федорук. – К.: Вид-во М. П. Коця, 2003. – С. 249–270.
15. Рудницький Є. "Дело о ношении хлопоманского костюма" (Справа Амоса Свидницького, Анатолієвого брата) / Є. Рудницький // За сто літ / За ред. акад. М. Грушевського. – Кн. 2. – К.: ДВУ, 1928. – С. 122–134.
16. Серета О. Павлин Свенціцький у суспільному житті Галичини: до історії польського українофільства / О. Серета // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Вип. 15. Confraternitas. Ювілейний збірник на пошану Ярослава Ісаєвича. – Львів, 2006–2007. – С. 475–486.

17. Яворницька О. Теорія субкультур у соціологічній перспективі / Оля (Олександра) Яворницька // Ї: незалежний культурологічний часопис. – 2002. – № 24. – С. 100–115.

18. Hebdige D. Subculture: The Meaning of Style / D. Hebdige. – Routledge, 2002. – 208 p.

ТЕОРЕТИЧНІ ДОРОБКИ В ПЛОЩИНІ ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ: СТАНОВЛЕННЯ, ШЛЯХИ РОЗВИТКУ ТА ПРОТИРІЧЧЯ

На перший погляд категорію "модернізація" можливо віднести лише до сфер суспільного життя де проходить процес оновлення, заснований на використанні новітніх технологій і техніки, що були створені в результаті останніх відкриттів, тобто ця категорія технічна і аж ніяк не відноситься до політики. Але, як показує практика, модернізація, являючись етапом в розвитку держави і суспільства, впливає на всі сфери життєдіяльності людини.

В наукових джерелах виділяють основні ознаки модернізації в окремих сферах суспільства:

економічними характеристиками модернізації виступають перетворення способу виробництва та укладів господарювання в сучасну ринкову систему відкритого типу з перевагою приватного сектору, який співіснує з іншими секторами: державним, кооперативним, змішаним капіталом, трудовою акціонерною власністю і т.п;

в соціальній сфері модернізація пов'язана з формуванням стійкої соціальної стратифікації суспільства, становленням середнього класу, а також досягненнями масового споживання, високого рівня та тривалості життя, появою та розвитком громадянського суспільства і всіх його основних соціальних інститутів. Соціально-політичним наслідком даної обставини виступає становлення і зміцнення соціальної держави;

в сфері культури і духовного життя модернізація характеризується розповсюдженням грамотності серед населення, секуляризацією освітньої системи, релігійно-конфесійної толерантності, розповсюдженням ліберальних цінностей, плюралізмом гуманітарних течій в науці, художній творчості, мистецтві, появою автономної вільної особистості;

в політичній сфері модернізація характеризується становленням і укріпленням національних суверенних держав, правових структур державності, реального розподілу основних гілок влади, політичної демократії. Вона пов'язана з реальною активізацією участі населення в політиці, розвитком багатопартійності, становленням і розвитком відкритих плюралістичних політичних систем.

Теоретична основа концепції модернізації міститься в роботах Дж. Локка, А.Сміта. Її розробляли такі вчені як М.Вебер, Е.Дюркгейм, К.Маркс, Р.Парк, Ф.Тьонніс, Г.Беккер, М.Леві, Т.Парсонс, Б.Мур, Г.Алмонд та ін. У цих концепціях накопичено багатий досвід аналізу процесів переходу від традиційного до індустріального суспільства, різні можливості, що виникають на цьому шляху, загальні закономірності і особливості, пов'язані із специфікою суспільств і

країн, які переживають модернізацію. Теорія політичної модернізації в її сучасному розумінні викристалізувалася з багатьох концепцій, що містять інші висновки й рекомендації, мають різну соціально-політичну спрямованість і є нерівноцінними за науковою значущістю. Серед її представників – західні політологи й соціологи С.Ліпсет, Г.Алмонд, Р.Уарт, Д.Аптер, Ф.Рігз, Л.Біндер, С.Верба, Д.Коуелман, Л.Пай, Д.Лапаламбара, С.Хантінгтон, В.Цапф, С.Ейзенштадт, Д.Лернер, У.Мур, А.Етціоні, У.Ростоу, П.Бергер та інші. Але систематизація знань у розвинуту теорію відбулася дещо пізніше. Постановка політичної модернізації як розвинутої теорії було певною відповіддю на виникнення концепцій, які розкривали різні аспекти кризи західного світу, що їх репрезентували такі вчені як О.Шпенглер, А.Тойнбі, П.Сорокін, К.Ясперс та ін.

В рамках сучасної концепції модернізації виділяються такі її історичні типи.

Перший тип – оригінальна або первинна модернізація – був характерний для країн Західної Європи, США і Канади, які здійснювали перехід до раціонального суспільного устрою в результаті досить довгого внутрішнього розвитку. Цей період займає епоху першої промислової революції, порушення традиційних спадкових привілеїв, проголошення рівних громадянських прав, демократизації і т.п. Логіка "первинної" модернізації полягала в тому, що спочатку проходили зміни в духовно-ідеологічній сфері (Відродження, Реформація, Просвітництво), а вже потім трансформувалася економіка, тобто визрівали реальні інтереси суспільства і проходила диференціація форм власності, в результаті створилася горизонтальна структура – громадянське суспільство, а вже потім здійснювалися зміни в політичній системі. Постільки пріоритет західних країн, і перш за все США, в області управління, стандартів споживання і багатьох інших аспектів був безперечним, то в якості прообразу "сучасної" держави спочатку визнавалось "вільне" американське суспільство. Іншими словами, модернізація розумілась як вестерналізація, тобто копіювання західних стандартів у всіх сферах життя (а в політичній сфері передбачала відтворення парламентських і партійних інститутів, розподіл влади, виборність законодавчих та виконавчих органів влади і т.п.) В цьому розумінні модернізація була попередньою умовою соціально-економічного та політичного розвитку країн, адже сам розвиток став можливим тільки після вкорінення основних рис організації суспільного життя західного зразку.

Другий тип – вторинна модернізація, "навздогін" (Росія, Бразилія, Туреччина та інш.) був характерний для країн, які в своєму розвитку відстали і намагалися догнати передові країни більш прискореними темпами за рахунок використання досвіду останніх. Зазвичай до цієї групи відносили країни що розвиваються. Розвиток суспільства при "вторинній" модернізації нагадує, на думку бразильського історика Н.Вернек Содре, "рух квадратного колеса", коли почергово змінюються еволюційні та революційні зміни. Колесо зі скрипом крутиться, завмираючи на новій грані – період бурхливого, але нерівномірного

розвитку, змінюється стагнацією або повільною еволюцією за раніше вибраним напрямком. Разом з тим виникає складна проблема, адже соціальна структура суспільства, погано пристосована до різних струсів, повинна була пристосовуватися до змін. В цьому випадку успіх модернізації залежав від державно-правової системи, партій і рухів, безпосередніх контактів керівників країни з бізнесом, інтелектуалами, народом, від збройних сил, засобів масової інформації. Головним засобом здійснення перетворень вважалась економічна допомога західних держав. Передбачалося, що досягнення певного рівня доходу на душу населення викличе такі ж, як на Заході, зміни в соціальній та політичній системах суспільства. Інакше кажучи, основним фактором модернізації визнавався капітал, який нібито здатний транслювати соціальні технології, цінності, демократичні інститути і тим самим перемогти низькі стандарти споживання, порушення прав людини, деградацію культури і т.п.

На нашу думку, погляд на модернізацію як на лінійний рух і послідовне освоєння афроазіатськими, латиноамериканськими і рядом інших країн цінностей і стандартів західної організації влади, відносин держави і громадянина не витримали випробувань життям. В реальному житті демократизація, інституалізація ліберальних цінностей, встановлення парламентських систем та інших стандартів західної організації влади поверталася не підвищенням ефективності державного управління, а корупцією чиновників, вседозволеністю бюрократії, яка зайнята власним збагаченням, катастрофічним розмежуванням суспільства та його політичною аморфністю, зростанням конфліктності та напруженості в суспільстві. Багато вчених пояснюють такий стан речей непідготовленістю цих країн до демократичного шляху розвитку. Але односторонність та неприродність даних теоретичних схем модернізації була очевидною.

Тому в 70-80-і рр. минулого століття зв'язок між модернізацією та розвитком було переглянуто: перша стала розглядатися не як умова другого, а як його функція. Тепер теоретики модернізації стверджували, що зміни в соціальній, економічній, політичній структурі суспільства можуть проводитися і поза західною демократичною моделлю. При цьому сам факт існування традиційних інститутів і цінностей політологи вже не розглядали як перепону до "модерну". При збереженні пріоритетності універсальних критеріїв і цілей майбутнього розвитку головне при цьому стали надавати національній формі їх реалізації. До універсальних вимог в сфері економіки треба віднести, наприклад, товарно-грошові регулятори виробництва, збільшення затрат на освіту, зростання ролі науки в раціоналізації економічних відносин і т.п. В соціальній сфері можна говорити про необхідність формування відкритої соціальної структури з необмеженою мобільністю населення. В області політики – це плюралістична організація влади, дотримання прав людини,

зростання політичних комунікацій, консенсусна технологія реалізації управлінських рішень і т.п.

Визнання пріоритетності універсальних норм та вимог модернізації ще не є основою для насадження ніби-то "обов'язкової" програми для всіх держав що розвиваються. Універсальні критерії "модерна" – це той комплекс цілей, орієнтуючись на здійснення яких країни можуть створити політичні, економічні та інші структури, що дозволяють їм гнучко реагувати на виклики часу. Однак засоби, темпи, характер здійснення цих перетворень цілком і повністю залежить від внутрішніх факторів, національної та історичної здатності тієї чи іншої держави. Тому можна сказати, що головним протиріччям модернізації є конфлікт між універсальними цілями (або нормами "світової політичної культури" – Л.Пай) і традиційними, національними цінностями і традиціями держави яка розвивається. Цілі та цінності модернізації, проникаючи в менталітет тієї чи іншої держави, породжують сильні соціальні дисфункції, перенавантаження структур і механізмів управління. Тому владні структури, зацікавлені в реалізації реформаторської політики, повинні максимально знижувати вибухову реакцію політичної поведінки громадян, шукати способи влаштування соціокультурної архаїки в логіку суспільних змін. Тільки послідовність і поступове використання національних культурних стереотипів можуть допомогти позитивно вирішити проблеми які стоять перед суспільством, бо ні ігнорування традицій, ні високий темп реформ психологічно непосильні для людини традиційного суспільства. В іншому випадку, як показав досвід країн Східної Європи та Росії, може визвати досить серйозну дестабілізацію в суспільстві та поставити під питання реалізацію принципово необхідних цілей.

Не менш серйозне значення для процесу модернізації має і протиріччя між диференціацією ролей в політичній системі, імперативами рівності громадян (на участь в політиці, перерозподілі ресурсів) і можливостями влади до інтеграції соціуму. В цьому розумінні, як свідчать багаточисленні дослідження, правлячі режими повинні акцентувати увагу на правових способах вирішення конфліктів, дотримання рівності громадян перед законом, рішуче протистояти політичному радикалізму, протидіяти тероризму. Перехід до "модерну" розглядався як цілісний, відносно довгий етап, на якому можливий не тільки розвиток, але й просте відтворення раніше існуючих структур, а також їх занепад.

Крім "наздоганяючої", стали говорити про модернізацію "часткову", "рецидивуючу", "тупикову". Головним елементом, від якого залежить характер перехідних процесів і перетворень, за думкою передових теоретиків цього напрямку політичної думки, є соціокультурний фактор, а точніше – тип особистості, її національний характер, який обумовлює ступінь сприйняття універсальних норм і цілей політичного розвитку. Стало загальноприйнятним, що модернізація може здійснюватися тільки при зміні ціннісних орієнтацій

широких соціальних верств, та поборовши кризу політичної культури суспільства. Деякі теоретики (М.Леві, Д.Рюшемейер) навіть намагалися вивести закон глобальної дисгармонії, яка розкриває неспівпадіння соціокультурного характеру суспільства та потреб його перетворення на основі універсальних цілей.

Узагальнюючи умови модернізації різних країн і режимів, багато вчених наполягали на необхідності певної послідовності перетворень та дотриманні певних правил при їх здійсненні. Так, У.Мур і Ф.Екстайн дотримувалися думки, що реформування потрібно починати з індустріалізації суспільства; К.Гріффіз реформ у сільському господарстві; М.Леві наполягав на інтенсивній допомозі розвинутих країн, С.Ейзенштадт – на розвитку інститутів, які могли б враховувати соціальні зміни; У.Шрамм вважав, що головна роль належить політичним комунікаціям, які транслюють суспільні цінності; Б.Хіггінс вбачав головним ланцюгом модернізації – урбанізацію поселень і т.п.

В більш загальному вигляді проблеми вибору варіантів і шляхів модернізації вирішувалися в теоретичному спорі лібералів і консерваторів. Так, вчені ліберального напрямку (Р.Даль, Г.Алмонд, Л.Пай) стверджували, що поява середнього класу та ріст освіченості населення приводять до серйозних змін в природі та організації управління. Це не тільки кладе перепону втручання ідеології в регулювання соціальними процесами, але й ставить під сумнів ефективність центральних форм реалізації рішень (тому що політично активне населення сприяє виникненню центрів владного впливу). В цілому характер і динаміка модернізації залежать від відкритої конкуренції вільних еліт і ступеню політичного залучення рядових громадян. Від співвідношення цих форм, які повинні обов'язково бути присутніми в політичній грі, і залежать варіанти розвитку суспільства і системи влади в перехідний період.

В принципі можливі чотири основні варіанти розвитку подій:

- при пріоритеті конкуренції еліт над участю рядових громадян складаються найбільш оптимальні передумови для послідовної демократизації суспільства та здійснення реформ;
- в умовах підвищення ролі конкуренції еліт, але при низькій (і негативній) активності основної частини населення складаються передумови встановлення авторитарних режимів правління та гальмування перебудовчих процесів;
- домінування політичної участі населення над змаганням вільних еліт (коли активність тих ким управляють випереджає професійну активність тих хто управляє) сприяє зростанню охлократичних тенденцій, що може провокувати посилення жорсткості форм правління та сповільнення перебудови суспільства;

- одночасна мінімізація змагальності еліт і політичної участі мас веде до хаосу, дезінтеграції соціуму та політичної системи в цілому, що також може провокувати прихід третьої сили та встановлення диктатури.

В руслі цього підходу американський політолог Р.Даль висунув теорію поліархії. На його думку, поліархія для малорозвинених країн забезпечує відкрите політичне змагання лідерів і еліт, високу політичну активність населення, що і створює політичні умови здійснення реформ. При цьому поліархічна система не завжди легко досяжна для країн, що прямують від "закритої гегемонії" до системи, яка виключає свавілля еліти і яка дає можливість громадянам контролювати діяльність можновладців.

На думку цього американського вченого, перехід до поліархії повинен бути поступовим, еволюційним, який не має різких рухів і передбачає послідовне оволодіння елітами консенсусної технології володарювання. Авторитаризм, на думку вченого, може мати не тільки негативні наслідки, оскільки це встановлення гегемонії лише однієї із сил, що приймають участь в політичному діалозі, а й негативно вплинути на досягнення цілей модернізації. Тому ефективність поліархічного режиму влади, зростання його політичної результативності залежать від забезпечення взаємної безпеки конкуруючих еліт, встановлення сильної виконавчої влади та розвитку центрів самоуправління на місцях.

Теоретики консервативного напрямку притримуються іншої точки зору на процес модернізації. На їхню думку, головним джерелом модернізації є конфлікт між мобілізованістю населення, його включення в політичне життя та інституалізацією, наявністю необхідних структур і механізмів для артикуляції та агрегування їх інтересів. В той же час непідготовленість мас до управління, невміння використати інститути влади, а звідси, і нездійсненність їх очікувань від включення в політику сприяють дестабілізації режиму правління і його корумпованості. Таким чином із-за випереджаючої участі мас модернізація викликає "не політичний розвиток, а політичний спад". Інакше кажучи, в тих країнах, де промисловий, індустріальний стрибок не накладається на демократичні традиції, на прихильність населення до права, ідеї компромісу, будь-які намагання реформування системи влади будуть мати негативні для суспільства наслідки. Консерватори вважають, якщо для економіки головним показником реформування є зростання, то для політики – стабільність. Таким чином, на противагу тим, хто, як К.Дейч, закликав зміцнювати інтеграцію суспільства на основі культури, освіти, релігії, філософії, мистецтва, С.Хантінгтон робить наголос на організованості, порядку, авторитарних методах правління. Саме ці засоби пристосування політичного режиму до змін у суспільних відносинах передбачають комплексне політичне керівництво, сильну державну бюрократію, можливість поетапної структуризації реформ, своєчасність початку перетворень та інші необхідні засоби та дії, які ведуть до позитивних результатів модернізації. Вчені консервативного спрямування

вказують на можливість варіантів модернізації, адже авторитарні режими надто неоднорідні. Так, американський вчений Х.Линдз вважав, що

по-перше, авторитарні режими можуть здійснювати часткову лібералізацію, пов'язану з певним перерозподілом влади на користь опозиції, щоб уникнути додаткового перенавантаження, але зберегти провідні важелі управління в своїх руках;

– по-друге, авторитарні режими можуть піти на широку лібералізацію в силу ціннісних схильностей правлячих еліт;

– по-третє, режим правління може розвиватися по шляху "тупикової лібералізації", за якої жорстке правління спочатку змінюється політикою "декомпресії" (яка передбачає діалог з опозицією, здатний направити незадоволеність в законне русло), а потім виливається в репресії проти опозиції і закінчується встановленням ще більш жорсткої диктатури, ніж попередня.

В принципі не виключається і четвертий варіант еволюції авторитарного режиму, пов'язаний з революційним розвитком подій або військовою катастрофою та який приводить до непередбачуваних результатів.

В цілому, не дивлячись на підтвердження доцільності встановлення авторитарних режимів в ряді країн (наприклад в Південній Кореї, Тайвані, Чілі), заперечення значення демократизації несе в собі серйозну загрозу свавілля еліт і переростання перехідних режимів у відкриті диктатури.

Політична модернізація здійснюється протягом значного періоду часу, в рамках якого суспільство характеризується особливим якісним станом, що зумовлюється нестабільністю та кризами. В сучасних умовах виділяють п'ять основних криз:

- ідентичності,
- легітимності,
- участі,
- проникнення,
- розподілу.

Загальною причиною їх є протиріччя між новими універсальними стандартами і старими традиційними цінностями, співіснування нових демократичних інститутів з існуючими, ріст незадоволеності населення.

Криза ідентичності пов'язана з проблемою політичної та національної ідентифікації соціального суб'єкта (індивіда, групи, соціальної верстви). В умовах політичної ідентифікації виділяють три основних типи кризи ідентичності.

Перший тип характеризується вимогами національного чи територіального самовизначення, що ми зараз часто спостерігаємо в сучасній Росії.

Другий тип характеризується соціальною диференціацією суспільства, коли різкі соціально-класові відмінності перешкоджають національному об'єднанню. Модернізація соціально-економічної системи суспільства призводить до якісної зміни соціального статусу різних груп населення. Багато колишніх груп руйнуються, різко зростає чисельність маргінальних верств суспільства.

Це призводить до того, що люди, втрачаючи свій попередній соціальний статус, не знають до якого соціального прошарку вони належать, не усвідомлюють своїх інтересів, не мають чітких уявлень про нові правила політичної гри. Подібна ситуація спостерігається в даний час і в Україні.

Третій тип характеризується конфліктом між етнічною та субнаціональною приналежністю.

Одним з типових проявів кризи ідентичності є зростання націоналізму. Руйнування колишніх соціальних зв'язків посилює роль національності як важливого каналу соціальної ідентифікації. Посилення націоналістичних тенденцій і настроїв пов'язано також і з подоланням комплексу неповноцінності для маргінальних верств суспільства. Подібні настрої часто використовуються політиками для залучення мас. Криза ідентичності характеризується також соціальним патронажем. Політичні лідери прямо апелюють до населення, минаючи традиційні для цивілізованого суспільства канали.

Подолання кризи ідентичності можливе з допомогою політичних лідерів харизматичного типу, здатних об'єднати національну чи територіальну спільність, а також за допомоги по сприянню людям у пошуках почуття ідентичності. Важливу роль у вирішенні цього завдання може зіграти система освіти.

Криза легітимності в своїй основі, на думку С. Ліпсета, має дві умови:

1) у процесі перетворення соціальної структури не всі основні групи отримують доступ до сфери прийняття політичних рішень або, у всякому разі, лише після того, як вони висунуть свої політичні вимоги;

2) статус основних традиційних інститутів піддається загрози в процесі структурних змін.

Як нам здається, можна виділити характерні риси кризи легітимності: відсутність згоди в суспільстві щодо політичної влади, не визнання громадянами процесу прийняття рішень; надмірна конкуренція у боротьбі за владу; політична пасивність мас, не звертають увагу на заклики влади до легітимності; нездатність правлячої еліти посилити своє політичне панування.

У сучасних дослідженнях виділяються наступні шляхи подолання кризи легітимності:

– по-перше, досягнення легітимності можливо за рахунок реальної ефективності діючого режиму.

– по-друге, набуття легітимності можливо за допомогою залучення на свою сторону опозиції.

– Криза участі обумовлена збільшенням кількості груп інтересів, які претендують на доступ до процесу прийняття рішень в суспільстві. Це неминує загострює конкуренцію в боротьбі за політичну владу. Разом з тим політична система перехідного суспільства розвинена слабо, внаслідок чого не всі групи інтересів у ній репрезентовані. До того ж правляча еліта може створювати (а часто і створює) штучні перешкоди для включення в політичний

процес соціальні групи, які заявляють про свої претензії на владу. В результаті відбувається різка радикалізація вимог з боку опозиційних груп, що, природно, не сприяє політичній стабільності. У цьому випадку можливі три варіанти дій правлячої еліти по відношенню до політичної опозиції:

– перший варіант – загальне придушення опозиції шляхом насильства. Наприклад, Чилі часів Піночета;

– другий варіант – визнання законності існування опозиції, але в умовах постійного конфлікту. Як видно, ситуація в сучасній Україні найближча до цього варіанту;

– третій полягає не тільки у визнанні опозиції де-юре, а й співпраця з нею в процесі прийняття важливих політичних рішень.

Таким чином, важливою умовою подолання кризи участі – є забезпечення каналів для включення в політичне життя суспільства всіх груп, що претендують на участь у здійсненні влади. Успішне здійснення політичної модернізації залежить саме від здатності політичної системи перехідного суспільства інтегрувати вимоги опозиційних груп інтересів.

У період соціальних трансформацій перераховані кризи мають тенденцію до їх комплексного прояву, що викликає ефект акумуляції. Даний ефект різко посилює дезорганізацію влади, веде до паралічу державного управління та загострення конфліктів. Все це може привести до політичної дестабілізації і зміни режиму правління. Для того щоб підвищена конфліктність соціальних і політичних процесів в умовах модернізації не призвела до немирних способів врегулювання суспільних перетворень необхідно досягнути трьох основних консенсусів (між владою та опозицією):

– по відношенню до минулого розвитку суспільства (оминути "полювання на відьом", прагнути до примирення переможених і переможців, відносно полеміки по поводу переоцінки попередніх режимів правління);

– в установці часових норм при обговоренні в умовах політичної свободи цілей суспільного розвитку;

– в визначенні правил "політичної гри" правлячого режиму.

Досягнення такого роду соціально-політичних консенсусів залежить не тільки від мистецтва правлячих і опозиційних еліт, їх здатності вести зацікавлений діалог і знаходити точки дотику з опонентами, але і від ступеню ціннісної та ідеологічної диференціації суспільства. Так, наприклад, в Україні традиційний для суспільства ціннісний розкол суттєво утруднює вирішення цих задач, постійно провокуючи підрив досягнень громадянського суспільства.

Якщо ж досягається можливість цих трьох компромісів, то реорганізація політичних структур і інститутів (оновлення функцій органів управління, ріст партій, укріплення самоуправління на місцях і т.п.), володіє значно більшим соціальним ефектом, зростає властивість влади мобілізувати на проведення реформ людські та матеріальні ресурси, укріплюється стабільність режиму

правління, ширше використовуються правові технології підготовки і здійснення управлінських рішень і т.п.

Дві останні кризи – проникнення і розподілу утворюють кризу державного управління. Криза проникнення виявляється в зниженні здатності державного управління проводити свої директиви в різних галузях суспільного життя. Ініційовані центром інновації здійснюються не в бажаному для політичної еліти напрямку. У міру здійснення рішень відбувається перекинування їхнього змісту, що часто буває пов'язано з посиленням впливу місцевих соціальних структур, які прагнуть відокремитися від впливу ззовні. З іншого боку, населення орієнтується більшою мірою на регіональні та національні звичаї і норми, а не на центр. В цьому відношенні подолання кризи проникнення може бути пов'язано з встановленням розумного компромісу між центром і регіонами.

Криза розподілу означає нездатність правлячої еліти забезпечити прийнятний для суспільства ріст матеріального добробуту та його розподіл, що дозволяє уникнути надмірної соціальної диференціації і гарантує доступність основних соціальних благ. Сучасна Україна – характерний тому приклад. Тотальна маргіналізація українського суспільства супроводжується сильним майновим розшаруванням. Подолання кризи розподілу можливе лише при виконанні ряду умов. Одна і них полягає в тому, що розподіл має здійснюватися виходячи з інтересів найменш успішних членів суспільства, людей з найгіршою вихідною позицією.

Історичний досвід модернізації в більшості сучасних суспільств показав, що підсумки цього процесу в різних країнах істотно відрізняються один від одного.

Сучасний етап розвитку політичних систем пов'язаний з проявом у житті не-Західних суспільств все більше ознак відторгнення чужих цінностей, способу життя, стандартів споживання та поведінки. Крім цього з'явилося безліч підтверджень тому, що демократизацію не можна розглядати як необхідна умова економічного зростання. На перший план виступає проблема політичної стабільності, без вирішення якої важко розраховувати на соціально-економічний прогрес. Національна політика яка модернізується в не-Західних суспільствах зосереджена головним чином у великих містах, в яких (і насамперед у столиці) формуються своєрідні елітарні співтовариства. Між міськими та сільськими громадами існує великий розрив у рівні життя, що викликає широкомасштабну міграцію сільських жителів у міста, що перевищує можливість їх працевлаштування. У містах формуються великі соціальні групи, що орієнтуються на політичну культуру протесту. Процес комерціалізації та індустріалізації не сприяє соціальній інтеграції або появі політично значимого середнього класу. Змінена процесом модернізації соціальна структура, тим не менш, не забезпечує соціальну і політичну

інтеграцію в суспільстві. Всі ці наслідки процесу модернізації пов'язані з наступними умовами:

- різні країни, стикаючись з викликами модернізації, мають неоднакові обсяги ресурсів, доступних для модернізації та інституційного будівництва;
- різноманітний фон історичних традицій;
- різноманіття стартових умов, пов'язаних із соціально-економічною структурою;
- різноманітні форми впливу сил сучасності на те чи інше традиційне суспільство, поліваріантна структура ситуації змін;
- існування організаційних і культурних відмінностей між національними елітами, що визначає неоднакове сприйняття ними можливостей вибору в даній історичній ситуації, і відмінності в здатності засвоїти зміст, соціокультурний сенс ситуації вибору.

Таким чином, політична модернізація – це складний, тривалий процес демократизації суспільства, формування нового типу взаємодії суспільства і влади. В ході його проявляються кризи, породжені динамізмом суспільного життя, суперечностями модернізації політичної системи, всім комплексом соціально-економічних факторів.

Література

1. Дашутін Г. Політичний ідеал модернізації України. – К.: Знання України, 2006. – 40 с.
2. Пантін В.И., Лапкин В.В. Хвилі політичної модернізації в історії Росії (до обговорення гіпотези) // Поліс. – 1998. – № 2.
3. Проблеми модернізації політичних систем сучасності: Монографія / За заг. ред. Л. М. Герасіної, О. Г. Данильяна. – К.: Право, 2008. – 320 с
4. Фадин А.В. Модернізація через катастрофу (Версія) // Кентавр. – 1993. – № 1.
5. Український вибір: політичні системи ХХ століття і пошук власної моделі суспільного розвитку / В. Ф. Солдатенко (керівник). – К.: Парламентське вид-во, 2007. – 576 с.

КОМАНДИРИ 217-Ї ПІХОТНОЇ ДИВІЗІЇ ВЕРМАХТУ (1939–1943 РР.)

Стаття присвячена воєначальникам 217-ї піхотної дивізії вермахту в 1939–1943 рр. Подано основні етапи становлення дивізії, прослідковано її участь у військових кампаніях у роки Другої світової війни, наголошено на біографічних даних командирів дивізії, їх життєвому шляху та ролі в бойових операціях на фронтах війни.

Ключові слова: 217-а піхотна дивізія, вермахт, Друга світова війна, Східна Пруссія.

Статья посвящена военачальникам 217-й пехотной дивизии вермахта в 1939-1943 гг. Представлены основные этапы становления дивизии, прослежено ее участие в военных кампаниях в годы Второй мировой войны. Поданы биографические данные командиров дивизии, их жизненный путь и роль в боевых операциях на фронтах войны.

Ключевые слова: 217-я пехотная дивизия, вермахт, Вторая мировая война, Восточная Пруссия.

The article is devoted to military commanders of the Wehrmacht 217-th Infantry Division in 1939-1943. The basic stages of the division's establishment are presented; its participation in military campaigns during the Second World War is retraced; the backgrounds of the division commanders, their lifetime and their role in the combat operations at the war front are depicted in the article.

Друга світова війна 1939–1945 рр. принесла колосальні втрати людству. Про командний склад армії СРСР, рядових учасників операцій радянсько-німецької війни написано багато. Разом з тим слід знати й про тих, хто воював на боці супротивника, також ніс військову службу, особливо якщо їх діяльність причетна до історії міст і сіл нашої держави.

Тема дослідження на сьогоднішній день зберігає неабияку актуальність і пов'язана зі встановленням історичної правди в світлі опублікування нових документальних матеріалів, що дозволяють розширити джерельну базу при підготовці робіт з історії Другої світової війни загалом та історії радянсько-німецької війни зокрема, особливо німецького військового з'єднання, доля якого була пов'язана з Ніжином [1].

У даній історичній розвідці ми розповімо про командирів 217-ї німецької піхотної дивізії, їх військову кар'єру, перемоги та поразки.

217-а піхотна дивізія була сформована 17 серпня 1939 р. як тренувальна частина, а вже з 26 серпня 1939 р. стала бойовим з'єднанням вермахту, яке було приписане до I-го Військового округу (Східна Пруссія). Належала до третьої хвилі мобілізації. Військове з'єднання входило до так званих східно-

пруських дивізій, оскільки її рядовий і командний склад поповнювався, як правило з вихідців цієї німецької землі. Дивізія складалася з 311-го, 346-го, 389-го піхотних полків та інших військових частин.

217-а піхотна дивізія брала участь в польській кампанії 1939 р., французькій кампанії 1940 р. На початку війни з СРСР вела бої з частинами Червоної армії у Прибалтиці. Більшу частину радянсько-німецької війни воювала під Ленінградом (1941–1943 рр.). У вересні 1943 р. вела бої за Київ (під Ніжином), де зазнала важких втрат і змушена була відступити на правий берег Дніпра, а в жовтні її фактично знищили поблизу Тетерева. Де-факто дивізію розпустили 2 листопада 1943 р. [2], [3], [4].

За час існування військового з'єднання ним командували чотири командира. З 17 серпня 1939 р. по 14 лютого 1942 р. – генерал-майор, а в подальшому генерал-лейтенант Р. Бальцер, з 14 лютого 1942 р. по 27 вересня 1942 р. – генерал-лейтенант Ф.Байєр, з 27 вересня 1942 р. по жовтень 1943 р. – генерал-майор, згодом генерал-лейтенант О.Ляш, у жовтні 1943 р. – генерал-лейтенант В. Поппе.

Першим командиром дивізії був генерал Р. Бальтцер. Ріхард Бальтцер (Richard Robert Karl Baltzer) народився 1 червня 1886 р. в Данцигу (нині Гданськ, Польща). Навчався у гімназіях міст Швець і Мариенвердер. Отримав атестат зрілості 1 квітня 1904 р. Майбутній генерал розпочав військову службу в 1904 р. у кайзерівському військово-морському флоті. Наступного року був переведений до армії фанен-юнкером у 1-й артилерійський полк. 18 серпня 1906 р. йому присвоїли звання "лейтенант". З 1 жовтня 1913 р. по 30 червня 1914 р. молодий офіцер навчався у Військовій академії, яку закінчив у званні обер-лейтенанта. Для подальшої служби був направлений до 86-го артилерійського полку.

Першу світову війну Р. Бальтцер зустрів полковим ад'ютантом 1-го резервного артилерійського полку. 18 червня 1915 р. отримав звання гауптмана (капітана). 5 липня 1915 р. призначається командиром батареї у своєму полку. 24 листопада 1916 р. Р. Бальтцера перевели до штабу полку. З березня по червень 1917 р. перебував у штабі 45-ї резервної дивізії на посаді головного співробітника з кадрових питань (IIa). З 2 червня 1917 р. в.о. начальника Оперативного управління (Ia) в штабі 45-ї резервної дивізії. З 14 червня 1917 р. працював у штабі командира польової залізниці. З 16 березня по 1 грудня 1919 р. – радник Департаменту залізниць Генерального штабу.

Після закінчення війни Р. Бальтцер перейшов на службу до поліції (1 грудня 1919 р.) на посаду начальника 2-го Центрального департаменту поліції Південного Берліну у званні майора. В 1922 р. – командир поліцейської інспекції в столиці Німеччини. З 5 березня 1922 р. по 21 березня 1933 р. Ріхард Бальтцер обіймав посаду начальника поліції урядового кварталу Лінден в Берліні. З квітня 1930 р. – підполковник поліції, у березні 1933 р. отримав чин полковника поліції.

Навесні 1933 р. Р. Бальтцера призначили начальником охоронної поліції Берліну. У весняно-літній період 1933 р. Був причетний до здійснення арештів опозиційних гітлерівському режиму лідерів політичних партій. Входив до четвірки найвищих поліцейських чинів в імперській столиці. З 15 серпня 1933 р. по 22 червня 1934 р. Р. Бальтцер обіймав посаду командира державної поліції та інспекції Берліну. 15 серпня 1933 р. йому присвоїли звання генерал-майора поліції. З 22 червня 1934 р. служив командиром державної поліції та інспекції землі Бранденбург.

16 березня 1936 р. переведений до вермахту. Р.Бальтцеру було присвоєно військове звання "полковник" (Oberst). Спочатку служив у штабі 26-ї піхотної дивізії у Кельні. 16 березня 1936 р. отримав звання генерал-майора. З 1 червня 1936 р. по 28 лютого 1938 р. Р.Бальтцер командир 25-го піхотного полку. Згодом його призначили командувачем військового округу Алленштайн. З 26 серпня 1939 р. очолював 217-у (Східно-Прусську) піхотну дивізію I-го Військового округу.

217-а піхотна дивізія Бальтцера отримала бойове хрещення в Польській кампанії у вересні 1939 р. у складі 2-го армійського корпусу 3-ї армії, що входила до групи армій "Північ". Дивізія брала участь в боях за млавську позицію, м. Сероцьк і облозі Варшави. 1 жовтня 1939 р. Р. Бальтцеру присвоїли військове звання генерал-лейтенанта. Після закінчення цієї війни, його дивізію перевели до центральної частини окупованої Польщі, де вона перебувала до квітня 1940 р. У цей час у війському з'єднанні відбувалися організаційно-структурна перебудова і поповнення особовим складом і артилерією.

У травні-червні 1940 р. 217-а піхотна дивізія брала участь у Французькій кампанії. Спочатку вона перебувала у резерві, а потім воювала під Брюсселем та Ліллем. Дивізія вела бойові дії також поблизу Парижа. У вересні цього ж року повернулася до Східної Пруссії, де дислокувалася до початку німецько-радянської війни.

217-а піхотна дивізія воювала на Східному фронті з 22 червня 1941 р. Входила до складу 26-го армійського корпусу 18-ї армії групи армій "Північ". Перед дивізією ставилося завдання наступати на Митаву (Елгаву), Ригу, Вольмар (Валмієру) і далі в Естонію західніше Чудського озера. В прикордонній смузі вона вела боротьбу проти 10-ї стрілецької дивізії Червоної Армії [5]. 30 червня 1941 р. увійшла до Риги, де встановила контроль над мостами через Даугаву (Західну Двину). Наступного дня з'єднання разом з іншими частинами повністю оволоділи містом [6].

Після захоплення столиці Латвії, 18-а німецька армія продовжила наступ і 7-9 липня 1941 р. широким фронтом перейшла південний кордон Естонії [14]. З 20 серпня 1941 р. 217-а дивізія під командуванням Р. Бальцера разом із 61-ю та 254-ю піхотними дивізіями штурмувала Таллін [12]. 28 серпня з'єднання, зламавши запеклий опір оборонців, вступило до столиці Естонії.

3 серпня 1941 р. 217-а піхотна дивізія воювала на островах Моозунзундського архіпелагу (північний захід Ризької затоки), які мали важливе значення для оборони західних морських рубежів СРСР, прикриваючи дальні підступи до Ленінграду [7].

3 жовтня 1941 р. по квітень 1942 р. дивізія вела бойові дії в районі Оранієнбаума (нині м. Ломоносов західніше Санкт-Петербурга) на південному узбережжі Фінської затоки, намагаючись витіснити частини Червоної армії в море. 31 січня 1942 р. генерал-лейтенант Р. Бальцер отримав Німецький Хрест у золоті.

15 квітня 1942 р. Ріхард Бальцер був переведений до резерву. З 15 серпня до 1 грудня 1942 р. – командир 156-ї піхотної дивізії, яка формувалася у цей час. Потім перебував у резерві. 25 березня 1944 р. Р. Бальцер був призначений командиром 182-ї резервної дивізії, з березня 1945 р. – 182-ї піхотної дивізії. Військове з'єднання у квітні 1945 р. у складі 8-ї армії групи армій "Південь" брало участь в оборонних боях у Словаччині.

8 травня 1945 р. генерал-лейтенант Ріхард Бальтцер у Празі здався у полон Радянській Армії, за два дні при загадкових обставинах був убитий. За іншою версією, вже після капітуляції Німеччини загинув у бою 10 травня 1945 р. у Празі [8], [9].

Похований на цвинтарі в місті Хеб (Чеська Республіка) разом з іншими 5500 німецькими солдатами. Це кладовище було повністю відновлено в 2008-2010 рр. Під час ексгумації його останки не були виявлені. Але все ж його ім'я викарбовано на меморіальній плиті на кладовищі [10], [11].

За бойові заслуги в Першу світову війну Ріхард Бальтцер нагороджений Залізними хрестами 2-го й 1-го ступенів, у 1939 р. за Польську кампанію генерала нагородили планками до Залізних хрестів (повторне нагородження). У січні 1942 р. отримав Німецький Хрест у золоті. Крім того був відзначений Почесним хрестом ветерана війни 1-го ступеню, медалями "За вислугу років у Вермахті" 1-го класу та "За зимову кампанію на Сході 1941/42" [12].

14 лютого 1942 р. командиром 217-ї дивізії був призначений генерал-лейтенант Ф. Байєр.

Фрідріх Байєр (Friedrich Bayer) народився в м. Кротошині (Пруссія, нині територія Польщі) 1 листопада 1887 р. Після закінчення кадетського корпусу, 28 лютого 1907 р., вступив на військову службу до Королівської пруської армії і був зарахований фенріхом до 24-го (4-го Бранденбурзького) піхотного полку "Великий герцог Мекленбург-Шверіна Фрідріх Франц II". 27 січня 1908 р. йому присвоїли перше офіцерське звання "лейтенант".

У березні 1914 р Ф. Байєр відрядили для подальшого проходження служби до 24-го (7-го Лотаринзького) піхотного полку, який дислокувався в м.Падборн. У його складі на початку Першої світової війни Фрідріх Байєр брав участь у боях на Західному фронті. 8 листопада 1914 р. отримав чергове звання обер-лейтенанта, з грудня служив у польовому рекрутському ба-

тальйоні 13-ї піхотної дивізії. З 12 червня 1915 р. продовжив військову кар'єру в 158-у піхотному полку. 18 грудня 1915 р. підвищений до звання гауптмана (капітана). У вересні 1916 р. Ф.Байєра перевели до 55-го (6-го Вестфальського) піхотного полку "Граф Бюлов фон Денневіц", де він був призначений командиром 2-го батальйону. З 13 грудня 1916 р. по 23 жовтня 1917 р. – очолював 3-й батальйон 13-го (1-го Вестфальського) піхотного полку "Херварт фон Бітенфельд".

У роки війни Фрідріх Байєр неодноразово нагороджувався. У жовтні 1917 р. потрапив у французький полон. У квітні 1919 р. повернувся з нього і продовжив службу в 158-у піхотному полку. 28 серпня 1919 р. був звільнений в запас у званні майора.

Саме тоді Ф. Байєр перейшов на роботу до поліції у званні капітана і наступні тринадцять років працював у різних поліцейських школах. З 13 липня 1921 р. – майор поліції. Влітку 1933 р. в чині підполковника він очолив земельну поліцію у Дортмунді. В кінці 1933 р. Ф.Байєра призначили командиром групи земельної поліції в Кельні. 20 квітня 1934 р. йому присвоїли звання полковника поліції.

Весною 1936 р. вступає до вермахту. Полковника (оберста) Ф.Байєра 16 березня 1936 р. призначили командиром 78-го піхотного полку (м. Кельн). 1 жовтня 1938 р. отримав звання генерал-майора і очолив 77-й піхотний полк. В середині жовтня 1939 р. Ф. Байєр став командиром 182-ї дивізії. В кінці квітня 1940 р. був переведений до резерву. На початку червня 1940 р. його призначили комендантом оберфельдкомендатури 669. 1 липня 1940 р. Ф.Байєр переводиться до резерву. Після успішного завершення Французької кампанії, в кінці липня 1940 р., його призначили воєнним комендантом м. Страсбург в Ельзасі. У вересні 1940 р. Фрідріху Байєру присвоїли звання генерал-лейтенанта. У березні 1941 р. він прийняв командування 281-ю охоронною дивізією, яка з початком німецько-радянської війни була задіяна на Східному фронті в складі групи армій "Північ". З'єднання забезпечувало охорону підконтрольних територій, ліній комунікацій і боролось з радянським партизанським рухом.

1 жовтня 1941 р. Ф.Байєра перевели до резерву. На початку грудня 1941 р. він був затверджений на посаді командира 122-ї піхотної дивізії, яка брала участь у боях під Ленінградом. З середини лютого 1942 р. перебував у резерві.

В середині квітня 1942 р. призначається командиром 217-ї піхотної дивізії 18-ї армії. З травня 1942 р. дивізія генерала Ф.Байєра брала участь у боях під Ленінградом. 27 вересня цього року він здав командування нею і знову потрапив до резерву.

У жовтні 1942 р. Фрідріх Байєр став командиром новоствореної 347-ї піхотної дивізії, яка дислокувалася в Нідерландах. В середині жовтня 1943 р. був переведений до резерву. Приблизно за місяць потому призначений

командиром 408-го дивізійного штабу спеціального призначення, з середини червня 1944 р. – командиром 153-ї навчально-польової дивізії. У вересні 1944 р. його дивізія буде розбита в Румунії, а сам він потрапить до радянського полону. Знайшов свій вічний спочинок 9 листопада, за іншими даними 5 серпня 1953 р. в таборі для військовополонених Войково. Похований на кладовищі села Чернці (в 28 км від м. Іваново) [13], [14], [15].

27 вересня 1942 р. командиром дивізії був призначений генерал-майор О.Ляш. Отто Бернгард Ляш (Otto Bernard Lasch) народився 25 червня 1893 р. у верхньосілезькому м. Плесс (нині польське місто Пщина), в сім'ї лісничого О.Ляша і його дружини К. Ляш (Капе).

По закінченні навчання в гімназії, в березні 1913 р. розпочав військову службу фанен-юнкером у 2-му Прусському єгерському батальйоні "Князь Бісмарк" в м. Кульмі (Західна Пруссія). Закінчив військове училище в 1914 р. у м. Хорсвальд.

Початок Першої світової війни О.Ляш зустрів у якості командира взводу. 7 серпня 1914 р. йому присвоїли звання "лейтенант". Брав участь в боях під Танненбергом і на Мазурських озерах (Східний фронт). У листопаді 1914 р. командира роти О.Ляша було поранено. Після лікування в госпіталі з єгерського резервного відділення перевівся до авіації. Служив льотним спостерігачем у 52-у авіаційному батальйоні, а згодом у авіаційному батальйоні А 280. За військову звитягу в роки війни О. Ляш був нагороджений Залізними Хрестами 2-го класу (5 жовтня 1914 р.) і 1-го (2 липня 1916 р.). 22 березня 1918 р. отримав звання "обер-лейтенант". Після війни перебував у частинах Добровольчого корпусу Східної прикордонної варті на Балтиці.

У 1919 р. одружився на уродженці Східної Пруссії Лізетт Врубель (Lisette Wrobel). У них народилося двоє дітей.

Наприкінці 1919 р., під час скорочення рейхсверу, О.Ляш звільнився і перейшов до земельної поліції, де служив командиром роти в званні оберлейтенанта поліції (1 січня 1920 р.), гауптмана поліції (1 квітня 1921 р.) в поліції м. Лік (нині Елк, Польща у 1920-1924 рр.), в поліцейській адміністрації м. Магдебург (1924-1927 рр.). Згодом перевівся на викладацьку роботу. Працював в політичній школі Зенсбурга (Східна Пруссія, нині польське м. Мронгово). В чині майора служив ад'ютантом генерал-інспектора поліції в Бреслау (нині польський Вроцлав, Сілезія), а пізніше начальником розвідки державної поліцейської інспекції (1 Ц).

З 1933 по 1934 рр. був членом націонал-соціалістичної робітничої партії (НСДАП).

У 1935 р. добровільно вступив до лав вермахту. Служив у штабі 45-го піхотного полку в Марісбурзі (Західна Пруссія) у званні майора. Закінчив курси перепідготовки. 1 жовтня 1936 р. його підвищили до звання підполковника та призначили командиром 3-го батальйону 3-го піхотного полку 21-ї піхотної дивізії (I-й військовий округ, Східна Пруссія).

На цій посаді О.Ляш і зустрів Другу світову війну. Його військовий підрозділ брав участь у Польській кампанії, зокрема і в облозі Варшави. Був нагороджений планками до Залізних хрестів 2-го (13 вересня 1939 р.) та 1-го ступеня (20 жовтня 1939 р.). З 26 жовтня 1939 р. – командир 43-го піхотного полку 1-ї піхотної дивізії в м. Інстербурзі (нині Черняхівськ, Росія); з 1 грудня 1939 р. – полковник (оберст).

Брав участь у війні проти Франції. У травні 1940 р. його полк в складі 1-ї піхотної дивізії перебував у резерві на території Бельгії, а з червня брав участь у боях в районі р. Сомми та р. Луари (Франція).

З червня 1941 р. полковник О.Ляш на Східному фронті. На чолі 43-го полку воював у складі 18-ї армії у Прибалтиці. З липня командир 43-го піхотного полку отримав Почесну грамоту Верховного Головнокомандувача. 17 липня 1941 р. за форсування річки Західна Двіна (Даугава), взяття мостів у Ризі був нагороджений Лицарським хрестом Залізного Хреста (№ 362). Учасник боїв під Нарвою, Петергофом, Ленінградом та в районі Волхова. 1 серпня 1942 р. О.Ляш став генерал-майором [16].

27 вересня 1942 р. прийняв командування 217-ю піхотною дивізією. Під Ленінградом його дивізія воювала до лютого 1943 р. З березня 1943 р. її передислокували в район м. Волхов (Ленінградська обл.). 1 квітня 1943 р. О.Ляшу було присвоєно звання "генерал-лейтенант".

У серпні того ж року його 217-а піхотну дивізію перевели до резерву 16-ї армії на відпочинок і переформовування. У вересні 1943 р. це військове з'єднання було перекинуто під Київ (в район м. Ніжин). Німецьке командування намагалось стабілізувати лінію фронту, дати можливість своїм основним силам евакуюватися за Дніпро і краще підготуватися до оборони "Східного валу". В разі покращення ситуації на фронті, 217-а піхотна дивізія у взаємодії з сусідніми з'єднаннями мала перейти в контрнаступ і розбити радянські війська на підступах до Ніжина.

Завдання командування 4-ї танкової армії вермахту зупинити наступ радянських механізованих бригад 217-а піхотна дивізія виконати не змогла. Розбиті частини 217-ї піхотної дивізії відступили до Десни. Після поразки під Ніжином 217-а піхотна дивізія останньою серед німецьких дивізій переправилась на правий берег Дніпра.

Генерал-лейтенант О.Ляш з 25 листопада 1943 р. формував у Сент-Омері (департамент Па-де-Кале, Франція) 349-у піхотну дивізію. У квітні 1944 р. ця дивізія була перекинута на Східний фронт під Львів, де брала участь у боях під Бродами. З'єднання потрапило в оточення, проте, 21 липня 1944 р. вирвалося з нього. До кінця серпня 1944 р. О. Ляш тимчасово командував 48-м корпусом, який воював у Карпатах. За відмінні дії 349-ї піхотної дивізії 10 вересня 1944 р. її командир О. Ляш отримав Лицарський хрест Залізного Хреста з Дубовим листям (№ 578). У вересні 1944 р. він був призначений командиром 64-го армійського корпусу, який на Західному фронті вів бої проти

наступаючих англо-американських військ, намагаючись їх зупинити в районі Луари, а пізніше у Вогезах (північний схід Франції). У ці дні О.Ляш тяжко захворів на гепатит. Одужавши, 1 листопада 1944 р. призначається комендантом укріпленого району "Кенігсберг" і командувачем військами I-го військового округу; одночасно отримав звання генерала піхоти (інфантерії); з 28 січня 1945 р. – комендант міста і фортеці Кенігсберг. Отто Ляш готував місто до тривалої оборони. Наприкінці березня 1945 р. під його командуванням знаходилося біля 130 тис. солдат та офіцерів. 6 квітня 1945 р. радянські війська розпочали штурм і 9 квітня генерал О.Ляш капітулював. Гітлер негайно віддав наказ його заочно судити без розгляду справи у військово-польовому суді. Генерал був засуджений до смертної кари. Тисячі оборонців Кенігсбергу разом з його комендантом потрапили до радянського полону.

22 липня 1948 р. трибуналом військ МВС Ленінградської області О.Ляш був засуджений до смертної кари за військові злочини, яку замінили 25 роками ув'язнення у виправно-трудоному таборі. В СРСР генерал утримувався у в'язницях Ленінграда, Москви ("Бутирка", "Лубянка"), Красноярська, потім – у спецтаборах Войкова, Карабаху, Караганди, Воркути, Асбесту, Сталінграду. У жовтні 1955 р., завдяки візиту канцлера ФРН К.Аденауера, пройшовши через десять років радянського полону О.Ляш, разом з іншими німецькими військовополоненими, був репатрійований до ФРН. Спочатку проживав у м. Емден (Нижня Саксонія), потім у м. Бад-Годесберг (Північний Рейн-Вестфалія). Входив до складу ради директорів однієї з комерційних фірм. Пішов із життя 29 квітня 1971 р. в м. Бонн. Похований на центральному кладовищі м. Бад-Годесберзі [17], [18].

Автор мемуарів "Так впав Кенігсберг" (1958) [19], "Батіг і пряник" (1965).

За бойові заслуги нагороджений Залізними хрестами 2-го й 1-го ступенів (1914-1916 рр.), Почесним хрестом ветерана війни 1-го ступеню (1930-і рр.), планками до Залізних хрестів (1939, повторне нагородження), Хрестом 1-го класу ордена Хреста Свободи з Дубовим листям і мечами (29 березня 1943 р., Фінляндія) [20], медаллю "За зимову кампанію на Сході 1941/42", Лицарським хрестом Залізного хреста (17 юля 1941 р.), Лицарським хрестом Залізного хреста з Дубовим листям (10 вересня 1944 р.), медалями "За вислугу років у Вермахті", знаком "За поранення" 3-го ступеня (1918 р., чорний), нагрудним штурмовим піхотним знаком у сріблі [12].

У жовтні 1943 р. командиром 217-ї піхотної дивізії був призначений генерал-лейтенант В.Поппе. Вальтер Поппе (Walter Porpe) народився 8 серпня 1892 р. в Касселі (Гессен). Після закінчення кадетської школи, 20 січня 1914 р. вступив на службу в Імператорську армію як лейтенант без патенту і був зарахований до 72-го (4-го Тюрингського) піхотного полку. При цьому його патент датований 22 червня 1912 р. Брав участь у Першій світовій війні,

нагороджений Залізними хрестами обох ступенів. Мав поренення. 18 серпня 1917 р. Вальтер Поппе отримав звання обер-лейтенанта.

Після підписання перемир'я і закінчення світової війни служив у тимчасовому рейхсвері Веймарської республіки ад'ютантом командира 10-ї піхотної бригади. 1 жовтня 1920 р. був зарахований до 16-го піхотного полку, в якому він прослужив рік. Після прийняття "Закону про рейхсвер" у березні 1921 р. залишився в армії. В подальшому його перевели в 16-й кавалерійський полк, на посаду ескадронного офіцера. В той час він пройшов гарну штабну підготовку. Весною 1924 р. Вальтер Поппе отримав призначення в 4-й ескадрон 13-го (Пруського) кавалерійського полку в Люнебурзі. 1 квітня 1925 р. йому присвоїли звання гауптмана (капітана) і призначили командиром 8-ї (кулеметної) роти 16-го полку в Ганновері. У 1925–26 рр. обіймав посаду ад'ютанта командира 16-го піхотного полку в Ольденбурзі. З 1926 по 1934 рр. – Вальтер Поппе командир 8-ї роти свого 16-го полку. В 1934 р. отримав чин майора, а після перетворення рейхсверу в вермахт 1 жовтня 1936 р. йому присвоїли звання підполковника і призначили командиром батальйону 103-го піхотного полку. 15 жовтня 1938 р. В. Поппе перевели у штат 10-го піхотного полку в Дрездені. Там він пройшов підготовку в якості командира полку. 1 червня 1939 р. отримав звання полковника (оберста), а незабаром його призначили командиром 465-го піхотного полку, з яким він перебував на окупованій чеській території Протектораті Богемії і Моравії.

Весною 1940 р. його полк перекинули на Західний фронт. Військова частина на чолі з В. Поппе брала участь в окупації Нідерландів і Бельгії. Полк відзначився у боях за Нант і Бордо у Франції. Після закінчення Французької кампанії військова частина входила до складу окупаційних сил. Весною 1941 р. була передислокована у "генерал-губернаторство окупованих польських областей".

На початку літа 1941 р. 465-й піхотний полк Вальтера Поппе 255-ї піхотної дивізії брав участь у вторгненні в СРСР. Його військова частина вела бої в Білорусі та центральній Росії (Брест-Литовський, Пінськ, Гомель, Смоленськ, Вязьма, Москва). В. Поппе – учасник Смоленської (10 – 20 липня 1941 р.) та Московської битв (30 вересня 1941 р. – 20 квітня 1942 р.).

12 січня 1942 р. був призначений в.о. командира 255-ї піхотної дивізії. Відзначився у боях під Можайськом і Гжацьком (січень-травень 1942 р.). 1 квітня 1942 р. його підвищили до генерал-майора і призначили командиром 255-ї піхотної дивізії. 30 травня 1942 р. нагородили Німецьким Хрестом в золоті. 1 січня 1943 р. В. Поппе отримав звання генерал-лейтенанта.

З березня 1943 р. дивізія під його командуванням брала участь у оборонних боях під Сумами. З квітня – під Харковом і Белгородом (Курська операція). У вересні 1943 р. дивізія генерала В. Поппе воювало у складі 4-ї танкової армії та 8-ї армії на лівому березі Дніпра, відступаючи до Києва.

З'єднання зазнало величезних втрат у боях за Грайворон, Велику Писарівку, Охтирку [21].

У жовтні 1943 р. генерал-лейтенант В. Поппе здав командування дивізією (вірніше те що від неї залишилося) і прийняв командування 217-ю піхотною дивізією, яка відступає до Києва.

2 листопада його дивізія була переформована в 217-у дивізійну групу, яка була включена до складу корпусної групи "Ц". Цій дивізійній групі були передані рештки інших розбитих піхотних дивізій. Відступаючи з боями, дивізійна група несла значні втрати. Вона не змогла стримати наступ радянських військ під селом Мануїльським (нині Любимівка Вишгородського району Київської обл.) в боях 4-5 листопада 1943 р. і відступила до Бородянки, потім до Іванкова. 8-9 листопада 1943 р. радянські війська прорвали в кількох місцях лінію фронту і відкинули 217-у дивізійну групу військ із-під Бородянки на захід від Тетерева.

8 листопада 1943 р. ім'я Вальтера Поппе назвали у зведеннях вермахту: "У запеклих і виснажливих оборонних боях особливо проявили себе франксько-судетська 183-я піхотна дивізія під командуванням генерал-лейтенанта Детлінга та східно-пруська 217-а піхотна дивізія генерал-лейтенанта Поппе (в районі м. Тетерів)" [22].

У листопаді 1943 р., у зв'язку з розформуванням 217-ї піхотної дивізії, В. Поппе склав повноваження її командира. Його перевели до резерву. В середині грудня 1943 р. генерала призначили командиром 364-ї піхотної дивізії, але її формування завершено не було. 1 лютого 1944 р. В. Поппе став командиром 77-ї піхотної дивізії, яка дислокувалася в Нормандії. В кінці квітня 1944 р. він здав командування і перейшов у резерв. На початку липня 1944 р. його призначили на посаду командира 59-ї піхотної дивізії, з якою він воював на Західному фронті.

У серпні 1944 р. дивізія Вальтера Поппе вела бої під Дюнкерком, у вересні – листопаді під Арнемом проти наступаючих американо-британських військ. Генерал зіграв помітну роль у зриві операції союзників "Маркет гарден" ("Горód") із захоплення мостів у містах Арнем, Ейндховен та Неймеген. У січні 1945 р. – його дивізія брала участь в оборонних боях під Аахеном.

У лютому 1945 р. В. Поппе перевели в резерв, до призначення у квітні 1945 р. на посаду командира 467-ї дивізії. Це військове з'єднання проіснувало протягом короткого часу. 3 травня 1945 р. особовий склад дивізії разом з командиром Вальтер Поппе потрапив у полон до західних союзників поблизу Анзенбаха.

У 1954 р. він написав "Коротку історію 77-ї піхотної дивізії". Помер в м. Херфорд (Північний Рейн –Вестфалія) 17 серпня 1968 р.

В. Поппе вважають військовим консультантом авторів фільму "Міст занадто далеко", який присвячений операції "Горód" 1944 р., хоча той вийшов на екран за багато років після його смерті [23].

За час своєї воєнної служби Вальтер Поппе був нагороджений Залізними хрестами 2-го й 1-го ступенів, планкою до Залізного хреста 2-го ступеня (повторне нагородження), Німецьким хрестом у золоті (30 травня 1942 р.), знаком "За поранення" 3-го ступеня (1918 р., чорний), Почесним хрестом ветерана війни [12].

Отже, як бачимо в роки Дрігої світової війни німецькою 217-ю піхотною дивізією командувало 4 генерали. У них дуже схожі біографії, всі вони народилися приблизно один час, закінчили офіцерські училища, отримали бойовий досвід на фронтах Першої світової війни. Були нагороджені орденами Німецької імперії. Пройшли всі щаблі воєнної кар'єри молодшого офіцера, від курсанта до командира підрозділів. В міжвоєнний період, у зв'язку зі скороченням армії за Версальським мирним договором, троє з них змушені були залишити військову службу. До середини 30-х років вони служили в поліції, потім добровільно вступили до вермахту. Їх відданість військовому обов'язку та своїй країні були використані нацистським режимом. Вони стали командирами піхотних батальйонів, полків, дивізій вермахту. Отто Лаш у 1944 р. навіть став комендантом Кенігсберга і командувачем військами І-го військового округу; отримав звання генерала піхоти (інфантерії). Всі командири були учасниками Польської, Французької кампанії, радянсько-німецької війни. Але справа, якій вони присвятили життя і віддали свої кращі роки, закінчилася катастрофою. Так Р. Бальтцер загинув вже після капітуляції Німеччини, мабуть у бою, Ф. Байєр потрапив до радянського полону і там загинув, О.Лаш теж опинився у радянському полоні і провів у ньому десять років, В. Поппе у 1945 р. потрапив в американський полон. Ймовірно саме про таких командирів писав відомий чеський письменник Карл Чапек: "Солдати, ви зробили все, що могли, заради величі ... нації! Від неї залишилася вже тільки половина".

Література

1. Крапив'янський С. Бойовий шлях 217-ї піхотної дивізії вермахту // Ніжинська старовина – 2007. – №4–5. – С. 47–60.
2. 217. Infanterie-Division: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Infanteriedivisionen/217ID.htm>
3. 217. Infanterie-Division by Jason Pipes: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.feldgrau.com/InfDiv.php?ID=142>
4. Дивизии 189-218 (Divisions 189-218): [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://maparchive.ru/index.php/divisions/173-divisions-189-218.html>
5. Веремеев Ю. Красная армия и вторая мировая война: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://army.armor.kiev.ua/hist/oborona-b.shtml>
6. Прибалтийская оборонительная операция 1941 года: [Електрон. ресурс]. – Режим доступу: <http://www.soldat.narod.ru/OPER/ARTICLES/003-pribalt.htm>

7. Польшман Х. Волхов. 900 дней боев за Ленинград: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.1942.ru/book/wolchow900.htm>
8. Baltzer, Richard: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/B/BaltzerR-R.htm>.
9. Generalleutnant Richard Baltzer: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.balsi.de/Homepage-Generale/Heer/B/Ba/Baltzer-Richard.htm>.
10. "Eisernes kreuz 2.klasse" (Croce di ferro di 2. classe) con raro attestato firmato dal generale Richard Baltzer nel 1941: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www.mymilitaria.it/liste_03/baltzer.htm
11. Generalleutnant Richard Baltzer: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://www.oocities.org/~orion47/WEHRMACHT/HEER/Generalleutnant/BALTZER_RICHARD.html
12. Награды генералов вермахта Generale des Heeres 1939-1945: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.unithistories.com/officers/bio/german/HeerL.htm>
13. Generalleutnant Friedrich Bayer: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.balsi.de/Homepage-Generale/Heer/B/Ba/Bayer – Friedrich .htm>
14. Bayer, Friedrich: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/B/BayerFriedrich-R.htm>
15. Generalleutnant Friedrich Bayer: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://geocities.com/~orion47/WEHRMACHT/HEER/Generalleutnant/BAYER_FRIEDRICH.html
16. Artilleriesführer I 1. Infanterie-Division: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Infanteriedivisionen/1ID.htm>
17. Otto Lasch: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://de.wikipedia.org/wiki/Otto_Lasch
18. Lasch, Otto: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://ww2gravestone.com/general/lasch-otto>
19. Ляш О. Так пал Кёнигсберг. – М., 1991.
20. Otto Lasch: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://fr.wikipedia.org/wiki/Otto_Lasch
21. 255. Infanterie-Division: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Gliederungen/Infanteriedivisionen/255ID.htm>
22. Walter Poppe: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: http://en.wikipedia.org/wiki/Walter_Poppe
23. Poppe, Walter Fritz Rudolf: [Электрон. ресурс]. – Режим доступа: <http://www.lexikon-der-wehrmacht.de/Personenregister/P/PoppeWalter-R.htm>

ЧИ БУЛА БОРОТЬБА ЗА УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У ПЕРІОД "РУЇНИ"?

Стаття присвячена теоретичному і конкретно історичному визначенню суті та значення терміну "Руїна", його історіографічному аналізу та доцільності вживання щодо подій II пол. XVII ст. поняття "боротьба за утвердження української державності". Авторами на основі історії Ніжинського козацького полку розкрита одна з ключових ознак державності – боротьба за визнання статусу держави на міжнародному рівні.

Так, була, незважаючи на негативне звучання та суть історіографічної назви "Руїна", яка вживається до характеристики 60–80-тих років XVII ст. української історії, коли зав'язується тугий вузол соціально-політичних проблем, що вимагали свого вирішення. Поняття "Руїна" стало традиційним означенням історичного періоду, що супроводжувався боротьбою козацької верхівки за гетьманську булаву, відходом козацької старшини від захисту державних та національних інтересів, посиленням соціального протистояння в українському суспільстві, втратою козацькою елітою підтримки народу, іноземним втручанням у внутрішні справи України – Гетьманщини та фатальним територіальним розколом.

Водночас, були і патріотизм народу, і державницьке угруповання козацької старшини, які відстоювали територіальну цілісність, державну незалежність, права та самобутність краю. Тому закономірною стала наукова дискусія щодо правомірності вживання терміну "Руїна", яку започаткував на сторінках збірника Інституту історії України Національної Академії Наук "Україна в Центрально-Східній Європі" (К., 2004 р.) знаний дослідник козацько-гетьманської доби, доктор історичних наук Т.Чухліб. Вчений стверджує, що цей термін "...не вповні висвітлює складні процеси політичного, економічного, соціального, а також культурного та духовного життя українців у другій половині XVII ст." [1, с.489]. Т.Чухліб нагадує, що ще у 1928 р. О.Оглоблин відзначив надзвичайну поліфункціональність цього терміну, який заважав ґрунтовним науковим дослідженням. Адже "на думку окремих істориків він означає певний період існування Української козацької держави ("Війська Запорозького", "Гетьманщини", "Українського гетьманату") у кінці 50-х – 80-х рр. XVII ст." [2, с.489], тому логічно термін поширюється на стан функціонування держави, як кризи її ознак і інституцій.

Поділяємо міркування та твердження Т. Чухліба, що "майже кожна новостворена у різний історичний період світова держава під час свого становлення переживала етап внутрішньополітичної боротьби (який досить часто мав і зовнішньополітичне "забарвлення") ... Гетьманщина, створена у

1648–1651 рр., протягом наступних кількох десятиліть переживала період нормального (!) державно-політичного становлення" [3, с. 492]. Доказом цього можуть бути ті позитивні зрушення, які відбулися внаслідок національної революції (1648–1676 рр.) та ґрунтовно досліджені знаними нині істориками В.Смолієм та В.Степанковим:

1) створення національної держави, частина якої у формі Лівобережного гетьманства проіснувала на правах автономії у складі Російської імперії до початку 80-х рр. XVIII ст.; 2) поява національної державної ідеї; 3) формування нової політичної еліти; 4) розвиток національної самосвідомості, зокрема, ідеології елітарного націоналізму; 5) закріплення за витвореною державою назви "Україна" й започаткування зміни назви "руський народ" на означення "український народ"; 6) користування козаками, селянами, міщанами й духовенством протягом тривалого часу соціально-економічними завоюваннями, здобутих революційними перетвореннями; 7) розвиток освіти, мови, літератури, літописання, усної народної творчості тощо [4, с. 338-339; 5, с. 154-167].

На сучасному етапі українського державотворення поняття "Руїна" реанімується, як професійними істориками, так і політиками, включаючи Президента України В.Януковича [6]. Російська дослідниця української історії II половини XVII ст. доктор історичних наук, професор Санкт-Петербурзького університету Т.Яковлева в праці "Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни", що вийшла в Києві 1998 р. відмітила: "Дослідження Руїни та подій, які безпосередньо передували цьому періодові, нерозривно пов'язані з такими глобальними питаннями, як оцінка результатів і рішень Переяславської ради, суть Гадяцького договору 1658 р. з Польщею, підсумки Хмельниччини". Водночас вона наголосила, що "на сучасному етапі становлення новітньої української державності проблема "Руїни" осучаснюється та стає ще актуальнішою" [7, с. 5]. У наступній своїй праці "Руїна Гетьманщини: Від Переяслава-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.)" (К., 2003) Тетяна Яковлева, попри категоричність назви та твердження, що "Руїна" – це період політичної кризи Гетьманщини, що призвів до її остаточного послаблення і перетворення на політичну автономію" [8, с. 4] вдало виокремлює погляди, наміри та дії державницького угруповання козацької старшини – "прихильників державницької ідеї і просто патріотів" [9, с. 341]. Поняття "Руїна" вживають також такі пристрасні українські дослідники козацько-гетьманської доби та української держави, як В.Борисенко, В.Горобець, Л.Мельник, Ю.Мицик, В.Смолій, В.Степанков, Н. Яковенко та інші, хоча деякі з них і піддають сумніву коректність терміну з наукової точки зору. Рясніють терміном "Руїна" шкільні та вузівські посібники, довідники, енциклопедії, формуючи нігілістично-зневажливе, або співчутливе ставлення до попередніх поколінь, їх намірів і прагнень, що приводить до викривлення історичної свідомості.

Відомо, що ще за життя Б.Хмельницького у травні 1657 р. внутрішня ситуація загострилася між старшинськими угрупованнями, що поділялися, згідно класифікації В.Смоля та В.Степанкова, на радикальні, національно-патріотичні та помірковані. Це було наслідком квітневого рішення, яке під тиском Б. Хмельницького прийняло 26 старшин про наслідування булави після його смерті сином Юрієм, щоб запобігти боротьбі за гетьманську владу. Навесні 1657 р. почалися заворушення у Запорозькій Січі, повстання на Слобожанщині, дестабілізація в полках, козаки звинувачували старшину в надмірних поборах, незаконному збагаченні (не обійшлося без агітації польських і російських агентів), однак, невдоволення було закономірною реакцією. Смерть Б.Хмельницького (серпень) стала важким ударом для молоді Української держави, яка вступила у завершальний період національної революції (1657–1676 рр.) та боротьби за утвердження козацької держави.

Отже, період, що наступив після смерті Б.Хмельницького та продовжувався аж до 60–80 х рр. XVII ст. закріпився в історичній літературі лаконічною назвою "Руїна".

Яка ж історія закріплення у суспільній свідомості цього не зовсім адекватного історичним реаліям терміну?

Відомо, що започаткував цей емоційно-літературний образ, що став майже класичним, козацький літописець С.Величко, назвавши і людей, які спричинили новий спалах боротьби. Наведемо фрагмент із Літопису Самійла Величка, народженого у часи "Руїни" (переклад здійснив сучасний історик В. Шевчук):

"Ще не згас вогонь багатокрової і багатоплачевної війни Хмельницького, запаленої з поляками, війни, яка сильно палала вісім років і з'їдала тоді Україну з Короною Польською взаємними руйнуваннями ... (далі йдеться в тексті про кров, сморід від трупів, сльози матерів, смуток від роз'єднаності родин, неспокою, сподівання на мир – Р.О.) ... аж тут, на цьому боці Дніпра, від Переяслава й Полтави, з причин двох людей, нового тоді гетьмана Виговського і полтавського полковника Мартина Пушкаря, запалав і набрав своєї сили до людського роздору новий великий вогонь внутрішніх чвар та кровопролиття, який спалював людське добро і знищував усе в корінь" [10, с. 372]. У "Літописі" Самійла Величка говориться про "... нещасливі тогочасні українські події з безперервним воєнним вогнем, а до того – з чварами, незгодами, війнами, кровопролиттями і з крайньою руїною" [11, с. 212]. Проникливо, ніби то й справедливо. Та чи не суб'єктивно? Автор писав 1677 р., описуючи історичну ситуацію 1658 р. і безперечно, мав право на подібне сприйняття подій, враховуючи першу Полтавську трагедію.

До наукового обігу термін "Руїна" вводять такі корифеї вітчизняної історіографії, як М.Костомаров ("Гетьманство Виговського", "Юрій Хмельницький", "Руїна"), М.Грушевський та їх учні. Зокрема, М.Костомаров, визначаючи зміст історичного періоду, добираючи гучну історичну метафору, що

синхронно шукали й європейські історики ("Потоп", "Смута") відроджує літописну характеристику, як народну пам'ять. Вона здебільшого відносилася до Правобережної України, "...яка буквально була перетворена на "руїну" [12, с. 5]. Романтична історіографія вплинула на подальше застосування поняття, що відображало суспільно-політичні явища української історії у другій половині XVIIст. Науково-публіцистично та емоційно-аналітично охарактеризувала цей період Олена Єфименко в праці " Історія українського народу" (Харків, 1922 р.): "Все ... має вигляд якоїсь безладної й безглуздої гри випадковостей. Не встигне з'явитися який-небудь факт і виявити свій зміст, як зникає під навалою інших фактів, що і собі також швидко зникають. Гетьмани змінюють один одного, партії виникають і зникають, перехресчуються впливи, походи, битви й замирення, політичні угоди й компроміси – все миготить перед нами, як у калейдоскопі. І все це кінець кінцем гине, несучи з собою в безодню і політичну єдність і самобутність України" [13, с. 87].

Які ж існують концептуальні засади та історіографічні оцінки означеного періоду ?

Аналіз праць дослідників із проблем української історії другої половини XVII ст. дозволяють виділити найбільш вживані сучасною історичною наукою терміни та поняття, що відображають методологічні основи та концептуальні засади: "руїна"; "громадянська війна"; "національна трагедія, "територіальний поділ України"; "політична криза"; "криза української державності"; "розпад Гетьманщини"; "національний розбрат і анархія"; "завершальний період української революції"; "боротьба за утвердження української козацької держави" тощо. Здавалося б – словесні інсинуації. Але за кожним поняттям стоять інформаційні блоки, теоретичні узагальнення та наукові висновки. Кожна з характеристик ввібрала в себе як об'єктивний аналіз суспільно-політичного життя козацької еліти та людності українських земель, так і концептуальні підходи до його висвітлення.

Досить велика розбіжність існує в історичній літературі щодо визначення хронологічних меж цієї історіографічної назви "Руїна". На сторінках монографічних досліджень, статей періодики, навчальних підручників, посібників, енциклопедичних довідників зустрічаємо такі роки: 1650–1670; 1655–1659; 1657–1663; 1657–1676; 1658–1678; 1658–1686; 1663–1687 рр. тощо. Повчально, що у народній уяві закріпилася ще й така межа, висловлена через прислів'я: "Від Богдана до Івана – не було Гетьмана!" Тобто, народна мудрість віхами "Руїни" визначила 1657–1687 рр. Однак, і за часів Б.Хмельницького, і часів І.Мазепи існували опозиційні протистояння, що було закономірністю історичного розвитку.

Отже, різноманітність визначення хронологічних меж, як і застосування термінологічних понять можна пояснити тим, що одні історики враховують події внутрішнього характеру; другі – зовнішнього, міжнародного; треті – особистість правителя; інші – комплекс соціально-економічних факторів, або

ж синтез усіх чинників. Адже завершальний період української національно-визвольної революції (1657–1676 рр.) визначається 2-ма тенденціями: з одного боку, різким загостренням соціально-політичної боротьби, посиленням втручання сусідніх держав у внутрішні справи України, що привело до її розчленування на Правобережжя і Лівобережжя; а з другого – спробами відновити територіальну цілісність та утвердити державну незалежність.

Вагомим доказом боротьби за українську державність в період "Руїни", або, науково правильніше, на завершальному етапі революції була зовнішньополітична діяльність гетьманських урядів. Геополітичний, міжнародний фактор завжди впливав і впливає на процеси внутрішнього становища країн і держав. Аналіз новітніх досліджень істориків Т.Чухліба, В.Горобця, Я.Федорука та інших із проблем засвідчує, що, на жаль, Україна була розмінною монетою у міжнародних політичних і економічних торгах країн, як Центрально-Східної, Південно-Східної так і Північної Європи [14, с. 159]. Провідні держави цього регіону – Річ Посполита, Османська імперія, Московська держава, Шведське королівство та інші утримували українські землі у сфері своїх інтересів. Після розвалу Раднотської коаліції 1656 р. Україні загрожувала міжнародна ізоляція, що ставила під удар її незалежність і соборність. Тому уряд докладав значних зусиль для нового етапу політичного зближення з зарубіжними країнами. В основі міжнародної діяльності Гетьманщини лежала політика полівасалітету [15, с. 16], що полягала в одночасному визнанні сюзеренітету декількох держав. Означене балансування між політично та релігійно неоднорідними державами, підігравання їхнім інтересам, починаючи з часів Б.Хмельницького дозволяла Гетьманщині зберігати власну державність, створену у ході національно-визвольної революції 1648–1676 рр.

Особливе місце, як у внутрішній, так і у зовнішній політиці гетьманських урядів посідав Ніжинський козацький полк, який географічно розташований на кордонах із Великим князівством Литовським і Московським царством, був залучений до зовнішньополітичних акцій з 1648 року. Місто Ніжин – один з осередків козацтва на Лівобережній Україні, полковий центр територіально-найбільшого полку України 1654–1663 рр. У межах полку проживала 1/3 населення Гетьманщини згідно умов Зборівського договору 1649 р. [16, с. 4]. Діяльність ніжинської старшини виразилась у наступних зовнішньополітичних векторах: шведському, литовсько-білоруському, польському, кримсько-турецькому та московському.

Шведський вектор. Початком зародження міждержавних відносин Чигирин та Стокгольма можна вважати 1654 рік. Так, доволі яскравою подією українсько-шведських зовнішньополітичних відносин стало листування ніжинського полковника Івана Золотаренка зі шведським королем Карлом X Густавом впродовж осені 1654 р. Як зазначав український історик М.Грушевський, "подробиць про сі зносини і кооперацію наказного гетьмана з Шведами маємо дуже мало" [17, с. 1110]. Причинами цього перш за все є

недостатня кількість джерел про ті події та незначна увага до проблеми з боку дослідників. Достеменно відомо, що на початку осені 1654 року І. Золотаренко в листі до Карла X Густава висловлює радість з приводу того, що шведи захопили частину Речі Посполитої і обіцяє королю всяку допомогу з боку козаків з застереженням відповідної влади і честі його зверхника – гетьмана Війська Запорізького Б.Хмельницького. "Золотаренко просить, щоб гетьман мав перше місце по королі, а потім прохає також уваги для своїх козаків – "тих що під моїм рейментом Білоруським і Сіверським" (in meo regimine Bialoruscio et Sieuerscio)" [18, с. 1110]. В іншому листі, датованому від 14 листопада 1654 р., йшлося про 10 тисяч козаків, що їх "ніжинський полковник обіцяв на підтримку королю під час його військової компанії у Польщі та Пруссії" [19, с. 52-53]. Як підсумок листування, у 1657 р. за участі ніжинського полковника Григорія Гуляницького між Україною і Швецією було підписано Корсунську угоду. Вдруге, українсько-шведські зовнішньополітичні відносини активізувалися на межі 1700–1701 рр. у ході Північної війни (1700-1721 рр.) між Московською державою та Шведським королівством. Показово, що частина козаків Ніжинського полку, очолюваного Іваном Обідовським, перейшла на бік шведських військ і виступила проти московського царя Петра I [20, с. 256].

Литовсько-білоруський. Розвитку литовського напрямку зовнішньої політики Гетьманщини сприяли ніжинські полковники Прокіп Шумейко та Лук'ян Сухиня. Одним з головних завдань старшини в даному напрямку було послаблення могутності Речі Посполитої з середини, шляхом виведення з війни Великого князівства Литовського та заручення підтримкою білоруського населення. Ще в листі ніжинського полковника П.Шумейка до старости гомельського, датованого 17 серпня 1648 р., ми знаходимо свідчення про бажання Гетьманщини мати мир з литовською та білоруською шляхтою. П.Шумейко пояснює старості гомельському причини перетину козаками їхнього спільного кордону, посилаючись на стан війни з польськими панами, та повідомляє, що надалі гетьман буде дотримуватись непорушності українсько-литовських кордонів. "Тепер же, отримавши наказ від його mostі пана Богдана Хмельницького гетьмана Війська його королівської mostі Запорізького, щоб ми з вашими вельможностями не важилися воювати... Цей універсал разом з листом, від самого його mostі пана Хмельницького відсилаємо до вельможного його mostі пана хорунжого Великого князівства Литовського. Самі ж, звичайних кордонів пильнуючи, низько б'ємо чолом" [21, с. 18].

Інтерес гетьмана Б.Хмельницького до білоруських земель Великого князівства Литовського спричинив дипломатичний конфлікт між Чигирином та Москвою, яка вважала означену територію сферою свого впливу. У червні 1654 р. до табору ніжинського полковника І.Золотаренка прибула делегація білоруської шляхти на чолі з Костянтином Поклонським, який заявляв, що населення Білорусії має бажання перейти у підданство московського царя. Проте інші делегати висловили бажання скласти присягу не московським

боярам, а гетьману Б. Хмельницькому. Як наслідок наказний гетьман І. Золотаренко відправив білоруських урядовців до Чигирина, надавши для охорони загін козаків [22, с. 284]. Дізнавшись про це, московський цар Олексій І та його оточення висловили протест, адже на думку Москви всі звільнені від поляків землі, мали бути приєднані до Росії, а білоруська шляхта має безпосередньо присягати царю, а не через посередництво українського гетьмана. Українсько-московське протистояння за право володіти білоруськими землями продовжувалося до 1659 р. та завершилося перемогою Москви. Український Білоруський полк було ліквідовано, а ніжинські козаки, які там перебували, у 1659 р. повернулися на землі Ніжинщини.

Польський вектор. Українсько-польські зовнішньополітичні відносини розпочалися паралельно з початком Хмельниччини. У 1658 р. за участі ніжинського полковника Г. Гуляницького між Чигирином і Варшавою було укладено Гадяцьку угоду [23, с. 143]. У 1660 р. ніжинські старшини Василь Золотаренко та Ілля Аврамович були допущені до чергового раунду мирних московсько-польських переговорів у місті Борисові [24, с. 182]. Українські послы мали намір добитися того, щоб західний кордон Гетьманщини проходив по лінії, визначеній Зборівською угодою 1649 р. Реалізація політики полівасалітету на практиці сприяла пошуку ніжинською старшиною захисту та підтримки польського короля. Так, у 1660 р., Г. Гуляницький (оголошений зрадником та ворогом московського царя) від імені Ніжинського полку поставив свій підпис під Чуднівською угодою [25, с. 126]. Альтернатива польському вектору зовнішньої орієнтації Гетьманщини особливо активізувалася впродовж 1661-1662 рр., коли війська Речі Посполитою надавали допомогу гетьману Ю. Хмельницькому у відновленні своєї влади на Лівобережній Україні, зокрема Ніжинщині. Прибічниками повернення Ніжинського полку під владу польського короля Яна II Казимира виступали колишній ніжинський полковник Г. Гуляницький, наказний полковник ніжинський Роман Ракушка-Романовський та козак Тарас Незнай.

Кримсько-турецький вектор. Дипломатичні відносини Гетьманщини з Османською імперією та її васалом Кримським ханством були започатковані у 1648 р. Упродовж 1648-1649 рр. мобільна татарська кіннота надала гетьману Б. Хмельницькому допомогу у ряді перемог над польськими військами. Водночас, ніжинський полковник Г. Гуляницький і ніжинські сотники Левко Бут та Роман Ракушка-Романовський сприяли розвитку українсько-кримських відносин у добу гетьмана І. Виговського (1657–1659 рр.), підсумком чого стало укладання військового союзу у жовтні 1657 р. у Корсуні [26, с. 147]. За присутності ніжинських сотників у 1658 р. кримський воєначальник Караш-бей і мурзи виконали присягу на "братерство" з Гетьманщиною. У 1668 р. у завершальний період гетьманування Івана Брюховецького, означеного яскравим втручанням Московського царства у внутрішні справи України, за участі ніжинського полковника Артема Мартиновича було проведено старшинську

раду в Гадячі, рішенням якої стало намагання української козацької старшини прийняти протекцію османського султана. Уже на початку XVIII ст., після укладання у 1699-1700 рр. європейською коаліцією перемир'я з Османською імперією, генеральний бунчужний Ніжинського полку Дмитро Максимович у 1705 р., разом з турецьким комісаром Коч-Ахмет-Башком, займався уточненням російсько-турецького кордону в Придніпров'ї [27, с. 490].

Російський вектор. Центральним вектором зовнішньополітичної діяльності Гетьманщини у сер. XVII ст. були відносини з Московським царством. Так, їх становленню сприяв перший ніжинський полковник Прокіп Шумейко, який впродовж 1649–1650 рр. неодноразово приймав із гетьманом Б.Хмельницьким царських послів у Чигирині [28, с. 662]. Проте, найбільш активним у цьому напрямку виявився І. Золотаренко – брат третьої дружини Б.Хмельницького, який у 1652 р. перебував у складі українського посольства у Москві, у наступному році зустрів на Чернігівщині російську делегацію [29, с. 278], а у 1654 р. був присутнім під час підписання Переяславського договору [30, с. 457]. Поряд з І.Золотаренком активністю промосковського спрямування характеризувалася діяльність вихідця з Ніжинського полку генерального обозного Петра Забіли та ніжинського полковника Матвія Гвинтівки. Так, полковник, (а пізніше – генеральний осавул та наказний гетьман в уряді Дем'яна Ігнатовича – Многогрішного) щонайменше 6 разів особисто перебував у Москві, чим сприяв інкорпорації України до складу Московської держави [31, с. 278-279]. Знаменно, що за участі ніжинської старшини було укладено всі українсько-московські міждержавні домовленості II пол. XVII ст.: Переяславський договір 1659 р. (ніжинський полковник В.Золотаренко), Батуринські статті 1663 р. (М.Гвинтівка), Московський договір 1665 р. (М.Гвинтівка, П.Забіла, Петро Рачинський), Глухівські статті 1669 р. (полковник Пилип Уманець, Федір Завадський), Конотопський договір 1672 р. (П.Уманець, П.Забіла, Марко Борсук) та Коломацькі статті 1687 р. (Степан Забіла) [32 с. 111–587].

Боротьба за утвердження української державності в період "Руїни" супроводжувалася реалізацією полковим містом Ніжином власної політики полівасалітету. Так, окремої уваги при вивченні історії Ніжина заслуговує характеристика зміни містом вірності іноземним державам. Показово, що 1654 р. не гарантував, що Ніжинський полк, як складова Гетьманщини, остаточно визначився зі своїм зовнішнім союзником-сюзереном, яким на той час виступала Москва. Упродовж 1654–1709 рр. місто Ніжин 8 разів змінювало державу-протектора. Так, 5 разів Ніжинський полк визнавав вірність Москви, 3 – Варшави та одного разу Туреччини. Уже у 1658 р., згідно Гадяцького договору Ніжин повернувся у підданство Речі Посполитої, що продовжувалося до кінця гетьманування І.Виговського. Вересневе повстання 1659 р., очолюване ніжинським старшиною В.Золотаренком призвело до підновлення протекторату Москви [33, с. 81], проте вже у 1660 р. реалізація статей Чуднівської угоди знову повернула Ніжин до складу Польщі [34, с. 126].

Поряд з почерговою зміною містом протекції Москви та Варшави, варто наголосити на періоді з січня по серпень 1668 р., означеного формальною залежністю від османського султана. Водночас 1668 р. – ключовий епізод другої українсько-московської війни, дає підстави говорити про політичну незалежність Гетьманщини в означений період. За участі ніжинського полковника А. Мартиновича, усупереч політичним інтересам Москви, Варшави та Стамбулу, старшинська рада у Гадячі ухвала рішення про об'єднання розколотої по Дніпру України. Однак, зважаючи на міжстаршинські провладні протиріччя та повернення військ гетьмана Петра Дорошенка на Правобережжя, політична ініціатива Української держави зазнала краху, а полкове місто Ніжин, за 40 років до батуринської трагедії 1708 р., було спалено московськими військами воеводи Григорія Ромодановського [35, с. 10].

У силу географічної близькості та наявності в місті своїх прихильників, боротьба Речі Посполитої, Османської імперії та Московської держави за контроль над Ніжинщиною завершилася перемогою останньої. Так, Глухівські статті 1669 р., підпис під якими поставили 19 старшин та 12 міщан Ніжинського полку [36, с. 92-94], остаточно визначили автономний статус української держави в межах Московії.

Отже, краєзнавчий матеріал засвідчує, що на завершальному етапі української революції (1657-1676 рр.) Ніжинський козацький полк, як одна з головних складових Козацько-гетьманської держави, зробив свій внесок у розвиток зовнішньополітичної діяльності Чигирини. Реалізуючи шведський, литовський, московський та інші зовнішньополітичні вектори, ніжинська старшина сприяла боротьбі за утвердження української державності та її визнанню на міжнародному рівні.

Література

1. Чухліб Т. "Руїна" Гетьманщини чи боротьба за утвердження української козацької держави? (Спроба започаткувати наукову дискусію щодо одного історичного терміну) Т. Чухліб // Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – Випуск 4. – К., 2004. – 528 с.

2. Там само.

3. Там само.

4. Смолій В., Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648-1676 рр.). Серія "Україна крізь віки" в 15 томах. Том 7. / В.А.Смолій, В.С.Степанков. – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1999. – 352 с.

5. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В.А.Смолій, В.С.Степанков – К.: Видавничий дім "Альтернативи", 1997. – 368 с.

6. Виступ Президента України Віктора Януковича на XIII з'їзді Партії регіонів [Електронний ресурс]:

http://www/partyofregions.org.ua/ua/news/direct_speech/show/9410

7. Яковлева Т. Гетьманщина в другій половині 50-х років XVII ст. Причини і початок Руїни / Т. Яковлева – К.: Основи, 1998. – 447 с.
8. Яковлева. Т. Руїна Гетьманщини: Від Переяслава-2 до Андрусівської угоди (1659–1667 рр.) / Т. Яковлева. – К.: Основи, 2003. – 644 с.
9. Там само.
10. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України / Н. Яковенко. – К.: Критика, 2005. – 584 с.
11. Величко В. Літопис. – Т.2. – К. К.: Дніпро, 1991. – 640 с.
12. Костомаров Н. И. Собрание сочинений. Исторические монографии и исследования. – Кн.6. – Т.XV: Руина. Гетьманство Брюховецького, Многогрішного и Самойловича. – Санкт-Петербург, 1905. – С. 5.
13. Єфименко О. Я. Історія українського народу / О. Єфименко. – Харків, 1922. – 166 с.
14. Горобець В. "Волимо царя східного..." Український гетьманат та російська династія до і після Переяслава / В. Горобець. – К.: Критика, 2007. – 451 с.
15. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа / Т.В. Чухліб. – К.: Видавничий дім "Києво-Могилянська академія", 2011. – 327 с.
16. Пиріг П. Ніжинський полк / П. Пиріг // Ніжинський вісник. – 1991. – №116. – 9 жовтня. – С. 4.
17. Грушевський М. Історія України-Руси. / М.С. Грушевський. У 11 томах та 12 книгах. – Том IX. Частина II. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1957. – 1630 с.
18. Там само.
19. Морозов О. Ніжинський протопоп Максим Филімонович: Монографія / О.С. Морозов. – Ніжин: НДУ ім. М. Гоголя. – 148 с.
20. Павленко С. Іван Мазепа / С. Павленко. – К.: Альтернативи, 2003. – 416 с.
21. Мицик Ю. 3 нових документів про національно-визвольну війну українського народу (1648-1658 рр.) на Сіверщині // Сіверянський літопис. – 1998. – № 6. – С. 18.
22. Календар 2000-го року "Чернігівщина – земля козацька". Автор і упорядник І. Корбач. (Чернігівське земляцтво) – К., 1999. – 768 с.
23. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відпов. ред. С. Р. лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 672 с.
24. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В. В. Кривошея – К.: "Стилос", 2010. – 792 с.
25. Мельник Л. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л. Г. Мельник. – К.:Освіта, 1995. – 192 с.

26. Грушевський М. Історія України-Руси. У 10 томах і 12 книгах / М. С. Грушевський. – Том X. – Нью-Йорк: Книгоспілка, 1958. – 594 с.
27. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В. В. Кривошея – К.: "Стилос", 2010. – 792 с.
28. Українське козацтво: Мала енциклопедія / Кер. авт. колект. Ф. Г. Турченко; Відпов. ред. С. Р. лях. – Вид. 2-е, доп. і перероб. – К: Генеза; Запоріжжя: Прем'єр, 2006. – 672 с.
29. Календар 2000-го року "Чернігівщина – земля козацька". Автор і упорядник І. Корбач. (Чернігівське земляцтво) – К., 1999. – 768 с.
30. Крип'якевич І. Богдан Хмельницький / І.П. Крип'якевич. – К.: АН УРСР, 1954.
31. Кривошея В. Урядова старшина Гетьманщини. Енциклопедія / В.В. Кривошея – К.: "Стилос", 2010. – 792 с.
32. Універсали українських гетьманів від Івана Виговського до Івана Самойловича (1657-1687): Матеріали до укр. дипломатарію / Упоряд. І. Бутич, В. Ринсевич, І. Тесленко. – Київ-Львів: НТШ, 2004. – 1087 с.
33. Літопис Самовидця / Джерела з історії України. Під ред. Я. Дзири – К.: Наукова думка, 1971. – 208 с.
34. Мельник Л. Боротьба за українську державність (XVII ст.) / Л. Г. Мельник. – К.:Освіта, 1995. – 192 с.
35. Желєзко Р. Зруйнування московськими військами м. Ніжина в серпні 1668 р.: забутий попередник Батурина. / Р. А. Желєзко // Українська державність: історія і сучасність: зб. Матеріалів Всеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених / Під ред. К.В. Балабанова. – Маріуполь, 2011. – С. 9-11.
36. Величко В. Літопис. – Т.2. – К. К.: Дніпро, 1991. – 640 с.

О. В. Ростовська, А. Кошкідько

ЯКІ ФАКОРИ ВИЗНАЧАЛИ ПОЛІТИЧНУ КУЛЬТУРУ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (II ПОЛ. XVII – XVIII СТ.)?

Актуальність означеної теми визначається як ступенем науково – теоретичної розробки проблем політичної культури, так і потребою вивчення практичного досвіду формування політичної культури в козацько – гетьманську добу. Адже історична реконструкція політичних процесів неможлива без врахування політико – культурних чинників.

На сьогодні українська історична наука уже має доволі помітний історіографічний доробок у дослідженні даної теми. Зокрема, Л.Нагорна в роботі "Політична культура українського народу: історична ретроспектива і сучасні реалії" (К., 1998), опираючись на аналіз змісту Переяславсько

-Московського договору, Конституції П.Орлика та Історії Русів, вказує на такі прояви політичної культури народу й еліти, як договірність, виборність і підзвітність представників влади, намагання будувати державу в руслі європейських традицій конституційного права. Вагомий внесок у дослідження політичної культури українського суспільства вніс П.Сас своєю працею "Політична культура українського суспільства (кін. XVI – перша пол. XVII ст.)" (Київ, 1998), в якій дослідив політичну культуру шляхти, духовенства та козацтва. Сучасний дослідник історії Гетьманщини О.К.Струкевич також розглянув політико – культурні орієнтації політичної еліти Гетьманщини в другій пол. XVII – кінця XVIII ст.

Крім спеціальних праць, присвячених питанням політичної культури, окремі аспекти піднятої проблеми розглядаються в роботах близьких до тем, які вивчаються авторами, що, безперечно, засвідчує про посилення інтересу до даної проблематики. Це, зокрема, роботи О.Апанович, В.Горобця, О.Гуржія, Т.Литвинової, В.Матях, Ю.Мицика, В.Смоля, В.Степанкова, Т.Чухліба, В.Щербака, Н.Яковенко та інших.

В даній статті робиться спроба визначити фактори, що впливали на потребу формування політичної культури, її ознаки світоглядні цінності для різних соціальних верств тогочасного суспільства в означений період.

Відомо, що козацько – гетьманська доба в історії України є періодом формування національної державності та її утвердження на міжнародній арені. Козацтво започаткувало формування якісно нового типу політичної людини в Україні, яка мала новий рівень політичної самосвідомості народу, що характеризувався прагненням до волі замість залежності; військовою звитягою замість пасивності, конструктивною творчістю замість підневільної праці [7, 97 – 98].

Національна революція і визвольна війна середини XVII ст., значною мірою змінивши форми політичного правління на більшій території українських земель, внесли кардинальні зміни не лише в економічний розвиток, а й неабияк вплинули на світогляд, систему цінностей, суспільні та політичні орієнтації всіх верств населення [1, 215].

Нові історичні реалії формували нові моделі світосприйняття, політичної культури, соціально-економічних відносин, які виникали внаслідок становлення у свідомості українського суспільства таких ціннісних політико-правових категорій: свобода особистості, демократія, рівноправ'я; право на працю, власність; соборність, національна самоідентифікація, національна та державницькі ідеї; демократизм та монархізм влади, консерватизм та революційність; справедливість національно-визвольних рухів; релігійна толерантність [10, 62]. Закономірно що, характер суспільного життя великою мірою визначається досягнутим рівнем політичної культури. Вона поставала насамперед як витворені історично і спрямовані у суспільно-політичний простір психологічні орієнтації, ментальність, самосвідомість, діяльні політичні

позиції. Складовими частинами політичної культури були концептуально розроблені теорії, а також система цінностей представників окремих соціальних станів українського суспільства другої половини XVII–XVIII ст. На цій основі формувалися певні установки, зразки і норми публічної поведінки, окреслювалися межі актуальної політичної практики.

Однією з ознак політичної культури був пошук політичної моделі української держави від якої залежали перспективи її розвитку та самого існування. Показовою є еволюція поглядів української еліти на форму правління у козацько–гетьманській державі, що відображає зростання рівня політичної культури... Український дослідник В.Горобець зазначає, що "політичний режим в одних випадках набував ознак, характерних для авторитарного управління, в інших – олігархічного. Авторитарний режим у формі цезаризму, тобто такого способу правління, за якого при формальному збереженні республіканського устрою керівництво всіма провідними владними інституціями зосереджується в руках однієї особи" [2,50]. Така форма управління встановлюється за часів гетьманства Б.Хмельницького, П.Дорошенка, І.Самойловича та І.Мазепи. Доказом посилення потреби монархічної моделі є те, що в усіх названих гетьманів на певних етапах з'явилися плани заснування власних правлячих династій, тобто заміни авторитарного режиму – монархічним. На противагу цього відбувається становлення олігархічного режиму Гетьманщини в роки правління І.Виговського, Ю.Хмельницького, на перших порах – І.Самойловича та І. Мазепи.

Б.Хмельницький став першим державним діячем, який в період своєї діяльності розробив основні принципи української державної ідеї. Новостворена держава в подальшому постала як козацька республіка, організована спершу за прикладом Запорозької Січі. Усю територію було поділено на полки, полки – на сотні. Основні напрямки внутрішньої та зовнішньої політики вироблялися генеральною старшиною. Але слід відмітити, що "така розстановка сил державного апарату існувала лише до 1652 року" [3,38]. Слід зазначити, що погляди Б.Хмельницького на форму правління не були сталими, вони змінювалися в силу того, як змінювалось внутрішнє і зовнішнє становище Гетьманщини. Так, до 1652 року в козацькій державі переважала республіканська форма правління, що підтверджується саме її державним апаратом управління.

Після виборення козацькою Україною автономності посилювався процес зміцнення самодержавності влади Б. Хмельницького, чому сприяло зростання харизматичності його постаті в очах населення. "Так вважала собі Русь, що той Хміль Богом даний, – писав один із польських панів у травні – червні 1652 році, – що то [він] від Бога даний для їхнього визволення". Без відома Б.Хмельницького полковники не мали права вирішувати важливі справи державного життя. [11,198] Гетьман крім усього іншого, сподівався домогтися юридичного оформлення монархічного правління у формі спадкового

гетьманства, йдучи на зближення з Портою, уряд якої надавав йому титул "князя Руського" [6, 73] Курс Б.Хмельницького на утвердження монархічної форми правління хоча й мав на меті звеличення власного роду, насамперед впливав із глибокого розуміння гетьманом історичної перспективи розвитку держави. Монархія сприяла б консолідації еліти й суспільства навколо державної ідеї, розвитку національної свідомості, запобіганню гострої боротьби за булаву.

Іван Виговський дотримувався і продовжував курс Б.Хмельницького, що був спрямований на реалізацію державної ідеї. Гетьман виступав прихильником твердої гетьманської влади, але все ж став, – за словами В.Липинського, – "провідником" антимонархічної опозиції частини старшини. Проголошення курсу на розбудову старшинської (олігархічної) республіки вело до послаблення центральної влади, а відтак – до посилення на місцях самовладдя старшин і анархо – охлократичних настроїв серед поспільства.

Варта уваги зміна позицій Івана Виговського в підході до ролі в житті України гетьманської влади. "Нові пункти" зафіксували його відмову від орієнтацій на встановлення олігархічно – республіканської форми правління й перехід на позиції встановлення спадкоємного гетьманства. Авторитетні дослідники В.Смолій., В.Степанков наводять повний текст одного з пунктів: "Щоб не доходило на Україні до заворушень і ускладнень на випадок, Боже борони, смерті його милості пана гетьмана, тому його милість пан гетьман просить щоб без жодних виборів рідний брат його милості – його милість Данило Виговський, Боже борони його від швидкої смерті, де – факто успадкував Велике Гетьманство і Київське воєводство, а третій брат його милість Костянтин Виговський успадкував би пільне гетьманство, про що наполегливо просять його милість пан гетьман, щоб на Україні не доходило до вибуху заворушень. [11,118]

Одним із послідовників Б.Хмельницького стосовно запровадження монархічної форми правління став правобережний гетьман П.Дорошенко. Його наміри по запровадженню " незалежної ні від кого монархічної влади", "вічного гетьманства" виявлялися у намаганні передати гетьманську булаву " після нього сину і внуку його неодмінно" [13, 351]. Після падіння уряду П.Дорошенка головним носієм державної ідеї стає патріотично налаштована старшина Лівобережжя, очолювана І.Самойловичем, котрий у новій політичній ситуації виступав єдиним законним володарем усієї козацької України. І.Самойлович прагнув запровадити спадкове гетьманство. Є підстави стверджувати, що він не був палким прихильником московської орієнтації, а так само як Б.Хмельницький і П.Дорошенко виношував плани по витворенню незалежної держави в етнічних межах України. Це підтверджується тим, що в 1685 р. він направив до Москви інструкцію в якій пропонував домагатися від Польщі відмови від усіх етнічноукраїнських земель, бо "вся тогочасна сторона Дніпра, і Поділля, Волинь, Підляшшя, Підгір'я і вся Червона Русь, де стоять

славні міста... від початку існування тутешніх народів до руських монархів, і тільки 100 років потому з невеликим лишком польське королівство ними заволоділо..." [11,184]. Тенденція до посилення гетьманського авторитаризму викликала активну протидію з боку вищої старшин, яка часто отримувала дієву допомогу з боку російської влади. Зокрема, саме авторитаристські прагнення І.Самойловича стали однією з причин усунення його від влади.

Продовжувачем політики І.Самойловича на побудову монархічної форми правління був І.Мазепа. Як відмітила російська дослідниця української історії Т.Яковлева, І.Мазепа "природжений политик, одаренный полководец и дипломат, человек отважный, честолюбивый и целеустремленный – он был олицетворением эпохи духовного возрождения и расцвета казачества..." [14,6]. На думку відомого дослідника О. Оглобина, гетьман був "глибоко переконаним прихильником міцної гетьманської влади на засадах властивого тоді передовим європейським країнам абсолютизму. Мазепа чудово розумів, що тільки сильна гетьманська влада, незалежна від боротьби старшинських партій та фамілій них угруповань, може боронити державно – національні інтереси України" [6,265]. Гетьман розумів, що в умовах монархічної Європи, серед яких лише Англія в результаті буржуазної революції стала республікою на короткий період часу, українська козацько – гетьманська держава не зможе існувати з республіканською формою правління. Історики вважають, що не маючи прямих нащадків, І.Мазепа зміцнював свою владу, створивши державний апарат за принципом особистої відданості та сприяв формуванню аристократичної верхівки суспільства, "бунчукових товаришів" У внутрішній політиці гетьман завжди відстоював інтереси козацької старшини, чимало представників одержало від нього землі й стали його прихильниками [1,180–181]. І.Мазепа поширив свою владу на значну територію України, прийняв під своє керування, наперекір московському цареві, правобережних козаків, вів таємні переговори зі шведським королем Карлом XII і закликав його об'єднати зусилля. Саме І. Мазепа першим підняв ідею незалежної держави, на висоту загальнонаціональної історичної мети. Історичним секретом гетьмана була та обставина, що він належав до людей, світоглядні уявлення яких формувалися в умовах політичної культури доби пізнього бароко. З огляду на це, гетьман нічим особливим не відрізнявся від інших правителів "малих" держав Європи [14, 264].

Прихильником республіканської форми правління був останній гетьман Лівобережної України Кирило Розумовський. Він відновив традиції скликання старшинських з'їздів, перетворення колегії генеральної старшини на колективний орган поточного управління справами Гетьманщини тощо [13,345]. Політичні погляди, стосовно республіканської форми державного устрою почали змінюватися на монархічні під впливом наступу російського самодержавства на автономію. "Ідея ця визріла в умах гетьманського оточення...той тип держави, що її замислив К. Розумовський, передбачав спадковість

правителя, йдеться про державу типу герцогства" [15,290]. Але гетьман, пропонуючи встановити спадкове гетьманство, намагався насамперед зберегти як започатковані ним перетворення, так і в цілому той політичний курс, що був спрямований на збереження державно – політичної автономії України [8, 369–370].

Отже, пошук моделі української державності як ознака політичної культури свідомо проявляється у політиці гетьманів II пол. XVII–XVIII ст.

Розглянувши діяльність гетьманів, можна стверджувати, що вона відповідала тим ідеям і відносинам, нормам і принципам, цінностям і ідеалам, що були прийняті в суспільстві того часу.

Важливим фактором на наш погляд, що визначали політичну культуру були світоглядні уявлення та субкультура різних верств українського суспільства козацько – гетьманської держави.

Найвищий щабель суспільної драбини займала військова еліта до якої входили гетьмани та військові канцеляристи. Їх політико-культурними цінностями можна вважати: автономізм, наявність протектора – монарха, суверенність, міцність влади, соборність, монархізм, договірність, добровільність, конституціоналізм, республіканізм [10, 63–64].

Особливе місце в суспільно-політичному середовищі Гетьманщини XVII–XVIII ст. посідало духовенство. Його унікальність полягала в тому, що воно займало активну позицію у політичному, релігійному і культурному житті держави. Саме цей період вносить певні корективи у світоглядні цінності цієї верстви, оскільки вони починають презентувати свої погляди не з церковних, а з громадянських позицій. Однією з цінностей для духовенства була свобода, яка зводилася до свободи землеволодіння та землекористування. Заради ефективного залучення політичного і духовного авторитету церкви на свій бік, гетьмани започаткували процес широкомасштабних майнових та земельних пожертв церкві [9, 239]. Серед політичних орієнтацій духовенство звертало увагу на повернення республіканських прав і привілеїв, зрівняння з світською елітою Гетьманщини, наближеною у правах до шляхетства. Знання польсько – литовського, російського та малоросійського законодавства давало можливість використовувати його для відстоювання своїх інтересів у соціально-політичному житті.

Різні соціальні групи та прошарки, представляло собою міське населення, яке мало однакові суспільні цінності та світоглядні засади. Однією з головних цінностей міщан була свобода, яку вони вбачали, в першу чергу, у користуванні нормами магдебурзького права. Звідси випливає наступна орієнтація – на права та привілеї, оскільки міщани, які підпадали під протекторат Російської імперії вимагали зрівняти їх у правах з російськими чиновниками, найактивніші спроби зустрічаємо у "Правах за якими судиться малоросійський народ". Можна відмітити, що світоглядні цінності міщанства даного періоду кардинально не змінилися, а навпаки, вони активно нама-

галися зберегти їх хоча б на тому рівні, на якому вони знаходилися під протекторатом Речі Посполитої.

Найчисельнішу верству населення становило селянство, світогляд якого переважно зводився до усвідомлення соціально-економічного місця в суспільстві і домагання певних привілеїв у цій сфері, що сприяло формуванню деяких політичних прав. Місцеві пісні, обряди, колядки, приказки, відображали святість хліба, силу громади, християнські цінності, велич природи і свідчили про причетність селянства до народної культури, яка відображала їх світоглядні цінності [10, 65]. Історична свідомість селян почала відлік нового часу, а їх пам'ять назавжди закарбувала перебіг попередніх подій. Вони поділили своє життя на два періоди: "при владенні лядском", коли особисто перебували за ляхом і "от изгнання з ляхов", "после польського владения" [4, 216]. Такі уявлення були притаманні усім верствам суспільства, оскільки Національна революція і визвольна війна середини XVII ст., кардинально вплинули на світогляд, систему цінностей, суспільні та політичні орієнтації української спільноти. Революційні зміни сформували нові моделі світосприйняття, політичної культури, соціально – економічних відносин, що значно вплинуло на подальші процеси державотворення та правотворення в козацько-гетьманській державі.

Отже, політичну культуру визначало два основні фактори: внутрішній і зовнішній. До внутрішніх факторів політичної культури належать: становлення та розвиток національної держави, визначення національної державної ідеї, потреба формування нової політичної еліти та громадянського суспільства, розвиток національної самосвідомості [12, 338–339]. Презентація козацько – гетьманської держави на міжнародній арені, здатність її керманичів укладати договори, захищати національні інтереси [17, 358–359], проявляючи дипломатичний хист, такт, толерантність являються зовнішніми факторами, що визначають політичну культуру українського суспільства козацько – гетьманської держави.

Література

1. Бойко О. Д. Історія України: Посібник. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – 656 с.
2. Горобець В. Політичний устрій українських земель в II пол.. XVII–XVIII ст. – 120 с.
3. Губський Б. Б. Хмельницький: від державної ідеї до української козацької держави// Хроніки. – 2000. – № 45 – 46. – С. 33–66.
4. Гуржій О. І. Світоглядні засади селянства та міщанства// Українське суспільство на зламі середньовіччя та нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 317 с.

5. Макушина Г. І. Політична і правова культура міщан Гетьманщини у XVIII ст. // Література та культура Полісся. – 2011. – Вип. 64.
6. Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Ред. Л. Винар, упор. І. Гирич, А. Атамашенко. – 2 – е доповнене видання. – Нью – Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. – 464 с.
7. Політична історія України: Посібник / За ред.. В. І. Танцюри. – К.: Видавничий центр "Академія", 2001. – 488 с.
8. Реєнт О. П., Коляда І. А. Усі гетьмани України / Худож. – оформлювач А.С. Ленчик. – Харків: Фоліо, 2008. – 415 с. – (Історичне досьє).
9. Ричка В. М., Смолій К. І. Політичні орієнтації та світогляд духовенства // Українське суспільство на зламі середньовіччя та нового часу: нариси з історії ментальності та національної свідомості. – К.: Інститут історії України НАН України, 2001. – 317 с.
10. Страшко Є. М., Москаленко О. Ю., Ростовська О. В., Дудченко Г. М., Кириленко С. О., Овдiєнко П. П. Історія України. Історія слов'янських народів (від найдавніших часів до кінця XVII ст.). Довідник до державного іспиту. – Ніжин: ТОВ "Гідромакс", 2010. – 200 с.
11. Смолій В., Степанков В. Українська державна ідея. Проблеми формування, еволюції, реалізація. – К., 1997. – 314 с.
12. Смолій В. Степанков В. Українська національна революція XVII ст. (1648 – 1676 рр.). – К., 1999. – 427 с.
13. Струкевич О. Політико – культурні орієнтації еліти України Гетьманщини (інтегральний погляд на питання). – К., 2002. – 533 с.
14. Таирова – Яковлева Т. Г. Мазепа. – М.: Молодая гвардия, 2007. – 271[1] с.
15. Чухліб Т. Секрети українського полівасалітету. Хмельницький – Дорошенко – Мазепа. – К.: Видавничий дім "Києво – Могилянська академія", 2011. – 327 с.
16. Шевчук В. Козацька держава. – К.: Абрис, 1995. – 392 с.
17. Яковенко Н. Нарис історії середньовічної та ранньомодерної України. – 3-тє вид., перероблене та розшир. – К. : Критика, 2006. – 548 с.

УДК 340

І.О.Салтовський, М.О.Ярошенко

АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ НІГІЛІЗМУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

У статті розглядається проблема нігілізму, яка є актуальною для української та світової спільноти. Сутністю правового нігілізму є стійке, зневажливе негативне ставлення до закону. Аналізується різновид нігілізму

– правовий нігілізм, як напрям політико-правової думки, що відкидає соціальну цінність права та культивує негативістське ставлення до законності та права взагалі. Наголошується на необхідності сформування у студентів на фундаментальних правових засадах чіткого знання місця, ролі й значення права в громадському та політичному житті.

Ключові слова: нігілізм, правовий нігілізм, право, "фільтрування" стереотипів, законність, правова культура, правосвідомість, правова освіта, правова держава, громадянське суспільство, правові засади, суспільні відносини, радянська система.

Без урахування специфіки відображення різних правових феноменів в індивідуальній, груповій чи загально-суспільній свідомості, право не може реалізувати свої функції відповідним чином, суть яких полягає в забезпеченні стабільності, динамічності, впорядкованості наявних суспільних відносин та забезпечення їх поступального розвитку. Визначальним фактором цього процесу виступає нігілізм. Проблема нігілізму є актуальною не лише для європейської культури в цілому, а й для української, зокрема. Входження нашої Вітчизни до європейської спільноти, актуалізує проблему нігілізму в сучасних кризових умовах української дійсності.

Процес державотворення в Україні, пов'язаний з утвердженням нового, і запереченням старого, віджилого в ідеології, політиці, економіці, культурі, національній свідомості та правосвідомості. Українська правова наука постійно надає значну увагу теоретичному осмисленню правосвідомості та правової культури. Це зумовлено тим, що право виступає одним із важливих соціальних регуляторів. Будь-які правовідносини, той чи інший юридичний акт, що має бути втілений в життя, проходить через певний "фільтр". Таке "фільтрування" проходять правові знання, установки, оцінки, стереотипи.

В історії суспільної думки поняттям "нігілізм" позначали найрізноманітніші і, нерідко, досить різні явища. Насамперед, воно застосовувалось для характеристики вкрай негативних феноменів. Пізніше, використовувалось для позитивної оцінки явищ, подій, особистостей. З часом сформувались два основних підходи до трактування змісту поняття "нігілізм" – деструктивне й конструктивне. В загально-філософському сенсі нігілізм розглядається, як таке вчення, згідно якого все, що оточує нас (природа, суспільні явища, спосіб життя, моральна сфера соціуму тощо) не заслуговують уваги та поваги. С.Л.Франк зазначав, що під нігілізмом він розуміє заперечення або невизнання абсолютних (об'єктивних) цінностей. Отже, під нігілізмом розуміється знищення та руйнування набутих цінностей, знецінення суцього.

Сутністю правового нігілізму є стійке, зневажливе або інше негативне ставлення до закону, права в цілому, наявність у громадян, і, особливо у посадовців, установки на досягнення соціально важливих результатів не правовими засобами, або мінімальне їх використання в повсякденній прак-

тичній діяльності. Разом з тим, тут відсутнє прагнення до чіткого правозастосування нормативних актів або дотримання виконання їх, виключно, під загрозою примусу, чи внаслідок корисливих прагнень.

В залежності від глибини й повноти заперечення явищ правового характеру, виділяють певні види правового нігілізму, що знайшло відображення в наукових дослідженнях вітчизняних вчених. Так, О.В.Волошенюк вичленує наступні види правового нігілізму: як абсолютний, відносний, деструктивний і конструктивний, теоретичний, активний та пасивний правовий нігілізм тощо.

В науковій літературі, в залежності від виникнення, заперечення, виділяють первинний та похідний нігілізм. Первинний нігілізм виникає, як певна реакція на ті чи інші правові явища. Цей вид правового нігілізму може викликатися деформаціями, в тих чи інших сферах правового регулювання, невисокою ефективністю закону чи права взагалі, або невідповідністю існуючим в суспільстві уявленням про соціальну справедливість, невідповідність тим, чи іншим моральним цінностям. Первинний правовий нігілізм породжується, також, безпорадністю посадовців та державних інституцій при розв'язанні життєво важливих соціальних проблем. В його основі знаходиться, також, недооцінка місця та ролі права в регулюванні суспільних відносин, і ставлення до нього, як не першорядної цінності. Проблема моральності права стоїть в пострадянський час, при оцінках тих нормативно-правових актив комуністичної доби, які за своїм характером були антигуманними. Право, що не опирається на норми моралі не може виконувати свого важливого призначення – бути регулятором суспільних відносин, що сприяв би їх гуманізації, людяності в стосунках між громадянами.

Нігілізм – багатогранне поняття, багатоликий феномен. Насамперед, термін "нігілізм" застосовується масовою свідомістю для позначення вкрай негативних явищ. Він відкидає наявні суспільні цінності, разом з тим, не пропонує будь-яких інших. Різноманітні форми прояву нігілізму визначаються двома основними позиціями – активною та пасивною. Активний нігілізм ще зберігає життєздатність, він припускає віру в дієвість руху, у зміни. Пасивний проявляється у мовчанні, згортанні проявів життєдіяльності [5, с.9]. Це – негативний нігілізм, оскільки він є цілковитим запереченням всього загально-визнаного, повним скептицизмом.

Під нігілізмом розуміють, з одного боку, явище, яке виражає негативне ставлення до певних загально-визнаних норм, ідеалів, цінностей правопорядку, що покликані регулювати відносини між різними соціальними групами, прошарками, етносами, а з іншого, як позитивний феномен, з позицій якого заперечувалось, відкидалось, засуджувалось все те, що не відповідало в нових умовах завданням розвитку суспільства.

Кожне фундаментальне відкриття в науці призводило до корінних змін в уявленнях про наукову картину світу, і вимагало відмови від колишніх уявлень на користь нових, що суттєво відрізнялись від попередніх.

Різновидом нігілізму, виступає правовий нігілізм, як напрям політико-правової думки, що відкидає соціальну цінність права й культивує негативське ставлення до законності та права взагалі. Правовий нігілізм не слід зводити до певної теоретичної абстракції. Це явище, пронизує всі сфери життєдіяльності суспільства, прямо, безпосередньо та істотно впливає на стан правопорядку і дотримання законності.

Нині, в умовах сучасної України, правовий нігілізм є однією з перешкод формування соціально-орієнтованої, демократичної, правової держави, розбудови інститутів громадянського суспільства. Лише за умов подолання негативних, нігілістичних тенденцій масової свідомості, усунення деформацій громадської правосвідомості, підвищення рівня правової культури, можна досягти успіхів у реформуванні стабільного суспільства в сучасних складних умовах.

Загальною рисою всіх форм нігілізму виступає заперечення, але не будь-яке заперечення є нігілізмом. Слід зазначити, що заперечення органічно притаманне свідомості людини. Отже, не все, що заперечується є нігілізмом, інакше сам цей термін втрачає сенс, і збігається з поняттям заперечення. Таким чином, діалектичне та нігілістичне заперечення різні за своїм характером поняття. В історичному процесі відбуваються такі зміни в суспільстві, коли наявні і давно усталені відносини, інституції усуваються, а на їх місце приходять нові. Скажімо тоталітарні системи, під тиском радикальних суспільних сил, сходять з історичної арени, а на їх місце приходять демократичні суспільні інституції. На уламках старих імперських державних утворень виникають національно-демократичні держави. Таке заперечення віджилого, що виступає гальмом суспільного розвитку, не можна оцінювати як деструктивний нігілізм. Його слід характеризувати, як конструктивний нігілізм, адже для нього притаманна позитивна спрямованість, прагнення до створення більш ефективних форм та засобів регулювання суспільних відносин. Такий різновид правового нігілізму є запереченням застарілих соціальних відносин, та відповідних їм інституцій. В даному разі, по суті, вірно відображається спотворення та недоліки в сфері правового регулювання суспільних відносин, але пропонуються, не завжди, найбільш вдалі варіанти їх усунення. Заперечення носить тут не самодостатній, а інструментальний характер. Таке заперечення пройняте оптимізмом, впевненістю у можливість досягнення позитивного суспільного результату. Носіями конструктивного нігілізму нерідко виступали революційні, прогресивні сили, які метою своєї боротьби вважали, наприклад, звільнення поневолених народів і створення незалежних, демократичних національних держав.

У правовій культурі, слід відзначити, її динамічний характер, який деякі дослідники визначають, як якісний стан правової сфери життя суспільства. Разом з тим, окремі вітчизняні вчені, зокрема О.О.Ганзенко [3, с.6], акцентують увагу на розгляді правової культури, як статичної або ідеальної форми, що зумовлена суспільно-політичною практикою. В такому ракурсі вона виступає, як система правових цінностей, "ідеальних" правових форм. Вказана ідеальна правова культура відображає належний стан правової системи, яка забезпечує основні права та свободи людини. Такий наявний ідеал у свідомості суспільства існує об'єктивно, і тому, не може бути змінений з волі окремих людей.

Подібний підхід тісно пов'язаний з новими концепціями праворозуміння. В них правова культура визначається як реально, об'єктивно існуюче явище, яке не залежить від визнання чи не визнання соціальними спільнотами та державою.

В науковій літературі – правову культуру розуміють, як систему правових цінностей, що відповідають рівню досягнутого світовим співтовариством правового поступу, та відображається в правовій формі, стан свободи і соціальної справедливості, а також інші найважливіші соціальні цінності, які впливають на стан і спосіб правового життя в суспільстві, в якому найвищою цінністю є захист прав людини.

В сучасних умовах деформація правосвідомості пересічних громадян зумовлена економічними, соціальними, політичними проблемами українського суспільства. Насамперед – низьким рівнем життя, несформованою соціально-класовою структурою суспільства, нестабільністю економічної та політичної ситуації, кризою парламентаризму. Крім того, серйозний негативний вплив на стан правосвідомості здійснюють вікові традиції правового нігілізму українців, що зумовлено тривалим входженням України до складу інших держав, правові системи яких, сприймалися як інструмент насильства, примусу з боку окупантів. Українці віддавали перевагу традиціям, звичаям, які складались в національних осередках.

Правовий нігілізм й досі, залишається серйозною проблемою, що деструктивно впливає на стан суспільної свідомості та правосвідомості окремого індивіда, особливо на правосвідомість молодшої людини. У зв'язку з цим правова освіта, правове виховання та формування правової культури, що здійснює вища школа щодо своїх вихованців, повинні бути предметом послідовної й системної державної політики. В цьому контексті, слід зазначити, що виключення з навчальних програм вивчення конституційного права України є абсолютно необґрунтованим, помилковим.

Отже, вищесказане свідчить, що правовий нігілізм, в його негативному прояві, так міцно заволодів свідомістю людей, що звільнитися від нього ближчим часом досить непросто. До певної міри, в цьому контексті можна говорити про деструктивний нігілізм, що характеризується як нігілізм

занепаду. Для нього є притаманним прагнення до руйнування без будь-якої позитивної програми творення. Втрата віри в право тягне за собою правову індиферентність, соціальну аномію, абсентеїзм. Громадяни перестають звертатись за правовою допомогою до державних установ. Саме пасивний нігілізм є свідченням глибоких деформацій правосвідомості. Він більш глибинний, ніж активне неприйняття певних правових інституцій, юридичних актів. Неприйняття права, супроводжується негативним ставленням до соціальних цінностей, релігії, культури, норм моралі. Засудженню піддається світова цивілізація й усі її атрибути. І якщо, в людському суспільстві немає нічого абсолютного, то й немає необхідності підпорядковувати себе існуючим суспільним нормам і правилам поведінки.

Характерною особливістю похідного правового нігілізму є несприйняття права, що впливає з негативного ставлення до всіх соціальних цінностей. Відкидається, зневажається релігія, культура, мораль і вся цивілізація з її атрибутами. В світі немає нічого абсолютного, що тягне за собою відмову жити та діяти за встановленими правилами поведінки.

За характером оточення суб'єктів застосування права, розрізняють: конформістський та принциповий правовий нігілізм. Конформістський правовий нігілізм, виступає як нігілізм пристосування, наслідування. Зневажливе негативне ставлення до права формується під впливом стереотипів, забобонів, що притаманні певному соціуму. Даний вид правового нігілізму не є наслідком інтенсивного та тривалого напруження інтелектуальних сил, волі, особистого життєвого досвіду. В такому випадку, особа не усвідомлює сутність тих явищ, що заперечуються, оскільки вона знаходиться під впливом хибних уявлень, які йому нав'язуються іншими. Цей вид правового нігілізму, приховує відсутність у його носія чітко визначеної позиції, що є свідченням нерозвинутої власної системи цінностей.

На відміну від конформістського, принциповий нігілізм виступає, як усвідомлене негативне ставлення до права, що впливає з власних оцінок та висновків суб'єктів правозастосування, щодо певних правових явищ. Цей різновид правового нігілізму, виступає ще й нігілізмом опозиції. Це зумовлено тим, що тут заперечення права виникає не завдяки, а всупереч тим поглядам, які домінують в найближчому оточенні носія принципового правового нігілізму. Таким носієм може бути особистість бунтарського типу, основною характеристикою якої є рух проти людей, або рух від людей. В даному випадку, право відкидається індивідом в силу того, що воно обмежує його агресивні устремління, протидіє використанню інших людей для своєї мети. Крім того, індивід негативно реагує на все, що обмежує його свободу. Необхідність підпорядковуватися встановленим правилам поведінки, або традиційним цінностям викликає у таких осіб несприйняття цих норм. Основна потреба у таких осіб – повна незалежність особистості. Право, на їх думку, заслуговує негативної оцінки, оскільки покладає на особу певні обов'язки.

Дослідження, здійснені українськими та зарубіжними вченими суті нігілізму, як такого, так і правового зокрема, дають підстави вважати, що сутністю правового нігілізму – є втрата правом своєї цінності в уявленнях окремого індивіда, й тієї чи іншої соціальної групи або суспільства в цілому. Нігілістичні настрої виникають тоді, та в таких умовах суспільного розвитку, коли певні принципи ігноруються, а певні положення абсолютизуються, і стає неможливим їх раціональне осмислення. Крім того, статус окремого індивіда, чи певної соціальної групи не відповідає їхнім особистим прагненням та уявленням інших людей про соціальну справедливість. Знецінення права можуть визначитись чинниками як об'єктивного, так і суб'єктивного характеру. Зважаючи на те, що найбільш цінним у праві є його справедливість, сила, а знецінення права для будь-якого суб'єкта означає, що право для нього стає несправедливим, безсилим і малоефективним.

Виходячи з того, що право виступає регулятором суспільних відносин, то правовий нігілізм проймає, пронизує всі сфери суспільства, а тому може мати різні рівні свого прояву, такі як загально-соціальний, груповий, індивідуальний, егоцентричний, ідеологічний, професійний та повсякденний рівні. Внаслідок цього, правосвідомість посттоталітарного радянського суспільства зазнала великої деформації, тож вона поєднує в собі як спотворення від комуністичного минулого, так і негативні риси, які зумовлені особливостями перехідного періоду, що пов'язані із підвищеними сподіваннями результатів реформування в суспільстві.

На думку деяких дослідників, більш змістовно правовий нігілізм можна охарактеризувати не як "заперечення", а використовувати категорію "зневіра". Дійсно зневіра людей щодо діяльності державних правоохоронних органів в нинішніх умовах українських реалій дає підстави для таких висновків[1, с.6].

Характер правового нігілізму, визначається, як вже зазначалось, різними суспільними факторами. та в залежності від цього поділяється на різні види, врахування яких в суспільній і державній практиці сприяє формуванню демократичної правової держави. Так конструктивний правовий нігілізм є важливим чинником утвердження правової свідомості у громадян, формування інститутів громадянського суспільства шляхом подолання старих віджилих суспільних відносин радянської системи у свідомості людей старшого і середнього покоління, а у молоді – становлення сучасного гуманістичного демократичного світогляду.

Таким чином, без подолання правового нігілізму в сучасній Україні утвердження демократичної правової культури, становлення розвиненого громадянського суспільства, подолання, врешті-решт, кризових явищ в економіці, політичній та соціальних сферах, є неможливим, адже відродження залежить від політики, законодавства, виховання (Гельвецій).

Проблеми правового нігілізму мають бути в центрі уваги, як наукових досліджень, так і навчального процесу взагалі, а, особливо – у вищій школі. У

студентів повинно бути сформоване на фундаментальній правовій основі, чітке знання місця, ролі та значення права в суспільному житті. Не можна, на нашу думку, погодитись з позицією тих, хто вважає, що право для деяких категорій майбутніх фахівців може бути необов'язковою навчальною дисципліною. Правова освіта, необхідна для студентів будь-якого профілю.

Література

1. Волошинюк О.В. Правовий нігілізм в пострадянському суспільстві. Автореф. дис... канд. юр. наук. – Харків.- 2000.
2. Владимирский-Буданов М.Ф. Обзор истории русского права. Ростов-на-Дону, 1995.
3. Ганзенко О.О. Формування правової культури в умовах розбудови правової держави. Автореф. дис... канд. юр. наук. – К., 2003.
4. Комарова А. І. Україна на межі ХХІ століття: соціально-економічне становище, корупція та організована злочинність як взаємообумовлені явища // Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. – К., 1999. – Т.12. – С.12–24.
5. Краус В. Нігілізм сьогодні, або терплячість світової історії. – К., 1994.
6. Павловський М. А. "Тіньова" економіка, організована економічна злочинність та корупція: ідеологічне коріння та витoki у хибній ідеології реформ // Уряду України. Президенту, законодавчій, виконавчій владі. – К., 1999. – Т.12. – С.308–316.

М.В.Семенова, Я.Білоус

КОЗАКИ-ХАРАКТЕРНИКИ: ВІД ЛЕГЕНДИ ДО НАУКОВОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

Козацька доба – одна з найцікавіших сторінок нашої історії – постійно викликала інтерес у науковців, а тому має ґрунтовну історіографічну базу. Окрім дослідників, козацька історія постійно цікавить громадськість. Останнім часом зріс інтерес сучасного суспільства до надзвичайних явищ в історії: у період значних наукових досягнень – завдяки їм, або всупереч – сучасна людина прагне зрозуміти і осягнути недосліджене. Засоби масової інформації – публікації в пресі, поява нових проектів та програм на телебаченні ("У пошуках істини", "Битва екстрасенсів", "Містичні історії", "Паралельний світ", "Фантастичні історії", "Необ'яснимо, но факт" [1]) з одного боку викликають (радіше провокують) цей інтерес, а з іншого – є продуктом, що відповідає попиту пересічного глядача.

У зв'язку з цим неабиякий інтерес має тема характерництва: по-перше, як містичне явище в українській козацькій історії, по-друге, як явище військової майстерності (як комплекс духовно-фізичного удосконалення).

Козаки-характерники належать до категорії маловивчених питань в історичній науці, оскільки більшість вчених вважають їх нічим іншим, як звичайним міфом, інша причина недослідженості – тривалий час, тобто в період імперської та радянської доби, "характерництво" було забороненою темою.

Історіографія проблеми характерників не надто значна, основу її складають праці сучасних дослідників. Проте перші згадки про козаків з надзвичайними здібностями зустрічаються вже у працях Д.Яворницького "Історія запорозьких козаків" та П.Куліша "Записки о Южной Руси" [2]. Знаходить певне висвітлення вказана тема у публікаціях сучасних дослідників В.Пилата і Ю.Фігурного, де зосереджена увага на традиціях бойового мистецтва та військовій культурі українців [3]. Значні напрацювання має Т. Каляндрук ("Таємниці бойових мистецтв України" та "Загадки козацьких характерників"): у його працях розроблено концепцію українських бойових мистецтв козацьких характерників, досліджено характерництво в контексті психологічних та філософських вчень, вказано на тісний взаємозв'язок між мистецтвом ведення бою і духовністю, звичаями, світоглядом, релігією народу та його психологічними характеристиками [4]. Останнім часом все частіше з'являються публікації, де згадується характерництво [5]. Постійно висвітлюють тему сучасного характерництва А.Труш та Є.Луців [6]. На сучасному етапі отримати інформацію про характерників не є проблематичним: усі, хто цікавляться характерництвом може скористатися спеціальними сайтами [7].

Характерники – люди з надзвичайними, надприродними можливостями. Характерниками називали людей з властивостями відьмаків, чародіїв, пророків, знахарів, їх іменували "химородниками" (гіпнотизерами), "галдовниками" (чаклунами), "заморочниками" (вміли напускати "морок" – туман, сон) або "каверзниками".

Щодо походження самого слова "характерник" існує кілька версій: термін "характерник" має грецьке походження і перекладається як відмінна риса, характер – залізна, непохитна воля; можливо, слово "характерник" пішло з давньоарійської мови – перша частина "хара" ("харе") в перекладі з санскриту означає "божа снага", снага – це енергія (тобто характерники – ті, що володіють центром "хара"), друга частина слова "ник" – "никати" у більш широкому розумінні бачити, знати, зберігати, володіти (у галицькому діалекті "никай" – "дивись"). Таким чином, характерник – той хто володіє енергією [8]. Т.Каляндрук, спираючись на Веди, звертає увагу, що, серед кшатріїв-воїнів існували загони, основу яких складали "махаратхи" – могутні воїни: префікс "ма" в санскриті означає "великий", "харатхи" і є

характерники – великі воїни, які володіють надзвичайним бойовим мистецтвом [9].

Як у питанні походження назви, так і у проблемі походження самого явища характерництва у науці немає єдиних підходів. Характерництво йшло від Київської Русі, вважає Г.Фудим, наводить приклади з билин, вказує, що характерником був князь Святослав. На думку В.Пилата, після хрещення Русі, волхви, жерці, що зазнавали переслідувань об'єднувалися у таємні громади і поселялись у віддалених місцях. На островах Дніпра, узбережжі Бугу і Дністра, в Карпатах волхви засновували школи бойового гартування і вишколу, в яких шлях воїна до вершин досконалості опирався на віру, звичаї та обряди [10].

За іншою гіпотезою, характерники – індоарійського походження, і потрапили на територію України значно раніше часів Київської Русі. Маючи певні "надприродні" здібності вони ставали передусім жерцями; тобто свій початок козаки-характерники ведуть ще від язичницьких волхвів (віщунів, чародіїв).

Проте вершиною характерництва стало козацтво. Репутацію характерника мали відомі козацькі лідери: Дмитро Байда-Вишневецький, Іван Підкова, Самійло Кішка, Іван Богун, Северин Наливайко, Максим Кривоніс, Іван Золотаренко, Семен Палій, Максим Залізняк, Устим Кармалюк. Найбільш відомий в історії козацтва характерник, – без сумніву, кошовий отаман Іван Сірко, який за час свого отаманування брав участь у 55 битвах і жодної не програв. Його постать оповита легендами: вірили, що він знає наперед про те, хто з ним збирається воювати, що під час бою може перекинутися на хорта, вовка чи яструба, або закласти вороже військо, голими руками може ловити стріли, наслати мару, стати невидимим. І після смерті козаки "брали" отамана в походи, у мертвого Івана Сірка відрізали праву руку і в критичну хвилину бою виставляли її перед собою – ці "заходи" забезпечували козакам перемогу [11]. Є думка, що й останній кошовий отаман Запорізької Січі Петро Калнишевський теж був характерником.

Досьогодні навколо козаків-характерників існує такий собі ореол містичності. Характерники створили свою систему бойового вишколу, що дійшла до наших днів у вигляді бойових танців – гопака, метелиці, козачка. Дослідники вказують, що гопак є наслідком розвитку системи фізичної і психічної підготовки воїнів. Характерництво приховує багато таємниць для істориків, медиків, фізиків, техніків; особливий інтерес до цього явища проявляють містики і парапсихологи. Характерництво – явище таємниче, ще й тому, що характерники не розповсюджували інформацію про свої здібності, а навпаки – тримали її у таємниці. Характерництво в українській історії стало поєднанням історичних реалій та міфології. Про існування

серед козаків характерників свідчать перекази очевидців, окремі факти наводять історики.

Характерники були сильними чаклунами, серед здібностей яких – вміння зупиняти кров, заговорювати біль, ловити кулі голими руками (так сучасник розповідав, що не один раз жовніри бачили, як гайдамаки збирали з себе кулі, які попадали їм у груди або обличчя, і кидали їх назад у ворога, тому поляки, вирушаючи на гайдамаків, святити кулі), ходити по воді та вогню, годинами знаходитися під водою, ставати невидимим, гіпнотизувати, з'являтися в кількох місцях одночасно та викликати панічний жах у ворогів, що спричиняло втечу їх з поля бою. Також такі козаки могли бачити майбутнє, події, що відбувалися за сотні кілометрів в інших краях, впливали на свідомість людей, неживу природу, лікували смертельні рани (навіть ставили на ноги мертвих), знаходили скарби, виходили сухими з води. Уміли характерники і керувати погодою – розганяти хмари або, навпаки, накликати дощ. Сильний дощ міг зволожити порох, що робило вогнепалу зброю непотрібною. Також дощ міг перетворити поле бою на болото, в якому грузла важкоозброєна кіннота суперника. Свого часу Д.Яворницький писав, що "між козаками завжди були так звані "характерники", яких ні вогонь, ні вода, ні шабля, ні звичайна куля, крім срібної, не брали. Такі "характерники" могли відкривати без ключів замки, плавати на човнах по підлозі, як по морських хвилях, переходити через річку по сукняній повсті чи циновках з лози, брати в голі руки розпечені ядра, бачити за кілька верств довкола себе за допомогою особливих "верцаєл", перебувати на дні ріки, влазити і вилазити з туго зав'язаних і навіть зашитих мішків, "перекидатись" у котів, перетворювати людей у куці, вершників на птахів, залазити у звичайне відро і плисти в ньому під водою сотні, тисячі верств".

Характерниками ставали, як правило, люди з екстрасенсорними здібностями, зі схильністю до навіювання, гіпнозу, яснобачення, телекінезу чи телепатії. Загальнорійнято, що майбутній характерник повинен мати спадковий професіоналізм, адже передача сили йде від сьомого покоління. Не кожен міг стати характерником, і самих лише здібностей для цього було замало: для оволодіння всіма навичками характерництва потрібно було пройти складний шлях навчання. Прикладом іспиту є випробовування на витривалість – коли прив'язаний до дерева козак, який тривалий час був позбавлений води та їжі, змушений був відбивати напади. А мистецтво бою – це суміш єдиноборств, вміння керувати емоціями, медитувати, володіти гіпнозом, насилати манну (мистецтво створювати неправдиві образи). Серед військових прийомів: м'яке падіння (бойові дії на коні повсякчасно були пов'язані з падінням людини на землю, тому молодих характерників вчили м'яко падати), "швидше ніж тінь" (навчали переходу у стан зміненої свідомості, що робило рухи характерника надшвидкими, непомітними для звичайного погляду), входження у силу через ритм.

Вивчають та вводять у практику всі складні військові та психологічні прийоми ведення бою й сучасні характеристики. Особливе місце займає козацький спас як сукупність знань та навиків військової майстерності козаків. Основна ідея – виховання козака-характерника, людини, що володітиме тайною прилучення до природних "сил-енергій", поєднуючи здібності воїна і волхва. У сучасній Україні діє цілий ряд організацій козаків-характерників. Йдеться і про загальноукраїнські – як-то: Школа характерницького козацтва – це громадська організація, яка об'єднує людей ідеєю бути господарем свого життя, жити щасливо в любові та гармонії з собою та навколишнім світом, займається розвитком особистості та формуванням характеру людини. Функціонують і регіональні товариства, наприклад: у Харкові та області діє молодіжна козацька організація – Слов'янський Союз козаків-характерників, мета якої полягає у духовному та фізичному самовдосконаленні козацтва шляхом відродження народних звичаїв, знань та історичних традицій козацтва [12].

Сучасна людина, знайомлячись зі свідченнями про козаків-характерників, може вважати їх фантастикою. Але, знаючи сьогодні про можливості гіпнотизерів, здатних ввести в гіпнотичний транс цілий стадіон, бачачи речі, що демонструють індійські йоги, які сучасна офіційна наука з її найдосконалішою технікою не може пояснити і до сьогодні (левітацію, телекінез, телепортацію), – не складно переконатися і в реальності надможливостей характерників.

Отже, характерництво – своєрідна легенда, міф. Про козаків-характерників є згадки в історичних джерелах, більшого поширення ця тема набула в усній народній творчості, у творах якої у зв'язку з жанровими особливостями характерникам надавались гіперболізовані риси. Але при застосуванні до вивчення характерництва сучасних наукових підходів, стає зрозумілим, що це явище має наукове обґрунтування: характерники – козаки, наділені екстрасенсорними, паранормальними здібностями: телепатією, яснобаченням, гіпнозом. По-друге, у військовій справі ці козаки досягли високої майстерності, що може видаватися на перший погляд фантастикою, а насправді є результатом наполегливих тренувань.

Література

1. Режим доступу: [http:// istina .stb.ua](http://istina.stb.ua) <http:// bitva .stb.ua> <http:// pmir.stb.ua>
2. Яворницький Д.І. Історія запорозьких козаків: У 3-х т. / Дмитро Яворницький– К.: Наукова думка, 1990. – Т.1. – 592 с.; Кулиш П. Записки о Южной Руси / Пантелеймон Кулиш. – К.: Дніпро, 1994. – 719 с. / Репринтне видання 1856 р.
3. Пилат В. Бойовий гопак / Володимир Пилат. – Львів: Лотос, 1999. – 179 с.; Фігурний Ю. Історичні витоки українського лицарства / Юрій Фігурний. –

К.: Вид. дім "Стилос", 2004. – 308 с.; Фігурний Ю.С. Історичні витоки військової культури українського козацтва / Інститут українознавства Київського національного ун-ту ім. Тараса Шевченка / Л.Л.Залізник (ред.). – К., 1999. – 123с.

4. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України / Тарас Каляндрук. – Львів: ЛА "Піраміда", 2007. – 304 с.; Каляндрук Т. Загадки козацьких характерників / Тарас Каляндрук. – Львів: ЛА "Піраміда", 2007. – 288 с.; Каляндрук Т. Втрачена спадщина? Хто такі козаки-характерники // "Український національний портал": [http:// aratta-ukraine.com](http://aratta-ukraine.com).

5. 100 великих загадок історії України / Попельницька О.О., Петренко В.В. та ін. – К.: Арій, 2008. – 464 с.

6. Труш А.Н. Казачий Спас / А.Н. Труш. – Режим доступу http://www.rusvera.ru/load/knigi/kazachiy_spas/1-1-0-21; Луців Є. Хто такі козаки-характерники / Євген Луців. – Режим доступу: www.aratta-ukraine.com

7. Режим доступу: Характерник – форум про козацькі таємниці kharakternyk.in.ua/ ; Характерство <http://harakterstvo.jetforum.ru>; Козаки-характерники: українські ніндзя чи самурії? // <http://webcommunity.org.ua>; Подорож у минуле: 1. Характерники. Спогад віків. – Режим доступу: <http://webcommunity.org.ua/2009/10/07/podorozh-v-mynule-ii-harakternyku-tajemnytsya-ponyattya/>

8. Клос А.І. Характерництво в духовній культурі Запорозького козацтва. – Режим доступу: <http://www.svit.in.ua/stat/st21.htm>

9. Каляндрук Т. Таємниці бойових мистецтв України / Тарас Каляндрук. – Львів: ЛА "Піраміда", 2007. – 304 с.

10. Пилат В. Бойовий Гопак / Володимир Пилат. – Львів: Галицька Січ, 1994. – 288 с.

11. Мицик Ю. Отаман Іван Сірко. – Запоріжжя: РА "Тандем-У", 1999. – 44 с.; Визначні особистості в історії України: У 2 ч. / Упоряд. Т.Ковтунович. – К., 2004. – Ч.1. – С.66-72.; Махун С. Іван Сірко у полоні багатовекторності // Дзеркало тижня. – 2005. – 14 травня.

12. Скульский А.М. Спас. Тайная козацкая наука. – Херсон: Айлант, 2005. – С.76.; Труш А.Н. Казачий Спас / А.Н. Труш. – Режим доступу http://www.rusvera.ru/load/knigi/kazachiy_spas/1-1-0-21; Казачий спас. Тайное оружие казаков / Режим доступу: <http://newspark.net.ua/byil/kazachij-spas-tajnoe-oruzhie-kazakov/>; Козаки-характерники і бойове мистецтво Триглав / Режим доступу: <http://kozaky.org.ua/kobza/kharakt.htm>

М.В.Семенова, С.Калантиренко

СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО:

МІЖ ТРАДИЦІЄЮ І МОДЕРНІЗАЦІЄЮ

Сучасне українське козацтво – явище своєрідне, що перебуває між традицією, адже є частиною української національної історії, та модернізацією, оскільки, відродившись в нових історичних умовах, виконує іншу функцію та відіграє іншу роль, ніж п'ять століть тому. Козацька доба в історії України – це період державотворення, військових досягнень, формування засад національної ідеї, історичної пам'яті.

В умовах національного відродження та проголошення незалежності України розпочався процес повернення до традицій минулого і закономірним стало звернення до козацької спадщини. Оскільки однією з найгероїчніших епох української історії була доба козацтва, то не дивно, як вважають дослідники, що саме воно стало об'єктом соціальної реконструкції в сучасному суспільстві [1]. Сучасне українське козацтво представлено цілим рядом організацій, більшість з яких за юридичним статусом є громадськими об'єднаннями. Список козацьких організацій (з 1991 р.) нараховує понад 700 козацьких організацій чисельністю більше 300 тис. осіб. Із них близько 40 організацій – міжнародні та всеукраїнські, решта – регіональні [2]. За даними науковця Ю.Г.Кальниша, на базі існуючих козацьких організацій сформовано близько 300 козацьких громадських формувань з охорони громадського порядку чисельністю понад 10 тис. осіб [3].

Процес відродження козацтва розпочався наприкінці 80-х рр. ХХ ст. в умовах демократизації суспільного життя, коли почав зростати інтерес до свого історичного минулого та національної пам'яті, і разом з активізацією політичного життя виникають козацькі громадські утворення: Козацьке земляцтво, що у 1989 р. перетворилося на Донецький курінь українського козацтва; спортивна школа козацького мистецтва "Бойовий гопак" у Львові (1985р.), Запорізьке козацьке товариство "Запорозька Січ" (1990 р., зареєстроване 1991р.). Улітку 1990 р. відбулося святкування 500-річчя від дня першої писемної згадки про українських козаків, що стало своєрідним поштовхом до створення цілого ряду регіональних організацій українського козацтва: у Львові виникло Козацьке товариство "Карпатська Січ", в Івано-Франківську – "Прикарпатська Січ", у Чернівцях – "Буковинська Січ", у Луцьку – "Волинська Січ", у Житомирі – "Поліська Січ", у Донецьку – "Кальміуська паланка", Донецьке козацьке земляцтво, Донецький курінь, у Києві – Київське козацьке товариство, в Ужгороді – "Закарпатська Січ" та ін. Закономірним наслідком стало об'єднання регіональних козацьких структур у загальноукраїнську організацію – Українське козацтво, що відбулося 14 жовтня 1991 року в Києві на Всеукраїнській установчій козацькій раді, де й було проголошено утворення єдиної загальноукраїнської громадської організації Українське козацтво, яка об'єднала усі регіональні козацькі структури України та української діаспори [4].

Таким чином, "Українське козацтво" є найстарішою громадською організацією України козацького спрямування, яка була створена у жовтні 1991 р. та зареєстрована у березні 1992 р. як добровільна, незалежна, оборонно-спортивна громадська організація козацтва України та українського козацтва діаспори і стала першою офіційно зареєстрованою козацькою організацією всеукраїнського рівня. Але вже у 1994 р. починається створення нової Всеукраїнської громадської організації "Військо Запорозьке", яка розпочала свою діяльність паралельно з існуючою козацькою організацією. У 1995р. ряд причин негативно вплинули на козацький рух в Україні та зумовили його розкол на три складові: "Українське козацтво", "Всеукраїнське звичаєве козацтво", "Військо Запорозьке Низове".

Загалом з проголошенням незалежності України по всій території розпочався процес створення козацьких організацій, найбільшу їх кількість легалізовано в Донецькій, Дніпропетровській, Запорізькій, Луганській, Одеській, Харківській, Херсонській областях, АР Крим та місті Києві [5]. Крім України існують підрозділи Українського козацтва в Австрії, США, Російській Федерації, Австралії, Великобританії, Канаді, Франції, Німеччині, Аргентині.

Отже, однією з характерних рис сучасного українського козацтва є наявність великої кількості організацій та структурна неоднорідність. Дослідники всі сучасні козацькі організації України умовно поділяють на чотири групи: реєстровиків, запорожців, вільних козаків і так званих "звичаєвих".

Іншим аспектом формування та розвитку сучасного козацького руху є нестабільність законодавчої бази. Початок здійснення державної політики України щодо козацтва, як правило, пов'язують із прийняттям Указу Президента України "Про відродження історико-культурних та господарчих традицій Українського козацтва" (№ 14/95 від 04.01.1995 р.) [6]. Становленню козацького руху сприяли укази Президента України: "Про день Українського козацтва" (№966/99 від 07.08.1999 р.) (саме згідно цього указу день українського козацтва відзначається 14 жовтня в день свята Покрови), "Про Координаційну раду з питань розвитку Українського козацтва" (№ 1283/99 від 06.10.1999 р.), "Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002-2005 рр." (№ 1092/2001 від 15.11.2001 р.), "Про Раду Українського козацтва" (№ 916/20054 від 4.06/2005р.), "Про заходи з підтримки розвитку Українського козацтва" (№ 378/2007 від 4.05.2007 р.) [7]. За президентства В. Ющенка ним до Верховної Ради України був внесений проект Закону України "Про засади відновлення та розвитку Українського козацтва, козацькі організації та їх об'єднання", але законопроект прийнятий не був.

Розпорядженням Кабінету Міністрів України від 17.09.08 N1237-р було схвалено "Концепцію Державної цільової національно-культурної програми розвитку Українського козацтва на 2009-2011 роки", проте у 2010 р. Кабінет Міністрів України скасував схвалення цієї концепції. У серпні 2011 р. Кабінет

Міністрів утворив Координаційну раду з питань розвитку козацтва в Україні як консультативно-дорадчий орган уряду Українського козацтва при Президентові. У грудні 2011 р. Президент В.Янукович скасував укази своїх попередників: визнано такими, що втратили чинність укази Президента України "Про Національну програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки" (2001 р.), "Про Раду Українського козацтва" (2005 р.), "Про заходи з підтримки розвитку Українського козацтва" (2007 р.) [8].

Не зважаючи на нестабільну законодавчу базу та структурно-організаційні проблеми сучасне українське козацтво більш як за два десятиліття діяльності має ґрунтовні напрацювання. Напрямки роботи можна виділити наступні. З метою дослідження українського козацтва було створено наукові установи: науково-дослідний інститут Козацтва при Інституті історії України НАН України (1996 р.) та при Запорізькому державному університеті (2000 р.), науково-дослідний Центр козацтва імені гетьмана Івана Мазепи у Харкові (2003р.). Козацька проблематика – як-то: розвиток українського козацтва, козацька педагогіка в системі сучасної освіти та ін. – стала темою наукових конференцій [9].

Розвиток військового мистецтва сучасного козацтва – це своєрідне поєднання національних традицій та фізичної підготовки: з 1991 р. постійно організовуються кінні походи "Козацькими шляхами", з 1992 р. – зарубіжні походи козацької чайки "Свята Покрова" до Франції та Англії, з 1996 р. у Києві щорічно проводиться фестиваль-турнір бойових мистецтв "Козацька слава", з 1999 р. у Запоріжжі – щорічний фестиваль національних видів єдиноборств, у Дніпропетровську – всеукраїнський чемпіонат козацького морського багатоборства. Періодично відбувається регата пам'яті І.Сірка за маршрутом Київ–Запоріжжя–Босфор. У 2001 р. створено Всеукраїнську федерацію козацького двобою та Міжнародну федерацію бойового гопака.

Наступним напрямом є відродження та пропагування козацької культури: цим займаються професійні та самодіяльні художньо-мистецькі колективи: "Козацькі забави" (Київ), "Козак Мамай" (Черкаси), "Козаки Поділля" (Хмельницький), "Козацькі шляхи" (Дніпропетровськ), хор Зборівської Січі ім. І. Богуна (Тернопільщина), "Чорномор" (Одеса), "Харцизяки" (Донеччина), "Вітер" (Житомирщина), "Чумацький шлях" (Черкащина), оркестр Білоцерківської Січі (Київщина) та ін. У 1997 р. у Києві відбувся Всесвітній фестиваль мистецтв Українського козацтва, з 2000 р. у Тернополі проводяться щорічні всеукраїнські фестивалі-огляди козацької пісні "Байда", з 2002 р. на Донеччині відбувається Всеукраїнський фестиваль "Козацькому роду – нема переводу". Українським козацтвом у співпраці з Товариством сприяння обороні України проведено спільні заходи: відзначення річниці битв під Берестечком, Жовтими Водами, Пилявцями, Зборовом, Конотопом, перемоги П. Сагайдачного під Хотинном, заснування Чортотлицької Січі тощо [10].

Інформування та популяризація діяльності козацького руху здійснюється власними засобами інформації. Так виходять друком всеукраїнські та регіональні періодичні видання: журнали – "Гетьман", "Козацька рада", "Козацтво України", "Нова Січ"; газети – "Свобода слова", "Козацький вісник", "Віра та Воля", "Україна козацька", "Козацька нація", "Козацьке коло" (Запоріжжя), "Козацький дзвін" (Житомирщина), "Богданів край" (Черкащина), "Козацька родина" (Дніпропетровщина), "Козацькі литаври" (Рівненщина), "Бузький козак" та "Козацька держава" (Миколаївщина), "Лугарі" (Луганщина), "Слава козацька" (Херсонщина) та ін. Загальнонаціональна газета "Україна козацька", перший номер якої був виданий наприкінці грудня 2003 р., виходить раз на місяць українською мовою та є масовим засобом інформування широкого кола громадськості про діяльність українського реєстрового козацтва [11]. Налагоджено і програми радіомовлення: передача "Козацька Рада" транслюється на всю Україну (Київ, Українське національне радіо, Радіоканал "Промінь" та Перший канал Українського радіо), передача "Козацька пристань" – у прямому ефірі обласними державними телерадіокомпаніями (Донецьк, Сімферополь, Бердянськ, Івано-Франківськ, Рівно, Чернігів, Луцьк, Запоріжжя, Вінниця, Харків).

Сучасні технології розширюють можливості інформування: козацькі організації мають власні сайти. Приміром, сайт реєстрового козацтва надає можливість отримати вичерпну інформацію про організацію. На власній сторінці розміщені: документація УРК: статут, положення, присяга, однострій, законодавство, накази, розпорядження, угоди, реєстр УРК; інформація про власне організацію УРК: керівництво, умови прийому, друковані видання; окремою рубрикою виділено новини [12]. Існує цілий ряд громадських форумів, де обговорюють проблеми та перспективи сучасного козацтва [13].

Важливим напрямом діяльності сучасного козацтва є робота з молоддю. У багатьох регіонах України діють козацькі школи, ліцеї, молодіжні та дитячі регіональні організації: "Молода Січ" (Запоріжжя, Суми, Нова Каховка), "Січ" (Київ), "Сокіл" (Тернопіль, Нікополь), "Козацьке коло" (Харків) та ін. У цілому в Україні сформувалися сприятливі умови для творчого відродження дитячих і молодіжних козацьких організацій, упровадження традицій, ідей, засобів козацької педагогіки у виховання дітей і юнацтва. Протягом 90-х років ХХ ст. виникло кілька дитячих і юнацьких організацій, в основі діяльності яких – козацькі традиції, мораль, історія. На всеукраїнському рівні дитячий козацький рух представлений такими організаціями: "Січ" (1995 р.), "Козаченьки" (2005 р.), "Дніпровська Січ" (2006 р.). Їх діяльність спрямована на патріотичне виховання дітей у дусі загальнодержавних цінностей, козацьких традицій, на сприяння відродження й розвитку козацьких цінностей та звичаїв. Організації здійснюють освітянську та патріотично-виховну роботу, що включає різноманітні заходи та акції: творчі вечори, концерти, козацькі спортивні змагання, походи, організація дитячих оздоровчо-навчальних літніх таборів. Реалізо-

вуються дитячі козацькі програми "Лицарське виховання", "Лицарські звитяги" [14].

У 2002 р. створена Міжнародна Асоціація "Козацтво", основні завдання якої визначаються як сприяння реалізації української національної ідеї серед молоді, її культурному та духовному вихованню, допризовній підготовці молоді для служби в національних Збройних Силах шляхом створення у школах козацьких первинних організацій воєнізованого типу; участі молодих козаків у культурному житті громади, міста та країни. Пріоритетним статутним завданням МА "Козацтво" є: "сприяння вихованню молодого покоління в душі українського козацького лицарства, шляхетності, відданості українському народові, фізичному та моральному становленню майбутнього захисника незалежної держави України" [15].

Отож, окреслені напрямки свідчать про результативність діяльності сучасних козацьких організацій. Проте досить часто інформація про сучасне українське козацтво сприймається пересічними громадянами насторожено, а іноді скептично.

Причин кілька. Перш за все сучасний українець усвідомлює, що колишнє значення козацтва для держави та суспільства у повній мірі відновлено не буде – маємо інші історичні реалії. Але як складова нашої національної пам'яті, як національна традиція – безперечно козацьким духовним цінностям належить важливе місце. По-друге, ряд явищ, що відбуваються у козацькому середовищі – не на користь козацтву. Дослідники та журналісти, на жаль, постійно знаходять факти, що дискредитують козацтво.

Так журналіст із Полтавщини І.Філоненко, який є прихильником і учасником козацького руху, зазначає, що після спілкування з деякими козаками, у планах яких – разом з рибінспекцією контролювати воду, разом з ДАІ – дороги, створювати охоронні фірми, робити екологічні збори, з'являються підстави з пересторогою ставитись до всього козацтва, адже у цих планах – не йдеться про національну ідею, виховання патріотизму в підростаючого покоління, гартування тіла та духу, а лише "про бізнес чистої води" [16]. Дослідниця козацького руху на Запоріжжі Л.М. Маленко теж відзначає антирекламні дії козацтва: "...козаки повинні вирішити ряд серйозних проблем у своєму товаристві. ...зобов'язані припинити безпідставно надавати один одному військові звання і стати такими іррегулярними формуваннями, у яких офіцерський склад не перевищував би кількості рядового козацтва. Як показують опитування, близько половини особового складу козацьких військ – це підполковники і полковники...Козацькі війська сьогодні дійсно справляють гнітюче враження. Їх у кожному регіоні (області, місті), як правило, декілька. І кожне з них наголошує, що воно "саме справжнє", бо вболіває за народні інтереси. А подивись хоч би на зовнішній вигляд козаченьків, що частіш у пом'ятій міліцейській чи польовій формі, ще й напідпитку вештаються у людних місцях і не бачиш у них народних захисників. До лав козацьких військ прийшла велика кількість випадкових людей, яка не тільки історії народу,

держави не знають, але й мають надто поверхневі уявлення про козацькі звичаї та традиції. А бачачи такі неподобства, боротьбу за впливи та владу при відсутності справді корисних і добрих справ осторонь від новоявленої козаччини залишається значна частина людей..." [17]. І. Лосєв також акцентує на проблемі виникнення великої кількості козацьких утворень: "оскільки йдеться про громадські організації, то будь-хто охочий міг створити собі своє власне козацтво і проголосити себе навіть маршалом" [18].

Як дослідники так і козацькі лідери (серед них – Ю.Кальниш і С.Скоробогатий) зазначають, що поряд з давніснующими проблемами українського козацтва: роздробленість, відсутність контролю та єдиних регулятивних норм, довільне трактування козацьких традицій, формування власної ідеології тощо, на сьогодні постають нові проблеми: втрата суспільного авторитету і послаблення впливу козацьких організацій, відсутність у очільників влади держави інтересу до розвитку козацького руху в Україні. Прикладом послаблення впливу козацьких організацій є найстарша організація "Українське козацтво", яка почала втрачати позиції і поступово перетворилась в організацію з амбіціями генералів без військ. До недавнього часу Міжнародна громадська організація "Козацтво Запорозьке" була серед лідерів козацького руху, а на сучасному етапі – переважно складається з вищого офіцерського складу, який не має опори у вигляді реальних козацьких осередків на місцях.

На думку А. Гриви, головна проблема сучасного козацтва полягає в тому, що козаки залишаються дезорганізованими – і причин тому безліч: від відсутності чіткої ідеї існування сучасних козацьких організацій до відсутності української ідеології, спільної для всього козацького руху [19]. Негативну роль зіграла мода на козакування, що приводила до козацьких лав абсолютно сторонній від ідей козацтва осіб, але завдяки матеріальним внескам в організацію, як зазначає один із козацьких керівників, можна не лише стати її учасником, а й отримати чергову нагороду [20].

Дослідник Д. Редько вважає: проблема полягає в тому, що ніхто не хоче займатися козаками, і самі козаки – теж. Сформовані основні напрями розвитку козачого руху – реєстровий, запорозький, вільний і традиційний (звичаєвий) фактично тотожні своїм попередникам п'ять-шість століть тому. На думку автора, козацтво розколоте на безліч течій, організаційно не оформлене навіть у аморфну конфедерацію. Рух, який міг би відіграти позитивну роль у формуванні єдиної української політичної нації, про яку постійно говорять політики, нині є не більш ніж способом для армійських і міліцейських відставників надалі носити форму військового зразка [21].

Отже, суттєвими проблемами розвитку козацтва є невизначеність його ролі у суспільстві, незатребуваність козацтва, нереалізованість його морального і патріотичного потенціалу, відсутність законодавчої та фінансової підтримки козацьких організацій [22].

Козацькі організації відрізняються від звичайних об'єднань громадян. Зважаючи на їх специфіку, козацькі громадські формування можна залучати

до вирішення питань охорони громадського порядку, навколишнього природного середовища, державного кордону, ліквідації надзвичайних ситуацій, здійснення пожежно-рятувальних робіт. Найбільш впливові козацькі організації порушують питання про необхідність якнайшвидшого ухвалення закону про козацтво та створення єдиного реєстру козаків. Це дало б змогу навести лад у присвоєнні козацьких звань і призупинити процеси клонування козацьких генералів. Зустрічається ідея і про необхідність запровадити в Україні спеціальну державну козацьку службу, яку прирівнювали б до армійської – на зразок американської Національної гвардії. Проте на сучасному етапі козацтво функціонує головним чином як громадські організації з культурологічними, господарськими, виховними, охоронними та іншими функціями. Трансформація цих організацій у військові не передбачається.

Таким чином, факт відновлення та існування в сучасній Україні козацтва є позитивним: це відродження українських традицій, увага до історичної спадщини. Проте в сучасних історичних реаліях важливо не допустити перетворитись козацтву на звичайну данину моді, упорядкувати законодавчо та організаційно його функціонування, діяльність перевести із декларативної у реально діючу площину: залучення козацьких організацій до охорони культурної спадщини, фізкультурно-спортивної роботи, військово-патріотичного та духовного виховання молоді. В умовах сучасної України потрібно враховувати позитивний досвід і традиції козацьких організацій минулого. Важливе місце козацтва ще в одному: для сучасної України гостро стоїть потреба у визначенні національної ідеї, що має об'єднати українське суспільство, і оскільки козацька доба – це один з героїчних етапів української історії, а до козацтва особливе ставлення – образ козака набув у масовій свідомості героїчних та одухотворених рис, – потенціал козацької ідеї для консолідації українського суспільства, відродження та розвитку історичних, патріотичних, культурних, духовних традицій є значним.

Література

1. Лосєв І. Чиє козацтво, чиї козаки? [Електронний ресурс] / Ігор Лосєв – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1816064.html>
2. Список_козацьких_організацій? [Електронний ресурс] / Режим доступу: <http://uk.wikipedia.org/wiki/> http://ukrcossacks.at.ua/publ/ukrajinske_kozactvo/1-1-0-28
3. Кальниш Ю.Г. Козацтво як суб'єкт національного державотворчого процесу: порівняльний аналіз України і Російської Федерації [Електронний ресурс] / Режим доступу <http://sd.net.ua/2011/12/21/kozactvo-v-ukraine-i-v-rossii.html>
4. Знаменні дати: календар – 2006. Щорічник. Автори-упорядники: Кононенко В.О. (керівник), Гриценко О.О., Заморіна Т.М., Лой В.М., Негрейчук І.О., Остапенко С.М., Савченко С.С., Солодунова Л.А., Сомкіна К.М. – К., 2006. – С. 202–208.
5. [Електронний ресурс] / Режим доступу:

<http://www.makozatstvo.org.ua/index.php?list=13>

6. Про відродження історико-культурних та господарських традицій Українського козацтва: Указ Президента України, від 4 січня 1995 р.; № 14/95 // Урядовий кур'єр. – 1995. – 12 січня.

7. Про День Українського козацтва: Указ Президента України, від 7 серпня 1999 р.; № 966/99 // Голос України. – 1999. – 12 серпня; Про Національну Програму відродження та розвитку Українського козацтва на 2002–2005 роки: Указ Президента України, від 15 листопада. 2002 р.; № 1092/2001 // Урядовий кур'єр. – 2001. – 21 листопада.

8. Про визнання таким, що втратило чинність, розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 вересня 2008 р. N 1237 [Електронний ресурс] / Розпорядження №1627-р від 11.08.2010. Кабінет Міністрів України – Режим доступу – <http://uapravo.net/akty/postanovi-osnovni/akt8tfsr5y.htm>.; <http://www.pravda.com.ua/news/2011/12/30/6878100/>

9. Запорозьке козацтво в українській історії, культурі та національній самосвідомості: Матеріали міжнар. наук. конф. / НАН України. Ін-т історії України. НДІ Козацтва / В. Смолій (відп. ред.). – К.; Запоріжжя, 1997. – 376 с.; Козацтво в українському суспільстві: минуле, сучасне, майбутнє: Матеріали наук.-практ. конф., 27 вересня 2005 р. / Львівський регіональний ін-т держ. управління Національної академії держ. управління при Президентові України / Я.Й. Малик (заг.ред.) – Львів, 2005. – 96с.

10. Знаменні дати: календар – 2006. Щорічник. Автори-упорядники: Кононенко В.О. (керівник), Гриценко О.О., Заморіна Т.М., Лой В.М., Негрейчук І.О., Остапенко С.М., Савченко С.С., Солодунова Л.А., Сомкіна К.М. – К., 2006. – С. 202–208.

11. [Електронний ресурс] /Режим доступу:

http://www.kozatstvo.org.ua/ua/publications/uk_r.php?d=a&i=112

12. Сайт українського реєстрового козацтва: [Електронний ресурс] /Режим доступу: <http://www.kozatstvo.org.ua/ua/smi.php>

13. Наприклад: [Електронний ресурс] /Режим доступу:

<http://www.myukrainci.com/book5004.html>

14. Дитячий козацький рух в Україні [Електронний ресурс] /Режим доступу:

http://pidruchniki.ws/13390613/sotsiologiya/dityachiy_kozatskiy_ruh_ukrayini

15. Міжнародна Асоціація "КОЗАЦТВО" [Електронний ресурс] /Режим доступу: <http://www.makozatstvo.org.ua/index.php?list=1>

16. Філоненко І. Сучасне козацтво: відродження традицій, профанація гарної ідеї чи проект ФСБ? [Електронний ресурс] / Ігор Філоненко – Режим доступу: <http://echo.in.ua/?page=new&id=775>

17. МаленкоЛ.М. Роздуми над проблемами та завданнями сучасного козацтва (на прикладі запорізьких козацьких організацій) [Електронний ресурс]/Режим доступу:

http://www.cossackdom.com/cossack21/malenko_problem.htm

18. Лосєв І. Чиє козацтво, чиї козаки? [Електронний ресурс] / Ігор Лосєв – Режим доступу: <http://www.radiosvoboda.org/content/article/1816064.html>
19. Грива А. В чому основна ідея сучасного Українського козацтва? [Електронний ресурс] / Анатолій Грива – Режим доступу: <http://narodna.pravda.com.ua/politics/4908d1f829248/>
20. Тишков Ю. Підготовка сучасними козаками власних кадрів – залог його майбутнього. [Електронний ресурс] / Ю. Тишков – Режим доступу: <http://maidan.org.ua/static/mai/1097623850.html>
21. Редько Д. Львівська газета [Електронний ресурс] / Дмитро Редько – Режим доступу: <http://kozatstvo.ucoz.ua/blog>.
22. [Електронний ресурс] /Режим доступу: <http://www.refine.org.ua/pageid-5461-81.html>

УДК 316.422

М. М. Сич

СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ТВОРЧОСТІ ЯК РУШІЙНОЇ СИЛИ ОНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА

У рамках актуальної для сьогодення стратегії створення єдиної науки про творчість автор досліджує методологічні аспекти проблеми соціальної природи творчості. Соціальний вимір творчості, на думку автора, може слугувати концептуальною базою пізнання рушійних сил суспільного поступу, практичного перетворення і оновлення суспільства. Наводяться прогностичні погляди на перспективи формування внаслідок інформаційно-гуманістичної революції можливої креативної цивілізації майбутнього.

Ключові слова: творчість, традиція, оновлення, суспільний поступ, майбутнє, методологія творчості.

Єдиною силою, що спричиняє оновлення і модернізацію суспільства, через яку реалізує себе природний потяг до трансформації і вдосконалення суспільної культури є людська творчість. Поза творінням людського інтелекту, зусиллями продуктивної волі і креативної сили людської руки ніщо не постає як суспільна форма і культурний зміст. Все інше відбувається в історії лише як повторення, відтворення і репродукція раніше створених парадигм і стандартів. Традиційне має безліч модифікацій, але залишається по-суті традиційним до того часу, поки на традицію не починає впливати особливий специфічний чинник – фактор людської творчості. Тому про модернізацію і оновлення можна говорити лише за тієї умови, коли в основу нашого розуміння історичних явищ і історичного поступу покладено попередню

соціальну рефлексію сутності продуктивних творчих можливостей суспільної людини.

Важливо розуміти також і те, що орієнтація на традиційне суспільство і традиційну культуру в умовах відсутності творчого поступу неминуче призводить до ерозії і деградації наявного традиційного культурно-творчого потенціалу. Як би хто не прагнув ігнорувати класичні вимоги філософського мислення, але діалектичний зв'язок традиційного і модернового є об'єктивною реальністю. Коли немає творчості – не буде поступу вперед, але, водночас, і зберегти традиційну культуру і традиційні цінності не вдасться. Творчість, продукуючи модерн, живить, відроджує і насичує енергією традицію.

На думку багатьох відомих дослідників феномена творчості США (Дж.Гілфорд, Е.Торренс, Е.Боно, К.Роджерс, А.Маслоу, Г.Адлер та ін.), однієї із найдинамічніших і модерних країн світу, світове співтовариство увійшло у особливий етап свого розвитку – у "креативну", "постінформаційну" і "постекономічну" добу, коли продуктивність і перспективність окремих держав і соціальних спільнот визначається виключно їх творчим потенціалом. Навіть захисники ліберально-економічної моделі розвитку називають цю новітню суспільну формацію "креативним капіталізмом". Модернізація і динамічність соціальних систем вченими розглядається виключно у зв'язку з їх творчою спрямованістю. Відповідно виникає необхідність у трансформації соціальних умов, які покликані активно продукувати креативне суспільне поле діяльності для талановитих людей. Суспільства, які не турбуються про розвиток свого креативного потенціалу у наш час приречені на безнадійне відставання і деградацію. Загалом вся соціально-історична ситуація початку третього тисячоліття, за пророчими словами А.Маслоу, активно "сприяє становленню інтересу до креативності у соціальних філософів і, взагалі, у мислячих людей" [8, с. 98].

Творчість у якості рушійної сили суспільного поступу і оновлення досліджують російські вчені В.Іноземцев, С.Кавєрін, А.Лошилін, Н.Овчинніков, С.Степанов, Н.Французова, А.Шумілін, М.Ярошевський та ін. Особливо цікавими є погляди В.Іноземцева, який у свій час працював у співдружності з відомим західним соціологом Д.Беллом. Хрестоматійно-базовими для розуміння глобальних процесів, що відбуваються в сучасному суспільстві є соціальні концепції П.Сорокіна, Е.Тоффлера, У.Ростоу, А.Печчеї, Ф.Фукуями та ін. Творчість як результат процесу соціальної комунікації знаходиться в центрі уваги М.Бубера, М.Бердяєва, П.Рікера, Ю.Габермаса, М.Бахтіна, В.Біблера, Г.Буша, І.Дубини, та ін. Соціальна природа творчості є предметом наукового інтересу вітчизняних дослідників В.Роменця, Б.Новікова, В.Ніколко, О.Чаплігіна, І.Гераїмчука, Н.Гончаренка, І.Кучерявого, В.Муляра та багатьох інших науковців.

Але, на жаль, потужний науковий інтерес до надзвичайно актуальної теми серед підприємців і науковців у розвинених державах ще не здатен

подолати впертого опору зорієнтованої на негайний матеріальний зиск свідомості пересічних українських громадян, проникнути у щоденну практику конкретного державного і суспільного управління. Творчість і креативність, мотивація творчої праці і формування потреби у творчості у молодого покоління в сучасній Україні, як не прадоксально, не є перспективною темою. Значно більший інтерес науковці виявляють до постмодерністських "лінгвістичних змагань" (поза- і навколофілософської балаканини), що є інтелектуальним віддзеркаленням посилення процесу паразитичного споживацтва, яким частково уражена "стара Європа" і який значно посилюється серед українців унаслідок проведеної всупереч економічним законам "приватизації", яка мала своїм наслідком глибоку деформацію морально-духовної сфери суспільного життя.

Сучасну соціально-філософську науку, на наш погляд, характеризує надмірна увага до всілякої "деструкції" і "деконструкції", "смерті творця", а не до проблем продукування і творення нової людини і нового суспільства. Звісна річ, мова не йде про спеціальне фахово-теоретичне значення таких дискусій для вузького кола кабінетних вчених. Але варто пам'ятати, що сучасна наука несе відповідальність не тільки перед фаховою "квазі-предметною реальністю", а, у першу чергу, перед своїм власним конкретним суспільством, що становить живу плоть і кров цієї науки. Ми розуміємо, що своєрідна постмодерна софістика є історично-обумовленим етапом розвитку філософського пізнання, своєрідного ідейно-творчого застою, коли мислителю стає вже ліньки виконувати останнє граничне зусилля думки (М.Мамардашвілі), тобто творити нове буття. Коли ж філософська думка вражена ідейною безплідністю, їй більше нічого не залишається як, нагромаджуючи спеціальну термінологію і напускаючи професійного туману, втішатися своєю удаваною конгеніальністю до класичної філософської культури.

На нашу думку, надмірна увага до таких часто пустопорожніх проблем в очах ученого загалу призводить до руйнації основоположних ціннісних вимірів філософії і науки. Покликанням філософії було, є і назавжди залишиться гуманістичне обґрунтування найважливіших проблем і підвалин людського буття, концентрація на продуктивно-духовних вимірах і можливостях творчої особистості. Творчість – це не те, що є, чи було, а те, що повинно бути. Підвищена зацікавленість до процесів руйнації і розпаду, а тим більше – виключне зосередження надмірної уваги до них, призводить до падіння престижу такої філософії в очах суспільства. Як у будь-якої здорової людини, так і у будь-якої "здорової" і життєздатної теорії, цінності і предмет думки співпадають, чи, принаймні, повинні прагнути до цього.

Негативні тенденції, певні аберації суспільної свідомості і їх теоретичну перцепцію у сучасному суспільстві можна легко пояснити. Там, де закінчується справедливість і закон, там творчість отримує зворотній знак –

з'являється добре всім відомий феномен "злої творчості", тобто витонченого руйнування і самопожирання людиною своєї людяності і соціальності. На щастя, до тотальної експансії "злої творчості" справа ще не дійшла, але прикро, що Україна і досі не може досягнути економічних можливостей, які мала ще в 90-х рр. минулого століття. І це попри величезний творчий потенціал нашої молоді нації, попри величезні матеріальні і універсальні людські ресурси нашої держави!

Варто лише згадати досягнення вітчизняних вчених у галузі прикладної математики і кібернетики, ядерної фізики, фізики високих енергій, космічної техніки, біотехнології, медицини, гуманістичної філософії та ін., здійснені ще четверть століття тому. Ці наукові досягнення закарбувались у культурній пам'яті народу, стали науковою традицією і від вимог цієї традиції українським вченим і педагогам важко звільнитися. Тому обов'язково повинна відбутися соціальна рефлексія дійсних причин соціально-економічного і наукового застою, яка стала б відправною точкою нашого національного руху у зворотньому напрямку – у напрямку прогресивного соціального поступу, повернення Україні її належного місця у співтоваристві провідних держав світу. Обґрунтуванню і утвердженню такого прогресивного поступу мають сприяти найновіші досягнення соціальних наук і соціальної філософії.

Взагалі у фаховій літературі можна зустріти велику кількість визначень творчості у залежності від того, який аспект цього багатогранного феномена розглядає той чи інший науковець. Під кутом поставленої нами проблеми найкраще підходить визначення, запропоноване А.Шуміліним: "Творчість – це універсально-перетворююча, цілісна культурно-історична самодіяльність, у процесі якої здійснюється продукування і саморозвиток соціальних сил людини. Творчість є формою буття людини, сенс творчості полягає у розвитку та самовдосконаленні роду "людина", розвитку її сутності. Творчість – родова сутність людини і форма його розвитку". [15, с. 35] У наш час, коли творчість людини дедалі більше набуває колективного характеру у зв'язку з величезною диференціацією наук та спеціалізацією виробництва, риси людини, які раніше пов'язувались виключно з неповторною творчою індивідуальністю, стають необхідною передумовою загальнолюдської колективної творчості. "Саме життя, суспільна практика потребують розвитку колективної творчості як найбільш продуктивної, відповідно до об'єктивної тенденції – зростанню суспільного начала у творчій діяльності". [9, с. 99]

У творчості цілком співпадають і утворюють продуктивну синергію обидва виміри людяності – суспільний і особистісний. Колективне, суспільне здійснює свою мету через індивідуальну форму, а індивідуальність існує тільки завдяки колективному, родовому існуванню людини. Тут повною мірою розгортається діалектика індивідуального, особистісного і родового, соціального в людині. Коли перша складова цієї діалектичної єдності, яка зазвичай визначається психологами як креативність, отримувала і отримує достатню увагу з боку

науковців, то соціальна сторона єдиної цілісної природи творчого феномена часто залишається поза увагою як філософів, так і представників конкретних наук. Проте, "незаперечним є одне – поза залежністю від суспільних умов, історичного процесу, праці і мислення людини не можна пояснити таємниці творчості". [7, с. 79]

Напевне чітка і однозначна відповідь на питання, що є первинним джерелом і витокom творчості – особистість чи суспільство – не буде дана ніколи (що тільки підкреслить правоту філософської діалектики). Але у наш час акцент у цій діалектичній діаді категорій непомітно переміщується із особистості на соціум. Точка зору, що була безумовно домінуючою ще півстоліття тому, і яка полягала у тому, що увесь творчий процес цілком зосереджений у взаємних глибинах особистісного неусвідомлюваного і тому креативність окремого, а тому – абстрактного індивіда, є альфою і омегою творчої продуктивності, давно уже ставиться під сумнів навіть провідними психологами. "Психіка (індивідуальна свідомість) людини є породженням універсально-творчої за своєю природою предметної діяльності усупільненого людства", – підкреслює російський психолог В.Кудрявцев. [6, с. 116]

Окремий індивід є носієм лише матеріального субстрату творчості (мозок і тіло), але сама творчість – це феномен, який захоплює собою усю неохватну сферу людської комунікації (співтворчості) і своє джерело бере ще у початках далекої родової історії людства (сенс творчості). З цієї точки зору стає зрозумілою теорія мімезису, яка у різних варіаціях була відома на всіх етапах людської культури, де тіло, мозок і "техне" ("technē") окремого індивіда виступають лише в якості інструмента істинного художника (природи, бога, підсвідомого, надсвідомого тощо). Якщо відкинути всі історичні варіанти містифікації, то за цими взаємними силами легко побачити соціально-родову творчу силу людства як єдиного і цілісного суб'єкта творчості. Це і є істинно гуманістичне бачення природи творчої діяльності, яке, у той же час, є єдино можливим філософським її розумінням. Соціум як вища форма буттєвої реальності є безпосереднім середовищем виникнення і розвитку творчих сил людини. У цьому ми згодні з Б.Новіковим, який вказує, що проблема творчості може бути кваліфікована виключно як соціально-філософська проблема. Поза соціально-філософською рефлексією "творчість може усвідомлюватися лише феноменологічно, лише на рівні фіксації її окремих проявів у тих чи інших формах безпосередньої соціальної дійсності, а не як цілісний соціально-культурний та історичний феномен". [10, с. 5]

На сучасному рівні пізнання творчості назріла необхідність розрізнення двох термінів, які часто вживаються як тотожні. Мова йде про "креативність" і "творчість". Термінологічне та концептуальне розрізнення творчості та креативності дозволяє прояснити і більш чітко визначити умови і процесу буття творчого в суспільстві і культурі. Поняття "креативність" часто використовується для позначення суб'єктно-особистісних аспектів творчості і включає

в себе: здатності, здібності, суб'єктивно-психологічні передумови, або в загальному випадку певний стан людини, процес і результат створення нового і значимого для суб'єкта діяльності. Під творчістю ж розуміється креативна діяльність суб'єкта, що створює нові можливості для суспільства. Творчість розглядається як динамічний феномен, що наділений соціально-комунікативною природою, що виникає і розвивається в соціальних комунікаціях, в процесі взаємодії індивідуального та соціального, в процесі об'єднання особистісної унікальності та соціальної нормативності. У творчості завжди присутня соціальна спрямованість на іншу людиною, перебування з нею у єдиному соціально-креативному просторі, тобто творчість завжди – спів-творчість.

Поняття креативності включає в себе такі смисли, як новаторська діяльність, її продукти, нарешті, – і це головне, – здатність суб'єкта вносити у власне буття значимо-нове (нове рішення проблеми, новий метод, новий образ). Творчість же є результатом взаємодії особистісного та соціального, виникає як креативність у процесі людської діяльності в соціокультурній системі і здійснює на цю систему перетворюючий вплив. Творчість – це не тільки характеристика людських здібностей, не тільки характеристика людської діяльності та її результатів, але і характеристика усєї системи соціальних відносин. Тому, термінологічно розділяючи поняття "креативність" і "творчість" ми тим самим можемо дослідити окремо суб'єктивно-особистісні і соціокультурні аспекти творчості, більш змістовно зрозуміти їх окремішність і взаємодію. При цьому обидва терміни гносеологічно залишаються взаємозалежними і взаємодоповнюючими. Але важливо ще раз підкреслити, що прояв креативності у сучасних суспільних умовах наближається до нуля, або стає повністю неможливим, якщо відсутнє творче середовище, якщо припиняється і руйнується соціальна творчість і співтворчість людей.

У другій половині ХХ ст. загальноприйнятою вважається постановка питання про міждисциплінарні дослідження феномена творчості. На цій основі у межах філософської традиції і раціоналістичного підходу робляться спроби створення єдиної теорії творчості (еврології, креатології, загальної евристики тощо). Зараз найбільш актуальною проблемою є питання про вдосконалення методологічної основи для побудови такої теорії, яка змогла б поєднати численні теоретичні і емпіричні здобутки у цій галузі. Можна стверджувати, що такої методологічної основи ще не існує, вона все ще тільки має бути створена. Ми переконані, що такою базовою методологічною основою для об'єднання міждисциплінарних зусиль науковців може стати соціально-філософське розуміння природи творчого феномена як рушійної сили розвитку суспільства. У рамках окремої статті неможливо навіть окреслити всі ті питання, які виникають унаслідок осмислення системи соціально-методологічних передумов побудови єдиної науки про творчість. Зупинимось тільки

на одному аспекті проблеми: творчості як рушійній силі і проєктивній кінцевій меті соціального поступу і соціального прогресу.

Багато авторів-дослідників творчості, вказуючи на соціальну природу феномена, прямо пов'язують розвиток і прогрес суспільства з розвитком і вдосконаленням соціальних механізмів творчої діяльності. Оновлення суспільства має супроводжуватись оновленням його творчих сил. При цьому ідеальний прообраз майбутнього (ідеальний тип) змальовується як такий, де творчість стане провідною суспільною силою і зникнуть усі можливі форми відчуження творчості від особистості і її соціуму. Творчість стане основною формою реалізації суспільних продуктивно-сутнісних сил (економічних, соціальних, духовних, культурних тощо). Творча геніальність у майбутньому буде сприйматися не як виключення і паталогія, а як норма суспільного здоров'я. В умовах сучасної інформаційно-технологічної революції такі уявлення виглядають далеко не мрією, а конкретним суспільним проєктом, який має бути прийнятим для розгляду і втілення в діяльності конкретних соціумів і репрезентуючих їх державно-управлінських структур.

Традицію подібного підходу у вітчизняній філософії заклали видатні її представники: П.Юркевич, В.Соловйов, М.Бердяєв та інші мислителі у рамках світоглядної культури православно-візантійської філософської парадигми. Надання провідної ролі ідеям як творчим принципам розвитку буття дозволило П.Юркевичу та його учню В.Соловйову сформулювати загальний принцип всеєднання християнської людності (церкви і суспільства) на основі синтезу основних духовних вимірів людини: Краси, Істини і Добра. Творча еволюція природи і суспільства, коеволюція та всеєднання усіх творчих сил "тварного світу" за їх уявленнями має бути фінальною метою людської історії. Міркуючи про мету людського існування у своїй праці "Філософські начала цілісного знання", В.Соловйов робив висновок, що її можна визначити як утворення єдиної загальнолюдської цивілізації у формі цілісної творчості і цілісного суспільства. [13]

Розуміння М.Бердяєвим смислу і духовної суті творчості теж приводило його до акценту на есхатологічній, рятівній природі і покликанні творчості. При усьому своєму критично-негаційному ставленні до будь-якої механічної, або стадної соціальності, М.Бердяєв тісно пов'язує поняття творчості з любов'ю як засобом і цінністю, завдяки якій людина може набути дійсної свободи і виконати свою взаємотворчу рятівну місію разом з Творцем. А що є любов як не дійсно органічна, персоніфікована, "соборна" соціальність? Тобто Бердяєв на місце механічної, технологізованої (бюрократичної) соціальності ставить відносини реальних людей і творчу комунікацію між ними. Підхід Бердяєва актуальний і зараз, коли в забюрократизованому матеріалістичному суспільстві споживацтва і речовизму постійно забувають, що творчість – це плід взаємної любові і свободи, які потенційно отримані кожною особистістю від Творця. Але кожен також може і знехтувати нею і таким чином умиєть

перетворитися на гвинтик у жахливій і безцільно-самодостатній машині змертвілого соціуму. Відповідний сюжет мертвої соціальної "матриці" постійно фігурує у творах науково-фантастичного (філософського) західного кіномистецтва.

Цей же принцип вивільнення творчості, покладений як мета історичного процесу, використовувався у радянський період розвитку вітчизняної філософії. "Найбільш прийнятний шлях для людства – це шлях вивільнення творчого", – так мріяли науковці і митці на самому початку зародження радянської цивілізації. [16, с. 145] Українські автори, які представляли собою Київську радянську гуманістичну школу 60-80-х рр., цілком обґрунтовано вбачали майбутнє людства у всебічному розвитку творчої особистості, де злагодженими творчими зусиллями освіченого, культурного і гуманізованого суспільства буде визначатись і спрямовуватись хід нової світової історії.

Аналізуючи перспективи розвитку світової цивілізації, західні вчені також приходили часто до подібного висновку. Потужний акцент на творчих можливостях і творчому покликанні людини ставили представники численної школи гуманістичної психології, діяльність якої була особливо помітною у США у середині і наприкінці ХХ ст. В "Journal of Humanistic Psychology" регулярно публікувались постулати з маніфесту гуманістичної психології, де говорилось, що "людські істоти є інтенційними, вони прагнуть до цілей, знають, що вони спричиняють майбутні події, та шукають сенсу, цінності й творчості". [3 с. 87] Ми бачимо, що основним принципом методології наукового людинознавства також є констатація того факту, що людина – це активна, інтенціональна (націлена в майбутнє), творча істота. Один із провідних психологів-гуманістів К.Роджерс наголошував, що у наш час існує гостра соціальна потреба у творчості і творчих індивідах. Саме ця потреба виправдовує розробку теорії творчості, яка сприяла б бурхливому розвитку соціальної творчості в недалекому майбутньому. [10] Зацікавленим у цьому, на думку К.Роджерса, має бути все суспільство, бо творчість "є справжньою творчістю лише тоді, коли в індивідуальному вираженні яскраво проявляється всезагальний зміст". [12, с. 564]

А.Маслоу у своїх творах називає гуманістичну психологію "третьою силою", яка має сприяти виконанню особливого історичного завдання – перетворенню існуючого суспільства, сповненого недоліків, хвороб і недосконалих відносин між людьми на "хороше суспільство", емпсихію, де нормою існування для кожної людини буде творча самоактуалізація як вільна реалізація фундаментальних буттєвих цінностей, що можуть бути зведені до трьох основних: Істини, Краси і Добра. [8, с. 106] У цьому способі мислення явно відчувається київська генетика (походження) відомого американського психолога. Американці зрозуміли, що політична демократія і економічне процвітання, як підкреслював А.Маслоу, не вирішують головних суспільних проблем. Тому необхідно звернутися до конструювання "єдиного хорошого світу", дійсно креативного суспільства. "Найкращий клімат для стимулювання

креативності досягався б у... суспільстві, спеціально спроектованому для сприяння самоздійсненню і психічному здоров'ю всіх людей". [8, с. 80] Таке суспільство має бути співтовариством самоактуалізованих творчих особистостей з "високою соціальною синергією", тобто пронизане принципом об'єднання і співдружності. Провідною силою для створення такого суспільства майбутнього А.Маслоу вважає освіту, гуманістичну науку і "правильну" філософію.

Продовжує думки видатного американця у наші дні інший дослідник феномена індивідуальної і суспільної креативності Г.Адлер. "Креативність... – безцінний капітал як для окремої людини, так и суспільства у цілому. Нерідко можна почути, що креативність – як унікальній стан людського розуму – стане в першій половині нового століття ресурсом, від "критичної маси" якого буде залежати все", – пише Г.Адлер. [1, с. 40] Виходячи з прогнозованого колосального впливу креативності на долю людства в умовах різкого прискорення науково-технічного прогресу і перетворення буквально всіх сторін життєдіяльності суспільства, креативність заслуговує на те, щоб стати предметом широкомасштабного втілення у життя. [1, с. 31] Абсолютна зацікавленість багатьох людей феноменом креативності, творчого мислення дає підстави говорити про те, що наступає доба нового Просвітництва і Г.Адлер бачить себе прозвісником цієї нової доби – постінформаційної ери, ери творчості, у яку вступає все людство на початку третього тисячоліття.

Співзвучними заокеанським вченим-просвітникам є думки російського психолога С.Степанова про рефлексивно-гуманістичну (співтворчу) модель майбутнього суспільства. [14] У центрі його уваги – феномен рефлексивної творчості, тобто здатність людини до глибинного самоусвідомлення своїх творчих сил. С.Степанов вважає, що найглибша сутність саморозвитку людської спільноти має виявити себе як сукупна рефлексивна самотворчість розвинених особистостей, спрямовувана гуманістичною за своєю природою рефлексивною психологією. Рефлексивна практика людини і суспільства має призвести до потужного розвитку процесів співтворчості у суспільстві. С.Степанов висловлює ідею створення "рефлексивного середовища культивування співтворчості", яка має призвести до особливої прогресивної форми культурогенезу і соціогенезу. Усе суспільство, на його думку, має стати єдиним суб'єктом рефлексивної самотворчості, тобто майбутнє має тільки таке суспільство, яке здатне самоусвідомлювати свої творчі сили і вірно спрямовувати їх прогресивний розвиток. Степанов у своїх міркуваннях підходить до висновку про можливість створення особливої науки – творчої акмеології суспільства.

Взагалі філософія творчо-рефлексивного саморозвитку, будучи атрибутом креативного буття особистості та цивілізації, на думку багатьох дослідників, постає сьогодні одним з провідних напрямків у філософії. Ідеї творчо-гуманістичної саморефлексії С.Степанова є продовженням міркувань видатного російського філософа Г.Батищева про розвиток процесів спів-

творчості як основного виміру прогресивного поступу суспільства. Батищев вважав, що у наш час потрібно всіляко сприяти розвитку соціальних зв'язків, які можуть бути названі соціально-гармонійними і соціально-творчими. [2] Такі гармонійні соціальні зв'язки між людьми, що виражають універсальну діяльність людини, творче ставлення до світу не є для Батищева нездійсненним утопічним ідеалом, недосяжним за своєю природою. Вони завжди існували у різних суспільствах, проте до нашого часу, на жаль, не змогли отримати належного всезагального розвитку. Це може стати можливим лише за тієї умови, коли метою і змістом творчості перестане бути перетворення речового світу, а головний наголос буде ставитись на головному вимірі творчості – її гуманістичній людинотворчій основі, тобто творчість почне нарешті розумітися у її автентичному змісті – як співтворча взаємодія самоцінних особистостей.

Аналізуючи стан і перспективи розвитку пострадянських суспільств, сучасний соціальний філософ В.Іноземцев [5] звертає першочергову увагу на процес поступової заміни і витіснення трудової економічної діяльності, тобто примусової праці творчістю, вільною від економічного примусу. Тому у майбутньому мова, як вважає В.Іноземцев, має йти про постеконічне суспільство. Подібні ж погляди висловлює і І.Дубина. [4] Вказуючи на принципову відмінність праці і творчості як споріднених історично форм людської продуктивної діяльності, у той же час соціальні філософи підкреслюють історичну обмеженість трудової діяльності, її неперспективність у майбутньому постеконічному суспільстві (що помітив ще О.Тоффлер). Здійснення необоротних змін у характері людської діяльності у майбутньому інформаційному суспільстві, зумовлює її поступову трансформацію з трудової у творчу, перехід від праці до творчості, від labour до creativity. Говорячи про історичну обмеженість праці, В.Іноземцев вказує, які саме риси людської активності зазнають найбільш серйозних змін при переході від трудової діяльності до творчої. До них насамперед належать тип спонукального мотиву діяльності, її мета, основні характеристики виробленого продукту, а також ставлення людини до зовнішнього світу. Провідною формою мотивації суспільної діяльності у майбутньому має стати виключно творча мотивація, тобто потреба у творчості у всіх суб'єктів суспільно-корисної діяльності.

Постеконічна суспільна формація, на думку В.Іноземцева, – це об'єктивний етап суспільної еволюції, підготовлений усім природним ходом історичного процесу, зростанням продуктивних сил і прогресом соціальної структури. Творчість, що розуміється як діяльність, породжувана специфічними, надутілітарними мотивами і спричинена своїм індивідуальним і міжсуб'єктним характером, є основним видом діяльності в умовах постеконічного суспільства. В.Іноземцев вказує, що зарубіжні та вітчизняні дослідники все більше акцентують увагу на міжсуб'єктності будь-якої творчої взаємодії, зазначаючи, що творчість по суті своїй міжсуб'єктна, що креативні сутнісні сили людини повністю пройняті логікою міжсуб'єктності, тому

міжсуб'єктність і є ключем до креативності. Основною одиницею економічно-продуктивної структури у постеконічному суспільстві має стати креативна корпорація, побудована на принципово нових формах організації гуманістичної співтворчості.

Загалом можна погодитися з численними авторами про те, що сучасна соціокультурна ситуація, що склалася на рубежі II-III тисячоліть, з історичної точки зору унікальна. Відбуваються якісні зміни у соціальній практиці, що ведуть аж до повної зміни типу цивілізації: цивілізація вперше постає у своїй перспективі як творча, креативна. Креативні процеси, що мають онтологічний статус, були і є в природі, суспільстві і в житті людини завжди. Але, внаслідок очевидного і спрямованого зростання продуктивно-творчого потенціалу цивілізації і особливо в останній час у зв'язку з сучасною науково-технічною революцією склалися такі соціокультурні умови, які значно активніше стали сприяти проявам і актуалізації творчості і навіть змушувати до неї людину. Процес цивілізаційної творчості поступово стає найважливішим фактором культури сучасної людини: сучасна людина отримує більш потужну установку на творчість, ґрунтовніше, ніж її предки виховується в творчому відношенні, і вже тому і психологічно, і методологічно більш готова до творчого буття. А це означає, що ми сьогодні по суті вже вступили в цивілізацію нового типу: не просто в більш олюднену, більш гуманну – "гуманітарну" або "антропологічну" (як подає це ряд вчених – Р.Арон, К.Леві-Строс, Е.Тофлер та ін.), а саме в креативну цивілізацію, де головні цінності – новаційні властивості, новаційне виробництво і у першу чергу – це творчі особистості, які і створюють цей новий потенціал цивілізації.

Творчість повинна бути зрозумілою в абсолютно новому аспекті, творчість – це закономірно-універсальний процес, що охоплює всі структури суспільства і стадії його розвитку, а також забезпечує включеність широких мас населення планети у цей процес, що має діалектичні переходи конкретно-історичних форм розвитку творчих форм сьогодення до загального творчого суспільства і творчої цивілізації. У нових історичних умовах постійного зростання глобальних інтеграційних тенденцій виникає феномен колективного творчого універсалізму. Це означає, що творчість у її новій історичній якості стає необхідним, загальним, універсальним атрибутом і законом суспільства, життя і діяльності кожної людини, колективу, особистості. Поодинці вже неможливо вирішити велику кількість поступово зростаючих принципово нових надскладних проблем і завдань глобального і регіонального характеру. Тому тільки колективний творчий універсалізм має бути головним, основним, визначальним принципом, важелем суспільно-історичного, духовного розвитку на новому витку цивілізаційного прогресу.

Глибоке усвідомлення того, що безумовним покликанням людини є творення вищих цінностей (вертикальна творчість) – ця істина стає все основоположним сенсом буття і життєдіяльності людей, проіннятих духом творчої безкорисливості. Складаються засади для формування у широких мас

домінуючого типу творчої мотивації – духовної потреби у творчості. Високі мотивації потреби в творчості виступатимуть у майбутньому як сила, яка спонукає і орієнтує, яка направляє розвиток обдарувань, сила, яка визначає характер діяльності творчої людини у доленосному рішенні історичних проблемних ситуацій і творчому втіленні їх у життя, сила, що веде до очікуваного і зрозумілого суспільного прогресу. Дії людей нової, креативної цивілізації в майбутньому вже не будуть визначатися матеріальними мотивами і людство вперше знайде внутрішню свободу, до якої прагнуло віками. Справжня, а не уявна свобода – це і є, по суті, свобода творчого розвитку народу, колективу, особистості. Всякі міркування про свободу поза зв'язком з правом людей на свободу творчості можуть виявитися схоластичними, брехливими і обернутися проти людства.

Очікувані зміни в умовах існування людини в інформаційному суспільстві спричинять за собою формування нового типу працівника, для якого потреба у творчості, саморозвитку і самоперетворенню набуває якщо не домінуючого, то, безумовно, значимого характеру. Постекономічна людина повинна буде демонструвати здатність більшою мірою конструювати, ніж копіювати, постійно займатися самоосвітою, так як інформаційне середовище вимагає значно більшої інтелектуальної мобільності і принципово інших мотивів саморозвитку. Велику роль у становленні нової креативної цивілізації має відігравати просвітницько-освітня революція, що несе в собі живий імпульс до прогресу, яка здатна подолати глибоку кризу сучасної освіти, прискорити перехід від архаїчного навчання до творчого виховання особистості. Нова освіта в силу зростаючих потреб прогресу в талановитих людях нової історичної формації має стати справжньою сферою творчості. При цьому, ефективно використовуючи революційні новітні технології в розширенні творчих здібностей людей, звільняючи їх від рутинної, шаблонної роботи, тим самим відкривати нові горизонти в розвитку необмежених можливостей людини, готової здійснити перехід до якісно нової вищої формації розвитку самої людини – до людини творчої.

В епіцентрі становлення нової креативної цивілізації, – творча особистість, котра саморозвивається в соціокультурному хронотопі. Особистісна творчість є, по суті, теж формою суспільного виробництва, але виробництва особливого роду. Це – духовне виробництво, у якому суб'єкти соціального часо-простору як головні його творці повинні щоденно саморозвиватися: поза їх саморозвитком ніщо не може змінитися і набути форми суспільного прогресу. Творчі особистості (соціальні мікрокосм), і в цілому креативна цивілізація (соціальний макрокосм) періодично проходять через критичні точки нестійкої рівноваги (відмови від колишніх цінностей і пошуку нових) і виходять внаслідок цього на інші якісні рівні розвитку, як правило, з приростом свого творчого потенціалу. Унаслідок цього процес духовного саморозвитку суспільства постає циклічною діалектикою – логікою періодичних переоцінок

цінностей на шляху саморозвитку буття творчих особистостей та творчої цивілізації. Ядром особистісної творчості має стати процес рефлексії над власним досвідом соціальної творчості.

Креативна цивілізація, що заявила про себе у наші дні, передбачає і відповідну парадигмальну модель креативного світу як світоглядну та методологічну основу буття сучасної творчої людини. Необхідним є створення і розвиток єдиної теорії і практики такого творчого суспільства – суспільної креатології. Нова соціально-креативна наука повинна створити методологію і методи особистісного саморозвитку, конституювати філософію творчого саморозвитку суспільства як провідну форму рефлексії нової творчої особистості на шляху до закономірного продукування глобальної творчої цивілізації. Головне в ній – це виявлення, розвиток і вдосконалення творчих обдарувань людини як абсолютного духовного багатства, найвищої мети і найвищого закону суспільства.

Представлені нами соціально-прогностичні, а інколи і дещо ідеалізовані моделі майбутнього у наші дні – це зовсім не намагання прикрасити невтішну, напружену і кризову соціальну дійсність. Справа в іншому: предмет пізнання завжди вимагає відповідного до своєї природи методу пізнання, тобто творчість як предмет може бути пізнана з допомогою творчого методу. З іншого боку, будь-яка наука завжди прагне до втілення свого ідеального концепта у життя, без такого прагнення просто неможлива і соціальна наука. Соціальний проект академіка Платона принципово не міг бути нічим іншим, ніж ідеалістичним вченням! Інша справа, що подібні соціально-креативні проекти звичайно сприймаються пасивними спостерігачами і скептично налаштованою публікою як утопія, або й того гірше – як божевілля (чи не звідсіля бере початок традиція тлумачити геніальність як форму божевілля?) Але, як не дивно, все, що задумано творцем-креатором через деякий час стає дійсністю, причому ті ж самі пасивні скептики і обивателі вмиють перетворюються на найбільш активних користувачів нещодавно критикованого ними нездійсненого дива. Така вже природа і покликання людської творчості – викликати нове буття із нічого, робити мрію дійсністю, долаючи при цьому впертий, а то й шалений опір пасивного соціального матеріалу: розчарованих скептиків, невтомних реакціонерів і тьми-тьмущої байдужих обивателів.

Як показує соціально-історичний досвід, соціальна творчість і соціальна модернізація як предмет розуміння і дослідження неминуче призводить до конструювання певного ідеального взірця як об'єктивно-необхідної моделі майбутнього суспільства і, відповідно, "революційно-критичного" ставлення до існуючих реальних прототипів, тобто конкретних суспільних форм, яке виникає через порівняння зі спроектованим первинним ідеальним зразком (соціальною парадигмою). Творча гіпотеза обов'язково повинна пережити стадію романтичної утопії, для того, щоб потім стати звичайною повсякденною дійсністю. З іншого ж боку, у своїх продуктивно-критичних

намірах і претензіях соціальна наука повинна, де це можливо, раціонально звільнитись від довільного конструювання утопічних фантазій. У дослідженні проблеми "творчість і соціальний прогрес" мова повинна йти, напевне, про соціально-наукову деонтологію як науку і нову галузь соціального пізнання, що може стати частиною соціальної прогностики і соціального планування.

Література

1. Адлер Г. С.С. или Мускулы творческого интеллекта / Гарри Адлер. – Пер. с англ. С.Потапенко. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2004. – 496 с.
2. Батищев Г.С. Введение в диалектику творчества / Г.С. Батищев. – С-Петербург: Изд-во РХГИ, 1997. – 464 с. – Серия "Философы России XX века".
3. Б'юдженал Джеймс. Третя сила у психології / Джеймс Б'юдженал // Гуманістична психологія: Антологія. Навч. посіб. У 3-х т.; [Упоряд. й наук. редактори Р.Трач і Г.Балл]. – К.: Універс. вид-во "Пульсари", 2001. – Т.1. – 252 с.
4. Дубина И.Н. Творчество как феномен социальных коммуникаций / И.Л. Дубина. – Новосибирск: Изд-во СО РАН, 2000. – 192 с.
5. Иноземцев В.Л. К теории постэкономической общественной формации: Научное издание / В.Л. Иноземцев. – М.: Таурис, Век, 1995. – 336 с.
6. Кудрявцев В.Т.. Творческая природа психики человека / В. Т. Кудрявцев // Вопросы психологии, – 1990. – №3. – С.113 – 121.
7. Кучерявий І.Т., Клепиков О.І. Творчість – основа розвитку потенційних джерел особистості: Навч. посібник. / І.Т. Кучерявий, О.І. Клепиков. – К.: Вища школа, 2000. – 288 с.
8. Маслоу А. Новые рубежи человеческой природы / А. Маслоу – М.: Смысл, 1999. – 425 с.
9. Николко В.Н. Творчество как новационный процесс: (философско-онтологический анализ) / В.Н. Николко. – Симферополь: Таврия, 1990. – 190 с.
10. Новиков Б.В. Творчество и философия / Б.В. Новиков. – К.: Изд-во при Киев. ун-те, 1989. – 168 с.
11. Роджерс, Карл Р. Взгляд на психотерапию. Становление человека / Карл Р. Роджерс; [Пер. с англ. М.М.Исениной; Общ. ред. и предисл. Е.И.Исениной]. – М.: Изд. группа "Про-гресс": Универс, 1994. – 479 с.
12. Роменець В.А., Маноха І.П. Історія психології ХХ століття: Навч. посібник / В.А. Роменець; [Вст. ст. В.О.Татенка, Т.М.Титаренко]. – К.: Либідь, 1998. – 992 с.
13. Соловьев В.С. Философские начала цельного знания / В.С.Соловьев // Соловьев В.С. Сочинения в 2-х т. – М.: "Мысль", 1988. – Т. 2. – с. 140-288.
14. Степанов С.Ю. Рефлексивная практика творческого развития человека и организаций / С.Ю. Степанов. – М.: Наука, 2000. – 174 с.
15. Шумилин А.Т. Проблемы теории творчества: Монография / А. Т. Шумилин. – М.: Высш. школа, 1989. – 143 с.

16. Эрберг К. Плен. Цель творчества / К. Эрберг. – Томск: Издательство "Водолей", 1997. – 160 с.

**ПРИОРИТЕТИ В РЕКРУТУВАННІ КАДРІВ
ВИЩОЇ ПАРТІЙНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УРСР
ДР. ПОЛ. 60-Х – ПОЧАТКУ 70-Х РР. ХХ СТ.**

У статті автор дослідив вікові, освітньо-професійні, соціальні, політичні, і регіональні пріоритети в залученні кадрів до складу вищої партійної номенклатури УРСР. Встановлено середній вік перших секретарів регіональної партноменклатури, і номенклатури Політбюро, ступінь та характер освіти, професійна спеціалізація, соціальне походження, декларовані і неформальні політичні якості номенклатури, регіональні особливості добору керівних кадрів.

Ключові слова: вища партійна номенклатура, кадрова політика, перший секретар, Політбюро ЦК КПУ, П.Шелест, В.Щербицький.

Останнім часом з під пера істориків, політологів виходять статті і монографії в яких фігурує комуністична номенклатура. Саме її представники в свій час займали ключові державні посади, а отже відповідали прямо чи опосередковано (у відповідності до зайнятих посад), за процеси, що відбували їх діяльність. Добір кадрів, поряд з вихованням і розтановкою – один із основних елементів кадрової політики, яку прискіпливо оберігала партія. Особливо характерними в цьому плані були друга половина 60-х – середина 80 рр. ХХ ст., коли по різних аспектам кадрової роботи було прийнято близько 40 постанов [1; с.19].

Слід відмітити, що "брежнєвський період" один із найменш досліджений в українській історіографії, тому партійна номенклатура УРСР лише опосередковано потрапила в сферу інтересів істориків. Номенклатурі зазначеного період приділили увагу дослідники Г. Кривчик і С. Серьогін, які в загальних рисах дали аналіз кадрової політики "брежнєвської епохи" [2]. Проблему кадрів вказаного періоду в загальних рисах висвітлював О.Спірін [1]. Важливе значення при висвітленні проблем пов'язаних з кадрами номенклатурної еліти має монографія В.Лозицького, в якій прослідковано історія найвищої політичної інстанції УРСР – Політбюро ЦК КПУ [3]. Проте, в історіографії комплексної оцінки пріоритетним факторам в доборі керівних партійних кадрів УРСР означеного періоду не надано.

Тому скрізь призму вікових, освітньо-професійних, соціальних, політичних, регіональних характеристик спробуємо встановити формальні і справжні пріоритети ЦК КПРС і ЦК КПУ в рекрутуванні кадрів до лав вищого партійного керівництва України.

Перш ніж перейти до розгляду проблеми, зясуємо, що собою становила вища партійна номенклатура УРСР. Російські дослідники Т.П.Коржихіна, Ю.Ю. Фігатнер номенклатуру визначали, як перелік найбільш важливих посад в державному апараті і суспільних організаціях кандидатури, на які попередньо рекомендувались, затверджувалися, відкликалися партійним комітетом [4; с.25]. В республіці свою номенклатуру мали партійні комітети починаючи від райкому, міськкому партії до ЦК КПУ. Посади республіканського масштабу входили до списків номенклатури ЦК КПУ. Вища партійна номенклатура складалася з номенклатури Політбюро, і Секретаріату ЦК Компартії України. Наприклад, до неї входили посади перших секретарів міськкомів, райкомів, секретарського корпусу обкомів партії, відповідальних посад апарату ЦК тощо.

Помічник В.Щербицького В.Врублевський зазначав: "Потрапити в номенклатуру секретаріату, а тим більше політбюро – це означало, що людина зробила кар'єру республіканського масштабу" [5; с.80] Вищі номенклатурні посадовці обиралися на зїзді партії в члени і кандидатів в члени ЦК КПУ, поряд з адміністративними, господарськими, управлінськими кадрами значну частку серед них становили представники партійної номенклатури. Найбільш впливові представники номенклатурної еліти у погоджені чи з санкції ЦК КПРС, на пленумі ЦК кооптувалися до Політбюро чи Секретаріату ЦК Компартії України. Таким чином, до кадрів вищої партійної номенклатури належали представники, посади яких призначалися Секретаріатом і Політбюро ЦК, а обране число безпосередньо входило до їх складу.

XIII з'їзд КПРС 1966 р. попри необхідність дотримання принципу оновлення кадрового складу за для забезпечення наступності у керівництві, скасував у партійному статуті норми про оновлення керівних кадрів[2; с.484]. Про те, в перші післязїздивські п'ять років, в секретарському корпусі КПУ ще підтримувався курс на оновленість. Головна причина – заміна частини місцевих кадрів висунутих в хрущовській добу, за ради призначення "молодих" (20-хрр.народження), більш "компетентних" функціонерів [6;с.443]. Проголошувалось, що лінія КПРС ґрунтується на поєднанні старих і молодих кадрів, у "бережливому відношенні до досвідчених... і систематичне залучення до керівної діяльності молодих, енергійних, талановитих кадрів, які володіють сучасними науковими знаннями" [7; с.218]. Але вже на початковому етапі "брежнєвської стабілізації" виникли явні проблеми в кадрових резервах, що призведе в майбутньому до старіння представників вищої номенклатури УРСР. З цього приводу 25 липня 1969 р. на нараді секретарів обкомів партії, представників радянської і адміністративної номенклатури перший секретар ЦК КПУ П.Шелест в своїй доповіді зазначав, що робота з резервом проводиться формально, зводиться до складання списків. "Все там наче б то правильно, розписані люди і посади, але коли справа доходить до заміни,

скажемо, першого секретаря райкому ... людей доводиться завозити з інших районів" [8; арк.210,211].

Аналіз статистичних даних дає підстави говорити, у 1965 р. переважачий вік претендента на посаду першого секретаря райкому (РК) становив 41,2 року [2; с.484]. У 1973 році 31,3% перших секретарів РК мали середній вік 41-45 років, 30% входили в категорію від 46-50 років. Серед перших секретарів міськкомів (МК) 35,7% складу становили 41-45 річні. Дещо інша ситуація склалася в міських райкомах партії (МР), де 30,3 % перших секретарів мали середній вік 36-40 років, але і там домінували ті кому було 41-45 р. (43,8%). В секретарський корпусі обкомів превалюючий вік партійної номенклатури складав від 41-50 років 57,4%, натомість з цієї кількості 26,9% становили ті кому було 46-50 років [9; арк.6,9,10,11]. За нашими підрахунками особливо характерним є те що, серед перших секретарів регіональної партійної номенклатури УРСР, окрім перших секретарів МР, третьою за пріоритетністю була категорія чий вік варіювався від 51-55 років (17%), на томість найближчий резерв 36-40 річні становили 11,1%. Таким чином, можна констатувати, вікові пріоритети на зайняття вищих регіональних номенклатурних посад надавалися представникам віком 41–45 років, після них домінували секретарі віком від 46-55 років, що аж ніяк не сприяло в подальшому омолодженню кадрів вищої партійної номенклатури.

Не було винятком республіканське Політбюро, із затвердженого 18 березня 1966 року його складу, переважній більшості його членів було вже далеко за 50 років: перший секретар ЦК КПУ П.Шелест (1908 р.н.), другий секретар ЦК О.Ляшко (1915 р.н.), перший секретар Дніпропетровського обкому партії О.Ватченко (1914 р.н.), заступник Голови Ради Міністрів М.Соболь (1910 р.н.) Н.Кальченко (1906 р.н.), а найстарішому – Голові Президії Верховної Ради УРСР Д.Коротченку, який вперше був обраний до його складу ще в 1938 році, йшов 72 рік [3; с.302,306]. Ще більше стабілізувався віковий склад Політбюро ЦК Компартії України після XXIV зїзду (1971р.), залишилося 7 попередніх членів, новообраним: Г.Ващенко, В.Дегтярьову І.Лутаку було по 50 років, після цього з 10 осіб нікому не було менше 50. В своїх щоденникових записах за 1970 рік П.Шелест визнавав, для того щоб прикрити проблему молодих керівних кадрів Брежнєв придумав "формулу": у вирішенні кадрової політики потрібно у кожному окремому випадку підходити до віку з "розумінням" [10; с.323].

Поряд з віком, важливою складовою потрапляння в номенклатуру були освіта і професія. В попередній роки, більшість партійних керівників були в основному практиками, в зазначений період вища освіта стала однією з необхідних умов в рекрутуванні на керівні номенклатурні посади. В 1968 році вищу освіту мали: 100% секретарів обкомів і 95,7% секретарів міськкомів і райкомів. На 1973 рік вже 100% перших секретарів МК, МР, крім РК (96,9%), перебували з вищою освітою. Водночас, щоб просунутись якомога вище по

партійній драбині, номенклатурні посадовці отримують другу – партійно-політичну освіту. Наглядним прикладом тому є такі показники: в 1972 році її мали лише 29,3% секретарів обкомів, натомість серед перших секретарів райкомів їх було 54,1% [9; арк.11]. Основна частка партійної номенклатури, яка висувалася на вищі партійні посади мала технічні спеціальності. Командно-адміністративна система влади, як і в попередні роки незважаючи на науково-технічний прогрес надавала пріоритет у розвитку галузям важкої промисловості і сільського господарства. В характеристиках претендентів на посаду секретаря обкому, ЦК КПУ, що надсилалися з проханням на призначення в ЦК КПРС, обов'язково увагу акцентували на ті чи інші технічно-професійні здібності: "знаючий сільське господарство", "добре знає економіку промисловості" [11; арк.19]. Самі керівники ЦК КПУ П.Шелест (1963-1972) і В.Щербицький (1972–1989) були за спеціальністю інженерами. В 1973 році інженерні профілі домінували серед перших секретарів обкомів і міськкомів: 43,1% і 68,7% відповідно. В райкомах, де основна сфера повноважень керівників пов'язана з сільським господарством, частка інженерів складала 7,7%, і то з них 4,9% складали інженери сільського господарства, натомість агрономи становили 35,3% складу перших секретарів. Низькі шанси потрапити на високі партійні номенклатурні посади мали юристи, в середовищі секретарів обкомів, перших секретарів МК, МР, РК середня частка служителів правосуддя складала, лише 1,5%. Ставлення до юристів при висуненні на номенклатурні посади яскраво ілюструє з власного прикладу Г.Крючков (заворгвідділом ЦК КПУ в 1972-1985 рр.), юрист за освітою: "Подивилися "об'єктивку" і жахнулися: на заворгвідділом обкому партії рекомендується юрист(!), людина, яка не одного дня не була на виробництві, не пройшла районної ланки, та і взагалі на партійній роботі всього три роки..." [12; с.35]. Як вважають Т.П.Коржихіна, Ю.Ю.Фігатнер, юристи зі своїм професіоналізмом були загрозою для корпоративного режиму, потрапивши до вищої номенклатури, вони опинялися у внутрішньому конфлікті з собою, поставши перед дилемою, захищати верховенство "права партійної корпорації", над юридичним, порушуючи при цьому свої професійні обов'язки [4; с.33].

Все менше ідеологічне навантаження починаючи з середини 60-х рр. носить соціальне походження представників номенклатури. В тих же характеристиках на представників партійної номенклатури, можна знайти лише дані про місце народження. Але, не є секретом те, що українська партійна номенклатура зазначеного періоду, поповнювалась вихідцями виключно з робітничо-селянського середовища. Декларувалося, що при висуненні на керівну роботу, особливу увагу КПРС приділяє представникам робітничого класу, за словами Л.Брежнєв в "політичному відношенні найбільш передового класу" радянського суспільства [7; с.219.].

Дослідження засвідчують, що на рівні райкомів і міськкомів партії, відбувся своєрідний соціальний поділ в зайнятті посад. Скажімо, від середини 1960-х рр. в УРСР пріоритети у зайнятті посад перших секретарів райкомів партії надавалися вихідцям з села, відповідно керівник міського комітету мав міське походження [2; с.483]. Та вже при висуненні секретарів обкомів партії, робітниче чи селянське походження не мало суттєвого значення, більшість з них займали керівні посади в райкомах і міськкомах, а отже мали досвід самостійної роботи, що було головним. В часи Щербицького, структура влади була такою, що не пройшовши номенклатуру району, висуванець не міг вже потрапити в номенклатуру області [5; с.78.] Секретар республіканського обкому, щоб виконати обов'язкові плани виробництва повинен був орієнтуватися, як в питаннях роботи промисловості, так і сільського господарства [13; арк.4,13].

Не бралось до уваги соціальне походження, також, при висуненні на номенклатурний олімп. Серед членів Політбюро затвердженими ЦК в 1966 і 1971 рр. виходцями із селянських родин були: П.Шелест, О.Ватченко, В.Дрозденко, Н.Кальченко, Д.Коротченко, М.Соболь, І.Лутак, робітниче походження мали – В.Щербицький, Г.Ващенко, В.Дегтярьов, О.Ляшко.

З гідно партійних принципів, призначаючи на ту чи іншу високу партійну посаду до уваги брали політичні якості претендента. Формально проголошувалось, що сучасний керівник повинен органічно сполучати компетентність, організованість, дисциплінованість, ініціативність і творчий підхід до справи [7; с.216]. Якщо компетентність (в господарських питаннях, кадровій політиці), організованість, дисциплінованість, дійсно відповідали інтересам партії і її керівникам. То ініціативність, якщо відійти від формалізму, аж ні як не віталась, головне, виконувати партійні рішення, за – мість ініціативи і сміливості, навіть розумного ризику – сумлінне виконання [5; с.81]. Як помітив помічник В.Щербицького, серед перших секретарів обкомів, більше зустрічалися досвідчені, добросовісні, відданні справі керівники, а ніж особистості. Таким чином, як це не дивно звучить, саме загальносоюзне керівництво, а через нього і республіканське, по при всі виголошування чинило значні перешкоди у просуванні кар'єри ініціативних, самостійних керівників. В центрі і на місцях насаджувався своєрідний тип керівника, безвідмовно готового виконувати директиви "згори", і не терпіти не послуху "знизу"[14; с.250]. Більш за все цінувався, політичний, ідеологічний і службовий конформізм.

Крім того, в зазначений період набирають ваги регіональні пріоритети в доборі номенклатурних кадрів. З 1962 році склалась практика, призначати на посади перших секретарів обкомів вихідців з обласних груп партійно-радянської номенклатури [15; с.327]. Все більше значення стали набувати патронатно-клієнтарні відносини, які не обмежувались створенням управлінських груп в межах області. В Україні подібні практики в основному

характерні для східних областей, вихідці з яких посівши ключові посади в державі, будуть рекрутувати в партійно-державну еліту своїх земляків.

В 1965 році партійну організацію республіки очолював висуванець М.Хрущова П.Шелест, але як не парадоксально звучить саме він зіграв одну із ключових ролей в підготовці зміщення свого покровителя в жовтні 1964 року. Петро Шелест, був представником "харківського" політичного клану, мав свою політичну команду укомплектовану людьми пов'язаними з промисловим сходом УРСР, до неї входили, зокрема – Г.Ващенко, М.Соболь, О.Ляшко та інші.

Новому керманичу держави Л.Брежнєву, для зміцнення своєї влади, на Україні потрібні були свої люди. Вони складали, за влучним висловом Л.Млечіна "південну когорту", або так званий "дніпропетровський" політичний клан. В особистому фаворі були ті, що познайомилися з Брежнєвим, коли він розпочинав свою кар'єру у Дніпропетровську [16; с.161]. Одразу ж, щоб послабити позиції П.Шелеста, який до того ж був членом Політбюро ЦК КПРС, в 1965 році замість Івана Казанця, Головою Ради Міністрів УРСР призначається В.Щербицький, хоча при попередньому обговоренні кандидатури, П.Шелест пропонував О.Ляшка, який через 7 років все ж таки стане головою республіканського радміну, і буде перебувати на цій посаді аж до 1987 року, залишившись останнім реліктом від команди Шелеста. Через деякий час в УРСР сформується керівництво беззастережно віддане генсеку. Особливе місце, спочатку при Шелесті, а потім при Щербицькому буде посідати перший секретар Дніпропетровського обкому О.Ватченко, який перебував під особистим патронатом Брежнєва. На нашу думку, він і був потрібен Брежнєву для створення противаги новому першому секретарю ЦК КПУ. При Щербицькому саме О.Ватченко буде головним провідником у висуненні партійних і інших кадрів Дніпропетровської області до Києва. Як зізнавався Г.Крючков "серед висуванців-дніпропетровців переважали спеціалісти високої кваліфікації", але і висувались "слабкі робітники, що негативно сприймалося громадськість" [12; с.141]. Дніпропетровськ називатимуть кузнею керівних кадрів, а жартома говоритимуть: "Була Русь Київська, була Русь Московська, була Русь допетровська і петровська, а зараз вона дніпропетровська".

Отже, пріоритети в залученні керівних кадрів до вищої партійної номенклатури УРСР, встановлювалися на партійних з'їздах, і в так званих "коридорах ЦК". У віковому відношенні регіональна номенклатура того періоду була порівняно "молодою", але сформувалися негативні тенденції старіння кадрів, показовий приклад тому було республіканське політбюро. З соціальним походження рахувалися при призначенні на перші посади районного і міського комітету партії. Всі представники вищої партійної номенклатури, за деякими виключеннями мали вищу технічну освіту, де переважали інженерні спеціальності. В претенденті крім організаторських здібностей, компетентності, дисциплінованості, цінували перш за все,

безвідмовну догідливість, це породжувало культ "сірості", не давало на повну проявити свій потенціал здібним керівникам. Важливим був і регіональний чинник. Більшість представників республіканської номенклатурної верхівки походила або починала кар'єру в східному регіоні УРСР, належали до того чи іншого політичного клану, яке в свою чергу породжувало протистояння на вищих щаблях влади.

Література

1. Спирин А. А. Подбор, расстановка и воспитание руководящих кадров: Из опыта работы партийных организаций Украины. – К.: Выща шк., 1988. – 248 с.
2. Нариси історії державної служби в Україні – К.: Ніка – Центр, 2008. – 536 с.
3. Лозицький В. Політбюро ЦК Компартії України: історія, особи, стосунки (1918 – 1991) / Володимир Лозицький. – К.: Генеза, 2005. – 368 с.
4. Коржихина Т. П., Фигатнер Ю. Ю. Советская номенклатура: становление, механизмы действия / Т. П. Коржихина, Ю. Ю. Фигатнер // Вопросы истории – 1993. – №7. – С. 15 – 26.
5. Врублевский В. Владимир Щербицкий: правда и вымыслы: Записки помощника: воспоминания, документы, слухи, легенды, факты: Мемуары / Виталий Врублевский. – К.: Фірма "Довіра", 1993. – 254 с.
6. Верт Н. История Советского государства. 1900 – 1991. – М., 2006. – 560 с.
7. Вопросы работы КПСС с кадрами на современном этапе. / Редкол.: Д. М. Кубан / руковод. / и др. / М., Мысль, 1976. – 340 с.
8. ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 25. Спр. 339
9. ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 67. Спр. 1166
10. Петро Шелест: "Справжній суд історії ще попереду": Спогади, щоденники, документи, матеріали. – К.: Генеза, 2003. – 807 с.
11. ЦДАГО України. – Ф. 1. Оп. 25. Спр. 986
12. Крючков Г. Трудные уроки: Раздумья бывшего партийного работника / Георгий Крючков. – Х.: Фолио, 2009. – 636 с.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 24. Спр. 6223
14. Політична історія України ХХ століття: У 6 т. / Ред. кол. І.Ф. Курас (голова) та ін. – К.: Генеза, 2006. – Т.6. – 694 с.
15. Васильєв В. Ю. Перші секретарі обкомів Компартії України в радянській управлінській системі (сер. 50-х – початок 60-х рр. ХХ ст.) / В. Ю. Васильєв // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. – К.: Інститут історії України НАН України, 2009. – №15. – С. 318 – 331.
16. Млечин Л. М. Брежнев / Л. М. Млечин. – М.: Проспект, 2004. – 518 с.

**ЧИ ВІДДЗЕРКАЛЮЮТЬ "ЩОДЕННИКИ"
ПРОФЕСОРА М.М. БЕРЕЖКОВА
ЕВОЛЮЦІЮ ЙОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ?**

Сучасний стан розвитку історіографічних студій характеризується зростанням інтересу дослідників до наукової спадщини регіональних історичних шкіл кінця ХІХ – першої третини ХХ століття.

Михайло Миколайович Бережков – визначний професор Ніжинської історичної школи, який приклав чимало зусиль для її становлення. Він мав заслужений авторитет і відповідний статус у науковому світі. На сьогодні його наукова біографія та творчий доробок не втратили своєї актуальності.

Народився професор М.М.Бережков 30 жовтня 1850 року в сім'ї сільського священика в с. Мостці Володимирської губернії [4, с. 8]. Після отримання традиційної домашньої освіти він продовжив навчання у Володимирському духовному училищі, згодом у Володимирській духовній семінарії. Пропрацювавши рік вчителем земської школи у с. Іваново [1, с. 9], влітку 1871 р. Михайло Миколайович був зарахований до лав студентів історико-філологічного факультету Санкт-Петербурзького університету. У 1875р. після закінчення університетського курсу він був залишений при столичному вузі для роботи над магістерським дослідженням на тему: "О торговле Руси с Ганзой до конца XV века". Упродовж наступних трьох років Михайло Миколайович працював домашнім учителем у родині графа О. Уварова у Москві. Однак перебування історика у Москві було не тривалим. У жовтні 1882 р. М.М. Бережков приїхав до Ніжина. За його описами, місто Ніжин наприкінці ХІХ– на початку ХХ ст. "представлял довольно большой, но все же захолустный уездный городок, превосходивший впрочем свою губернскую метрополию и размерами и населенностью" [3, с. 808]. Цього ж року Конференція Історико-філологічного інституту князя Безбородька обрала Михайла Миколайовича на посаду професора російської історії [1, с. 13]. Протягом 1882–1904 рр. професор читав загальні та спеціальні курси з російської історії

У 1904 р. М. Бережков залишив викладацьку діяльність, вийшов на пенсію за вислугою років. Пізніше професор згадував: "Под конец стал чувствовать утомление, заболел грудной болезнью, катаром горла, бронхитом и т.п. А потому и просил отставку от службы в конце 1904 года" [1, с. 10].

Проте, у 1919 р. він прийняв пропозицію Конференції Інституту і зі згоди Комісара народної освіти, знову повернувся на службу в Інститут на посаду професора і бібліотекаря фундаментальної бібліотеки. Упродовж 1919-1922 рр. М.Бережков викладав курси російської історіографії, етнографії, та спеціальний курс з історії міст Новгород і Пскова [1, с. 14].

На заваді подальшій роботі професора стали вік та стан його здоров'я. Визнавав це і сам М. Бережков: "Да, да я слабею силами, чувствую, что больше не служака я для Института. Довольно тянуть лямку, пора отдохнуть..." [11, с. 36]. Життя вченого обірвалося на 82 році життя у квітні 1932 р. [2, с. 54]

Науковий доробок М. Бережкова складають численні статті, монографії та брошури. Крім, того вчений залишив по собі величезний архів, який у 1934 р. був переданий до бібліотеки АН України. Нині особистий архів професора зберігається у фондах Інституту рукопису ЦНБ НАН України. Хронологічні рамки фонду – 1872–1932 рр. Документальні матеріали фонду М. Бережкова являють собою зібрання рукописів, виписок, листів, записів лекцій, промов, коментарів, складених фондоутворювачем.

Окрему групу документів складають "Щоденники" М.М. Бережкова за 1876–1930 рр. Це сорок чотири окремих рукописних зошити обсягом 25 – 85 сторінок кожний. За своєю структурою "Щоденник" поділяється на дві частини: власне "Щоденник" та "Нотатки, думки, жива мова". Записи у "щоденнику" робилися з позначенням дат, коментарі та роздуми автора вміщувалися під записами подій або окремо. Друга частина зошитів присвячена була різного роду випискам, цитатам, думкам і не мала певної хронологічної та тематичної орієнтації.

"Люблю я мои дневники; с удовольствием просматриваю их за прежние годы... Это взгляд на себя самого несколько поглубже, чем в обыкновенное время... Это мысли чувства" [5, с. 23]. Судячи із запису автор писав "Щоденник" для себе, але не виключав, що в майбутньому він може потрапити до чужих рук: "...постороннему читателю моих записей это может показаться забавным, странным или как-нибудь иначе может показаться, что я записываю сам себя, читаю и перечитываю себя самого, так много занимаюсь сам собою" [5, с. 23]. Записи у "Щоденнику" фіксують основні етапи кар'єри вченого, яка складалася в місті Ніжині, а також повідомляють про повсякденне життя міської інтелігенції та простого населення, розкривають суспільно-політичну позицію їх автора.

Будучи одним з цінних джерел для вивчення переломних періодів в історії суспільства, щоденники професора Бережкова М. допомагають проникнути в соціально-психологічну атмосферу епохи та прослідкувати чи відбувалася еволюція суспільно-політичних поглядів професора під час написання свого "Щоденника".

Діапазон інтересів, занять, захоплень професора М.М. Бережкова, як підтверджують щоденникові записи, був достатньо широким, крім наукової роботи професор цікавився також політикою та щиро переживав за долю Росії.

На початку ХХ ст. Росія переживала важкі часи, мова йде про революції 1905–1907 рр. та 1917 р., про які писав професор у своїх "Щоденниках" і саме

на прикладі цих записів можна чітко простежити чи віддзеркалюють вони його суспільно-політичні погляди.

Безумовно, проблема першої революції в Росії і її розвиток в Україні не могли пройти повз М. Бережкова. Тим більше, що у революційні події 1905 р. достатньо активно включалась студентська молодь міста Ніжина, частина викладацької інтелігенції та різноманітні прошарки міського населення. Сам же професор не розумів цієї революції, він задавався питанням: "Как положитъ конец этой безграничной дерзости и злости тайных революционеров? Ужели нет средств побороть шайку? Долго ли она будет нахальствовать над целой Россией?" [5, с. 31].

Подальші події, котрі записує Михайло Миколайович – страйк на транспорті, збори населення на базарі, закінчення занять в Інституті та ряд інших, категорично оцінюються ним, як дії анархістів.

Щоденники про революційні події в Росії та безпосередньо у Ніжині свідчать про однозначну монархічну політичну позицію їх автора. Він абсолютно категоричний в оцінці революції, негативно відгукується про "Маніфест 17 жовтня". Михайло Миколайович відмічає таку особливість політичної ситуації в країні: "Нет у нас ни свобод, ни революции. Освободительное движение – тоже пустая фраза" [6, с. 21]. Свою позицію професор Бережков чітко виразив у записі за 6 грудня 1905 р.: "Я за самодержавную неограниченную власть и за Думу, с самыми широкими правами. Мне кажется, что это – соединимые власти, не исключаящие одна другой" [5, с. 11].

Подальший опис подій приводить нас ще раз до переконання, що Михайло Миколайович навіть в умовах підйому російського парламентаризму не підтримував ідею конституції: "Я мало верю в пользу конституции: ее навязали нам. Я за самодержавный порядок, за царя" [6, с. 11]. Таким чином можемо говорити про те, що професор не зважаючи на загрозу звільнення та репресій був вірний ідеї самодержавства та не приховував своїх політичних поглядів.

Події 1917 року стали логічним продовженням першої революції 1905 року.

У щоденниках професора яскраво виділяється його позиція в підтримці білогвардійців він пише: "В храбрости офицеров белой армии и рядовых солдат нет сомнения. Спасибо им" [10, с. 5]. Натомість неодноразово називає червоноармійців бандитами і не приховує своє зневажливе ставлення до них.

Вивчаючи зазначені щоденникові матеріали, порівнюючи їх з щоденниками початку ХХ ст., ми все більше переконуємося в тому, про що було сказано вище: відторгнення революції в світорозумінні Бережкова, як способу політичної дії, ставлення його до першої революції в Росії, як до випадкового явища, фактично пояснюють його записи про події лютого – березня 1917 р., як повну несподіванку. Так, Михайло Миколайович дивується маніфесту Миколи II про відречення від престолу, не знаходить пояснення, чому

Українська Рада з професором Грушевським прагне автономії України, незалежно від Росії [8, с. 9]. І в даному випадку залишається дивним, як історика, котрий був здатен прогнозувати, вивчати найбільш віддаленні століття російської історії, збентежило розуміння всього, що діялося навколо нього в ті роки. Очевидно, поясненням можуть слугувати декілька обставин: глибока монархічна прихильність професора Бережкова та його безмежна, щира релігійність.

Фактично Михайло Миколайович не дає оцінок владам, які швидко змінювалися в Ніжині протягом цих років: більшовикам, Центральній раді, німцям. Однак, при цьому на фоні виділяється своєю чіткістю характеристика Бережковим таких явищ, як більшовизм та соціалізм. Не міг Брежков зрозуміти й прийняти більшовизм. Він називав його "безумным социализмом" [12, с. 20]. Професор був проти більшовиків. Він підтримував білий рух. Йому імпонувало гасло цього руху: "Єдина і неподільна Росія". В Ніжині, як відмічав у своїх щоденниках Михайло Миколайович, з'явилися портрети генерала О.В. Колчака – верховного правителя Росії та А.І. Денікіна – головнокомандуючого південною Росією [10, с. 5]. Не згоден Бережков з думкою, що соціалізм – це в деякій мірі релігія. Адже релігії без бога не буває і не може бути. Соціалізм, на думку професора, – це руйнівник, котрий руйнує державу, церкву, сім'ю. Він також вважає, що відкидаючи власність, принижується людина. Михайло Миколайович розуміє, що в народі здавна жили помисли про свободу. Все це накопичувалося і вилилося в результаті в революцію. Але тут же відмічає, що треба розрізняти соціальні відчуття і відчуття та прагнення соціалістичні. Перші виховуються вірою, церквою, а другі – антирелігійні, руйнівні. Про соціалістів професор з жорсткою критикою каже: "Социалист и вор – по моему одно и то же. Из воров мы и сделались социалистами – большевиками", "одни социалисты стало бать дерзки, наглы, же стоки, а другие – трусы робкие, которые дрожат над своїми пожитками и деньгами..." [5, с. 20]. Як висновок учений пише: "Социализм будет источником дальнейший революционных движений" [9, с. 15].

Виходячи з вище сказаного можемо стверджувати, що професор М. Бережков за своїми політичними поглядами був монархічно спрямованим та повністю відкидав доктрину соціалізму. "Щоденники" професора в повній мірі показують, що суспільно-політичні погляди М. Бережкова не еволюціонували, тому що він завжди був вірний своїй ідеї та сповідував віру в царя та єдину Росію покладаючи надії на білогвардійців.

Література

1. Відділ державного архіву Чернігівської області в м. Ніжині (далі ВДАЧОН) ф. 1105, оп. 1, спр. 2358.
2. ВДАЧОН ф. Р-6121, оп. 2, спр. 2086.

3. Круковский А. Старое педагогическое гнездо (Из воспоминаний о Нежинском Историко-филологическом институте) // Филологические записки. – Вып. 6. – Воронеж, 1911

4. Інститут рукопису Національної бібліотеки України ім. В. І. Вернадського (Далі ІР НБУВ), ф. XXIII, оп. 1, од.зб. 2.

5. ІР НБУВ ф. XXIII, оп. 1, од.зб. 18.

6. ІР НБУВ ф. XXIII, оп. 1, од.зб. 19.

7. ІР НБУВ ф. XXIII, оп. 1, од.зб. 21.

8. ІР НБУВ ф. XXIII, оп. 1, од.зб. 30.

9. ІР НБУВ ф. XXIII, оп. 1, од.зб. 38.

10. ІР НБУВ ф. XXIII, оп. 1, од.зб. 47.

11. ІР НБУВ ф. XXIII, оп. 1, од.зб. 54.

12. ІР НБУВ ф. XXIII, к. дневнику 1918, дополнение 2-е.

Є.М. Страшко, О. Даниленко

ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НІЖИНЦІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД 1943–1953 РР. (НА МАТЕРІАЛАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ): МІФИ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

Вивчення повсякденності дозволяє дослідити не тільки матеріально – предметний простір людини, а також її внутрішній світ, звички, умови формування світогляду, життєвих позицій, принципів, норм поведінки, морально-психологічні особливості тощо. На теперішній час історія повсякденності виступає актуальним напрямком наукових досліджень, оскільки об'єктом аналізу є життя простих людей у його буденних проявах, допомагає заповнити прогалини у вітчизняному історіописанні, збагатити його новим фактологічним матеріалом, наповнити відчуттям реалій та подій.

Проблемі матеріальних засад повсякденного життя ніжинців у 1943–1953 рр., як й в цілому повсякденню радянських людей у повоєнний період, не присвячено спеціальних наукових робіт. Наявні праці вітчизняної історичної науки – це, переважно, дослідження з історії радянського повсякдення загалом. Серед них найбільш вагомий доробок представляють праці сучасних українських істориків, насамперед, В. Даниленка [2], О.Удода [12], О.Ісайкіної [11], О. Коляструк[3].

Метою дослідження спроба охарактеризувати матеріальні засади повсякденного життя населення Ніжина у 1943–1953 роках, проаналізувавши матеріали регіональної преси, а саме газети "Радянський Ніжин", бо саме з матеріальним забезпеченням громадян виникали найбільші труднощі у керівництва. Зрозуміло, місцева радянська преса у багатьох аспектах не могла фотографічно відображати буденні реалії тогочасного життя, а лише

опосередково, оскільки, публікаціям була притаманна ідеологізація, заполітизованість, контрольована інформація та дозована правдивість. Саме шляхом порівняльного аналізу даних преси та архівних матеріалів, зможемо найбільш широко розкрити проблематику теми.

Перехід до мирного життя українському народові давався із значними зусиллями. Ніжин, який було звільнено від німецько – фашистських загарбників 15 вересня 1943 року, зазнав величезних матеріальних збитків. Так, було виведено з ладу 7 заводів та електростанцій, вузол зв'язку, мости через річку Остер, зруйновано 5 шкіл, 3 аптеки, студентський гуртожиток педінституту, 811 житлових будинків, 3 міські бібліотеки, 18 торгових установ, зазнала серйозних пошкоджень міська лікарня [14].

У квітні 1944 року питання про відбудову міста розглядалось у плановому порядку п'ятою сесією Ніжинської міської Ради депутатів трудящих, на якій й було затверджено план відбудови міста. Депутати ухвалили бюджет міста на 1944 рік, що становив – 4 млн. 334 тис. 200 крб. [7]. Пріоритетним завданням було визначене швидке відновлення промислових підприємств і створення артілей, де основну частину робітників складали колишні військовослужбовці. Темпи були прискореними і вже восени 1944 року було відновлено хлібний комбінат, також почали працювати механічний, засолочний та клінкерний заводи [14.с 521].

У перші роки повоєнної доби населення міста потребувало найпростіших та найнеобхідніших матеріальних благ: забезпечення житлом, харчуванням, одягом, медичною допомогою. Як свідчать матеріали газет за 1946 – 1951 роки, робітники та службовці міста та району збудували індивідуального житла загальною площею на 13,8 млн. м. кв. Тільки у 1950 р. трудящі збудували для себе понад 3 млн. м. кв. житлової площі [5].

Важливим завданням у повоєнну добу було забезпечення населення харчами. За даний період кількість продовольчих магазинів по місту зросла до 87, Наприклад, міський товарообіг на початок 50-х рр. щорічно становив 60 млн. крб. У державних магазинах ніжинці купували, переважно, хліб, цукор, кондитерські вироби, рибу, м'ясо, а також промислові товари та парфумерію, на базарі ж – картоплю та інші овочі, а також фрукти, молоко, яйця [15]. Але ж, зростання кількості продовольчих магазинів по місту виглядає абсурдним на фоні того, що за Постановою Ради Міністрів СРСР № 3867 від 14 грудня 1947 р. "Про норми продажу продовольчих та промислових товарів в одні руки", що встановила граничні норми продажу одному покупцеві: хліб печений – 2 кг; крупа, макарони – 1 кг; м'ясо і м'ясопродукти – 1 кг; ковбасні вироби і копченості – 0,5 кг; сметана – 0,5 кг; молоко – 1 л; цукор – 0,5 кг; бавовняні тканини – 6 м; нитки – 1 коток; панчохи-шкарпетки – 2 пари; взуття шкіряне, текстильне, гумове – по 1 парі кожного; мило господарське – 1 брусок; мило туалетне – 1 брусок; сірники – 2 кор.; керосин – 2 л. тощо 774. Вказані норми поширювалися і на кооперативну торгівлю у сільській місцевості. Більша

частина цих норм діяла протягом десятиліття і була скасована тільки наказом Міністерства торгівлі СРСР № 306 від 13 серпня 1958 р. [9].

Розвитку товарообігу сприяла й проведена у 1947 році грошова реформа. У межах міста це мало зумовити посилення боротьби зі спекуляцією, найперше, на колгоспному базарі Ніжина, деякі зниження цін на продовольчі товари та продукти харчування[6]. Про реакцію населення свідчить те, що у місті Чернігові лікар Очерет ділився думками: "Повышение цен на продукты внесет хаос во всю хозяйственную деятельность страны, сразу же повысятся цены на рынке и повышения зарплаты хватит только на хлеб. Это начало, а вообще дойдет до того, что будут только коммерческие цены" [13]. Вже за три місяці після грошової реформи уряд був змушений видавати хліб і борошно з резервів. Багато крамниць і закладів громадського харчування зачинялися через брак продуктів.

Важливим напрямком харчового забезпечення населення стало громадське харчування. Станом на травень 1946 р. в республіці працювали 98 ресторанів, 377 комерційних чайних [10, с.318]. У Ніжині цього ж 1946 року на свято 9 травня почала роботу нова чайна по вулиці Гоголівській в ній побувала велика кількість відвідувачів; вже за 7 днів роботи було зароблено 90 тис. 650 крб., щодня її відвідувало понад 3 тис. людей. Якщо зважати на те, що загальна кількість мешканців міста Ніжина станом на 1946 рік складала близько 26 тис. осіб, то цифри про кількість відвідувачів є суттєво завищеними, але саме вони демонструють роль ідеологізованої преси у повсякденному житті ніжинців [8]. Відкриття нових закладів громадського харчування відбувалось й надалі, але їх кількість не відповідала якості, замість подяк стрімко зростала кількість скарг, про незадовільне обслуговування клієнтів, одноманітне меню тощо.

Також, можна стверджувати, що позитивний результат мала організація передсвяткових ярмарків. Так, 25 квітня 1946 року було проведено Першотравневий ярмарок, товарообіг якого склав 1 млн. крб.[1]. Матеріали газет засвідчують, що основну кількість продукції на ярмарки привозило селянство, але ситуація, що складалась в УРСР на той час була такою, що для продажу на ринку чи ярмарку своєї продукції селянин мав заплатити хабара за місце для торгівлі, крім того, затрачуючи значну кількість коштів на перевезення товару до Ніжина, селянам доводилось завищувати ціни на продукцію, за що їх штрафувало керівництво ринку. Селянам було складно реалізувати свій товар, зважаючи на ті умови про які замовчує місцева преса. Адже в ситуації що складалась загалом Ніжин не був якимось виключенням.

Ознайомлення з матеріалами "Радянського Ніжина" за 1946–1947 роки дозволяє констатувати, що публікацій про наявність голоду в Україні загалом не виявлено. Пояснити це можна тим, що ідеологічний вплив партійного керівництва міста на газету "Радянський Ніжин" був надзвичайно високим і "шкідлива" інформація навіть не просочувалась на сторінки місцевої преси.

У повоєнний період нагальною залишалась проблема із забезпеченням населення продукцією легкої промисловості – одягом, товарами побутового ужитку. Частіше ніжинці купували не готовий одяг, а тканину, шили самі або на замовлення. Тканинами, на які попит зростав швидше були: сатин, бавовна, шерсть. Форми одягу залишалися традиційними: жіночі плаття, блузки, сарафани, чоловічі сорочки, брюки, костюми. Зимовий одяг включав пальта, тільняшки, бушлати ("москвички), цигейки. Серед головних уборів популярними були кашкети, шапки-вушанки, хустки, капелюшки, берети; а серед взуття – гумові та хромові чоботи, туфлі, валянки, калоші та бурки [10].

З матеріалів газети "Радянський Ніжин" за 1947 рік дізнаємось, що поступово у виробничому процесі було задіяне все трудове населення міста, результатом чого й ставали швидкі темпи відбудови міста. Частина ніжинських робітників відбувала на роботу до інших регіонів республіки. Так, на відбудову Донбасу та Азовстальбуду з Ніжина вирушило 285 чоловік, імена робітників не повідомлялися широкому загалу, зазначалась лише їх чисельність [4]. Якщо аналізувати матеріалами преси, то факт від'їзду виглядає як цілком закономірне явище, але зважаючи на те, що відбудова міста була ще не завершена, то таке поняття, як "зайві робочі руки", ніяким чином не могло бути актуальним.

У роки повоєнної відбудови господарства, матеріальна сфера життя ніжинців не була пріоритетною, а знаходилась у підпорядкованому становищі до промислового виробництва. Порівняльний аналіз газети "Радянський Ніжин" та архівних матеріалів, що стосуються УРСР загалом, нашоє висновок, що місцева преса подавала матеріал занадто прикрашеним та згладженим і не зовсім точно відображала стан речей які відбувались, як у республіці, так і у місті Ніжині. Але не варто зовсім відкидати газету як джерело, що висвітлює повсякденність, адже вона хоча і має свою специфіку, але саме критичний аналіз преси і змушує дослідників більш ретельно аналізувати і класифікувати отримані дані.

Література

1. Бугай К. Першотравневий ярмарок // Радянський Ніжин. – 1946. – 26 квітня.
2. Даниленко В. Повсякденне життя українських селян у повоєнний період (1945–1953 рр.) // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика / Відп. ред. В. М. Даниленко. – Вип. 9. – К., 2005.
3. Коляструк О. Історія повсякденності як об'єкт історичного дослідження: історіографічний і методологічний аспекти. – Харків, 2008.
4. Кравчук В. На відбудову // Радянський Ніжин. – 1947. – 13 серпня.
5. Майборода Г. Спорудження індивідуального житла // Радянський Ніжин. – 1951. – 2 березня.
6. Овдієнко В. Грошова реформа // Радянський Ніжин. – 1947. – 23 травня.

7. Олійник В. V сесія Ніжинської Міської Ради // Радянський Ніжин. – 1944. – 27 квітня.
8. Опанасенко М. Громадське харчування // Радянський Ніжин. – 1946. – 17 травня.
9. Отечественная Денежная реформа 1947 и реакция населения (по документам из "Особых папок") // История. – 1997. – № 6. – С. 134.
10. Повеєнна Україна: нариси соціальної історії (друга половина 1940-х – середина 1950-х рр.). У 2-х кн. – Кн. 1. / Відп. ред. В.М. Даниленко. – К., 2010.
11. Ісайкіна О.Д. Побут і дозвілля міського населення в повоєнний період (1945–1955). – Автореферат дис. к. іст. н. – К., 2006.
12. Удод О.А. Історія повсякденності як методологічна проблема // Доба. – Черкаси, 2002. – № 3.
13. ЦДАГО України. – Ф. 1. – Оп. 41. Спр. 3580. – Арк. 11.
14. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник. – К., 1990.
15. Шуст М. Зібрались до магазину?//Радянський Ніжин. – 1950. – 4 січня.

Є.М. Страшко, В.В.Ребенок

ЧОМУ У 1618 Р. ВІДБУВСЯ ПОХІД ГЕТЬМАНА П.САГАЙДАЧНОГО НА МОСКВУ? ПИТАННЯ ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

У 2010 році виповнилося 440 років з дня народження славного лицаря українського козацтва – П.Конашевича-Сагайдачного. Один з найвидатніших полководців України, державний діяч, дипломат, поборник освіти, культури, духовності. Слава безстрашного воїна, авторитет обдарованого провідника козацьких загонів прийшла до П. Сагайдачного на початку XVII ст. після участі в знаменитих морських та сухопутних походах на володіння султанської Туреччини і Кримського ханства. Діяльність П.Конашевича-Сагайдачного є тим фундаментом, на якому в подальшому будувалася українська держава, утверджувалася національна самосвідомість українського народу.

Обрана тема є актуальною, тому що події за порівняно невеликий період-1618 рік, з огляду на плин загального історичного процесу, мають надзвичайно велике значення для аналізу та дослідження першої половини XVII ст. Також московський похід став завершальним етапом у російсько-польському військово-політичному конфлікті першої чверті XVII ст. Актуальність досліджуваної теми зумовлена ще й тим, що саме військово-політична діяльність Сагайдачного мала суттєвий вплив на подальшу історію українського народу.

Зазначимо, що вченими вже чимало зроблено у справі дослідження такої унікальної постаті на небосхилі України XVII ст., як Петро Сагайдачний.

Натомість автор спробував сфокусувати увагу на історичній реконструкції московського походу 1618 р. під проводом П.Конашевича-Сагайдачного, зробити акцент на його найбільш дискусійних сюжетах та докладній ролі запорозьких козаків у цьому поході .

Одним з перших істориків, чию увагу привернула названа тема, був О.Рігельман. У 1787р. він завершив роботу над компілятивним трактатом "Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі" [14]. Проте, через власні симпатії до Московської держави, О.Рігельман продемонстрував абсолютно вільне тлумачення історичних фактів. Новим імпульсом до наукового вивчення воєнно-політичної діяльності П.Сагайдачного стала праця Д.Бантшиша-Каменського "Истории Малой России" [3]. Дослідник зібрав всі відомі йому факти про гетьмана і трактував похід П.Сагайдачного з суб'єктивно-оціночних позицій проімперського характеру.

Належним чином діяльність гетьмана оцінена і у дослідженнях М. Максимовича [10], В.Антоновича [1], М.Грушевського [4], Д.Яворницького [19]. Введення ними у науковий обіг об'ємного, нового масиву архівних джерел помітно полегшило з'ясування та висвітлення багатьох питань діяльності П.Конашевича-Сагайдачного.

У радянські часи дослідження походу П.Сагайдачного на Москву було пов'язано з неабиякими труднощами, насамперед через різні ідеологічні перешкоди.

Однак, вчені-історики І.Крип'якевич [8], Ю.Крохмалюк [9], К.Гуслистый [6], О.Апанович [2] зробили значний внесок у фундаментальні дослідження військово-політичної історії козацтва.

Вітчизняна історіографія 90-х років ХХ ст. поповнилася ґрунтовними та оригінальними роботами з історії козащини, в яких, певною мірою, знайшла відбиття й наша тема. В цьому контексті відзначимо наукові доробки В.Смолія [17], П.Саса [15], О.Гуржія [5] та ін.

Нарешті, у 2010р. вийшла узагальнююча, фундаментальна праця П.Саса "Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617–1618 рр.". Однак, автор вважає, що залишилися невисвітленими деякі деталі та спірні сюжети московських подій (наприклад, чому гетьман не напав на штурмі та ін.).

Зазначена проблема не обділена увагою й у російській історіографії. Назвемо хоча б такі праці російських істориків, як Д. Масловського [11], Є.Разіна [13], О.Станіславського [18] та ін. Наявність різноманітного масиву історичних подій та явищ у вищеназваних роботах все ж дозволяє автору стверджувати, що російські дослідники, здебільшого, лише констатують сам факт реальності походу, не заглиблюючись в його всебічний аналіз.

Польська історіографія також приділила увагу козацтву першої чверті ХVІІ ст., висвітлюючи певні аспекти участі запорожців у московському поході, оскільки вважали його невід'ємною частиною збройних сил Речі Посполитої. Однак ця тема не стала предметом спеціального монографічного дос-

лідження. Аспекти військової історії України першої чверті XVII століття знайшли певне відображення і в новітній польській історіографії, зокрема, у працях В.Серчика [16].

На початку XVII ст. Московська держава переживала так звану Смуту. Це лихоліття вабило політиків, авантюристів та військовий люд, які сподівалися в ослабленому Московському царстві отримати швидку вигоду.

У 1617 р. уряд Речі Посполитої розпочав чергову війну з Московією, щоб встановити свою верховну владу над Московською державою. Шляхетське військо під керівництвом королевича Владислава було послано з Варшави на Москву 6 квітня 1617 р., а 27 квітня військо прибуло до Смоленська, де об'єдналося із загонами Я.К.Ходкевича, С. Жолкевського. Навесні 1618 року об'єднане військо королевича Владислава дійшло до Вязми, де й отаборилося, чекаючи на допомогу та оплату для воїнів. Але ні допомоги, ні грошей не надійшло і через це частина війська повернула назад. Тоді польський уряд, для врятування Владислава, звернувся по допомогу до запорозьких козаків, завжди готових до бою. Козаки на чолі з гетьманом П.Конашевичем-Сагайдачним дали згоду на участь у Московському поході 1618 р.

Якими ж мотивами керувався П.Сагайдачний, погодившись на цей похід? Гетьман П. Сагайдачний був далекоглядним та тверезомислячим політиком, одним із тих гетьманів, які прикладали усі зусилля для автономії України у складі Польщі. Проте слід врахувати, що П.Сагайдачний був підданим польської корони, а це висувало перед ним ряд зобов'язань політичного характеру. Він розумів, що на боці Польщі поки що сила, але саме тепер настав той момент, коли Річ Посполита у відповідь на допомогу може піти на суттєві поступки козакам. Безперечно, він був людиною свого часу і розумів, що для козаків важлива не тільки слава, але й військова здобич.

П.Сагайдачний відмовляється від традиційного шляху походів на Москву із заходу через Смоленськ і Вязму. До такого вже звикли у Москві й організували на цьому напрямку досить міцну оборону. Гетьман розрахував шлях походу таким чином, щоб непомітно підійти до Москви зі сходу, розставляючи довкола сторожові заслони, що мали забезпечувати похід необхідним, непокоїти ворога та завдавати ударів супротивнику в найближчих містах і фортецях. Такий план надавав значні переваги, бо військо йшло ще не розореним війною краєм і мало змогу забезпечувати себе харчами, здобиччю, а також заодно руйнувало оборонні плани Москви, примушувало її вести війну на два фронти.

В кінці червня 1618 року загони П.Сагайдачного від р. Росі виступили на Москву і згодом вийшли на Муравський шлях біля р. Оскол. Козацькі полки відрізали росіян від таких міст-твердинь як Белгород, Вороніж, Рязань, де були змобілізовані значні людські резерви, запаси зброї та продовольства. Завдяки вступу козаків у війну виникла реальна можливість збройним силам

Речі Посполитої скористатися зі зменшення російських військ (через їх передислокацію проти козаків) і розпочати наступ на Москву. Проте цього вони не здійснили.

На той час шляхетське військо бездіяльно перебувало під Вязьмою, очікуючи допомоги. Такі пасивні дії були досить типовими для тогочасної "європейської маневрової стратегії" [5, с.61]. Лише 2 липня 1618 року королевич Владислав вирушив з-під Вязьми і оточив місто Можайськ. Тут він отримав грошову допомогу від сейму, але і надалі не проявляв активності. Отримавши звістку від П. Конашевича-Сагайдачного про виступ, військо королевича вирушило у похід, так і не спромігшись захопити Можайськ. Не зустрічаючи ніякого опору, шляхетське військо прийшло під Звенигород.

Єдина точка зору щодо початку активних бойових дій козаків під керівництвом П.Сагайдачного на території Московської держави відсутня. Так, зокрема, Д.Яворницький [19], О.Гуржій [5] вважають, що активні бойові дії П.Конашевич-Сагайдачний розпочав з Путивля і штурмом оволодів ним. Дану точку зору заперечують І.Крип'якевич [8], Ю.Крохмалюк [9], О.Апанович [2], П.Сас [15].

Джерельна база щодо взяття козаками Путивля суперечлива та суб'єктивна і згадується тільки в окремих джерелах, тому автор схиляється до думки, що козаки штурмом Путивль не взяли.

29 червня 1618 р. козаками було здобуто сильно укріплену фортецю Лівни, зруйнувавши й спаливши її, вони знищили залогу та захопили у полон місцевого воєводу, князя Микиту Черкаського [7, с.133].

З-під Лівен П.Сагайдачний повів військо до міста Єльця. Під його стінами козаки з'явилися раптово. Після кількадечної облоги вони приступом оволоділи Єлецькою фортецею, знищили гарнізон, захопили царське посольство до Криму. У битві загинув місцевий воєвода Андрій Полєв. Козаки забрали багато полонених, хоча багатьох з них потім відпустили. Про це відомо зі звіту про російське посольство: "А черкасы в те поры стояли от Ельца с версту, а Елец, и посад и город, сожгли, а попов елецких всех, переграбя, отпустили, и людей всех ельчан, которых взяли за крестным // целованьем, з женами и з детьми отпустили, проводили до села" [7, с.128].

Казацький загін на чолі з полковником Михайлом Дорошенком оволодів містами: Лебедин, Данков, Скопин і Рязськ. Нещодавно збудоване, але добре укріплене місто Переяславль-Рязанський козаки взяти не змогли. Невдалою виявилася і спроба захопити Пронськ. Після Пронська загін М. Дорошенка вирушив на Песочню. Це місто було захоплене і спалене, така ж доля спіткала і Сапожок. Розоривши Воронежський повіт, М. Дорошенко із загоном пішов до Михайлова на з'єднання з основними силами козаків.

Виходячи із зазначеного, постає питання: чи оволоділи козаки насправді Переяславль-Рязанським? На це питання історики висловлюють різні гіпотези. Так, зокрема, Ю.Крохмалюк [9], О.Гуржій [5] стверджують, що козаки

взяли штурмом Переяславль-Рязанський, а Д.Яворницький[19], П.Сас – що їм не вдалося здобути це місто [15, с.340]. Беручи до уваги суперечність та скупість джерел, з огляду на те, що місто Переяславль-Рязанський було добре укріплене, а важка артилерія козаків залишилась в таборі гетьмана П.Сагайдачного, автор вважає, що Переяславль-Рязанський взятий козаками не був.

Головні сили війська П.Конашевича-Сагайдачного пішли від Єльця до Данкова, а загін полковника Милосного спробував взяти Михайлів, але не зміг скористатися фактором раптовості і місто вистояло. Як тільки звістка про цю поразку дійшла до П.Сагайдачного, він дуже розгнівався і вирушив з усім головним військом до Михайлова.

17 серпня козаки оточили Михайлів суцільним кільцем. Вони почали штурмувати його з усіх боків, гарматну підготовку зосередили у двох місцях, ведучи прицільний вогонь з гармат запалювальними ядрами. Піхота посилювала вогняні стріли. Безупинно на возах доставлявся матеріал для "примету". Два дні й одну ніч продовжувався штурм. Захисники міста наважилися зробити нічну вилазку. Вони завдали козакам втрат і знищили "щити, штурми і примети", розповідається в "Повести..." [12, с.655–656]. Козаки відступили. П.Сагайдачний наказав підготуватися до нової облоги та штурму. 28 серпня 1618 р. Михайлів був знову оточений з усіх боків.

Наступ спрямували на сторожову вежу, михайлівці чинили запеклий опір, скидали на козаків колоди й важке каміння. На міських валах точився рукопашний бій. З метою розпорошення сил захисників міста, П. Конашевич-Сагайдачний наказав підпалити стіни Архангельської брами. Здавалося, що у михайлівців становище безнадійне: великі втрати, закінчився порох. Однак, як пише автор "Повести...", вони зібралися з останніми силами, зробили вилазку і знову спалили знаряддя облоги [12, с.657].

Оскільки П.Сагайдачний переконався, що облога затягується, зауважує автор "Повести...", він 27 серпня припинив її, наказавши спалити посад Михайлова. Після цього вирушив у напрямку Москви. Автор "Повести..."запевняє, що і на цей раз, як і в попередню облогу, михайлівців урятувало чудо [12, с.657].

Український дослідник з діаспори Юрій Крохмалюк ставить під сумнів достовірність московського джерела, передовсім зважаючи на мізерну чисельність допомоги гарнізону. Він робить припущення, що московська версія, можливо, відбиває перебіг подій під Михайловом на першому етапі, коли велися бої з тисячним загоном козацького полковника Милосного ще до приходу 20-тисячного головного війська Сагайдачного [9, с.63].

Отже, Ю.Крохмалюк, враховуючи козацькі та польські дані, стверджує, що козаки здобули-таки Михайлів [9]. Дану версію підтримує О.Апанович [2], О.Гуржій [5]. Іншої точки зору на це дотримуються І.Крип'якевич [8], Д.Яворницький [19], П.Сас [15]. Автор роботи вважає, що захисників Михай-

лова врятувало те, що затяжна облога не входила в плани П.Сагайдачного, також це місто не належало до числа важливих стратегічних об'єктів.

Через чотири дні після штурму Михайлова козацьке військо було вже під Касимовим. Оволодівши ним, козаки пройшли 20 миль і здобули укріплені міста Буцький, Боярський Город, Романов, Матвіїв Город. Гетьман приймає рішення йти з основними силами на Зорайськ і Каширу, але пізніше на козацькій раді відмовилися від штурму Кашири Незалежно від результатів штурму Зорайська, П.Сагайдачний збирався йти на з'єднання з силами короля Владислава. Оволодіти Зорайськом, навіть після штурму і облоги, козакам не вдалося.

Як бачимо, П.Конашевич-Сагайдачний не мав наміру втягуватися у довготривалу облогу укріплених московських міст. Адже це вочевидь було б згубним для його війська, яке не мало великих облогових гармат. А головне – це призвело б до втрати ініціативи у веденні бойових дій, загрожувало падінням бойового духу запорожців, власне, їхнє військо втратило б свої головні тактичні переваги – маневреність та фактор раптовості.

16 вересня П.Сагайдачний приступив до реалізації плану переправи через Оку. Проти козацького війська були направлені військові сили, очолені князем Григорієм Волконським і князем Дмитром Пожарським, відомими полководцями. Однак Пожарський у поході захворів й повернувся до Москви. Московське військо, зібране наспіх, було недисципліноване і більше займалося пограбуванням околиць. Козаки легко його розгромили, коли московити спробували перешкодити їм форсувати Оку.

23 вересня всі козацькі сили стали табором під Черкізово, звідси П.Конашевич-Сагайдачний написав листа Владиславу, повідомив його про перебіг військової компанії та просив прислати прапор для свого війська, запевнив у вірній службі та зазначив, що посилає на переговори своїх послів на чолі з полковником М.Дорошенком та Б.Коншею. Між польським командуванням та козацькими послами було домовлено дату з'єднання під Тушино – середа 3 жовтня.

Вирушившим на з'єднання козакам в районі Донського монастиря дорогу заступило московське військо, бойовий дух якого вдалося здолати не одразу. Навіть П.Сагайдачному довелося виступити на полі бою в ролі гарцівника, він сам на сам зійшовся в двобої з царським воєводою Бутурліним. Гетьман, який був наділений надзвичайною фізичною силою, власноруч переміг Бутурліна. Ударом будзигана – бойової булави – він звалив московського воєводу разом з конем на землю. Битва закінчилася втечею московських вояків.

З'єднання сил союзників у Тушино відбулося лиш 6 жовтня і супроводжувалося урочистостями. Гетьман П.Сагайдачний передав королевичу Владиславу полонених комендантів Єльця і Лівнів та московських послів до Криму.

План штурму Москви був ухвалений королевичем Владиславом, гетьманом Я. Хоткевичем та сеймовими комісарами. Даний план полягав у тому, що польська артилерія повинна була підготувати наступ, розпочавши обстріл укріплень; навпроти Арбатських воріт за допомогою петарди висадити у повітря вхідну браму і козаки мали штурмом здобути московську столицю. За такою ж самою схемою мали штурмувати Тверські ворота.

Однак штурм не вдався. Найперше був утрачений фактор раптовості. Двоє перебіжчиків з польсько-козацького табору повідомили московське командування про план і час штурму. Не було перенесено дати штурму, не змінено напрямку головного удару, не проведено додаткової розвідки. Хоча козаки та польські жовніри намагалися таємно, непоміченими підійти до московських стін і брам, стрільці їх чекали і були готові дати відсіч. Наказ запорожцям бойовим окриком під острогом за Москва-рікою розпочати штурм, підняв на ноги московських ратників по всьому місту, раптового удару не вийшло. Спроба зробити проломи у стінах за допомогою петард виявилася не зовсім вдалою, тому передова група учасників штурму опинилася у пастці і, не отримавши підкріплень, відступила. Незважаючи на зраду, Я. Хоткевич не став кардинально змінювати плани.

Сеймові комісари при війську зажадали від Владислава закінчення війни, оскільки завершився 3-місячний термін, відведений сеймом для неї. Королевич, який не досяг своєї мети – не здобув московської корони, волів був перезимувати в Московщині й навесні поновити бойові дії. Але ситуація, яка склалася в його війську, і політичні ускладнення в Речі Посполитій, спонукали королевича піти на перемир'я. П.Сагайдачний, побачивши, що військо Владислава до бою не піде, відійшов від Москви на південь, без особливих зусиль здобув Калугу, Серпухов і Катуву, де став укріпленим табором, чекаючи на закінчення переговорів. Але бойові акції українського війська не припинилися. П.Сагайдачний керував з Калуги діями козацьких загонів, які заходили далеко за Москву й Оку, здобували міста, нищили околиці, забирали людей у полон [7, с.133]. Ці воєнні акції створювали для Москви дуже невідгідне тло під час переговорів з поляками, впливаючи на її поступливість.

1 грудня 1618 було підписано Деулінське перемир'я. Представники Польщі та Росії домовилися припинити військові дії і уклали перемир'я строком на 14,5 років. До Речі Посполитої, відповідно до другого параграфу договору, відійшли: Смоленськ, Білу, Дорогобуж, Рославль, Монастиревськ, Моревськ, Чернігів, Стародуб, Попова Гора, Новгород-Сіверськ, Почеп, Трубчевськ, Серпейськ, Невель, Себеж, Красний Городок і Велижська волость [7, с.189]. Москві поверталися захоплені поляками міста Вязьма, Козельськ, Мещовськ, Мосальськ і село Борисово у Можайському повіті. До 25 лютого 1619р. їх повинні були передати російській владі.

Козацьке військо на чолі з П.Сагайдачним вирушило з Калуги в Україну. Воно просувалося не тим шляхом, яким ішло на Москву. Мабуть, козаки не хотіли повертатися спустошеними землями.

Аналізуючи похід Сагайдачного на Москву 1618 р., постає питання: чому ж Сагайдачний не виявив наполегливості у такий важливий момент? На це питання історики відповідають по-різному: через релігійні причини (М.Максимович), для послаблення впливу Речі Посполитої на Україну (Д.Яворницький, П.Сас, О.Гуржій), оберігав Москву від штурму, будучи прихильником ідеї союзу з Росією (К. Гуслистий, В.Смолій). Також серед істориків не існує єдиної точки зору на перебіг подій, пов'язаних із здобуттям таких російських міст, як: Путивль, Переяславль-Рязанський, Михайлов, Зарайськ, Коломна .

Автор вважає, що П.Сагайдачний був з тих гетьманів, які в основу своєї діяльності ставили не особисті інтереси, а суспільні. Він розумів, що Московський похід є чудовою нагодою утвердження автономістичних тенденцій для козацького війська і України в цілому. Натомість, послаблення Московської держави не входило у плани гетьмана.

Отже, слід констатувати, що у вітчизняній та зарубіжній історіографії зроблено чимало щодо концептуального осмислення даної теми. Але, оскільки залишеться ряд нез'ясованих та суперечливих моментів, дана тема потребує більш ґрунтовного дослідження.

Література

1. Антонович В.Б. Про козацькі часи на Україні. – К., 1991.
2. Апанович О. Гетьмани України і кошові отамани Запорозької Січі. – К., 1993.
3. Бантыш-Каменський Д.Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. – К.: Час, 1993.
4. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 7 Козацькі часи – до 1625 р. – К.: Наукова думка, 1995.
5. Гуржій О. І. Гетьман Петро Конашевич-Сагайдачний. – К.: Україна, 2004.
6. Гуслистий К.Г. Петро Конашевич-Сагайдачний. //Український історичний журнал. – 1972 р. – № 4
7. Документи російських архівів з історії України. – Т.1: Документи до історії запорозького козацтва 1613-1620 рр. – Л., 1998.
8. Крип'якевич І., Гнатевич Б., Стефанів З. та ін. Історія українського війська (від княжих часів до 20-х років ХХ ст.). – Львів: Світ, 1992.
9. Крохмалюк Ю. Воєнний шлях Сагайдачного на Москву 1618р. – Львів, 1936.
10. Максимович М. Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного. – кн.: К.: Веселка, 1992.

11. Масловский Д. Ф. Русская армия в семилетнюю войну. Вип. III. – М., 1891.
12. Повесть об осаде г. Михайлова гетманом Сагайдачным в 1618г. // Киев. старина. – 1885 – №12.
13. Разин Е.А. История военного искусства: В 5-ти т. М., 1955. Т. 1.
14. Рігельман О. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. – К.: Либідь, 1994.
15. Сас П.М. Запорожці у польсько-московській війні наприкінці Смути 1617-1618 рр. НАН України. Інститут історії України. – Біла Церква: Вид. О. В. Пшонківський, 2010.
16. Серчик В. Речь Посполитая и казачество в I ч. XVII в. – РОПИП, 1979.
17. Смолій В.А. Українське козацтво: особливості та закономірності становлення і розвитку // Українське козацтво. – К., 1993. Вип. 1.
18. Станіславський О. Громадянська війна у Росії XVII ст.: Козацтво на зламі історії. – М., 1990.
19. Яворницький Д.І. Гетьман Петро Конашевич Сагайдачний. – Дніпропетровськ: Січ, 1991.

Є.М. Страшко, Д.Рослий

"ЗАПИСКИ НАУКОВОГО ТОВАРИСТВА ІМ. Т.Г. ШЕВЧЕНКА" ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

У другій половині XIX – поч. XX ст., коли українське суспільство зазнавало серйозних утисків з боку російського царизму, зокрема сумно відомими Валуєвським циркуляром та Емським указом, у розвитку української культури та пізнанні своєї історії велику роль відігравали наукові товариства та їх часописи. Саме таким науковим осередком було Наукове Товариство ім. Т.Г.Шевченка у Львові (далі – НТШ) та його провідне друковане видання "Записки Наукового Товариства ім. Шевченка" (далі – "ЗНТШ").

На сьогодні історіографія дослідження даної наукової інституції склалась у вигляді наукових розвідок, студій та публікацій. М.Грушевський [5], О.Барвінський [1], З.Зайцева [9], Т.Кульчицька [11], О.Купчинський [2] та інші дослідники поступально та неперервно накопичили ґрунтовний джерельний матеріал, дослідили та охарактеризували діяльність, організаційні та статутні особливості функціонування Товариства, частково проаналізували зміст "ЗНТШ". Проте джерелознавча та архівознавча справа "ЗНТШ" потребує продовження досліджень, застосування нових методик наукового аналізу та оціночних інтерпретацій.

Метою повідомлення є аналіз джерелознавчих публікацій та їх студіювання в НТШ за період з 1892 року від початку випуску "ЗНТШ", по 1913 рік, час закінчення редакторської діяльності М. Грушевського.

Джерельною базою роботи стали публікації з рубрики "Miscellanea" та наукові статті опубліковані на сторінках "ЗНТШ".

На основі статуту затвердженого Галицьким намісництвом, 11 грудня 1873 р. у Львові було створене Літературне Товариство ім. Шевченка [1, С.213-214]. Фінансовою основою для його створення були двадцять тисяч австрійських крон, пожертвованих меценатом Є. Милорадовичем.

Утворення Товариства ім. Т.Г.Шевченка було наслідком культурницької діяльності народовців, які, продовжуючи традиції "Руської Трійці" ("Русалка Дністрова", 1837 р.) та "Галицько-руської Матиці" (1848 р.), виступили проти москвофільського руху в Галичині, що почався вже у 50-х рр. ХІХ ст. і зростав у наступних десятиріччях. Наддніпрянські письменники, позбавлені власного друкованого органу після закриття петербурзького товариства "Основа" (1862 р.), почали оприлюднювати свої праці у часописах Галичини. Національно свідома частина української інтелігенції звернула свої погляди саме на Галичину, оскільки тут були незрівнянно кращі умови для легальної діяльності.

У продовж свого існування Товариство пройшло кілька етапів розвитку:

- 1) від заснування до перетворення у НТШ (1873–1892 рр.);
- 2) від створення НТШ до початку Першої світової війни (1892–1914 рр.);
- 3) від Першої світової війни до входження західноукраїнських земель до складу УРСР (1914–1939 рр.);
- 4) НТШ у період Другої світової війни (1939–1945 рр.);
- 5) НТШ у післявоєнний час (1945–2010 рр.).

Літературне "Товариство ім. Т. Шевченка" діяло близько 20 років. Але в нових історичних умовах кінця 1880-х – початку 1890-х років воно почало не виправдовувати покладених на нього завдань, це пояснюється розвитком, як рівня його науковців так і їх амбіцій, як наслідок його культурно-освітню роботу успішно перехопило товариство "Просвіта". Тоді й зародився задум у О.Кониського перепрофілювати Товариство, створити на основі літературного, наукове [1, С.215].

Наукове Товариство ім. Т.Г.Шевченка було створене у 1892 р.. НТШ стало унікальним явищем в історії української науки, особливо історичного джерелознавства. У його статуті зазначалося: "Наукове товариство ім. Шевченка має плекати та розвивати науки в українсько-руській мові та зберігати пам'ятки старовини і наукові предмети України-Русі. Для того мають служити: наукові дослідження з філології, історії та археології України, а також з наук політичних, економічних, правових..." [3, С.47–48].

Фундаторами та інтелектуально-організаційним осердям НТШ була "золота трійця": М. Грушевський (голова Товариства), І. Франко (голова

Філологічної секції) та В. Гнатюк (науковий секретар, фольклорист і етнограф). Окрім українських учених, до складу товариства 1903—1913 рр. було прийнято 19 членів-іноземців, науковців зі світовим ім'ям – А. Енсена, Я.Бодуена де Куртене, О. Брюкнера, В. Бехтерева, О. Піпіна, О.Шахматова.

Партійна належність членів НТШ не фіксувалася у Товаристві. Після прийняття до НТШ радикалів І.Франка й М.Павлика воно втратило свій монопартійний характер. Проте утримати НТШ поза політикою було нелегко. Громадські організації у Галичині традиційно перебували під впливом різних партій та й сам М. Грушевський не міг не мати політичних уподобань.

Головним часописом Товариства були "ЗНТШ". Протягом 1894–1913 рр. за редакцією М. Грушевського вийшло 110 (5-116) томів "Записок" [2, С.5–11].

Мова "ЗНТШ" – українська, що було визначено ще Статутом НТШ у 1892 р.[9,С.109]. Тексти статей, повідомлень, рецензій у "Записках НТШ" подавались суто українською мовою. Якщо ж вони надходили до редакції науково-видавничого відділу німецькою, англійською, польською, російською чи іншими мовами, то перекладались. В оригіналах залишались лише публікації текстів історичних джерел.

Найбільш відомі діячі культури України кінця ХІХ – початку ХХ століть були почесними членами Товариства. Серед них М. Грушевський, В. Антонович, І. Нечуй-Левицький, М. Лисенко, І. Франко, С. Громницький.

Плідна діяльність галичан і наддніпрянців на терені науки та культури зумовила утворення всеукраїнської наукової організації, тогочасної неофіційної Академії наук – Наукового товариства імені Шевченка – основним виданням, якого були "Записки НТШ".

Наукова праця М.Грушевського розвинулася в трьох головних напрямках:

- розбудові НТШ, яке під його проводом стало неофіційною українською академією наук;

- розгортанні видавничої діяльності, пов'язаної, із заснуванням за його ініціативою "Українсько-руської видавничої спілки";

- підготовці нової генерації українських істориків, переважно студентів з Львівського університету, яка започаткувала історичну школу Грушевського і фактично репрезентувала українську національну історіографію.

Дослідження матеріалів "ЗНТШ" за період редакторства М. Грушевського дозволяють стверджувати, що їхнє групування відповідало таким рубрикам: етнографічні студії, археологічні розвідки, дослідження слов'янсько-княжої доби, історичні українські студії, в яких пріоритет надавався історії українського козацтва.

Аналіз опублікованих матеріалів дозволяє виявити групу дослідників, котрі найбільш активно розробляли козацьку проблематику: М.Грушевський, А.Енсен, В.Доманицький, С.Томашівський, І.Крип'якевич, В.Липинський, О.Грушевський, І.Джиджора. Так, М.Грушевський опублікував близько 40 тематичних статей. Серед них концептуальними стали: " Козаки в 1470-х рр.

"[4, С.1-6], "Хмельницький і Хмельниччина" [5, С.1–36] та інші. Значний пошуковий інтерес мали студії С.Томашівського, наприклад, "Матеріали до історії Хмельниччини" [14, С.1–14], В.Доманицького – "Козаччина на переломі 16-17 ст." [7, С.1–2], О. Грушевського – "По катастрофі 1708 року. Конфіскація земель у мазепинців" [6, С.1–14]. У своїх публікаціях вище названі автори використали неопублікований раніше джерельний матеріал. Такі праці викликали неабияку полеміку як у вітчизняних, так й у іноземних дослідників. Зокрема, найбільш дискусійне питання у своїх роботах поставив С.Томашівський, який наполегливо підкреслював суто український характер Галицько–Волинської держави. Цим його концепція принципово відрізнялась від концепцій М. Грушевського і В.Липинського. М.Грушевський виводив першу українську державу від Київської Русі IX–XIII ст., а В.Липинський натомість такою вважав козацько–шляхетську державу Богдана Хмельницького, що зрозуміло, суперечило офіційній точці зору російської історичної науки.

Значну діяльність проявила секція на полі археології. Перша ініціатива і основна праця в цій секції належала М. Грушевському. У своїх студіях та розвідках він систематично обговорював всі найпомітніші археологічні знахідки на Україні. Так він описав багаті знахідки на передісторичному цвинтарі в с. Чехах Бродівського повіту, присвятив окрему історію Звенигороду Бібрецького повіту і вирішив остаточно, що це літописний Звенигород. Про придніпрянські археологічні знахідки писав свої праці Федір Вовк: "Передісторичні знахідки на Кирилівській вулиці у Києві"; "Про розкопки у Києві", "Знахідки у могилах між Верем'єм і Стретівкою та біля Трипілля", В.І. Дорошенко – "Нові археологічні знахідки в Києві", І. Копач подав критичний аналіз Тукидидової археології та ін. Два окремі томи Записок вийшли з доповідями, які готувалися членами НТШ для Археологічного з'їзду в Києві у 1912 році, проте через заборону української мови вони не були виголошені й відповідно, не надруковані у матеріалах з'їзду [12, С.412–415].

У 1898 р. на загальних зборах НТШ було створено при історико-філософській секції спеціальну Етнографічну комісію, завдання якої полягало в тому, щоб гуртувати та виховувати науковців-етнографів, проводити експедиційну роботу, збір, фіксацію матеріалів про традиційну українську культуру, розвивати музейну справу, публікувати етнографічні та фольклорні дослідження та матеріали.

Найконцептуальніші етнографічні розвідки до історії побуту і культури українського народу відображені в працях: М.Грушевського – "Причинки до історії руської штуки в польських землях", "Спірні питання староруської етнографії", І.Франка – "Кінцеві записки в староруських літописах", І.Свінцицького – "Бойківський говір та фольклор с. Бітля", В.Щербаківського – "Церкви на Бойківщині", "Дерев'яні церкви на Україні і їх типи", К.Широцького – "Надгробні хрести на Україні", "Візантійська церковна пісня та слово о полку

Ігоревім", З.Кузелі – "Народні вірування 19 ст. Упирі та зарази", С.Томашівського – "Причинки до пізнання етнографічної території Русі" та ін.

Питання етнології та фольклору, висвітлювали Ф.Вовк, М.Сумцов, Ф.Колесса, І.Франко, В.Доманицький, В.Щербаківський, К.Широцький, акцентувавши увагу на унікальності української етнічної культури.

Важливе місце в науковому доробку НТШ займала проблематика історії давньослов'янської і княжої епохи. Найвагоміші студії подав М.Грушевський: "Скити у чорноморських степах", "Анти", "Нестор і літописи", "Звичайна схема "руської" історії й справа укладу історії східного слов'янства", "До питання про розселення в'ятичів", С.Томашівський – "Податкові ухвали за Казимира Ягайловича в Польщі", Барвінський – "Кілька документів та заміток до часів Свидригайла та Жигмонта Кейстутовичів". М.Кордуба виклав одну з найдискусійніших розвідок – "Перша держава слов'янська". Де аналізує історичні умови приходу слов'ян, їх взаємин з аварами, бунт слов'ян, боротьбу з франками, обсяги держави та її внутрішній устрій.

С.Томашівський вперше звернув увагу на поєднання в процесі націотворення двох протилежних тенденцій: консолідуючої та роз'єднуючої: "У процесі творення народностей діють дві протилежні сили: одна розділяє, друга з'єднує поодинокі частини. Як через територіальне поширення, відмінні умови життя і мішання відокремлюються поодинокі частини мовно, расово і культурно, так через політичну єдність і спільність культурного розвитку затираються окремішності і витворюється одноцільний національний тип вищого ряду". Боротьбу цих сил він простежує на періоді давньої історії слов'янських племен, коли перемагає ідея відокремлення, східнослов'янська група розпадається на окремі національності: українську, московську і білоруську. Другим об'єктом особливої уваги історика був процес становлення та формування української нації [2; С.102–192].

До історії церкви та релігійного життя у XV–XVII ст. подали праці: О.Лотоцький – "Соборні крилоси на Україні і Білій Русі XV–XVI ст.", О.Сушко – "Предтеча унії", "Впровадження єзуїтів до Польщі", "Постанови Варшавського синоду 1561 року" та ін. [8, С.23–24].

На сторінках "Записок" отримала відображення нова й популярна на той час серед європейських дослідників історико-економічна проблематика. За рекомендацією М.Грушевського її розробляли його учні. З-поміж них найбільш успішним був І.Джиджора. Його праця "Економічна політика російського правительства супроти України в 1710–1730 рр.", в основі якої лежала докторська дисертація автора, публікувалася у кількох томах "Записок" та викликала гострі дискусії з економіко-статистичних питань. Історико-економічні дослідження публікували В.Будзиновський, С.Томашівський, І.Крип'якевич, Ю.Кміт та ін. Загалом в "ЗНТШ" до початку 20-х років було опубліковано 14 ґрунтовних історико-економічних праць[2].

Безсумнівною є заслуга М.Грушевського, в збереженні та заохоченні авторського права кожного, хто публікував свої статті на сторінках "Записок". Дослідження здобули собі визнання у наукових колах і відзначалися ретельним опрацюванням джерел, глибоким аналізом подій та своїм оригінальним поглядом.

Високий якісний рівень джерелознавчих студій та пошукових розвідок на сторінках "ЗНТШ" викликав зацікавлення наукових установ світу: Академії наук у Амстердамі, Берлінським Товариством антропології, етнології та давньої історії, Академії наук у Берліні та Мюнхені, Імператорської Академії наук у Відні. Так на 1909 р. такі стосунки були із 244 науковими інституціями світу різних рівнів. Підтвердженням тому є широка географія листування науковців і передплата "ЗНТШ" [9, с.111].

Наукове товариство ім. Шевченка стояло біля зародків сучасної української науки та довгий час виконувало функції єдиної всеукраїнської академії наук того часу. Важливою є його роль у піднесенні національної самосвідомості українського народу у формуванні української науки та наукової і літературної мови незалежної України, воно виявилось безпрецедентно масштабним і значущим у процесі розвитку нашої національної науки, особливо гуманітарної, соборницького гуртування її сил. За визначальними сутнісними ознаками і кількісними показниками, важко назвати щось аналогічне в інших національних культурах.

У "Записки НТШ" зібрано цінний джерельний матеріал класиків української історичної науки. Вони сприяли актуалізації розвідок з історії України, вивчення та аналіз яких є актуальним та необхідним завданням сучасної української історичної науки.

Література

1. Барвінський О. Про заснування і дотеперішній розвиток товариства ім. Шевченка у Львові // Записки НТШ. – Кн. 1. – Львів. – 1892.
2. Бібліографія Записок Наукового Товариства ім. Шевченка (1892-2000pp) / Ред. О. Купчинський. – Львів: НТШ. – 2003.
3. Герич Ю. Статути Наукового Товариства ім. Шевченка у Львові // Український історик. – 1973. – №1–2.
4. Грушевський М. " Козаки в 1470-х р. " // Записки НТШ.– Кн. 56.–Львів.– 1903.
5. Грушевський М. "Хмельницький і Хмельниччина" // Там само. – Кн. 23.– Львів. – 1898.
6. Грушевський О. "По катастрофі 1708 року. Конфіскація земель у мазепинців" // Там само. – Кн. 75. – Львів. – 1907.
7. Доманицький В. "Козаччина на переломі XVI-XVII ст." // Там само. – Кн. 61. – Львів. – 1904.

8. Дорошенко В. Украинская Академия наук // Украинская жизнь. – 1912. – №10.
9. Зайцева З. Записки Наукового Товариства ім. Т.Шевченка: започаткування та шлях до академічного стандарту (1892-1914) // Український історичний журнал. – 2004. – № 2.
10. Макарчук С. Писемні джерела з історії України. – Львів: Світ, 1999.
11. Періодичні та серійні видання Наукового Товариства ім. Шевченка (1885–1939) / Анотований показчик ред. Т. Кульчицької. – Львів, 1991.
12. Петегрич В., Павлів Д. Археологія у дослідженнях членів НТШ // Записки Наукового Товариства ім. Шевченка. – Львів, 1991. –Т. 222.
- 13.Справозданне про діяльність НТШ // Записки НТШ. –Т.2.–Львів. – 1893.
14. Томашівський С. Матеріали до історії Хмельниччини // Там само. –Кн. 14. – Львів. –1896.

В.А.Студінський

НАУКОВІ ПОГЛЯДИ В.І.ВЕРНАДСЬКОГО У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ВИЩОЇ ОСВІТИ

У сучасному глобальному світі освіта стала не просто фактором економічного, соціального і культурного розвитку людства, а і однією з базових потреб людини. Особлива роль освітньої сфери пояснюється насамперед специфічним місцем у системі суспільного поділу праці. Це єдина галузь, що задовольняє запити населення в освітніх послугах та спеціалізується на відтворенні головної продуктивної сили суспільства – кваліфікованих працівників для всіх сфер матеріального і нематеріального виробництва, а також для різних видів невиробничої діяльності.

Система вищої освіти є тою останньою ланкою, яка вибудовує ланцюг, що утримує весь процес інтелектуального і професійного розвитку як окремої людини, так і людства в цілому. "Вища освіта, – як зауважив відомий сучасний польський вчений та організатор освіти Кшиштоф Павловський, – є найважливішою інвестицією, яку може зробити окрема людина чи її родина для себе і своїх дітей" [1; С.18].

В цьому контексті для нас важливими є наукові погляди видатного вченого та громадського діяча В.І.Вернадського, який ще на початку ХХ століття говорив, що "у народній освіті зацікавлені держава, сім'я, людська особистість, суспільні організації. З нею пов'язані найтіснішим чином такі великі творіння життя людства, як наука, філософська думка, релігія, художня творчість" [2; С.292].

Тому і наука, і освіта з позиції В.І.Вернадського розглядається як єдина планетарна система. Функціонування сьогодні глобального, практично необмеженого інформаційного і наукового простору підтверджують правильність таких поглядів вченого, оскільки "будь-який науковий факт, будь-яке наукове спостереження, де б і ким вони не були б зроблені, надходять до єдиного наукового апарату, в ньому класифікуються і зводяться до єдиної форми та наукової роботи" [3; С.80]. Саме в цьому великий вчений і передбачав основну передумову переходу людства від біосфери до ноосфери.

Разом з тим для ефективного використання наукової думки, розвитку науки, поширення наукових знань та підготовки фахівців необхідні відповідні умови та створення належно функціонуючої освітньої системи, зокрема вищої школи. Головною умовою в цьому аспекті є наявність свободи розвитку особистості, що зрештою і залежить від системи державного устрою. Як зазначає В.І.Вернадський: "Лише в не багатьох країнах вийшла доволі повна, але все-таки неповна можливість вільного наукового пошуку. В нашій країні її ніколи не було, немає і зараз" [3; С.98]. Звичайно, що вступ нашої держави наприкінці минулого століття на шлях демократизації суспільства дає хороші перспективи розвитку у сфері науки та освіти. Проте, варто констатувати і те, що поки не створено відповідних умов для задоволення потреб громадянина зокрема та і суспільства в цілому у даному просторі. Тому й не можна не погодитись з твердженням В.І. Вернадського: "Наука не відповідає своїм сучасним соціальним і державним місцем в житті людства тому значенню, яке вона має в ній вже зараз реально. Це позначається і на становищі людей науки в суспільстві, в якому вони живуть, в їх впливі на державні заходи людства, в їх участі в державній владі, а головним чином в оцінці панівними групами і свідомими громадянами – "громадською думкою" країни – реальної сили науки і особливого значення в науці її тверджень та досягнень" [3; С.84].

Цілком зрозуміло, що вища школа і наука пов'язані між собою, оскільки саме університети служать основою формування наукової думки та підготовки висококваліфікованих фахівців для всіх галузей економіки і сфер людської життєдіяльності.

В 1908 році в статті "Академічне життя" В.І.Вернадський зазначив, що вища школа має три головні завдання:

– по-перше, вона повинна вчити підростаюче покоління, повідомляти йому те, що є здобутком людської думки, привчати його науково мислити і працювати;

– по-друге, вона повинна бути осередком наукового пошуку, бути центром самостійної наукової роботи;

– по-третє, вона повинна бути носієм освіти в суспільстві, "оживляти у зрілому віці пізнання й пережити в молодості, розповсюджувати нові знання, нові прийоми роботи і мислення" [2; С.164].

В системі розвитку вищої школи грають умови і середовища в якій діють її структурні одиниці. В зв'язку з цим важко не погодитись зі словами В.І.Вернадського: "До школи необхідно ставитись бережливо, а не з казарменою простотою. Це складний організм, що не допускає простих та грубих прийомів лікування" [2; С.166]. Отже, адміністративні важелі управління системою вищої школи має свою специфіку і оригінальність. Зайве втручання у внутрішні справи університетів, надмірне регулювання з боку держави знижує ефективність діяльності вищих навчальних закладів. Цілком логічною і справедливою в цій частині є висловлена вченим думка у статті "Наука і проект університетського статуту А.Н.Шварца": "... В житті вченого закладу – університету, академічна свобода є необхідною, як повітря. Прагнення до неї є неминучим елементом того почуття особистого достоїнства, яке неминуче піднімається завдяки постійному дотику з джерелом вічного знання – науковим пошуком" [2; С.174]. Це і стає першоосновою того, що "наукова продуктивність у великій свої частині зосереджена в академічному середовищі – в університетах та вищих технічних школах" [2; С.166].

Проблема свободи вищих навчальних закладів не втратило своєї актуальності і в нинішній час, оскільки питання адміністративного і фінансового управління з боку держави залишаються все ж винятковими. Та з рештою, необхідно усвідомити, що будь-який навчальний заклад, особливо вищий, є підприємством з виробництва специфічної товарної продукції – освітніх послуг та наукових досліджень, що у свою чергу є основою іншого ринкового товару – інтелекту, який виступає безпосереднім об'єктом конкурентоспроможності на ринку [4; С.175].

Свобода діяльності його досягається в балансі між системами державного регулювання освітньою галуззю та жорсткої ринкової конкуренції. Одним із важливих ресурсів такого балансу є саме необхідність розширення наукових знань, поширення їх серед всіх верств населення. Про такі аспекти говорив і В.І.Вернадський. Зокрема, він звертав увагу, що серед молоді дуже активно розвивається прагнення до освіти, до отримання фахових і наукових знань.

Сьогоднішній стан на освітньому ринку підтверджує правильність таких поглядів. Наприклад, у Польщі, населення якої становить близько 38 млн. осіб, за останні п'ятнадцять років кількість студентів виросла з 400 тисяч до 1,8 мільйонів осіб [1; С.13]. Подібна тенденція спостерігається і в Україні. Так, в період 1995-2001 рр. лише в Києві кількість вищих навчальних закладів III-IV рівнів акредитації зросла з 45 до 67 одиниць, кількість студентів з 165,0 тис осіб до 292,2 тис. осіб [5; С.99]. В цій частині актуальним постає ще одне питання, на яке свого часу звертав увагу В.І.Вернадський – якісній складовій університетів, особливо в аспекті наукової та педагогічної професійності викладачів.

Викладач вищої школи грає роль не лише суб'єкта, який продукує знання чи наукові дослідження, а насамперед виступає фундатором людської особистості. А в цьому складному процесі необхідно "прийняти до уваги і всі інші прояви духовного життя людства. Знищення або припинення однією будь-якої діяльності людської свідомості відбивається гнітюче для іншої. Припинення діяльності людини в галузі чи мистецтва, релігії, філософії або громадського життя не може не відобразитися хворобливим, може бути, стримуючим чином на науці. В цілому ми не знаємо науки, а відповідно, і наукового світогляду, поза одночасним існуванням інших сфер людської діяльності; і поскільки ми можемо судити із спостережень над розвитком і зростанням науки, всі ці сторони людської душі необхідні для її розвитку, є тим живодайним середовищем, звідки вона черпає життєві сили, тою атмосферою, в якій іде наукова діяльність" [6; С.50–51].

Таким чином, формування і функціонування системи вищої освіти повинно здійснюватись насамперед з метою підготовки конкурентоспроможних інтелектуальних кадрів як на професійній, так і в духовній площині. Для цього, на думку, В.І.Вернадського, необхідно "визнання повної свободи особистості і особистого духу, бо тільки за цієї умови може один науковий світогляд змінюватись іншим, який створюється вільного, незалежною працею особистості" [6; С.82]. Цілком очевидно, що свобода особистості, яка базується на широких демократичних засадах суспільства, підходах управління вищими навчальними закладами, може служити базисом розвитку всієї освітньої сфери.

Література

1. Павловський К. Трансформації вищої освіти в ХХІ столітті: польський погляд. – К., 2005. – 230 с.
2. Вернадский В.И. Публицистические статьи. – М.: Наука, 1995. – 313 с.
3. Вернадский В.И. Научная мысль как планетное явление. – М.: Наука, 1991. – 272 с.
4. Студінський В.А. Методологічні підходи до формування бізнес-плану навчального закладу // Індивідуалізація навчального процесу як провідна складова модернізації вищої економічної освіти. – У 2 тт. – Т.1. – К.: КНЕУ, 2006. – С.175-176.
5. Соціально-економічний та політичний паспорт міста Києва (1995-2001).- К.: НДІСЕП, 2002. – 113 с.
6. Вернадский В.И. Избранные труды по истории науки. – М.: Наука, 1981. – 360 с.

ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ А. ЖУКА СКРІЗЬ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ

У статті висвітлюються основні напрямки активної громадсько-політичної діяльності Андрія Жука під час його перебування у віденській еміграції. Значна увага приділяється визначенню його ролі у створенні та діяльності СВУ.

Ключові слова: Андрій Жук, Союз визволення України, еміграція.

Формування людської особистості відбувається під впливом багатьох зовнішніх факторів, серед яких домінуюча роль належить не тільки близькому оточенню суб'єкта, але й загальній суспільній атмосфері. Деструкційні зміни в будь-якій сфері призводять до формування якісно нових психологічних характеристик людини, які в подальшому матимуть практичне втілення в її діях. І те, наскільки активно вона буде заявляти про себе світу, фактично залежить від її вроджених особистісних якостей.

Метою статті є дослідження політичної діяльності Андрія Жука у період віденської еміграції та визначення прогресивних напрямків його роботи у площині національно-визвольних змагань ХХ ст.

Головні аспекти багатогранної суспільної діяльності Андрія Ілліча Жука достатньо висвітлені у вітчизняній історіографії. Побіжну увагу Андрію Жуку як активному учаснику політичного життя в Україні та визначенню його загального внеску у розвиток української національної справи приділяють у своїх працях такі сучасні дослідники, як С. Донченко [3], Д.В.Буднов і Д.В.Веднєєв [2], Ю.Назарук [5] та ін.

Громадсько-культурна і наукова діяльність Андрія Жука у дореволюційний період та добу національно-визвольних змагань, особливості формування його політичних поглядів, крім вказаних вище спеціальних досліджень, частково відображені у праці Івана Крупського [4], Валентини Піскун . У 2009–2010 рр. були опубліковані декілька праць Наталі Шульгати, в яких авторка намагалася висвітлити окремі аспекти з біографії А.І. Жука .

Зацікавленість політикою проявилась у юного Андрія Жука з 1901 р., коли він вступив до першої політичної партії на Україні РУП. Він з великим оптимізмом і бажанням поринув в бурхливе громадсько-політичне життя, яке тільки почало розвиватися на Україні. Слід відмітити, що А. Жук брав діяльну участь в її функціонуванні, навіть після того, як вона реорганізувалась в УСДРП.

Найвизначнішими досягненнями Андрія Жука у громадсько-політичній сфері було заснування у 1914 р. Союзу визволення України, який з наближенням подій першої світової війни 27 серпня 1914 р. був перенесений зі

Львова до Відня, де змінився керівний склад Президії Союзу. Так, до оновленого керівного центру увійшов і Андрій Жук разом з В. Дорошенком, М.Меленевським і О.Скорописом-Йолтуховським входить, де йому доручили загальне керівництво організацією. У Відні А.Жук самостійно розробляє план діяльності Союзу в якому подає основні напрями практичної роботи організації. Активно працюючи в напрямку ознайомлення європейських країн з українською справою, провідними діячами СВУ на чолі з А.Жуком були складені і опубліковані спеціальні звернення до різних народів.

Провідну роль у сфері організації літературно-інформаційної діяльності в Європі, відігравав А.Жук, який досить успішно регулював цей процес, посилаючи у різні країни своїх добре підготовлених і споряджених відповідною агітаційною літературою емісарів [10, арк. 9]. Так, вже у вересні 1914 р. Андрієм Жуком була індивідуально розроблена спеціальна інструкція для емісарів Союзу визволення України, делегованих в місця російської еміграції для вербунку агітаторів та організаторів Союзу. Цей документ передбачав об'єднання всіх українських елементів в еміграції для активної роботи під прапором СВУ та їх подальше організування у відповідні групи Союзу, які в свою чергу мали пропагувати ідею самостійності України не тільки серед російських громадян, але й серед представників інших народів [9, арк. 1].

Задля зміцнення політичної сили та суспільного впливу Союзу, Андрій Жук доклав максимум зусиль для налагодження тісних контакти з іншими наближеними за програмною метою громадськими організаціями і політичними партіями в Україні, серед яких першочергове місце належало Головній Українській Раді.

У листопаді 1914 р. представники Союзу визволення України запропонували скликання міжпартійного національного з'їзду, на якому А.І.Жук запропонував розроблений ним проект реорганізації ГУР. Таким чином, невеликим колом наддніпрянських політиків на чолі з А.Жуком було заплановано створити єдину політичну організацію, яка б чітко висвітлювала головні інтереси українського народу.

Займаючись громадськими справами, спрямованими на організацію українського народу в єдину могутню силу, А. Жук, як чільний представник СВУ, вносив численні ідеї та пропозиції. Приймаючи участь у діяльності ЗУР, він практично на кожному засіданні Ради пропонував нові ідеї у вирішення тих чи інших питань. На засіданні ЗУР від 26 серпня 1916 р. він виступив з ініціативою видати від імені Ради протест проти загарбницьких планів Росії щодо Галичини і Буковини, який охоче підтримали інші учасники наради [1, С. 81].

У другій половині 1920 р. Андрій Іллєч займався організаційними справами для підготовки Українського Національного Конгресу. У листі А. Жука до Президії Організаційного Комітету від 13.09.1920 р. він подає розроблені ним проекти внутрішньої політичної платформи Комітету, пропонуючи сформувати Президію [8, арк. 28].

Зі створенням у Відні 4 січня 1921 р. Всеукраїнської Національної Ради (ВНР) з метою консолідації всіх українських політичних партій, що діяли в діаспорі для відновлення незалежної Української Держави, Андрій Жук увійшов до її складу разом з представниками інших політичних партій. Провідною ідеєю, яка об'єднувала членів ВНР, була ідея Української соборної держави.

На загальних зборах Всеукраїнської Національної Ради, які відбулися 4 лютого 1921 р. Андрій Жук виступив з промовою *Дороги наші лежать на Схід*, в якій подав аналіз загального стану справ щодо здобуття і збереження української державності. Я вірю в моральні й інтелектуальні сили українського народу – вони незвичайно великі [11, арк. 16]. В цій промові А.Жук простежив історичний шлях становлення й розвитку української державності. Він наголошує на тому, що народження української нації фактично відбулося під час початку першої революції 1905–1906 рр. і остаточно закріпилося з початком другої революції 1917 р. Саме в цей час, за виразом Андрія Жука – "народ усвідомив себе, як окрему культурну одиницю.

Трохи інакше стояла справа зі становленням української державності, яка, на переконання А. Жука, сформувалася аж із оголошенням четвертого Універсалу Центральної Ради, коли Україна проголошувалася самостійною й суверенною державою. Такий довгий й непростий шлях її формування Андрій Жук пояснив тим, що українська інтелігенція, з причин своєї політичної незрілості, ніколи не висувала в своїх політичних програмах пункт про державну самостійність. Вона, на думку Жука, не могла вдало використати сприятливий історичний момент задля закріплення своєї державності, яка була досить реальною за часів гетьманщини [11, арк. 16].

Знаходячись поза межами рідного краю, Андрій Жук не тільки був у курсі всіх громадсько-політичних і економічних процесів, що відбувалися на Україні, але й продовжував активну громадську діяльність у напрямку створення вільної, незалежної України.

Таким чином можна сказати, що за еміграційний період громадсько-політичної діяльності, Андрій Жук проявив себе як активний, цілеспрямований, ідейний і практичний керівник СВУ, талановитий дипломат і публіцист, який пильно дбав про успішність втілення в життя провідної національної мети.

Створивши потужну самостійницьку організацію (СВУ) Андрій Ілліч спрямував український народ на шлях національного об'єднання. Для зміцнення позицій Союзу на міжнародній арені, він організував спеціальні агітаційні заходи з метою об'єднання всіх українців по різних країнах Європи в єдину могутню силу у боротьбі за незалежну Україну. Ознайомлюючи європейське коло зі станом української справи, А.І.Жук тим самими сподівався отримати належну підтримку з боку цих країн у спільній боротьбі проти Росії. Одночасно

А. Жук проводив активну роботу по посиленню позицій союзу на українських територіях.

Сформувавши себе тяжкою та невпинною працею, як здібного організатора, політика і дипломата, Андрій Ілліч ні на мить не забував про своє справжнє покликання – будь-якою ціною покращити долю України і спільними зусиллями збудувати вільну, незалежну державу. З одного боку він був заручником того середовища, в якому народився, але завдяки нестримному бажанню до самовдосконалення, він тим самим надав своїй різнобічній громадській діяльності характеру рушія державотворчого процесу, доклавши максимум зусиль для досягнення головної національної мети.

Література

1. Адамович С. Наддніпрянська політична еміграція в суспільно-політичному житті західно-українських земель (1914–1918 рр.) / Сергій Адамович. – Івано-Франківськ.: Місто НВ, 2003. – 147 с.

2. Буднов Д.В. Слово правди про Україну. Міжнародно-інформаційна діяльність Української держави. 1917 – 1923 рр. / Д.В. Буднов, Д.В. Веденєєв.: Монографія. – К.: "КІС", 2004. – 204 с.

3. Донченко С.П. Ліберальні партії України (1900–1919 рр.) / С.П.Донченко. – Дніпродзержинськ: Видавничий відділ ДДТУ, 2004. – 379 с.

4. Крупський І. Пресово-пропагандистська діяльність Союзу визволення України / Іван Крупський // Українська періодика: історія і сучасність. – Львів, 2005. – С. 128–132.

5. Назарук Ю. Обстоювання Союзом Визволення України ідеї української державності під час Першої світової війни / Юлія Назарук // Україна: від самостійності до соборності (22 січня 1918 – 22 січня 1919 років.) / Збірник. – К.: ІПіЕНД, 2004. – С. 227–237.

6. Наталя Шульгата Андрій Жук у національно-визвольних змаганнях (1914-1923) // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність: Збірник наукових праць. – Вип. 18. – Львів, 2009. – С. 583-594; Наталя Шульгата Львів у житті наддніпрянської політичної еміграції на початку ХХ ст. / Наталя Шульгата // Наукові записки Тернопільського національного педагогічного університету імені Володимира Гнатюка. – Серія: Історія / За заг. ред. проф. І.С.Зуляка. – Тернопіль, 2010. – Вип. 1. – С. 81

7. Піскун Валентина. Політичний вибір української еміграції (20-і роки ХХ століття): Монографія / Валентина Піскун. – К.: "МП Леся", 2006. – 672 с.: іл.

8. Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (далі – ЦДАВО України), ф.3807, оп.2, спр.3, 332 арк.

9. ЦДАВО України, ф. 4405, оп.1, спр.1, 5 арк.

10. ЦДАВО України, ф. 4405, оп.1, спр.13, 59 арк.

11. Центральний державний історичний архів, м. Львів, ф. 359, оп.1, спр.371, 86 арк.

СТАЛІНІЗМ – ШЛЯХ ТОТАЛІТАРИЗМУ ЧИ МОДЕРНІЗАЦІЇ?

Зроблено аналіз сталінської політики побудови соціалізму з позицій двох концептуальних підходів – теорії тоталітаризму і теорії модернізації.

Ключові слова: революція, сталінізм, суспільно-політична система, теорія модернізації, теорія тоталітаризму.

Сучасна світова історіографія досить плюралістична в оцінках сталінської політики, особливо в економічній, соціальній і культурній сферах. Найбільшого поширення набули три підходи: тоталітарний, соціальний і культурно-історичний. В сучасній українській історіографії домінує саме тоталітарний підхід [1, с.12; 2, с.234–236]. В російській історіографії, окрім тоталітарного, набули поширення соціальний та культурно-історичний. Характеру методологічної парадигми набули теорія тоталітаризму і теорія модернізації. Теорія тоталітаризму акцентує увагу на державному устрої, способі організації влади і суспільства, які характеризуються етатизацією та ідеологізацією суспільного життя; централізацією та монолітністю державної влади, зрощеної з правлячою партією на чолі із вождем; проведенням масових репресій і т.і. Теорія модернізації робить акцент та способі і засобах виробництва, передбачає перехід від традиційного аграрного до модерного індустріального суспільства. Прихильники теорії модернізації як правило відкидають теорію тоталітаризму. З нашої точки зору, обидві теорії не мають антагоністичного характеру.

Побудова соціалізму в СРСР, починаючи від Жовтневої революції, і, закінчуючи "перебудовою", була однією з версій модернізації країни, яка надто відстала від світового авангарду – індустріально розвинених країн Заходу. Модернізація у соціалістичній формі ґрунтувалась на іншому цивілізаційному підґрунті, ніж на Заході. Нині набула поширення теза про існування двох інституційно-цивілізаційних матриць, які склались і функціонують століттями, – західної і східної. Західна матриця базується на приматі індивідуалізму, ринковій економіці, заснованої на приватній власності, виборності органів політичної влади. Східна – на колективізмі, суспільно-службовій власності, унітаризмі, централізованій владі. Російська імперія являла собою варіант східноєвропейської інституційної матриці, яка почала формуватись ще до Івана Грозного, а остаточного оформлення набула за його часів [3, с.27]. Вона ґрунтувалась на засадах етатизації, колективізму, принципі "влада вища за багатство", бюрократизмі, військовій могутності і міцності держави, яка вважалась вищою цінністю, на слабкій потребі у свободі, замість якої – життя "у службі і тяглі" (вислів Г.Федотова). Жовтневий переворот фактично був потужною реакцією традиційної православної свідомості, культури на експансію Заходу [3, с.28], "повстання мас проти

історичної цивілізації Заходу". Побудова соціалізму (модернізація по-радянські) була спробою іншими, ніж на ліберальному Заході, шляхами досягнути суспільного успіху, подолати соціально-економічне відставання, позбавитись статусу європейської окраїни.

Методи, технології вирішення такого завдання мали не ринковий, не ліберальний, а протилежний тоталітарний характер. "Тоталітаризм не був політичною "помилкою історії"...він становив собою одну з можливих версій суспільного розвитку індустріальної доби" [4, с.6-7]. "Не слід вважати, що тоталітаризм – іманентний продукт певних ідеологій. Скоріш він є результатом стратегій партії меншості в умовах, коли вона не хоче віддавати владу", "тоталітаризм – система технологій, здатна підкупити своєю ефективністю представників різних ідеологій" [5, с.189]. Країни, які у другій половині 1920-х рр. опинились у стані системної кризи і прагнули економічного і соціального реваншу, хоч і мали різний тип економіки, різні правлячі партії з різними ідеологіями, обрали тоталітаризм як технологію швидкого вирішення складних, затяжних проблем. Це дозволяло максимально сконцентрувати сили для "мобілізаційного стрибка". Не маючи ефективних результатів свого "проекту", підтримки ззовні, більшовики на чолі із Сталіним могли втратити владу.

Якщо Ленін організував "першу" соціалістичну революцію, то Сталін наприкінці 1920-х рр. – "другу", провівши її "зверху". Сталін розпочав побудову соціалізму на свій розсуд. Безумовно, він не відкинув теорію Маркса, Енгельса, Леніна, але спираючись на власні погляди, створив суспільно-політичну систему, яка мала справді тоталітарний характер; відкинувши неп, провів колективізацію та індустріалізацію за власним сценарієм. Сталінська модель побудови соціалізму мала свої відмінності у порівнянні із ленінською. Якщо Ленін і його "гвардія" сподівались на світову революцію, пробували різні економічні методи врегулювання кризових явищ – НЕП, намагались будувати основи федеративної держави без ідеології великодержавного шовінізму, то Сталін своєю "другою революцією" змінив ситуацію, сконцентрувавши сили на побудові соціалізму в одній країні. У 1931 році заявив: "Ми відстали від передових країн на 50-100 років. Ми маємо пробігти цю відстань за десять років. Або ми зробимо це, або нас зімнуть" [6, с.38]. Сталін поставив за мету в надзвичайно стислий термін здійснити "великий стрибок" "великою державою" – пройти шлях індустріалізації. Безумовно, це вимагало над зусиль, фінансів, підтримки з боку підвладних. Тому ті методи організації і здійснення державної влади, які були в 20-ті роки лише однією з тенденцій, починаючи з кінця 20-х – початку 30-х рр. значно розширились і абсолютизувались: тотальна етатизація, контроль, злиття партійного і державного апаратів, відсутність будь якої політичної опозиції, максимальна концентрація влади в одних руках і формування одноосібної диктатури, політичні методи вирішення

економічних проблем, унітаризм, максимальний примус, терор і репресії. Все це і є тоталітаризм.

Головним способом вирішення всіх проблем став терор шляхом репресій. З жертвами Сталін, його оточення, владна номенклатура не рахувались. Вони являли собою владу маргіналів і технократів. Більшість номенклатури 1930-х років ні вищої, ні середньої освіти не мала, а ті, що отримали її, – спеціальність мали технічну (найбільше), воєнну або партійну [7, с.278]. Для вирішення надскладних суспільних завдань малоосвічені, не особливо талановиті, ментально "мілітаризовані", водночас вольові і жорстокі керманічі, інших методів, ніж воєнні, технократичні – тоталітарні, не уявляли, діяти по-іншому не вміли і не могли. Технократи (та ще й особливого "гартування") ставились до людей як до неживої матерії – матеріалу, який підлягає "перековці", "утрусці", "усушці", "вибраковці", якщо матеріал непридатний, "стиранню на пил". Стояло організаційне завдання – "наздогнати і перегнати", а все інше значення не мало. Тому тих, хто був невдоволеним, чимось заважав, або потенційно міг заважати, хто чинив бодай якісь, навіть опосередковані, спроби непокори, хто "відслужив" і не міг або не хотів працювати в надзвичайних умовах, – всіх репресували. Шляхом терору створювалась абсолютно слухняна, етнічно, соціально, політично гомогенна людська "машина" ("створення однозначності"), готова до "великих подвигів". Легітимацію такому антигуманному курсу надавала сталінська ідеологія, якою було просякнуте все суспільне життя, свідоме формування вождізму, культу вождя, масована пропаганда, виховання. Замість ідей пролетарського інтернаціоналізму поступово відродився великодержавний шовінізм, який мав державно-патріотичні мотиви [4, с.80]. На зміну політики "коренізації народів", яка в Україні проявилась як "українізація", прийшла боротьба з "буржуазним націоналізмом". Навіть репресіям в партійно-державних органах влади Сталін надавав "національну" оболонку боротьби з "боярством", як це було за часів І.Грозного, Петра І. Але за часів російських царів не було такого примусового єдиноmysлія, тоталітарної ментальності, такої морально-психологічної, інтелектуальної, духовної несвободи, не кажучи вже про масштабність державного терору, включаючи терор голодом, його антинаціональне, анти інтелектуальне, анти селянське спрямування.

Політика Сталіна була спрямована на здійснення "стрибка" у всіх напрямках модернізації. У результаті сталінської модернізації радянська "імперія" перестала бути традиційним суспільством, але не стала сучасним. Перетворення виявилися незавершеними і не дуже ефективними. А головне – супроводжувались великими жертвами. Цю модель модернізації російські науковці "охрестили" самодержавною. Таким чином, мета не виправдала засобів, а саме тоталітаризму як "політичної технології" побудови соціалізму.

Нині серед різних інтерпретацій терміну "сталінізм" має місце розуміння його як політики, яка проявилась у "революції зверху" [8, с.189–190]. Однак, з

нашої точки зору, сталінізм як поняття є ширшим. Поділяючи думку багатьох істориків, політологів, вважаємо, що під сталінізмом слід розуміти форму, модель тоталітаризму. Сталінський тоталітаризм – не тільки політичний режим, але певний тип суспільно-політичної системи. Під суспільно-політичною системою ми маємо на увазі: систему організації влади і суспільства, а також методи здійснення цієї влади. Чим же відрізнялась означена система? Система влади 1929-1953 рр. представляла собою вождистську диктатуру за формою правління. Внаслідок цілеспрямованої сталінської політики із середини 1930-х років роль навіть членів ЦК і Політбюро звелась майже до ролі статистів. Колективність керівництва мала формальний характер. Влада стала монолітною, утворивши симбіоз із "внутрішньої" партії (партапарату) і каральних органів, які одночасно виконували політичні, економічні, каральні та ін. функції. Для побудови соціалізму без ринкових відносин і в надзвичайно стислі терміни використовувались специфічні методи здійснення влади: нечувані за масштабами репресії за політичними, соціальними, етнічними та ін. ознаками, які "переорали" все суспільство знизу догори; голодомор, який призвів до багатомільйонних жертв, депортації народів. Терор 1930-х років відрізнявся від 1920-х рр., адже мав попереджувальний характер. Будь які опозиційні прояви вже було знищено. Ще однією специфічною рисою сталінізму як системи стало самознищення влади (як це називає німецький історик Й.Баберовскі). Якими б не були мотиви Сталіна, але тільки за його керівництва органи влади зазнали масових "чисток". Мала свої відмінності і ідеологія, насаджувана Сталіним. Теза про "загострення класової боротьби", про "побудову соціалізму в одній країні" були обґрунтуванням дій вождя і вигадані саме ним. Владні відносини теж мали специфічний характер. Вони базувались на "чистому" вождізмі і культі вождя. Ставлення до особи Сталіна було фактично сакральним як до справжнього божества. Навіть ті, кого він "образив" репресіями, продовжували його обожнювати. Хоча термін "тоталітарне суспільство" має критиків, але в сталінські часи суспільство мало особливий тип ментальності, яка цементувала всіх у єдину спільність. Така ментальність ґрунтувалась на беззастережній вірі вождю, його політиці, ентузіазмі, "єдиномислії", нездатності розрізняти правду і брехню, мала ірраціональний характер. Політична опозиція, громадське дисидентство у будь яких відкритих формах при сталінізмі відсутні. Ні до 1927–1929 рр., ні після 1953-1956 рр. (період існування сталінізму) суспільно-політична система СРСР таких специфічних рис не мала.

Після смерті Сталіна зникла "надзвичайщина" як стиль життя всієї країни, соціалізм будували вже не так стрімко, не такими величезними жертвами, не такими крайніми методами, послабшав контроль держави над людиною, хоча тоталітарна сутність системи (етатизм, моно ідеологія та ін.) залишилась. Система мала вже скоріш змішаний – авторитарно-тоталітарний характер.

Сталінізм відрізняється від західних моделей тоталітаризму, а також від суспільно-політичних систем, започаткованої Ленініним, та діючої після смерті Сталіна. Сталінізм як модель тоталітаризму з його специфічною формою влади – вождистською диктатурою, масовим терором, самознищенням влади, надзвичайними темпами і формами модернізації зник.

І ще. Інколи можна почути, що термін "сталінізм" слід порівнювати із поняттями "ленінізм" або "марксизм", адже всі вони є "ізмами". Тобто, сталінізм трактують як теорію. Але, терміни "макіавеллізм" [9, с.321] або "шовінізм" [10, с.726] також походять від прізвищ певних осіб і закінчуються "ізмом", але ніхто не вважає їх застарілими або такими, які означають якусь теорію. На сьогодні немає більш точного, більш адекватного поняття для позначення суспільно-політичної системи кінця 1920-х років – початку 1950-х років у СРСР, ніж "сталінізм".

Література

1. Васильчук Г.М. Сучасна українська та зарубіжна історіографія соціально-політичного і культурно-духовного розвитку Української РСР в 20-30-і рр. ХХ ст. Автореферат дисертації... доктора історичних наук. Спец. 07.00.06. – Київ. КНУ ім. Шевченко – 2008. – 32 с.;
2. Терлецька І. Сутність сталінізму: історіографічне осмислення в сучасній Україні і Росії // Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика. Збірник статей / Відп. ред. В.М.Даниленко – К.: Інститут історії України НАН України, 2011 – Вип..16. – С.232 – 248
3. Юрій М.Ф. Соціокультурний світ України – К.: Кондор, 2004. – 738 с.
4. Дем'яненко Б.Л. Три моделі тоталітаризму: порівняльний аналіз фашизму, більшовизму та націонал-соціалізму –К.: Нелень, 2000. – 288 с.
5. Панарин А.С. Глобальное политическое прогнозирование – М.: Алгоритм, 2000. – 321 с.
6. Сталин И. Соч.: в 13 т. – М. – Т.13.
7. Гаман-Голутвина О.В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции. 2-е изд. – М.: РОССПЭН, 2006.
8. История сталинизма: итоги и проблемы изучения. Международная научная конференция // Российская история. – 2009. – № 5. – С.189–190.
9. Макіавеллізм – спосіб політичної діяльності, який не гребує будь-якими засобами задля досягнення власної мети / В кн.: Політологічний енциклопедичний словник. За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка – Київ: Генеза. – 2004. – 736 с.
10. Шовінізм – агресивна форма націоналізму, проповідь національної виключності, протиставлення інтересів однієї нації інтересам іншої нації, національна пихатість, розпалювання національної ворожнечі й ненависті // В кн.: Політологічний енциклопедичний словник. За ред. Ю.С.Шемшученка, В.Д.Бабкіна, В.П.Горбатенка – Київ: Генеза. – 2004. – 736 с.

КУЛЬТУРНИЙ КОД ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНІЙ УКРАЇНІ

Автор визначив особливості цивілізаційно-культурного розвитку України під впливом сучасних глобалізаційних процесів. Цей розвиток передбачає активну участь у цивілізаційному діалозі на основі міжкультурної комунікації глобального суспільства. Цивілізаційно-культурний поступ України розглянуто також на основі аналізу культурної ідентичності.

Ключові слова: цивілізація, глобалізація, культура, Україна, маркер, ідентичність.

Цивілізаційний вимір світу набуває все більшого змістовного наповнення і значення з розвитком діалектичних процесів суспільної трансформації, економічної та політичної інтеграції, глобалізації і фрагментації наприкінці ХХ і на початку ХХІ ст. У сучасних визначеннях цивілізації ключовим словом залишається "культура", причому культура переважно духовна, що характеризує і спільноти, і співтовариства людей. З цієї точки зору під цивілізацією ми маємо на увазі найвищий рівень культурної спільності різних суб'єктів: окремих людей, країн, соціальних груп, народів, націй тощо.

Україна, за визначенням С.Хантінгтона, належить до так званих "розколотих" цивілізацій регіонального чи локального рівня (М.Михальченко [1]). Ми дотримуємося точки зору, що локальна цивілізація – це окреме самобутнє цивілізаційне утворення, неповторний синтез соціокультурних, етнонаціональних, релігійних, технологічних та інших особливостей, притаманних великій групі людей, об'єднаних спільністю духовних цінностей, історичних доль і геополітичних домагань. Водночас, наша держава знаходиться на перехресті трьох великих і потужних цивілізаційних просторів – західноєвропейського, євразійського, ісламського – і в українському суспільстві очевидні розходження й навіть протистояння щодо відповідних культурно-цивілізаційних орієнтацій. Звідси, належність України до периферійних зон декількох цивілізацій дозволяє визначити її приналежність до розколотих цивілізацій.

З огляду на "проблемні зони" культурно-цивілізаційного виміру України під кутом сучасних глобалізаційних процесів важливої ваги набуває проблема її лімітрофного положення (від латин. *limitrophus* – прикордонний – назва держав, які утворилися після Жовтневої революції 1917 року на окраїні колишньої Російської імперії: Естонія, Литва, Латвія, Фінляндія [2]).

Український філософ, політолог, соціолог М.Михальченко на основі соціокультурної методології розробив загальну концепцію трансформацій і модернізацій суспільств перехідного характеру у світлі діалогу цивілізацій і

культур. Фактично її складовою стала концепція трансформації і модернізації України останньої чверті XX і початку XXI століття [3] через призму аналізу особливостей її лімітрофності – проміжного, міжцивілізаційного простору між західною і російсько-євразійською цивілізаціями. Зауважимо, що таке лімітрофне становище неоднозначно оцінюється. Так, Європа (натовська) вважає східні кордони України лінією розмежування між Європою і Росією (Росія з тюркськими анклавом і є окремою російсько-євразійською цивілізацією). З іншого боку, Росія вважає західні кордони України лінією розмежування між НАТО і простором СНД, який розглядає як зону своїх особливих інтересів [4].

Лімітрофне положення – це проміжне становище або стан. Якщо народ "лімітрофа" не укорінюється в структуру якоїсь регіональної цивілізації, то його самоутвердження у формі незалежної держави залишається проблематичним, як проблематично створити і свою локальну цивілізацію. Україна є лімітрофом у трьох вимірах. У геополітичному вона опинилася між НАТО і Росією. В економічному – між країнами з переважно ринковою, економікою Заходу і державно-монополістичною під контролем нового правлячого класу економікою Росії. У духовно-моральному – між тоталітарно-моноідеологічним минулим і багато в чому невизначеним майбутнім у формі фактично лише ідеї про правову, демократичну, соціально орієнтовану державу. Усі три зрізи характеризують прикордонний, перехідний характер української держави і суспільства.

Звідси як проблемність, так і політична необхідність віднайти свій шлях розвитку, своє місце у світі глобальних зрушень із врахуванням переваг моделі так званої "м'якої модернізації" і особливостей власної української культурно-цивілізаційної ідентичності.

При цьому українське суспільство має необхідний потенціал, щоб стати єдиною культурно-цивілізаційною системою в плані цінностей та ідентичності. Але водночас ситуація невизначеності може залишатися ще довго і призводити до кризових явищ у міжцивілізаційних відносинах. У таких країнах, як наша, великі групи належать до різних цивілізацій та постійно йде протиборство між ними: кожна намагається визначити країну як свій політичний інструмент та зробити свою мову, релігію і символи державними. Окрім того, сили відштовхування розколюють ці країни на частини та притягують до цивілізаційних магнітів інших суспільств. Водночас, на нашу думку, наявність ознак внутрішнього розколу української цивілізації, не прирікає її на безперспективність. Для України, як важливої на сьогодні другорядної регіональної держави, моделі співіснування різних етнічних груп і цивілізацій, необхідно й оптимально залишитись єдиною, зміцнювати незалежність, мати тісні стосунки з Росією і водночас розвивати дружні зв'язки із Заходом. Власне саме на такі вектори розвитку зорієнтований прийнятий

Верховною Радою 1 липня 2010 року Закон Про засади внутрішньої і зовнішньої політики [5].

Загалом спільна історія проживання в Радянському Союзі, а ще ширше – відносин з Росією з часів Переяславської Ради 1654 року – продовжують накладати серйозний відбиток на перебіг суспільно-політичного розвитку новітнього українського суспільства. Певна його частина навіть продовжує ідентифікувати себе з неіснуючою державою, тобто Радянським Союзом, який припинив своє існування ще два десятиліття тому, що відповідним чином позначається як на ситуації цивілізаційного вибору України, так і визначення культурної ідентичності представників нашого суспільства.

Загальновідомо, що частина мешканців Центру, Півдня і Сходу України вважають себе ближчими за характером, звичаями і традиціями до жителів Росії, ніж до західних українців; західні українці – до поляків, аніж жителів Донбасу; жителі Донбасу і Криму – до росіян і білорусів порівняно з жителями Центральної та Західної України. До того ж слід враховувати, що "регіональні або локальні ідентичності превалюють над загальнонаціональною, яка лежить в основі модерних політичних націй" [6]. Вповні обґрунтованою уявляється точка зору доктора філософських наук, завідувача відділу соціальної філософії Інституту філософії ім. Г.С.Сковороди НАНУ А.Єрмоленка, що в Україні є західна і східна цивілізаційні ідентичності [7]. Іншими словами, можна говорити про наявність хоча й суперечливого, але реально існуючого моменту ідентифікації українських суспільних зрізів із західноєвропейською і російською (у широкому розумінні – контекст пострадянського синдрому історичної спільності) "цивілізаціями". Це відображається на особливостях характеру культурної ідентичності.

Характерною рисою формування національної ідентичності сучасних українців є істотна відмінність у проходженні державотворчих, політичних, культурних процесів в окремих регіонах, серед різних етнічних, мовних, конфесійних груп тощо. Українська національна ідентичність проходить складний і суперечливий процес становлення. Нині її ознаками є амбівалентність суспільної свідомості, брак консенсусу стосовно базових цінностей [8], етнопсихологічні та мовно-культурні деформації у громадській свідомості. Таку ситуацію ускладнюють розриви в загальнодержавному комунікативному просторі внаслідок суперечностей у мовній, ідеологічній сферах; брак історичних знань або їх викривлене тлумачення і, як наслідок цього, слабкість ідеологічної основи для формування національної ідентичності; деформації національної і громадянської свідомості, соціальної структури суспільства та невиразність соціальної ідентифікації в умовах ослаблення суспільства та конструюючих його частин [9].

Назагал спостерігається слабкість єдиної національної ідентичності: українці на Сході відчувають спорідненість із російською культурою, на Заході – сильніше переймаються питаннями української ідентичності. Ці різні

регіональні ідентичності ведуть до різного бачення потреб зовнішньої та внутрішньої політики, на цьому тлі йдеться про розмежування нації на два табори з огляду на змістовне вираження їх політичної культури. Відповідно, на регіональному рівні можна чіткіше побачити своєрідність цінностей, установок світосприйняття, моделей поведінки спільнот кожного з макрорегіонів України. Разом з тим, регіональні варіативності розвитку політичної культури населення України не є стійкими в часовому континуумі, оскільки досить чутливі до сильного впливу ситуативних чинників: інтересів регіональних еліт, конфігурації медійного простору і потенціалу інформаційних ресурсів, поточних політичних процесів. У межах політико-культурної регіоналізації України регіональний компонент треба розглядати не як загрозу, а як одну з політико-культурологічних модифікацій. Відповідно, в жодному разі не повинно бути протиставлення регіональних елементів політичної культури загальнодержавним.

Такий контекст визначається біаспектністю підходу. З одного боку, ми маємо розглядати нашу культурну ідентичність у загальноцивілізаційному вимірі, а, з другого, з точки зору єдності загальноукраїнської культурної ідентичності. Очевидно, що обидва аспекти органічно взаємопов'язані та нерозривні. Водночас тут приховані і серйозні колізії нашого розвитку. Погодимось з точкою зору заступника директора Національного інституту стратегічних досліджень Юлії Зерній, яка стверджує: "Стає дедалі очевиднішим, що дві України – це не економічні диспропорції, не політичні табори, хоча й вони теж. Дві України – це дві ідентичності, які мають до того ж виразну цивілізаційну прив'язку. Перша. Українська, традиційна, проєвропейська. Друга. Малоросійська, з імперським (радянським) компонентом, виразно антизахідна, а відтак за багатьма ознаками – азійська. Маємо визнати, що у багатьох своїх вимірах ці ідентичності є не компліментарними, а в окремих проявах – антагоністичними" [10].

Зауважимо, що феномен цих двох ідентичностей закладений відмінністю розуміння геополітичного вектору розвитку, ціннісних орієнтацій, структури історичної пам'яті, культурної та політичної практики, релігійної приналежності їх носіїв. Тому від балансу двох ідентичностей залежатиме: а) чи буде Україна демократичною європейською державою з виразним національним обличчям, повноправним суб'єктом міжнародної політики; б) чи наша держава і суспільство розчиняться у євразійському просторі, де неминуче потраплять до зони тяжіння російського геополітичного і культурно-цивілізаційного чинника. Отже, в Україні не вирішена до кінця проблема подолання системної "кризи культурно-цивілізаційної самоідентичності", яка хоча і притаманна більшості сучасним державам світу, в зв'язку із процесами глобалізації, але в нашій країні відчувається особливо гостро [11]. Не в останню чергу це зумовлено тим, що відсутня спеціальна, послідовна державна політика в цьому напрямку.

У такому складному і суперечливому контексті Україні доводиться здійснювати свій національний проект. На нашу думку, його успіх може бути досягнутий на шляху поступового, делікатного, толерантного, але неухильного утвердження демократичної національної ідентичності, європейської за цивілізаційною ознакою. Вважаємо, що одним із найкращих способів самоідентифікації для українського народу, української державності є реалізація політики національної згоди і єдності навколо загальнонаціональної ідеї. Україні потрібна власна теорія політичної нації, детально розроблена в національно-територіальному, національно-державному, національно-етнічному аспектах, і стратегія її конструювання. Цією проблемою має займатися насамперед політична еліта, яка, на жаль, на початку побудови незалежної держави не спромоглася чітко сформулювати національні інтереси та пріоритети. Одну із причин такої ситуації слід вбачати в низькому рівні політичної культури та високому ступені політичної заангажованості представників політичного істеблішменту.

Стрімкий розвиток інтеграційних і глобалізаційних процесів і посилення їх впливу на характер і особливості цивілізаційної еволюції в сучасному світі слід розглядати як імператив, вимогу часу. Потужно зростають транснаціональні переміщення капіталів, послуг і людських ресурсів, технологічна інтеграція, розгортається інформаційно-комунікаційна революція, пов'язана насамперед з Інтернетом. У цьому сенсі для України важливо врахувати і використати можливості інтеграції та глобалізації, щоб не залишитися обабіч загальноєвропейських і світових процесів культурно-цивілізаційного значення.

Література

1. Михальченко М. Українська регіональна цивілізація /М. Михальченко // Політичний менеджмент : Український науковий журнал. – 2003. – №1. – С. 19–28.
2. Словopedia: Толковый словарь Ушакова: [Режим доступа] <http://www.slovopedia.com/3/203/796954.htm>
3. Михальченко М. Лімітроф Європи: випадковість чи доля України? /М.Михальченко // Людина і політика. – 2000. – №3. – С.34-39; Михальченко М. Украинское общество: трансформация, модернизация или лимитроф Европы? /М.Михальченко. – К.: Інститут соціології НАН України, 2001. – 440 с.
4. Trojan S. Ogólnoeuropejski kontekst samoidentyfikacji procesów integracyjnych na przestżeni postradzieckiej /S.Trojan // Przeszłość, terażniejszość i przyszłość integracji europejskiej / Pod red. M.Klimeckiego, H.Szczehowicz. – Włocławek: PWSZ, 2008. – S. 105-110.
5. Закон України Про засади внутрішньої і зовнішньої політики від 01.07.2010 № 2411-VI: [Режим доступу] http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T102411.html

6. Зерній Ю. Виступ на круглому столі "Цивілізаційні ідентичності в регіонах України: відмінності та проблеми їхнього подолання" / Ю.Зерній // Форум націй: газета Конгресу національних громад України. – 2007. – Серпень. – №8(63).

7. Ермоленко А. Виступ на круглому столі "Цивілізаційні ідентичності в регіонах України: відмінності та проблеми їхнього подолання"/А.Ермоленко // Форум націй: газета Конгресу національних громад України. – 2007. – Серпень. – №8(63).

8. Климанська Л. Філософсько-соціологічний аналіз проблеми політичної ідентичності / Л.Климанська // Зміни у свідомості українського суспільства на зламі тисячоліть. – К.: Видавничий дім "КМАcademia", 2001. – С. 115-138.

9. Андрєєва О. Кризові тенденції національної ідентичності у процесі формування української політичної нації / О.Андрєєва // Сучасна українська політика. – К.: Центр соціальних комунікацій, 2011. – Вип. 23. – С. 17.

10. Зерній Ю. Виступ на круглому столі "Цивілізаційні ідентичності в регіонах України: відмінності та проблеми їхнього подолання"/Ю.Зерній // Форум націй: газета Конгресу національних громад України. – 2007. – Серпень. – №8(63).

11. Україна: стратегічні пріоритети. Аналітичні оцінки – 2004 / За ред. А.С.Гальчинського. – К.: НІСД, 2004. – С.159.

УДК 94(477):316.61-058.244

І.В.Якимчук

ТРАДИЦІЙНІ УЯВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ (1900–1917 рр.)

У статті зроблено спробу охарактеризувати збереження елементів архаїчної свідомості селянства Наддніпрянської України в умовах модернізації Російської імперії, відображених у чутках.

Ключові слова: модернізація, чутки, селяни, архаїзми, забобони, епідемія

Російська імперія підійшла до ХХ століття країною пізньої індустріалізації, сільськогосподарською і в економічному зростанні, яке вона переживала до 1913 р., провідна роль належала саме аграрному виробництву. Але, незважаючи на модернізацію, становище імперії за показниками виробництва на душу населення було низьким [2, с.20]. На рубежі століть у дев'яти губерніях підросійської України проживало 22% населення імперії, яке було представлене в основному селянством. За переписом 1897 р. тут проживало 23,4 млн. осіб, з яких сільського – 20,3 млн. (93% усіх українців) [6, с.40].

Основна маса селян залишалася безграмотною й зберегла багато елементів архаїчної свідомості – забобонів та упереджень. Відтак модернізаційні процеси вважалися відхиленням від повсякденного, справою рук нечистої сили й супроводжувались різними формами протидії, адже піддавали дестабілізації традиційні структури: порушувалась тисячолітня замкненість селянського життя [9, с.62].

У селянському середовищі завжди циркулювали чутки, що виводили селянську самосвідомість за межі сільської околиці й офіційних джерел інформації. Сільська інтелігенція часто відгукувались про багатьох із селянської маси як про "темних людей" – безграмотних і п'яних [12, с.171]. Але ця темнота зовсім не виключала стійкого інтересу до "поточних справ".

Російська імперія на межі XIX та XX століть була однією з несприятливих країн світу щодо поширення інфекційних захворювань. Щорічно від них помирало близько 1 млн. осіб. В 1912 р. зареєстровано 13 млн. осіб, що мали заразливі хвороби [4, с.45]. Не випадково саме епідемії посідали чільне місце у колективних страхах населення Наддніпрянщини, передусім чума, віспа, холера, пропасниця, які забирали людей у розквіті сил. На фоні нових наукових відкриттів у суспільстві росла надія на те, що за допомогою превентивних заходів і завдяки покращенню медичного обслуговування можна хворобу перемогти. Страх за долю хворих призвів до того, що після того, як хвороба отримувала характер епідемії, заходи з її попередження були зустрінуті населенням із недовірою. Воно не розуміло ідею превентивного втручання, адже вважало, що найімовірніше такі заходи і призводили до поширення хвороби. Під час поширення епідемії одразу поширювались чутки про її хід, вони і мали пояснити появу хвороби. За загальною думкою лікарі самі видумали хворобу, якої насправді зовсім не було, щоб "морити" народ своїми порошками. Мотиви поведінки таких лікарів залишались незрозумілими. Хоча й припускали, що вони знаходились у змові з місцевими властями, подеколи підозрювали їх у прагненні збагатитися [1, с.305].

Висока смертність під час епідемій свідчила про труднощі боротьби з хворобами. Часто вона була пов'язана з недовірою населення до медичного персоналу. У холерний час, коли при масовій смертності народом оволодівав панічний страх, натовп міг розносити лікарні й звинувачувати в усьому лікарів [17, арк.75]. Іноді появу хвороби пов'язували не з відсутністю гігієни, медичного обслуговування, ліків, а з недоїданням. Так, у березні 1909 р. в с.Женишківці Летичівського повіту Подільської губернії буцімто з'явилась епідемія черевного тифу. Станом на 8 серпня 110 осіб захворіло, з них 88 осіб одужали, 18 – померли, 4 продовжували хворіти [20, арк.2]. Паніка посилювалась із-за опублікованої замітки в газеті "Киевская мысль", де кореспондент відзначав, що останні два роки були неврожайними, і робив висновок, що тиф має зв'язок з недоїданням. Насправді ця причина була безсовісною вигадкою, адже тифом хворіла в основному заможна частина

села, яка крім запасів хліба володіла грошовими заощадженнями [20, арк.3]. Відтак причиною була радше безграмотність, а не голодування.

У слободі Герасимівці Полтавської губернії у серпні 1910 р. селяни відмовились виконувати заходи, викликані епідемією в сусідній слободі Уразовій. Для боротьби з хворобою був побудований холерний барак при амбулаторії земської лікарні. Однак із його використанням виникли труднощі, пов'язані з поговірками про те, що із бараку "виходу нема", адже хворих там кидають у яму, заливають якоюсь рідиною і засипають вапном. Поширенню таких балачок сприяло те, що у слободі Кукуївці всі поміщені у барак хворі й справді померли. Але це пояснюється тим, що туди привозили хворих в такому стані, коли на одужання надії не було. Суперечок додало розпорядження, згідно з яким хоронити померлих можна було тільки після огляду лікарем та за наявності дозволу місцевого пристава. Такі заходи викликали обурення у населення, адже в момент від'їзду пристава померлі іноді залишались без погребіння по декілька днів. Внаслідок таких заходів та незадоволення барак було спалено селянами [13, арк.232].

Бувало, що непорозуміння та панічні настрої щодо поширення епідемій та епізоотій виникали через перебільшення інформації у періодичних виданнях. Так, у с.Саливонках Київської губернії у одного господаря спочатку здохла телиця, а потім і корова. Найімовірнішою причиною загибелі худоби були шлункові кольки (хвороба незаразна) [19, арк.13]. Однак у №27 журналу "Газета" кореспондент подав свою, неперевірену версію подій: "Ходять чутки, що в сусідньому селі Саливонках вже розпочався падіж худоби... Виникає припущення, що хвороба заразлива" [19, арк.21].

Стан постійної тривоги, неспокою, заворушень викликав страхи навколо потойбічного й складав специфіку "внутрішнього світу" українського селянства посткріпосницької доби. Селяни недовірливо ставилися до медичних послуг, все те, чого вони пояснити не могли, посилювало їхнє почуття беззахисності.

Зі страхами ставилося населення до небесних явищ. Так, комети, затемнення сонця вважалися передвісниками бід, війни, голоду, спонуканням людей до покаяння. У Канівському повіті з приводу появи комети говорили: "Як тільки явиться на небі мітла, то вже буде війна!" У Вінницькому її називали "віхою" й вважали передвісницею великих бід: якщо червона – бути війні, якщо біла – до великої смертності [10, с.18]. Після того, як 20 січня 1910 р. над м.Зіньковом пролітала комета, що була схожа на "чумацький шлях", люди активно обговорювали цю подію й ділилися своїми враженнями на зразок: "Добре, що хвостом не зачепила..., а то б камінням як сипонуло..., то хіба що в погребі сховатися". Другий гурт говорив, що ніякої комети не було просто в лісі хтось вогнище розвів от слід й залишився [5, с.3].

Також обережно ставилося населення до сонячних затемнень, які у народі часто називали "мінами". Дописувач газети "Село" відзначав: "Хоча міна сонця відбувається з покон віку і щороку, а все ж таки завжди багато суму

наганяє явище в душі простих темних людей. Не розуміють люди від чого се повстає і вигадують усякі страшні, далекі від правди байки; кажуть, що се починається страшний суд, що се кара Божа, що сонце вже ніколи не виясниться" [8, с.11].

Психіка народу була наповнена масою дрібниць побуту та сільськогосподарського повсякдення, що неодмінно регламентувалося забобонними приписами [11, с.137]. Релігійність відтак була поверхневою, мала лише обрядовий, утилітарний характер, богословні основи віровчення мало усвідомлювалися селянством. Для простого люду початку ХХ століття була характерна підміна віри суровим дотриманням обрядів, від яких очікували практичних результатів – врожаю та здоров'я [7, с.301].

Із надзвичайною уважністю та цікавістю ставилися селяни до різного роду перетворень, що були пов'язані з іконами. Надприродні явища, що траплялися з ними (мироточення, сльозоточення, оновлення) були непоодинокими, пояснити їх священики не могли, а відтак для більшості населення вони залишалися незбагненими. Так, у травні 1898 р. в с.Кожанки Васильківського повіту Київської губернії поширювалися чутки, що в будинку Вавила Ніколаєнка оновилась ікона під час божественної літургії у церкві [15, арк.9]. Інформацію розніс коловоротник, який зупиняв перехожих і розповідав про це диво. Після проведеного розслідування чудесність оновлення ікони святителя Митрофана Воронежського чудотворця довести не вдалося [15, арк.11]. Так само, як і у випадку липня 1899 р., коли селянка с.Старивичів Радомишльського повіту Київської губернії Євдокія Опанасенко розповіла односельчанам, що стара ікона Божої Матері дивом оновилась: "Образ Божьей Матери как бы просиявший" [18, арк.123]. Під час ретельного огляду виявили, що частина ризи на іконі світліша й найімовірніше почищена власноруч [18, арк.124]. Аналогічні факти були зафіксовані 21 листопада 1903 р. в с.Моячина Бердичівського повіту Київської губернії. У будинку селянина Семена Марчука ікона Митрофана Воронежського з потемнілої стала чиста та світла. За словами селян це диво відбулося для надоумлення невіруючих та укріплення більшої віри [14, арк.7]. В усіх перерахованих випадках біля ікон лежали свічки та мисочки для збору грошей й вимагали перенести образи до місцевих церков попри відсутність доведення чудесної дії.

У 1906 р. був зафіксований випадок сльозоточення ікони. Так, жителька м.Вороніж Чернігівської губернії розповіла, що в неї ікона плаче. Селянин Семен Осьмачка обтер рушником ікону – вона й перестала плакати, на що власниця відповіла: "Це зробив грішний чоловік й ікона образилась" [3, с.4]. Після перенесення ікони до храму було з'ясовано, що селянка навмисно намастила її олією. Здебільшого селяни до таких явищ підходили з вірою, що Господь Бог звернув на них увагу і наказує більше молитися й серйозно ставитися до життя. У своєму рапорті Київський повітовий староста відзначав: "Оглянув всі ікони, якихось сторонніх засобів до оновлення цих ікон не

застосовувалося і відбулося воно скоріш за все із-за звичайних причин, тому варто до цих подій ставитися відповідально" [16, арк.122].

Початок ХХ століття виявив ряд суперечностей у житті села Наддніпрянської України, серед яких: консервація його патріархальної основи поряд із породженими капіталізмом новими формами поведінки; обрядова релігійність та обмежена грамотність зіткнулися з питаннями нового часу, відповіді на які селяни дати не могли.

Література

1. Визе Ш. Слухи и насилие: холерные бунты в Саратове в 1892 г.// Слухи в России XIX – XX веков. Неформальная коммуникация и "крутые повороты" российской истории: сб.ст./ [редкол.: И.В.Нарский и др.]. – Челябинск: Каменный пояс, 2011. – 368 с. – С.300-320.
2. Грегори П. Экономический рост Российской империи (конец XIX – начало XX в.): Новые подсчеты и оценки/ Пер. с англ. – М.: "Российская политическая энциклопедия" (РОССПЭН), 2003. – 256 с.
3. Дописи// Рада. – 1906. – №26. – 4 с.
4. Ирошников М.П., Ваксер А.З. Россия в XX веке: Народ, власть, войны, революции, общество: Учебная книга. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. ун-та, 2005. – 608 с.
5. Комета// Рада. – №19. – 24 января. – 1910. – 4 с.
6. Кравченко Б. Соціальні зміни і національна свідомість в Україні ХХ ст./ Пер. з англ. – К.: Основи, 1997. – 423 с.
7. Миронов Б.Н. Социальная история России периода империи (XVIII – начало XX в.): В 2 Т. – Т.1. – СПб.: Дмитрий Буланин. – 548 с.
8. Міна (затемненнє) сонця та місяця// Село. – №36. – 09 вересня. – 1910. – 16 с.
9. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку ХХ ст. – Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.
10. Труды этнографическо-статистической экспедиции в Западно-Русский край. – Т.1. – С-Пб.: Типография В.Безобразова и Комп., 1872. – 467 с.
11. Хохановскій І. Народное міросозерцание в религиозно-моральном и социальном отношениях// Руководство для сельских пастырей. – 1912. – №36.– 326 с.–С.132-144
12. Шанин Т. Революция как момент истины. Россия 1905-1907 гг. – 1917-1922 гг.: Пер. с англ. – М.: "Весь мир", 1997. – 560 с.
13. ЦДІАК України. – Ф.1072. – Оп.3. – Спр.1575. – август 1910 р. – 360 арк.
14. ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.1005. – Спр.15. – 09.02.1904 р. – 8 арк.
15. ЦДІАК України. – Ф.127. – Оп.699. – Спр.951. – 1898. – 12 арк.
16. ЦДІАК України. – Ф.274. – Оп.1. – Спр.3194. – 30.12.1913-28.12.1914. – 325 арк.

17. ЦДІАК України. – Ф.335. – Оп.1. – Спр.3. – 03.08.1905-28.09.1905. – 231 арк.
18. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.629. – Спр.2. – 12.02.1899-12.02.1900. – 309 арк.
19. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.662. – Спр.114. – 12.03.1909-14.12.1909. – 48 арк.
20. ЦДІАК України. – Ф.442. – Оп.708. – Спр.356. – 01.08.1909-14.08.1909. – 3 арк.

ЗМІСТ

**Програма VIII Міжнародної наукової конференції
"Знаки питання в історії України: суспільство між
традицією та модернізацією"**

3

О.Є.Кислий МЕТОДОЛОГІЯ ПРОБЛЕМИ КОРЕЛЯЦІЇ
ПРОГРЕСУ ТА ЗАГАЛЬНОЇ ХОДИ ІСТОРІЇ: ЕКОНОМІКО-
ДЕМОГРАФІЧНИЙ ТА ІСТОРИКО-АРХЕОЛОГІЧНИЙ КОНЦЕПТ

31

М.С. Дорощко САМОЗВАНІ ЕЛІТИ В УКРАЇНІ: КОМПАРТІЙНО-
РАДЯНСЬКА НОМЕНКЛАТУРА ТА ЇЇ СПАДКОЄМЦІ

41

А.Л. Киштымов ПРОЦЕСИ МОДЕРНИЗАЦІЇ В БЕЛАРУСИ
(КОНЕЦ ХVІІІ – НАЧАЛО ХХ В.): ІТОГИ І ДИСКУССИОННІЕ
ВОПРОСИ

45

Г.О. Андріяка ПРОТИХОЛЕРНА ДІЯЛЬНІСТЬ ЗЕМСТВ
КИЇВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ

58

Н.М. Баранова ІСНУВАННЯ ТРАДИЦІЇ В УМОВАХ
КУЛЬТУРНИХ ТА ДУХОВНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ

62

О.Д. Бойко, Д. Заєць ТРАНСФОРМАЦІЯ ГЕТЬМАНСЬКОЇ
ВЛАДИ В КОНТЕКСТІ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИХ ВІДНОСИН В
50-Х РОКАХ ХVІІ СТ.

72

О.В. Булгакова НАУКОВО-ПЕДАГОГІЧНА ІНТЕЛІГЕНЦІЯ
УКРАЇНИ СЕРЕДИНИ 1950-Х – ПЕРШОЇ ПОЛОВИНИ 1960-Х
РОКІВ ЯК ОБ'ЄКТ ДЕРЖАВНОЇ ПОЛІТИКИ

.....
76

А.П.Бучин ЗАПАДНЫЙ ПРАГМАТИЗМ И ПРОБЛЕМЫ
ДУХОВНОЙ КУЛЬТУРЫ УКРАИНЫ

.....
80

Ю.М. Давиденко, А. Кудрявцева СТАНОВЛЕННЯ ТА
ДІЯЛЬНІСТЬ ПОЛЬСЬКОГО "РЕВОЛЮЦІЙНОГО СОЮЗУ
НЕПОДЛЕГЛОСТІ І ВОЛЬНОСТІ" НА ТЕРЕНАХ ЗАХІДНОЇ
УКРАЇНИ В 1939-1940 РР.

.....
91

Р.А. Дудка ТРАДИЦІЙНА УКРАЇНСЬКА СІМ'Я СЬОГОДНІ: МІФ
ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

.....
95

Г.М. Дудченко, А. Бабенко СПОГАДИ ПРО ПІДПІЛЬНУ
ОРГАНІЗАЦІЮ Я. БАТЮКА ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

.....
102

Г.М. Дудченко, Ю. Білоусенко РАДЯНСЬКІ ІСТОРІОГРАФІЧНІ
ОЦІНКИ ПАРТИЗАНСЬКОГО РУХУ НА НІЖИНЩИНІ

.....
107

В.Н. Залепеев КУЛЬТУРНО-ДУХОВНАЯ ТРАНСФОРМАЦІЯ
РОССИЙСКО-УКРАИНСКОГО ПОГРАНИЧЬЯ НА ПРИМЕРЕ
ЦЕРКВИ МИХАИЛА АРХАНГЕЛА ТРУБЧЕВСКОГО КРАЯ

.....
112

Н.І. Іванцова ПУБЛІЧНА ВЛАДА В КОНКУРЕНТНОМУ
СУСПІЛЬСТВІ: ПРОБЛЕМА ДИСПЕРСІЇ

.....
116

Б.В.Калиновський ЧИ Є ДОЦІЛЬНИМ ВРАХОВУВАТИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ІСТОРИЧНИЙ ДОСВІД ОРГАНІЗАЦІЇ
МІСЦЕВОЇ ВЛАДИ ПРИ ЗДІЙСНЕННІ СУЧАСНОЇ
МУНІЦИПАЛЬНОЇ РЕФОРМИ?

.....
119

В.І.Качмала СІЛЬСЬКОГОСПОДАРСЬКА Й ПРОМИСЛОВА
КРИЗА В РОКИ ПЕРШОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

.....
127

П.В. Киридон ОРГАНІЗАЦІЯ ДІЯЛЬНОСТІ ПАРТІЙНО-
ДЕРЖАВНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ РСР У ПЕРШІ
ПОВОЄННІ РОКИ

.....
132

І.М.Конончук КУЛЬТУРНЕ ЖИТТЯ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН
ПОЛІССЯ 1920-1930-Х РР.: НА МАТЕРІАЛАХ ЧЕРНІГІВЩИНИ

.....
136

І.М. Конончук, Р. Шевченко ПАМ'ЯТЬ ТРАГЕДІЇ ГОЛОДОМОРУ
1932-1933 РР. НА ТАЛАЛАЇВЩИНІ (ЗА СВІДЧЕННЯМИ
ОЧЕВИДЦІВ)

.....
143

С.Н.Крапивянский БЕЗВОЗВРАТНЫЕ ПОТЕРИ ЛИЧНОГО
СОСТАВА 46 ГВ. НБАП В ГОДЫ ВЕЛИКОЙ ОТЕЧЕСТВЕННОЙ
ВОЙНЫ: НИКТО НЕ ЗАБЫТ

.....
150

О.В.Крупенко, Л. Ведмідь ЕТНОНАЦІОНАЛЬНЕ "ОБЛИЧЧЯ"
МІСТ ЛІВОБЕРЕЖНОЇ УКРАЇНИ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ – НА
ПОЧАТКУ ХХ СТ.

.....
159

О.В. Крупенко, Т.Мохир ІСТОРИОГРАФІЧНІ ЗАСАДИ
ДОСЛІДЖЕННЯ ПРОБЛЕМИ ІНОЗЕМНОГО ІНВЕСТУВАННЯ
ЕКОНОМІКИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ У ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ
ХІХ СТ.

.....
164

Т.В.Кушерець ПОСТАНОВКА ПИТАННЯ ПРО
РЕКОНЦЕПТУАЛІЗАЦІЮ МОДЕРНІСТСЬКИХ МОДЕЛЕЙ
СУБ'ЄКТА ІСТОРІЇ

.....
170

М.О. Ларченко ВПЛИВ ІДЕОЛОГІЧНИХ ЧИННИКІВ НА
ФОРМУВАННЯ ОСОБИСТОСТІ ЗЛОЧИНЦЯ

.....
176

Т. П. Ліщук-Торчинська ОСВІТНІ ПРАКТИКИ ФОРМУВАННЯ
СОЦІАЛЬНОЇ ПАМ'ЯТІ У ПРОЦЕСІ ФАХОВОЇ ПІДГОТОВКИ
СОЦІОЛОГІВ У ВИЩІЙ ШКОЛІ

.....
181

Л. М. Мицик ПРОБЛЕМИ РЕФОРМУВАННЯ ООН: ЧИ
ВДАСТЬСЯ ДОСЯГНУТИ КОНСЕНСУСУ?

.....
189

П.П. Моціяка ХТО І З ЯКОЮ МЕТОЮ ВЧИНИВ ПІДПАЛ
ІНСТИТУТУ КНЯЗЯ БЕЗБОРОДЬКА ВЛІТКУ 1918 РОКУ?

.....
195

В. М. Окаринський ДИСКУРС ХЛОПОМАНСТВА/ХЛОПОМАНІЇ
В УКРАЇНСЬКОМУ СОЦІОКУЛЬТУРНОМУ ПРОСТОРІ КІНЦЯ
1850-х – 1860-х рр.

.....
200

А.Г. Петренко ТЕОРЕТИЧНІ ДОРОБКИ В ПЛОЩИНІ
ПОЛІТИЧНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ: СТАНОВЛЕННЯ, ШЛЯХИ
РОЗВИТКУ ТА ПРОТИРІЧЧЯ

.....
209

А.М. Ролік, С.М. Крапив'янський, В.В. Мартиненко
КОМАНДИРИ 217-Ї ПІХОТНОЇ ДИВІЗІЇ ВЕРМАХТУ
(1939–1943 РР.)

.....
220

О.В.Ростовська, Р.А.Желєзко ЧИ БУЛА БОРОТЬБА ЗА
УТВЕРДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВНОСТІ У ПЕРІОД
“РУЇНИ”?

.....
232

О. В. Ростовська, А. Кошкідько ЯКІ ФАКОРИ ВИЗНАЧАЛИ ПОЛІТИЧНУ КУЛЬТУРУ КОЗАЦЬКО-ГЕТЬМАНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ (II ПОЛ. XVII – XVIII СТ.)?

.....

242

І.О.Салтовський, М.О.Ярошенко АКТУАЛЬНІСТЬ ПРОБЛЕМИ НІГІЛІЗМУ В СУЧАСНИХ УМОВАХ

.....

249

М.В.Семенова, Я.Білоус КОЗАКИ-ХАРАКТЕРНИКИ: ВІД ЛЕГЕНДИ ДО НАУКОВОЇ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

.....

256

М.В.Семенова, С.Калантиренко СУЧАСНЕ УКРАЇНСЬКЕ КОЗАЦТВО: МІЖ ТРАДИЦІЄЮ І МОДЕРНІЗАЦІЄЮ

.....

261

М. М. Сич СОЦІАЛЬНИЙ ВИМІР ТВОРЧОСТІ ЯК РУШІЙНОЇ СИЛИ ОНОВЛЕННЯ СУСПІЛЬСТВА

.....

270

О.С.Стешиц ПРИОРІТЕТИ В РЕКРУТУВАННІ КАДРІВ ВИЩОЇ ПАРТІЙНОЇ НОМЕНКЛАТУРИ УРСР ДР. ПОЛ. 60-Х – ПОЧАТКУ 70-Х РР. XX СТ.

.....

284

Є.М. Страшко, Н.Бородавка ЧИ ВІДДЗЕРКАЛЮЮТЬ "ЩОДЕННИКИ" ПРОФЕСОРА М.М. БЕРЕЖКОВА ЕВОЛЮЦІЮ ЙОГО СУСПІЛЬНО-ПОЛІТИЧНИХ ПОГЛЯДІВ?

.....

291

Є.М. Страшко, О. Даниленко ПОВСЯКДЕННЕ ЖИТТЯ НІЖИНЦІВ У ПОВОЄННИЙ ПЕРІОД 1943 – 1953 РР. (НА МАТЕРІАЛАХ РЕГІОНАЛЬНОЇ ПРЕСИ): МІФИ ЧИ РЕАЛЬНІСТЬ?

.....

295

Є.М. Страшко, В. Ребенок ЧОМУ У 1618Р. ВІДБУВСЯ ПОХІД
ГЕТЬМАНА П.САГАЙДАЧНОГО НА МОСКВУ? ПИТАННЯ
ІСТОРІОГРАФІЧНОЇ РЕКОНСТРУКЦІЇ

299

Є.М. Страшко, Д.Рослий "ЗАПИСКИ НАУКОВОГО
ТОВАРИСТВА ІМ. Т.Г. ШЕВЧЕНКА" ЯК ІСТОРИЧНЕ ДЖЕРЕЛО

307

В.А.Студінський НАУКОВІ ПОГЛЯДИ В.І.ВЕРНАДСЬКОГО
У КОНТЕКСТІ РОЗВИТКУ СУЧАСНОЇ СИСТЕМИ ВИЩОЇ
ОСВІТИ

313

Я.В. Таравська ГРОМАДСЬКО-ПОЛІТИЧНА ДІЯЛЬНІСТЬ
А.ЖУКА СКРІЗЬ ПРИЗМУ СОЦІАЛЬНОГО ВИЗНАЧЕННЯ

317

І.В.Терлецька СТАЛІНІЗМ – ШЛЯХ ТОТАЛІТАРИЗМУ ЧИ
МОДЕРНІЗАЦІЇ?

321

С.С. Троян КУЛЬТУРНИЙ КОД ІДЕНТИЧНОСТІ В СУЧАСНІЙ
УКРАЇНІ

326

І.В.Якимчук ТРАДИЦІЙНІ УЯВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОГО
СЕЛЯНСТВА В УМОВАХ МОДЕРНІЗАЦІЇ СУСПІЛЬСТВА
ПІДРОСІЙСЬКОЇ УКРАЇНИ (1900-1917 рр.)

331

ЗНАКИ ПИТАННЯ В ІСТОРІЇ УКРАЇНИ: суспільство між традицією та модернізацією

***Збірник матеріалів
VIII Міжнародної наукової конференції***

Технічний редактор – В. П. Сливко
Верстка, макетування – А. В. Новгородська

Підписано до друку 27.09.12
Гарнітура Times New Roman
Замовлення №

Формат 60x84/16
Обл.-вид. арк. 21,9
Ум. друк. арк. 19,82

Папір офсетний.
Наклад 50 пр.

Ніжинський державний університет
імені Миколи Гоголя.

м. Ніжин, вул. Воздвиженська, 3/4
(04631)7-19-72

E-mail: vidavn_ndu@mail.ru
www.ndu.edu.ua

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи
ДК № 2137 від 29.03.05 р.